

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА

Э. Б. АГАЯН

ГРАММАТИКА ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Т О М I

СИНХРОНИЯ

КНИГА I

ФОНЕТИКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН

1964

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

491.99-53

ԳՐԱԲԱՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

A $\frac{\Pi}{33930}$

ՀԱՏՈՐ I

ՍԻՆԽՐՈՆԻԱ

Գ Ի Ր Ք Ա

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատությունը նվիրված է գրաբարի համաժամանակ-
յա ու պատմական ուսումնասիրություններ և բաղկացած է ի-
նեու երկու հատորից, յուրաքանչյուր հատորը՝ 4 գիրք։

Առաջին հատորի սույն գիրքն բնագրկում է գրաբարի
հնչյունախոսությունը, հնչյվյալաբանությունը, հնչյունափո-
խությունը և ուղղագրությունը։ Այս գրքում առաջին տնգամ
իրենց կիրառությունն են գտել նորագույն լեզվաբանական
մեթոդները գրաբարի ուսումնասիրության բնագավառում։

Խմբագիր Ա. Ա. ԱՅՐԱՀԱՄՅԱՆ

Հայ գրերի ստեղծող
ու հայ դպրության
հանճարեղ հիմնադիր
ՄԾՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ անմահ հիշատակին՝
ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ

եղ փանոնի հավասար բախումներին ներդաշնակ՝ բոլորը, հետևելով
աւտոցլին. սկսեցին բարձր և եղանակավոր ձայնով հեգել.

Ա՛յբ, բեն, գիմ,

Դա՛, էշ, գա,

է՛, ըբ, բո...

— Ահա՛ ձեզ մի ընդհանուր ազգային երգ, որ ամեն հայ անպատճառ
պետք է իմանա. ահա՛ շորս-հինգ տարի էս այդ երգն էմ սովորեցրել... —
Քոցավառ շրթունքներով շնչաստյառ ասաց ուսուցիչը և սրբեց փրփրած հա-
կատը:

...Բի պահ գտնվում էինք այդ տարօրինակ երգի ազդեցության տակ.
ընկերս խզեց լուրջությունը՝

— Համահայն շե՛ս, որ փանի հայր կապրի, հայոց «այր-բեն»-ը չի
մենի:

— Այո՛, — ասացի էս, — բայց էս հակառակին ավելի համաձայն էմ. այն
որ՝ փանի հայոց «այր-բեն»-ը կապրի, հայր չի մենի...

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Անհատները կրնան ուժացվիլ, նժգեճության, սրածության մատնվիլ.
բայց երբ հաստատուն պահված է սրտերու մեջ տառերուն բեռը, լեզվին ահ-
շիչելի հառազայրք, կրավե այդ հառազայրք իրարու բերելու. իրարու միաց-
նելու համար անհատները՝ իբրև ժողովուրդ, ժողովուրդը՝ իբրև Ազգ, Ազգը՝
իբրև Հայականություն:

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

1. Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Գրաբար ասելով հասկանում ենք այն լեզուն, որ ավանդ-
ված է հալ հին մատենագրությամբ: Այդ լեզուն գրի առնվեց
5-րդ դարի սկզբին, երբ մեր դպրության հիմնադիր Մեսրոպ
Մաշտոցը հորինեց հայկական այբուբենը և իր առաջին աշա-
կերտների հետ հիմք դրեց թարգմանական ու ինքնուրույն
գրականության: Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ գրաբա-
րը, բնականաբար, անփոփոխ չմնաց. տարբեր ժամանակա-
շրջաններում այն զանազան փոփոխությունների ենթարկ-
վեց, գրական մշակման տարբեր ընթացք ստացավ: Քերա-
կանական, բառախին, ինչպես և ոճական կարեկորագույն հատ-
կանիշների վրա հիմնվելով, գրաբարի պատմությունը բաժա-
նում են դասական (մեսրոպյան), ետդասական, հունաբան և
անկման կամ ավելի ճիշտ՝ նախամիջին-հայերենյան շրջան-
ների: Առաջին շրջանը, որ ընդգրկում է ընդամենը կես դար
(գրերի ստեղծումից մինչև 450-ական թվականները), ներկա-
յացված է 41 անուն գրքով (ինքնուրույն և թարգմանական):
Այդ շրջանի լեզուն աչքի է ընկնում իր պարզությամբ, ոճա-
կան պեսպիսությամբ, կանոնավորությամբ, որի պատճառով
էլ կոչվում է դասական: Այդ շրջանի գրաբարի ուսումնասի-
րությամբ զբաղվել են գրեթե բոլոր անվանի հայագետ լեզ-
վաբանները (Սպենյան, Այտընյան, Գաթերճյան, Աճառյան,
Արեղյան, Մալխասյանց, Մառ, Մեյե, Հյուբշման և այլք) և
բոլորն էլ հավասարապես հիացմունք են արտահայտել այս
լեզվի գեղեցկության ու կատարելության առթիվ: Հենց այդ
կատարելությունն էլ, սակայն, մի կնճռոտ հարց է առաջ բե-
րել հայագիտության մեջ. ինչ լեզու էր այդ, որ գրի առնվե-
լու պահին իսկ այդքան կատարյալ էր, ճկուն, հարուստ ու

գեղեցիկ: Այս առթիվ զանազան տեսակետներ են արտահայտվել. այսպես, օրինակ, ոմանք այն կարծիքն են հայտնում, թե իբր հայերենն իր դասականությունից մեր Մեսրոպի, Սահակի ու նրանց աշակերտների հանճարի արգասիքն է: Սա, իհարկն, մանկամիտ դատողություն է: Դասական հայերենը լեզու է, իսկ լեզուն անհատների հանճարի արգասիքը լինել չի կարող: Գիտականորեն ավելի լուրջ և պատմականորեն հավանական է այն կարծիքը, որ դասական գրաբարը մինչև մեսրոպյան դրերի ստեղծումը գրական մշակման երկար պատմություն ունեցած հին, հեթանոսական շրջանի հայերենի շարունակությունն է: Այդ պնդումը հիմնվում է այն տրամաբանական դատողության վրա, թե մի ժողովուրդ, որն ուներ զարգացած պետականություն, քրիստոնեությունն ընդունելուց դեռ շատ առաջ ունեւր զարգացած արվեստ, բանահյուսություն ու թատրոն, չէր կարող գրականություն չունենալ: Այս կարծիքին հետևողները հենվում են նաև մեր հին մատենագրության մեջ պահպանված ոլորշ տեղեկությունների վրա, որոնց համաձայն հայերը մինչև քրիստոնեությունն ընդունելը ունեցել են, այսպես կոչված, մեհենական դիր ու գրականություն: Այսպիսով, այս ենթադրության համաձայն հին հայերենը գրական մշակման է ենթարկվել մինչև քրիստոնեությունն ընդունելը (մինչև 4-րդ դարի առաջին քառորդը), և քրիստոնեությունն ընդունելուց մեկ դար հետո, երբ Մեսրոպը հորինեց հայ գրերը, իր աշակերտների հետ գրեց հենց այդ մշակված լեզվով: Այս կարծիքը երկու կողմ ունի. նախամեսրոպյան գրի ու գրականության խնդիրը և գրական մշակման ենթարկված հին հայերենի ու դասական գրաբարի փոխհարաբերության հարցը: Առաջինը մեր քննության շրջանակներից դուրս է, և մենք քննության նյութ չենք դարձնի, երկրորդն ուղղակիորեն կապված է մեր նյութի հետ: Պայմանական կերպով ընդունենք, որ հայերն, իրոք, նախաքրիստոնեական շրջանում ունեցել են գիր ու գրականություն, հետևաբար՝ նաև գրական մշակման ենթարկված լեզու. ինչ կարող է ասել դա մեզ ավանդված դասական հայերենի մասին:

Պարզապես՝ ոչինչ: Եթե մինչև քրիստոնեության մուտքը ստեղծված գրականությունը ոչնչացվել է և հարյուր տարվա ընթացքում մոռացվել, ապա «մոռացվել», մահացել է նաև գրականության մեջ մշակված լեզուն: Գրական լեզուն, գրականության մեջ մշակված լեզուն կարող է պահպանվել և հաջորդ սերունդներին ավանդվել հենց միայն գրականության միջոցով. ուր որ դադարում է գրականությունը, այնտեղ էլ դադարում է գոյություն ունենալուց, մահանում է նաև գրական լեզուն: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող, որովհետև գրական լեզվի գոյությունը պայմանավորված է գրական ժառանգորդությամբ: Մենք սովորում, լուրացնում ենք նախորդ սերնդի, ասենք՝ մեր դարի առաջին քառորդի լեզուն այդ շրջանի գրականության միջոցով և այն փոխանցում ենք հաջորդ սերնդին, իհարկե, ավելի մշակված, այսօրվա գրականության միջոցով: Եթե չորրորդ դարի սկզբից մինչև գրեթե ստեղծումը, մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, հայերը զուրկ էին գրից ու գրականությունից, ապա պարզ է, որ 5-րդ դարի գրականության լեզուն չէր կարող անմիջական կապ ունենալ նախաքրիստոնեական շրջանի գրական լեզվի հետ: Պատմությունից այդպիսի բաղմամբիվ փաստեր են հայտնի: Մեր շրջապատից կարող ենք հիշել պահլավերենի օրինակը, այդ լեզվով հաբուստ գրականություն էր ստեղծվել Իրանում: Երբ 7-րդ դարում արաբները նվաճեցին Իրանը, և պարսիկներն ընդունեցին մահմեդականությունը, նրանք էլ ոչնչացրին պահլավական գրականությունը, թեև դրանից շատ բան փրկվեց ու մինչև մեր օրերը հասավ: Մոտ մեկեկես դարից հետո սկզբնավորվեց նոր պարսկական գրականությունը, բայց այդ գրականության լեզուն չդարձավ այլևս պահլավերենը, որ ուսումնասիրվում էր նույնիսկ արաբ մտավորականության կողմից: Սկզբնավորվող գրականության լեզուն դարձավ կենդանի, ժողովրդի բերանում հնչող պարսկերենը, որ կոչվում է նոր պարսկերեն: Այս դատողությունները, բերված օրինակի և այդպիսի բաղմամբիվ պատմական փաստերի հետ միասին մեզ հիմք են տալիս ընդունելու, որ դասական գրաբարը՝

Ծ-րդ դարի առաջին կեսի մատենագրության լեզուն, հենց այդ ժամանակի կենդանի, խոսակցական լեզուն է, գրական աստիճանին բարձրացած: Այս կարծիքը կասկածի տակ են առնում հաճախ այն հարցումով, թե արդյոք Ծ-րդ դարի շինականը խոսել է «Եղծ աղանդոցի» պերճ լեզվով: Բայց դրան կարելի է պատասխանել մի շատ պարզ օրինակով. խոսում են, արդյոք, մեր կոլտնտեսականը, բանվորը և, նույնիսկ, մտավորականը, «Աբուլ-Ալայի», «Միրհավի», «Ամբոխները խելագարվածի» և «Արա գեղեցիկի» վսեմ ու պերճաշուք լեզվով: Այո՛, եթե նկատի ենք ունենում լեզուն, այսինքն՝ քերականությունը և բառապաշարի հիմնական մասը, բոլորի կողմից գործածվող, ընդհանուր բառերը. ոչ՝ եթե նկատի ենք ունենում այդ ստեղծագործությունների յուրահատուկ ոճը, հոմանիշների առատությունն ու դրանց նպատակադիր ընտրությունը, բառապաշարի ճշտությունը, խոսակցական լեզվում չգործածվող բառերի առկայությունը: Այսպես պետք է դատել նաև զասական դրաբարի մասին: Իբրև լեզու այն իր ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզուն էր, բայց Մեսրոպն ու նրա աշակերտները թարգմանությունների կամ ինքնուրույն ստեղծագործությունների մեջ մշակեցին այդ լեզուն: Նրանք չէին արձանագրում այն, ինչպես որ արձանագրում է, ասենք, լեզվաբանն այս կամ այն բարբառն ուսումնասիրելիս, աշխատելով տալ նրա ճշգրիտ պատկերը «բնական» վիճակում. նրանք ստեղծագործում էին այդ լեզվով, ստեղծագործում էին իբրև թարգմանիչ կամ ինքնուրույն երկի հեղինակ: Պետք է նկատի ունենալ նաև երկրորդ հանգամանքը. երբ ասում ենք, թե դասական դրաբարն ընդհանուր խոսակցական լեզու էր, դա չի նշանակում, թե այդ լեզուն բացարձակապես միևնույնն էր Հայաստանի բոլոր վայրերում: Անշուշտ, այդ ընդհանուր լեզուն ինչ-ինչ տարբերություններ (բարբառային, կենթաբարբառային) ուներ զանազան տեղերում, բայց դրանք չէին խախտում լեզվի ընդհանրությունն ու միասնությունը: Պետք է ընդունել նաև, որ այդ խոսակցական լեզուն ավելի հարուստ ու մշակված էր կենտրոնական վայրերում, առավելապես

մայրաքաղաքում: Այս բոլորի հաշվառումով միայն կարելի է դասական հայերենը կենդանի լեզվի վրա հիմնված գրական լեզու համարել: Որ այդ այդպես է, ապացուցվում է լեզվական տվյալներով: Ինչպես գիտենք, իր «Պատմութիւն» մեջ Մովսէս Խորենացին մեջբերումներ է կատարում հայ ժողովրդական վեպից: Այդ մեջբերումները երկու կարգի են՝ ուղղակի և անուղղակի: Երբ ուսումնասիրում ենք դրանք, ապա տեսնում ենք, որ անուղղակի մեջբերումների լեզուն ու ոճը հենց այն է, որով գրված է ամբողջ գիրքը. դա Խորենացու լեզուն ու ոճն է: Մինչդեռ ուղղակիորեն մեջ բերված հատվածների լեզուն ու ոճը որոշակիորեն տարբեր են դրանից և նույնական են այն լեզվի հետ, որով գրված են, օրինակ. Աստվածաշունչն ու Եզնիկի գիրքը: Ամեն մի ժողովրդական ստեղծագործութիւնն պատմվում է ժողովրդի կենդանի լեզվով. «Սասունցի Դավիթը» հորինվել է հազար տարի առաջ, բայց այն այսօր պատմվում է ոչ թե 10-րդ դարի հայերենով, այլ այսօրվա բարբառներով: Այդպես էլ հայ ժողովրդական վեպը, թեև ստեղծված էր շատ դարեր առաջ, Խորենացու ժամանակ պատմվում էր այդ շրջանի լեզվով: Խորենացու վկայութեամբ այդ վեպը պատմում էին Գողթան երգիչները, բերնին՝ Գողթնի կենդանի լեզվով: Քանի որ այդ հատվածների լեզուն նույնն է դասական գրաբարի հետ, ապա պարզ է, որ դասական գրաբարն իր ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզուն է ստեղծագործորեն մշակված՝ Մեսրոպի ու նրա աշակերտների կողմից:

Ասում են, թե գրական մշակման չենթարկված լեզվով հնարավոր չէր թարգմանել Աստվածաշունչը: Դա ճիշտ չէ, իհարկե: Աստվածաշունչը եվրոպական ու ամերիկյան միսիոներների կողմից թարգմանվել է ամերիկյան և ավստրալիական բազմաթիվ ցեղերի՝ գրից զուրկ լեզուներով, այդ ցեղերը նախնադարյան-սոհմատիբական հասարակութեան մակարդակից դեռ չէին բարձրացել: Եթե այդպիսի հետախնայ ցեղերի լեզվով հնարավոր էր Աստվածաշունչը թարգմանել, ապա առավել ևս հնարավոր էր թարգմանել մի լեզվով, որով

խոսող ժողովուրդը ֆեոդալիզմի դարաշրջանում էր ապրում:

Վերջապես մի քանի խոսք էլ գրաքարի հետագա շրջանների ու նրա մահացման մասին: 5-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած գրաքարն աստիճանաբար այնպիսի փոփոխությունների է ենթարկվում, որոնք հանդիցնում են, ի վերջո, նրա մահացմանը: Փոփոխությունների ու հետագա մահացման այդ պրոցեսը պայմանավորված էր երևք հիմնական գործոններով. գրական, ժամանակային և հասարակական: Գրականն այն է, որ մատենագրություն ու դրա հետ միասին՝ գիտությունը զարգացումը նոր պահանջներ է առաջադրում, լեզվի մշակման ու հարստացման ընթացքը նոր հունի մեջ դնում: Երբ համեմատում ենք Նզնիկի ու Սորենացու ստեղծագործությունների լեզուն, ապա տեսնում ենք, որ առաջինի լեզվի պարզությունը հակադրվում է երկրորդի ավելի բարձր՝ գիտական լեզուն. Սորենացու «Պատմությունը», որ իրավամբ քննական պատմություն է կոչվում, գիտական աշխատություն է և չէր կարող գրվել այն լեզվով, որով գրված է Նզնիկի գիրքը, որ թեև փոփոխության բովանդակություն ունի, բայց ավելի շատ հակաճառական բնույթ է կրում, քան գիտական աշխատություն: Գրական մշակման նոր պահանջներն ավելի են մեծանում հունի փոփոխանների երկերի թարգմանություն և ինքնուրույն փոփոխության գիտական գրքեր ստեղծելու ժամանակ: Ինչպես որ չէր կարելի «Կապիտալը» թարգմանել Րաֆֆու երկերի լեզվով, այնպես էլ չէր կարելի Սրիստոսելի գրքերը թարգմանել Աստվածաշնչի լեզվով:

Երկրորդը՝ ժամանակային գործոնը, լեզվի մեջ պատմականորեն, ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցող փոփոխություններն է առաջ բերում. ինչպես որ մեր այսօրվա լեզուն շատ կետերով որոշակիորեն տարբերվում է 1900-ական թվականների լեզվից, այդպես էլ 5-րդ դարի վերջին տասնամյակների լեզուն որոշ գծերով տարբերվում էր դարասկզբի լեզվից. այդ տարբերություններն առաջ էին եկել լեզվի

ներքին պարզացումով: Իսկ եթե այդպես է մեկ հարյուրամ-
լակի մերարերջալ, ապա առավել մեծ փոփոխություններ տե-
ղի կունենան ավելի երկար ժամանակամիջոցում: Վերջապես,
երրորդը՝ հասարակական գործոնը, տվյալ լեզվով խոսող հան-
րության կյանքն է. որքան միասնական է հասարակությու-
նը, որքան սերտ է նրա յարբեր հատվածների քաղաքական,
տնտեսական ու կուլտուրական շփումը, այնքան ավելի մի-
ասնական է նրա լեզուն ու կայուն՝ լեզվի ընդհանրությունը,
և հակառակը: Հայ ժողովրդի կյանքը, զեռևս 4-րդ դարից
սկսած, բնորոշվում է արտաքին ու ներքին պատճառներով
մասնատումների ու տերիտորիալ մեկուսացումների ուժեղա-
ցող պրոցեսով, որ մեծապես ազդում է լեզվի միասնության
վրա և նպաստում բարրառալին տարրերակումների ինտեն-
սիֆացմանը:

Թեև մենք այս գործոնների մասին խոսեցինք առան-
ձին-առանձին, բայց չի կարելի կարծել, թե զրանք իրարից
անկախ գործոններ են. լեզվի մշակման տվյալ ուղղությունը
պայմանավորված է տվյալ ժամանակի հասարակական կյան-
քի պահանջներով. ժամանակային գործոնը դրսևորվում է
լեզվի հասարակական գործադրման, հասարակական հաղոր-
դակցման պրոցեսում. հասարակական գործոնն ինքնին ար-
դեն պատմական պրոցես է ներկայացնում: Նշանակում է,
զրանք միասնաբար են գործում ու փոխադարձաբար պայ-
մանավորված են իրարով: Այդ երեք գործոնների շնորհիվ է,
ահա, որ ճեղքվածք է առաջանում գրական և խոսակցական
լեզվի միջև: Կենդանի լեզուն անընդհատ փոփոխվում է.
գրական լեզուն համեմատաբար պահպանողական է. այսօրվա
սկսնակ գրողը ձգտում է յուրացնել Թումանյանի, Տերյանի,
Իսահակյանի լեզուն և հարադատ մնալ դրան: Խոսողը՝ ժողո-
վուրդը, չգիտե, թե ինչպես են խոսել հիսուն տարի առաջ և
խոսում է այնպես, ինչպես յուրացնում է լեզուն կենդանի
փճակում: Եթե ավելացնենք նաև գրական մշակումը, որ
նախկին դարաշրջաններում գրեթե օտար էր մնում ժողովրդի
խոսակցական լեզվին, ապա պարզ կլինի ճեղքվածքի առա-

չացումը: Գետը հոսում է մշտապես, բայց հրը նրա մակերեսը սառչում է, գետից բարձրացած սառցաշերտն անջատվում, կանգ է առնում, մինչդեռ գետը շարունակում է հոսել: Այդպես սառչում, զրկվում է «բնական» ներքին զարգացումից գրական լեզուն, եթե այն ամբողջ ժողովրդի սեփականությունը չէ և անմիջականորեն չի արտացոլում կենդանի լեզվի մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները: Այդպես պատահեց նաև գրաբարի հետ 8—9-րդ դարերում. կենդանի լեզուն հսկայական փոփոխությունների էր ենթարկվել, մինչդեռ մատենագիրները ձգտում էին գրել Եղիշեի ու Խորենացու լեզվով, ընդօրինակել այն: Ստացվում էր մի կողմից՝ սովորովի լեզվի արհեստականությունը, մյուս կողմից՝ կենդանի լեզվի ներթափանցումը այդ սովորովի լեզվի մեջ: Դնալով այդ պրոցեսն էլ ավելի խորանում էր, մանավանդ՝ թարգմանչին ճշույտությունների ինտենսիվացման հետևանքով, և հրը Կիլիկյան թագավորության ժամանակ նոր գաղափարախոսությունը, արվեստի ու գրականության նոր տենդենցները հասարակության կյանքում ստեղծված անհրաժեշտություն թելադրության միջամբ իրենց գրական արտահայտությունը պետք է ստանալին, գրաբարն արդեն մահացած լեզու էր, և գրականության աստիճանին բարձրացավ նոր լեզուն՝ միջին հայերենը:

Սույն աշխատությունը նվիրված է գրաբարի ուսումնասիրությանը: Նպատակ ունենալով ներկայացնել գրաբարի զարգացումն սկսած 5-րդ դարից մինչև նրա մահացումը, մեր ուսումնասիրությունը բաժանել ենք երկու մասի: Առաջին մասը ներկայացնում է դասական գրաբարի քննական քննականությունը, հրկրորդը՝ պատմությունը: Այսպիսի բաժանումը պայմանավորված է երկու հանգամանքով. նախ՝ ամեն մի լեզվի պատմական ուսումնասիրություն պետք է սկսել որևէ երկրորդական վիճակից, որպեսզի հնարավոր լինի

պարզել, թե ինչ վիճակ է գոյություն ունեցել և ինչ փոփոխությունների հետևանքով ինչպիսի վիճակի է հանգել: Գրաբարի մեզ հայտնի ամենահին վիճակն է Ծ-րդ դարի առաջին կեսի մատենագրության լեզուն կամ այլ կերպ՝ մեսրոպյան հայերենը: Հետևաբար, ելակետային վիճակն էլ հենց այդ լեզուն պետք է համարենք, քանի դեռ ավելի հին շրջանների լեզուն չգիտենք:

Երկրորդ՝ գրաբարը շատ է ուսումնասիրվել. դասական գործեր ունենք գրաբարի մասին: Այդ ուսումնասիրությունները, սակայն, մեր նպատակի համար որոշ չափով թերի են, որովհետև նրանց մեջ, չնայած փաստական նյութի հարստությանն ու գիտական վերլուծությունների խորությանը, չի ներկայացվում գրաբարի համակարգն իբրև յուրահատուկ կառուցվածք, ըստ որում փաստերի, իրար հակասող տվյալների կուտակումը հաճախ ավելի խանգարում է դրան:

Այս հանգամանքները նկատի առնելով, մենք փորձում ենք աշխատության առաջին հատորում ներկայացնել դասական գրաբարի կառուցվածքը լեզվաբանական նորագույն մեթոդների կիրառությամբ: Պարզել գրաբարյան համակարգի տարբեր մակարդակների յուրահատուկ կառուցվածքը, նրանց ներքին հարաբերակցությունները ստատիկ վիճակում և յուրաքանչյուր բաղադրիչի միավորների փոխհարաբերությունների սխեմումը, — ահա մեր աշխատության առաջին հատորի նպատակը:

Ելնելով լեզվի կառուցվածքի բաղադրիչների տարբեր բնույթից և, դրան համապատասխան, դրանցից յուրաքանչյուրի ուսումնասիրության համար գործադրվող տարբեր մեթոդներից, մենք նպատակահարմար ենք գտել այս հատորը բաժանել չորս գրքի. ա) Հնչյունաբանություն, բ) Ձևաբանություն, գ) Շարահյուսություն, դ) Բառագիտություն:

Գրաբարի շրջանաբաժանման, ինչպես և նրա ու ժողովրդական լեզվի փոխհարաբերությունների հարցին անդրադառնալու հնք երկրորդ հատորում, իբրև նախապատրաստություն պատմական ուսումնասիրության:

Հասարակայնություն ուշադրությունը հանձնելով առաջին գիրքը, հույս ունենք, որ անաչառ քննադատությունը կօգնի մեզ՝ հաջորդ գրքերը հրատարակության պատրաստելիս խուսափելու այն թերություններից, որոնք կարող են տեղ գտած լինել սույն գրքում:

2. ԳՐԱԲԱՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այնպիսի քան մեկուկես հազարամյակի պատմություն ունի գրաբարի ուսումնասիրությունը. այն սկզբնավորվում է հույ գրի ստեղծումից հետո Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականություն արվեստի» թարգմանությունում ու նրա քերականական առաջին մեկնություններով: Գրաբարի նկարագրական ուսումնասիրության բաղմադարյան պատմությունը կարելի է բաժանել հետևյալ շրջանների.

Ա) Քերականական-մեկնաբանական աշխատությունների շրջան (5—17-րդ դարեր), որ իր հերթին բաժանվում է երկու ենթաշրջանների. 1) հունատիպ քերականական մեկնաբանությունների ենթաշրջան (5—13-րդ դարեր) և 2) ինքնուրույն քերականությունների սաղմուավորման և զարգացման արվեստի» ստեղծման ենթաշրջան (13—16-րդ դարեր):

Բ) Ինքնուրույն քերականական աշխատությունների շրջան (17-րդ դարից մինչև մեր օրերը), որ նույնպես երկու ենթաշրջանների է բաժանվում. 1) լատինատիպ քերականությունների ենթաշրջան (17—18-րդ դարեր) և 2) ինքնատիպ քերականությունների ենթաշրջան¹:

¹ Պրոֆ. Գ. Բ. Ջահուկյանը իր «Հին հայերենի հոլովման սխառմը և նրա ծաղումը» (Երևան, 1939) արժեքավոր մենագրության մեջ գրաբարի նկարագրական ուսումնասիրության պատմությունը բաժանում է երեք շրջանի. 1) հունատիպ քերականությունների շրջան (5—17-րդ դարի սկզբները), 2) լատինատիպ քերականու-

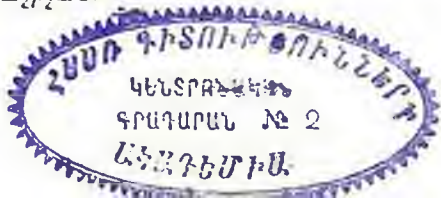
A 33930

Առաջին շրջանի հիմնական հատկանիշն այն է, որ դեռևս չունի քերականություններ. բոլոր քերականական աշխատությունները մեկնաբանություններ են: Դրանց մեջ մեկնարանվում, բաղադրվում են Դիոնիսիոս Թրակացու «Արևոտի» սահմանումները՝ հայերենի վրա կիրառվելով:

Այս շրջանի առաջին ենթաշրջանում բոլոր մեկնաբանությունները բնորոշվում են հայերենի իրողությունները հունական քերականությանը հարմարեցնելու ձգտումով, որ անհուսափելիորեն հանգեցնում է մի կողմից՝ հայերենի շատ իրողություններ անտեսելուն, մյուս կողմից՝ արհեստականորեն հունարենին համապատասխան, իսկ հայերենին խորթ քերականական ձևեր ստեղծելուն և հայերենում եղած իրողությունները սխալ մեկնաբանելուն: Պետք է հիշել, որ այդ բոլորի հիմքը դրված էր արդեն Դիոնիսիոսի քերականության թարգմանության մեջ, և մեկնիչներն առավել կամ պակաս հետևողականությամբ կրկնում էին «Արվեստի» սահմանումները՝ հայերենի տվյալները հարմարեցնելով դրանց և բացատրելով այդ սահմանումները: Այդ կարգի աշխատություններ են Դավթի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսես Քերդոզի. Ստեփաննոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու և Դրիգոր Մագիստրոսի մեկնությունները:

Չնայած ընդհանուր մտայնությունն ու գերիշխող ուղղությունը, այս ենթաշրջանում թե՛ մեկնիչները և թե՛ նույնիսկ Դիոնիսիոսի թարգմանիչը, ավազանաբանությամբ, զգալի ինքնուրույնություն են ցուցաբերում հայերենի որոշ իրողությունների քննության մեջ, որ և առանձնապես արժեքավորում է նրանց աշխատությունները:

Ելունները շրջան (17-րդ դարի սկզբներից մինչև 18-րդ դարի կեսերը) և 3) ինքնատիպ քերականությունների շրջան (18-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև այժմ): Ընդունելով հիմնականում նրա չորհանարածումը և հունատիպ, լատինատիպ, չինեատիպ ընտելադրող անլատինները, գտնում ենք, սակայն, որ «Դրույթյան արվեստի» երևան գալը սկզբնավորում է նոր երևույթ առաջին շրջանում և տառնադրում է նաև այն որպես ենթաշրջան:

Երկրորդ ենթաշրջանը բնորոշվում է «Գրչության արվեստին» ստեղծումով, որ յուրահատուկ բնույթ է տալիս քերականական աշխատություններին կամ, ավելի ճիշտ, նոր տիպի քերականական աշխատություններ առաջ բերում՝ նոր գործնական նպատակադրումներով: 12—13-րդ դարերի մշակույթի ու գիտության ընդհանուր վերելքը պայմանավորում է նաև լեզվի նկատմամբ ունեցած հետաքրքրությունը երկու տեսանկյունով: Մի կողմից այդ հետաքրքրությունը տանում է դեպի մարդկային լեզվի ծագման ու լեզուների բաղմագանության հետ կապված հարցերի արծարծումը՝ սխոլաստիկայի և կրոնական դոգմատիզմի առավել տիրապետող արտահայտություն, մյուս կողմից՝ հետաքրքրությունը հայերենի, նրա կառուցվածքի առանձնահատկությունների նկատմամբ, որ հանգեցնում է ուղղագրության, կետադրության հետ կապված հարցերի մշակմանը և դրանց հետ միասին՝ հնչյունափոխական երևույթների քննությանը, որ պայմանավորված էր կիլիկյան շրջանի մշակույթի ընդհանուր վերելքով, հատկապես՝ հին մատենագրության նկատմամբ հետաքրքրության մեծացումով, հին ձևագրերն արտագրելու, վերարտադրելու բարձր մակարդակն ապահովելու պահանջով: Միջին հայերենի ձևավորումը և կիլիկյան նորմավորումը բնականաբար էլ ավելի մեծացնում էին հին, արդեն մեռած լեզվի՝ չրաբարի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Այս բոլորը հանգեցնում են «Գրչության արվեստին» ստեղծմանը, որ բնորոշվում է ուղղագրական ու կետադրական նորմաների մշակումով և հնչյունափոխական երևույթների ուսումնասիրությամբ. դրանց հետ միաժամանակ, «Գրչության արվեստին» նվիրված աշխատությունների մեջ անհրաժեշտորեն շոշափվում են նաև քերականական շատ հարցեր¹: Սկզբ

¹ «Գրչության արվեստին» երեան գալու հանգամանքների, ինչպես և այդ կարգի աշխատությունների մանրամասն ուսումնասիրությունը տես Գ. Զահուկյանի «Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում» աշխատության

է դրվում նոր տիպի, գործնական-բանասիրական քերականության, որ հանդես է գալիս իբրև առանձին, ինքնուրույն գիտական ընագավառ։ Այդ տիպի աշխատություններ են Արխատակեսի «Վերլուծութիւնը» և դրան կցված ուղղագրական բառարանը, Գեորգ Սիկոսցու «Արուեստ գրադարձին» և «Խրատք վասն առողանութեանցն», մասամբ՝ Գրիգոր Տաթևացու «Լուծումն ի խրատ գրչութեան Գեորգայ վարդապետի...», Առաքել Սյունեցու «Յաղագս քերականության համառօտ լուծմունք» և այլն։

Նույն ենթաշրջանում շարունակում է զարգանալ նաև մեկնությունների դարավոր ավանդութիւնը՝ Վարդան Արեւիցու, Հովհաննէս Երզնկացու, Եսայի Նչեցու աշխատություններում, այլև՝ Գրիգոր Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու հիշված «Լուծմունք»-ներում։

Երկրորդ շրջանը (17-րդ դարից մինչև մեր օրերը) բնորոշվում է ինքնուրույն քերականութիւնների երևան գալով. այս շրջանի աշխատությունները նախորդ շրջանների այս կամ այն քերականական գործի մեկնաբանությունները չեն, այլ ինքնուրույն, անկախ քերականական գործեր։

Այս շրջանի առաջին ենթաշրջանն սկսվում է Ֆրանչեսկո Լիփոլայի քերականության տպագրութեամբ (1624) և տևում է մինչև 18-րդ դարի կեսերը։ Շուրջ մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում հրատարակված քերականութիւնները բնորոշվում են լատինարանության առավել կամ նվազ ազդեցութեամբ։ Ինչպես ցույց է տվել պրոֆ. Կ. Զահուկյանը, լատինարանութիւնը, որ կապված էր ունիթոական շարժման հետ, սաղմնավորվում է դեռևս նախորդ շրջանում. այդ կարգի առաջին աշխատությունն է Հովհաննէս Քոնեցու

մեջ (էջ 221—321), Երևան, 1954։ Նույն հարցը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրված է Լ. Գ. Խաչերյանի «Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» մե-
նագրության մեջ (Երևան, 1962)։

«Համառօտ հաւաքումն յազադս քերականին»¹, բայց այդ աշխատութիւնը, ինչպէս վերնագիրն էլ ցույց է տալիս, պատկանում է մեկնաբանութիւնների տիպին, ուստի և՛ իր էութեամբ տարբերվում է ինքնուրույն քերականութիւններից: Ռիվոլյւի քերականութեանը հաջորդում են Կղեմէս Գալանտի, Ոսկանի և Հովհաննէս Հակոբ Հոլովի քերականութիւնները, որոնք բոլորն էլ լատինաբանութեան խիստ դժոյժն են կրում: Հետեւելով լատինական քերականութիւններին, այդ հեղինակները հայերենն արվեստականորեն ենթարկում են լատիններենի կանոններին, գրաբար հայերենին վերադրում իրողութիւններ, որոնք իրականում չկային: Նույն ուղղութիւնն են ներկայացնում նաեւ Սկրտզերի և Մխիթար Սեբաստացու քերականութիւնները, թեև դրանց հեղինակները, մանավանդ Սեբաստացին, առաջին քայլերն են անում լատինաբանութիւնից ազատագրվելու համար:

Երկրորդ ենթաշրջանն² սկսվում է Միքայել Չամչեանի «Քերականութիւն հայկազնան լեզուի» (1779) աշխատութեան հրատարակութեամբ. այդ գրքի առաջնակարգ արժանիքը հենց այն է, որ նա վճռական հարկած է հասցնում լատինաբանութեանը: Հետագայ շրջանի բոլոր քերականութիւնները զարգանում են այդ ուղղութեամբ, այդ կարգի առաջին նշանավոր գործերն են Դաբրիել Ավետիքյանի, Արսեն Բագրատունու, Վրթանէս Չալխյանի (Ալաւդյանի մշակումով), Մելիքի, Մառի, Աբեղյանի, Ա. Արրահամյանի աշխատութիւնները, որոնց մեջ գրաբարի նկարագրական ուսումնասիրութիւնն իր ամենաբարձր մակարդակին է հասել:

Գրաբարի ուսումնասիրութեան պատմութեան մեջ հատուկ նշանակութիւն ունի դասական հայերենի գլուտը: Մին-

¹ Յակովբոս Վ. Տաշեան, Ծուցակ հայերէն ձևադրաց մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 719. Գ. Ջոհովյան, նույն տեղում, էջ 201:

² Թե՛ լատինաբանութեան և թե՛ ինքնատիպ քերականութիւնների ստեղծման պատմութիւնը տե՛ս է. Աղայանի «Հայ լեզվաբանութեան պատմութեան» առաջին հատորում (Երևան, 1958), էջ 94—137:

լուսինին քննություն ենթարկելով մեզ ամբողջ հին թեթարգմանական և թե ինքնուրույն գրականությունը, համեմատական ուսումնասիրության նյութ դարձնելով տարբեր շրջանների հայ մատենագրության լեզուն, 19-րդ դարի մի շարք հայագետներ հայտնաբերեցին հինգերորդ դարի առաջին կեսի կամ, ինչպես ասում են, առաջին թարգմանիչների և հետագա շրջանի գրաբարի տարբերությունները, մանրախույզ քննություններով ցույց տվեցին, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում եղել է հետագա շրջանների գրաբարից զգալիորեն տարբերվող մի լեզու, որ նրանք կոչեցին դասական հայերեն: Մի խումբ անվանի հայագետներ առաջ մղեցին այդ ուսումնասիրությունը և քննության առան խնդիրն իր ամբողջ խորությամբ: Այդ հայագետներից են Հ. Հովսեփ Գաթրճյանը, Անտոն Մատաթիա Գարագաշյանը, Հ. Անդրեասյանը, Հ. Արսեն Այտընյանը, Հ. Քերովբե Սպենյանը և ուրիշներ: Եռանդուն ու ներհուն գիտնականների մի խումբ էր այդ, որ հմուտ ուսումնասիրություններով լուսաբանեց հայերենի շատ կողմերը՝ քննության առնելով ոչ միայն գրաբար, այլև՝ այսպես կոչված, ռամկորեն հայերենը և ժամանակակից հայերենը. երևան հանելով այն տարբերությունները, որ կան հինգերորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության լեզվի և դրան հաջորդող շրջանի լեզվի մեջ, նրանք ոչ միայն հիմնավորեցին գրաբարի պատմությունը տարբեր շրջանների բաժանելու անհրաժեշտությունը և իրենց քերականություններով, մատենագրությունից քաղած հատվածների ժողովածուներով մատչելի դարձրին այդ գյուտի լուրացումը, այլև գրաբարով գրած իրենց ինքնուրույն ու թարգմանական գործերի լեզուն դարձրին այդ ոսկեղենիկ հայերենը: Այդ հմուտ հայագետներին ենք պարտական ոչ միայն դրաքարի, այլև ամբողջ հայերենի պատմական ուսումնասիրության հիմնադրումով, որ ժամանակակից հայերենագիտության կարևորագույն բնագավառներից մեկն է, և դասական հայերենի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ:

Ինչպես առհասարակ հայերենի, այնպես էլ մասնավորապես գրաբարի գիտական ուսումնասիրության բնագավառում դարագլուխ կազմող երևույթ էր համեմատական քերականության երևան գալը: Հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանելով, հայերենն արդեն ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում եղել է և մնում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության ուշադրության կենտրոնում: Հայերենի համեմատական ու պատմական ուսումնասիրությանը ոչ միայն լույս սփռեցին գրաբարյան համակարգի դոկտրինային պատմական պրոցեսի վրա, այլև ավելի ևս խորացրին այդ համակարգի և նրա հետագա դարգացման ուսումնասիրությանը: Հ. Հյուբշմանի, Ա. Մեյերի, Յ. Կարստի, Պ. դը Լադարդի, Հ. Պեդերսենի, Բ. Պատկանյանի, Ս. Տերվիշյանի, Հ. Տոշյանի, Մ. Արեղյանի, Ստ. Մալխասյանցի, Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի և շատ ուրիշների ուսումնասիրություններով լուսաբանված են արդեն թե՛ ամբողջ հայերենի և թե՛ մասնավորապես գրաբարի կարևորագույն իրողությունները: Հայագիտության այդ մեծ ու կրախտավոր մշակների հետադատությունների, նրանց ստեղծած գասական հայերենագիտությունն սլան է կազմում Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» համեմատության մեջ լեզուների» բազմահատոր աշխատությունը, որ ամփոփում է հայերենի հարյուրամյա ուսումնասիրության արդյունքները:

Գասական հայերենագիտության ստեղծած լավագույն տրադիցիաներին հետևելով և նրա նվաճումները յուրացնելով՝ ժամանակակից հայերենագիտությունը լեզվաբանության՝ վերջին տասնամյակների հաջողությունների հաշվառումով ու նորադույն մեթոդների կիրառումով ձգտում է ավելի ևս խորացնել հայերենի ուսումնասիրությունը, լուսաբանել դեռևս չլուծված շատ խնդիրներ: Այս բնագավառում իրենց հմուտ հետազոտություններով աչքի են ընկել մեզ մոտ՝ Հ. Կուսիկյանը, Ս. Ղազարյանը, Գ. Զահուկյանը, Ս. Աբրահամյանը և ուրիշներ, արտասահմանում՝ է. Բենվենիստը, Հ. Ֆոգտը, Վ. Պիդաեին, Գ. Զոլտան, Վ. Ուինտերը, Վ. Բընդջյանուն և ուրիշներ:

Գրաբարի հնչյունաբանության գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրն է Հ. Հյուբշմանը: 1876 թվականին Գերմանիայի արևելագիտական ընկերության հանդեսում նա հրապարակեց իր «Հին հայերենի արտասանության և տառադարձության մասին» հոդվածը¹: Փննության առնելով հին հայերենի այբուբենի դասավորությունը, հենվելով Դիոնիսիոսի «Գիրականության արվեստի» հայերեն թարգմանության տվյալների վրա և գիտական վերլուծության ենթարկելով հայերենից այլ լեզուների մեջ թափանցած և այլ լեզուներից հայերենին անցած բառերի հնչյունական համապատասխանությունները, նա որոշում է մեսրոպյան այբուբենի տառերից լուրաքանչյուրի արտասանությունը: Հյուբշմանի այդ ուսումնասիրությունը հիմք հանդիսացավ հետագա բոլոր հնչյունաբանական պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունների համար և այսօր էլ նրա հիմնական գրողները բոլորի կողմից ընդունված են: Գրաբարի հնչյունաբանության մանավանդ արտասանության մասին արժեքավոր դիտողություններ են արել Ա. Մելեն, Հ. Պեդերսենը և ուրիշներ: Հյուբշմանի գործնական մեթոդի կիրառումով և նրա ուսումնասիրության վրա հենվելով Հ. Աճառյանը հանդամանորեն քննության է առել մեսրոպյան գրերի արտասանությունն իր «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ²: Գրաբարի պայթականների մասին առանձին հոդվածներ ունեն է. Բենվենիստը և Հ. Ֆոգտը: Կրկնություններից խոսափելու համար այստեղ չենք շարադրում հիշյալ բոլոր հեղինակների տեսակետները, որոնք քննության ենք առնելու աշխատության համապատասխան բաժիններում:

¹ H. Hübschmann, Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZDMG, 1876, S. 53—73.

² Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 286—346:

Նկատի ունենալով Դիոնիսիոսի հայերեն թարգմանությունն և դրա մեկնությունների մեջ եղած տվյալներին կարեւորությունը գրաբարի հնչյունարանությունն ուսումնասիրության համար, այստեղ մենք կփորձենք համառոտակի ներկայացնել միայն առաջին շրջանի առաջին հնթաշրջանի հնչյունարանական քննությունների ընդհանուր քննութագիրը:

Գրաբարի հնչյունական համակարգի մեզ ավանդված ուսումնասիրությունների հիմքը գրվում է Դիոնիսիոս Թրակացու «Արվեստին» թարգմանությամբ, թեև բոլոր հիմքերը կան նոթադրելու, թե պրանից առաջ էլ հայերը ծանոթ էին քրականական արվեստին և մասնավորապես, մայրենի լեզվի հնչյունարանությունը: Այդ ևն ապացուցում ինչպես դասական շրջանի մասենագրության մեջ եղած քրականագիտական տեղեկությունները¹, այնպես էլ, մանավանդ, Մեսրոպի կողմից հայկական այբուբեն հորինելու պատմությունը. մեսրոպյան այբուբենը հիմնված է հնչույթագրական սկզբունքի վրա, իսկ այդպիսի այբուբեն հորինել առանց նախապես տվյալ լեզվի հնչույթային ու հնչյունական համակարգն ուսումնասիրելու անկարելի է: Այնուամենայնիվ, ինչպես առհասարակ քրականության, այնպես էլ հնչյունարանության ամբողջական շարադրանքն սկիզբ է առնում Դիոնիսիոսի զրքի թարգմանությամբ, ուստի և մենք էլ հնչյունարանական դիտելիքների քննությունը կսկսենք թարգմանությունից, ապա կանցնենք մեկնություններին:

Հուլյանրի մոտ լեզվի հնչյունական համակարգի քերականագիտական քննությունը անմիջականորեն կախման մեջ էր մի կողմից հին երկրի վերծանություն. մյուս կողմից՝ չա-

¹ Նախահունարան շրջանում հայերի ունեցած քրականական գիտելիքների մասին տե՛ս է. Սյուրյան, Հայ լեզվաբանություն պատմություն, հ. 1, էջ 74—80, Կ. Զանուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, էջ 31—40:

փական ստեղծագործութիւնների կառուցման ու ընթերցման պահանջներից: Առաջինը պայմանավորում էր հնչուլթների իբրեւ գրավոր աղբյուրներում երևան եկող գրային նշանների քննութիւնը, որով և գիրը կամ տառը նույնանում էր հնչուլթի հետ, իսկ երկրորդը այդ նույն միավորները դիտում էր բանաստեղծական չափի համար ունեցած դերով, որով և ուշադրութիւնը քննում էր հնչուլթների ֆիզիկական հատկանիշների վրա: Բայց որովհետեւ հունական տաղաչափության համար կարեորագույն միավորը վանկն էր, ապա և այդ երկրորդն էլ իր հերթին երկու սկզբունքով էր դիտում հնչուլթները. մի կողմից՝ վանկի կազմության մեջ ունեցած նրանց դերով ու տեղով, մյուս կողմից՝ նրանց ձայնային առանձնահատկութիւնների բնորոշումով: Առաջինը չէր հանգեցնում գրի և հնչուլթի տարբերակման անհրաժեշտությանը, ըստ որում մեծ մասամբ վանկակազմության մեջ տառերի դերը նույնանում էր հնչուլթների դերին, իսկ երկրորդը՝ ստիպողաբար թելադրում էր այդ տարբերակումը կամ, ավելի ճիշտ, նկատի ունենալով միայն հնչուլթներն իրենց ֆիզիկական հատկանիշներով: Այսպիսով, ստացվում էր հնչյունաբանական վերլուծութիւն երեք սկզբունք. հնչուլթն իբրեւ գրային, վանկային և արտասանական միավոր: Առաջին երկուսը միանում էին իրար և տարբերվում էին միայն անվանումներով, երկրորդը, թեև ըստ էութեան տարբեր, բայց դարձյալ կախված էր մնում նախորդներից, ըստ որում ձայնային հատկանիշները դիտվում էին իբրեւ տառերի հատկանիշներ: Այս բոլորը շատ պարզ կերպով երևում են Թրակացու տեղամիջաբանութիւն մեջ. խոսելով տառի մասին. Թրակացին մի կողմից գործածում է *ῥόμαστα* (գրեր) տեղմինը, մյուս կողմից՝ *στοιχεῖα*, որ թարգմանված է տառ, և որի իմաստն է տարեք: Առաջին անվանումը նկատի ունի գրութիւնը, իսկ երկրորդը՝ բաղադրութիւնը (= իրար հետ միանալը, կապակցվելը) և դասավորութիւնը: Քանի որ այս երկրորդ կողմով է, որ տառերը կարող են վանկակազմիչ միավորներ լինել, ապա ձայնային հատկանիշներն էլ սրան են վերագրվում,

որով և ստոյխեյոն-ը դառնում է միաժամանակ և՛ տառ, և՛ հնչյուն: Այս նույնացումը՝ տառի և հնչյունի, բնորոշ է ամբողջ հունական քերականությանը (ինչպես և հետագայում լատինական ու ավրոպական քերականություններին՝ մինչև նոր ժամանակները), թեև դեռևս Արիստոտելի մոտ ստոյխեյոնը բնորոշվում էր որպես անբաժանելի ձայն (φωνή ἀδιάμετρος): Որա հետևանքն էր և այն, որ հունական քերականության մեջ տառերի վերլուծությունն ու դասակարգումը հիմնվում էին երկու սկզբունքի վրա՝ վանկակազմության և ձայնային (բնախոսական): Դիոնիսիոսի մոտ գրերը, որ կոչվում են տառ, որովհետև «տարրունի իմն և դասութիւնն» ունեն, բաժանվում են երկու խմբի՝ ձայնավորներ և բաղաձայններ, որոնցից առաջինները ինքնին ձայն են հանում, իսկ երկրորդները՝ ոչ: Ձայնավորները բաժանվում են երկարների և կարճերի: Այսքանը հիմնված է ձայնային հատկանիշների վրա: Բայց ահա բաղաձայնների դասակարգումը. կիսաձայններ՝ չ, փ, բ, յ, թ, ժ, անձայններ՝ թ, չ, ծ, կ, ռ, տ, մ, ֆ, խ. թեև այս դասակարգումն ըստ սահմանումի ձայնային հատկանիշներն է նշում, բայց իրականում հիմնված է այն բանի վրա, որ կիսաձայնները կարող են լինել բառավերջում կամ, գոնե, փակ վանի վերջում: Անձայնների ստորաբաժանումը հիմնված է ձայնային-արտասանական հատկանիշների վրա. լերկ (λευκός) — չ, ռ, տ, քալ (δαξεία) — մ, չ, ֆ, միջակ (μεσα) — թ, չ, ծ: Այնուհետև՝ ձայնավորների դասակարգումն առաջադիր և ստորադաս անվանումների հիմնված է վանկակազմիչ գերի վրա. առաջադիրները վանկարար են միշտ, իսկ ստորադասները երկարաբառների մեջ ոչ վանկարար ձայնավոր են: Ինչպես տեսնում ենք, ամբողջ դասակարգումը տարվում է երկու ուղղությամբ, թեև միշտ էլ նկատի է առնվում նույն տառ կոչվող միավորը:

«Արվեստի» թարգմանության ժամանակ, բնականաբար, ծագում էին մի շարք դժվարություններ. նախ՝ հայերեն հնչյունների բաղմությունը. հունարենն ունեն 24 տառ, հայերենը՝ 36, ըստ որում հայերենի յուրաքանչյուր տառը մեկ հնչույթ

էր արտահայտում, մինչդեռ հունարենում է և ψ տառերը երկուական հնչյունների կապակցութիւն էին ներկայացնում: Այնուհետև՝ հայերենը չունի ձայնավորների քանակային (երկարութիւն-կարճութիւն) հակադրութիւն, իսկ հունարենն ունի: Այս բոլորն, ահա, թարգմանչին հարկադրում էին որոշ չափով ինքնուրույն մոտեցում ունենալ՝ հայերենի հնչյունների դասակարգման մեջ: Եվ թարգմանիչն այդ ինքնուրույնութիւնը ցուցաբերել է: Զայնավորների դասակարգման մեջ նա պահպանում է հունարենին համապատասխան երկայն, սուղ (=կարճ) և երկամանակ անվանումները. երկար է համարում հայերեն ե և հունարեն ω. առաջինն արդարանում է նրանով, որ թարգմանութեան շրջանում ե և յ. հնչյունների հակադրութիւնը զուգորդվում էր անխուսափելիորեն ե-ի երկարացումով: Երկրորդի համար վերցրել է հունարեն ω-ն, որ իր երկարութեամբ անշուշտ որոշակիորեն տարբեր էր հայերեն ո-ից: Սրանցով էլ պայմանավորված է սուղերի առանձնացումը. ե-ն որպէս ե-ի, ո-ն՝ ω-ի հակադրութիւն, իսկ լ-ն, իբրև ձայնորդ-ձայնավոր իրոք սուղ (կարճ) էին: Մյուս ձայնավորներից ա, ը, ի համարվում են երկամանակ, այսինքն կարող են լինել և՛ սուղ, և՛ երկար: Դուրս է մնացել ու ձայնավորը, որ, սակայն, մեր կարծիքով, ներկայացված է սուղերի մեջ՝ լ-ով, որ ու-ի ենթահնչույթն էր: Այսպիսով, թեև հունարենին հետեւելով, բայց տրամաբանական և հիմնականում ճիշտ դասակարգում է կատարել թարգմանիչը, հենվելով ձայնավորների ֆիզիկական հատկանիշների վրա:

Ավելի մեծ ինքնուրույնութիւն է ցուցաբերել թարգմանիչը բաղաձայնների դասակարգման մեջ: Ինչպէս ասացինք, հունարենում բաղաձայնները տարբերվում էին վանկակազմութեան կանոններով. կալին բաղաձայններ, որոնցով կարող էր ավարտվել բառը և, հետևաբար, փակ վանկը, կալին բաղաձայններ էլ, որոնցով բառը վերջանալ չէր կարող: Այս բանը հիմք էր հանդիսացել հունարենի բաղաձայնների մեջ երկու սկզբունքի կիրառութեան: Հայերենում բաղաձայնների

վանկական զմուծյան մեջ ունեցած տարբերությունը գոյություն չունի։ Եւ թաղաձայնով։ Եւ թարգմանիչը փոխում է բնագիրն ու գրում։ Եւ վախճանականք անուանց են... ամենեքեան բաց ի հնգից, յայբէ և յնչէ և յեթէ և յոչէ և յէէ։ Գրաբարի, մանավանդ զասական գրաբարի համար, այդ սահմանումը, ինչպես կրտսենենք գրքիս համապատասխան տեղում, բացարձակապես ճիշտ էր։ Այսպիսով, թաղաձայնների զասակարգման երկու սկզբունքներից մեկը ինքնին բացասվում էր, և մնում էր միայն բնաստականը։ Հենց այդ սկզբունքով էլ առաջնորդվում է թարգմանիչը երեք ստորաբաժանումների մեջ. առաջին ստորաբաժանումը նա կատարում է հենվելով ձայնալին հատկանիշների վրա։ Լստ ալգմ, նա ընդունելով անձայն և կիսանձայն անվանումները, հայերենի թաղաձայնները բաժանում է երեք կարգի. 1) ղեթիք (նուրբ կամ բարակք). ա, օ, Է, ծ, շ, ս, ն, մ, լ, զ, 2) միջակք՝ բ, գ, դ, ձ, ղ, ժ, ն, 3) քաւք (յոյք, խոփք, կամ ստուարք). փ, ք, թ, ց, չ, խ, ջ, կ, ռ։ Այս դասակարգումը հիմնականում համապատասխանում է ժամանակակից խուլ, ձայնեղ, շնչեղ-խուլ բաժանումներին. ղերկ կամ նուրբ կամ բարակ են կոչված խուլները, միջակ՝ ձայնեղները, թավ, հույր, խոփ կամ ստուար՝ շնչեղ խուլները։ Եղած անհամապատասխանությունները կարելի է բացատրել հետևյալ հանգամանքներով. թեև զասակարգումը հիմնականում ղուգադիպում է մեր խուլ-ձայնեղ-շնչեղ խուլ խմբավորմանը, բայց հիմնված է գերազանցապես լատինական տպավորություն վրա. զ-ն ավելի բարակ կամ նուրբ է, քան ժ-ն, ք-ն նուրբ է, քան ռ-ն և այլն, ուստի և զ, ք, ալլև մ, ն ձայնեղները հատկացված են առաջին խմբին. այդպես են նաև մյուսները։ Խ-ն թավերին հատկացնելը բացատրվում է նրա և ք-ի միջև եղած լատինական տպավորության նմանությունով, որ ավելի հիմնավորվում էր տառադարձության մեջ հունարեն χ = հայերեն ք և հայերեն ք = հունարեն χ համապատասխանությունով։ Ավելի տարօրինակ է ն-ն միջակների (= ձայնեղների), իսկ ջ-ն շնչեղ-խուլների կարգին հատկաց-

նելը, բայց սա էլ, հավանաբար, պետք է բացատրել թարգմանչի բարբառով: Կարելի է կարծել, որ թարգմանությունը շրջանում թարգմանչի բարբառում արդեն սաղմնավորվել էր ձայնեղների խլացում-շնչեղացումը և խուլների ձայնեղացումը, որ հատկապես նկատելի է եղել ճ-ի և ջ-ի վերաբերյալ. քանի որ, թարգմանչի համար, ճ տառն արտասանվում էր ջ, ապա նա հատկացվել է ձայնեղների խմբին, իսկ ջ-ն, որ արտասանվում էր չ, հատկացվել է շնչեղ-խուլների կարգին: Բարբառային արտասանության ազդեցության մասին իրավացի կերպով խոսել են արդեն նաև թարգմանությունը ուղղումնասիրողները: Մեզ թվում է, որ դա մասնավորապես արտահայտվել է ճ և ջ-ի դասակարգման մեջ, որի համար թարգմանիչը ոչինչ չգտնելով, ստիպված էր հենվել միայն իր լսողական տպավորությունների վրա: Կարելի էր հարց տալ, թե այդ դեպքում ինչու նույն մոտեցումը չի ունեցել նաև ծ-ի և ձ-ի դասակարգման մեջ. մենք կարծում ենք, որ դրանց փոփոխությունը դեռևս անքան էլ զգալի չի եղել թարգմանչի համար. պարտադիր չէ, որ բոլոր հնչյունները միաժամանակ և նույն ինտենսիվությամբ սկսեին փոփոխվել: Այսպիսով, թարգմանչի առաջին դասակարգումը կարելի է համարել լսողական-ձայնային դասակարգում:

Բաղաձայնների երկրորդ ստորաբաժանման համար թարգմանիչը ելակետ է ընդունում բնախոսական՝ արտասանական սկզբունքը, թեև գործածում է դարձյալ անձայն և կիսաձայն անվանումները: Այստեղ անձայն են համարվում ռ, գ, դ, պ, տ, կ, փ, թ, ք բաղաձայնները, իսկ կիսաձայն՝ զ, շ, ս, ճ, մ, ռ, ց, ծ բաղաձայնները: Առաջին խումբը ներկայացնում է, այժմյան անվանումով, պայթականները, երկրորդը՝ շփականները, որոնց հատկացված են նաև ց, ծ պայթաշփականներ՝ սուլականության հատկանիշի առկայության պատճառով: Այս խմբավորումը լրացվում է կրկնականների (գ.

լ, խ, շ, չ, ջ, ո, ա, ց) և նախերի (ղ, մ, ն, ր) խմբերով. կրկնակ են համարվում այն բաղաձայնները, որոնք բաղկացած են երկու. հնչյունից, ինչպես գղայն ի սէէ և դայէ և խէն ի լերկուց քմակից քէից և շայն լերկուց սէից և ռայն լերկուց րէից: Նոյնպես և այլքն մու մու լերկուց րարբառակցաց շարակցեալ են¹:

Այսպիսով, այս դասակարգումն էլ, չնայած իր անճշտություններին, համընկնում է ըստ արտասանության եղանակի հնչյունների ալթմյան դասակարգման հետ:

Վերջապես, թարգմանչի երրորդ խմբավորումը հիմնված է բաղաձայնների արտասանության տեղայնացման վրա: Խոսելով նուրբերի, միջակների, թավերի մասին և ասելով, որ միջակը նուրբերից թավ է. իսկ թավերից նուրբ (գքան գնուրբա լուրբ են և քան գլոյրա նուրբք), թվարկում է երեք կարգի բաղաձայնները հետևյալ շարքերով. ր-մ-պ-փ, գ-կ-ք-խ, դ-ա ք, ձ-ս-զ ց, դ-լ-ն, ն-ծ-ջ, ժ-շ-չ: Մի կողմ թողնելով նուրբ-միջակ-թավ հատկանիշները, տեսնում ենք, որ չոլոր այդ բաղաձայնները խմբավորված են ըստ արտասանության տեղի. շրթնայինները, լեզվատամնալիները և ետնալեզվայինները խմբավորված են միանգամայն ճիշտ կերպով և համապատասխանում են այսօրվա դասակարգումին: Հիմնականում ճիշտ են խմբավորված նաև ձ-ս-զ-ց և ժ-շ-չ բաղաձայնները, թեև ն-ծ ջ խումբը որոշ չափով խախտում է ստուգությունը. ն-ն պետք է լիներ ժ-ի, ժ-ն² ն-ի տեղում, իսկ ժ-ն պետք է լիներ ձ-ց-ի հետ: Ղ-լ-ն ձայնորդները խմբավորված են մոտավոր ճշտությամբ: Սակայն ձայնորդների ամէլի ճիշտ և ինքնուրույն խմբավորում տրվում է լծորդությունների դասակարգման մեջ, որտեղ առանձին լծորդություններ են համարվում լ, դ, ն և ր, ո ձայնորդներով բախրը³:

Կարևոր է հիշել նաև երկրարբանների տեսությունը: Հունարենը, ինչպես հայտնի է, ուներ միայն իջնող երկրար-

¹ Ն. Աղունց, Անդ, էջ 8:

² Դիսնիսիոսի թարգմանչի ինքնուրույնության և հայերենի հնչյունների դասակարգման առթիվ հմտ. Գ. Զահուկյան, Անդ, էջ 61—76:

բառներ, որոնց մեջ ոչ վանկարարն էր : կամ Ն. Սա հիմք էր տալիս հունարենի ձայնավորները բաժանել երկու խմբի՝ նախադաս (προταχτικός) և ստորադաս (υποταχτικός), որով և բնորոշվում էին վանկարար և ոչ վանկարար ձայնավորները երկրարբառների մեջ: Հունարենում նշվում էր նաև, որ Ս-ն նախադաս է լ-ին, թեև բոլոր մյուս ձայնավորներին ստորադաս (ետադաս) է: Թարգմանիչը հիմնականում հետևում է բնագրին, չկարողանալով նկատել, որ հայերենում՝ կարող են նաև նախադաս ոչ վանկարար ձայնորդներ լինել, ըստ որում հայերենն ունի բարձրացող (ուժգնացող) երկբարբառներ (եա, ուա ևն): Այնուամենայնիվ, այստեղ էլ թարգմանիչը նախադաս (առաջադիր) ձայնավորների մեջ ավելացնում է ք-ն, ստորադաս է համարում լ և ռ, այս երկուսից էլ ի-ն՝ նախադաս լ-ին (հակառակ հունարենին) և իր կողմից ավելացնում է բռնարարառ երկբարբառները¹ (եւ, քւ, իւ): Այս ամբողջ հատվածը ուշադրաւ է, սակայն, այլ տեսակետներից ևս. հունարեն բնագրի նախադաս ձայնավորների դիմաց հայերենում ի թիվս այլոց գրված է և ի ձայնավորը, որ բերվում է նաև ստորադասների մեջ. «Եւ ստորադասք են երկու. ի, ւ»²: Հունարենի երկբարբառների դիմաց հայերեն թարգմանութունն ունի աւ, եւ, ու, աի, ոի երկբարբառները: Սրանցից ու-ն երկբարբառ չէր այնպես, ինչպես հունարենի ՍՍ-ն՝ թարգմանության դարաշրջանում: Թարգմանիչն այստեղ պարզապես հետևել է բնագրին, աւ և եւ-ը հին հայերենի երկբարբառներն են. աի և ոի ոչ միայն երկբարբառներ չեն գրաբարում, այլև ուղղագրական տեսակետից անկարելի կապակցություններ: Դժվար է մտածել, թե թարգմանիչը ստրկամտորեն հետևել է բնագրին, ոտնահարելով հայերենի ուղղագրությունը, ուստի և մենք դա բացատրում ենք հետևյալ ձևով. գրաբարի ի-ն և ու-ն երկբարբառների մեջ գրվում էին յ և լ. նշանակում է, մեր երկու ձայնավոր-

¹ Ն. Ադոնց, Անդ, էջ 8:

² Անդ:

յեւրն ունեն իրենց ենթահնչուլթները, որոնք թեև որոշ չափով պետք է որ տարրեր արտասանություն ունենալին, բայց և այնպես թարգմանության ժամանակ դեռևս որոշակի կերպով միեկնուլն հնչուլթի արժեքն ունենին: Այդ ենթահնչուլթների արտասանական տարրերություններն այնքան երկրորդական էին, որ թարգմանիչը զգում էր նրանց նույնությունը, որի պատճառով էլ նա միեկնուլն ի հնչյունը համարում էր և՛ նախադաս, և՛ ստորադաս. իսկ այս էլ նշանակում է, թե ախ, ոի երկբարբառները թվելով նա նկատի ունեւ այ, ոյ երկբարբառները: Ուշադրության արժանի է նաև թարգմանչի հավելումը: Հունարենի երկբարբառներին նա ավելացնում է բռնաբարբառ երկբարբառները, թվելով եւ, ըւ, իւ: Սրանցից երկուսը իրական են և կարևոր նշանակություն ունեն պատմական հնչյունաբանության համար: Հայտնի է, որ ոուիմ-սունոյ, Դուիմ-Դունայ և նման բառերի արտասանության մասին տարրեր կարծիքներ կան. ոմանց կարծիքով սուիմ, դուիմ, բունմ և նման բառերում արտասանվել է ուի, ուե (երկբարբառ), իսկ ոմանց կարծիքով՝ սըվիմ, Դըվիմ, բըվել և այլն. այդպես էլ՝ բառավերջի իւ-ը ոմանք համարում են երկբարբառ (iu), ոմանք՝ ձայնավորի և բաղաձայնի (iv) կապակցություն: Թարգմանչի այս տվյալը վկայում է, որ եթե ոչ դասական շրջանում, դոնե թարգմանության ժամանակ ունեցել են սըվիմ, Դըվիմ, բըվել, անիվ, ազնիվ արտասանությունը: Ինչ վերաբերում է եւ բռնաբարբառին, ապա դասական մատենագրության տվյալները բացասում են այդ կապակցության հնարավորությունը, և մնում է ենթադրել, թե այստեղ էլ մենք գործ ունենք բարբառալին երկվուլթի հետ:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. թեև «Արվեստի» թարգմանիչը հնչյունաբանության բաժնում, որ վերնագրված է «Յաղագս տառից», հիմնավորում հարադատ է մնացել բնագրին, բայց շատ կետիւրում էլ ինքնուրույն մոտեցում է ունեցել՝ ելնելով հայերենի հնչուլթալին համակարգի առանձնահատկություններից: Բա-

դաժանների դասակարգման մեջ ելակետ ընդունելով արտա-
տանական և ձայնային հատկանիշները, թարգմանիչը հայե-
րենի հնչյունների դասակարգումը ազատագրում է հունական
քերականությանը հատուկ երկվությունից և առաջին քայլն է
անում հնչյունի ու դրի տարբերակման ուղղութիւնով: Թարգ-
մանության մեջ տառ անվանումը ըստ էութեան նույնն է,
ինչ որ մեր այժմյան հնչյուն տերմինը, և պատահական չէ,
որ մեկնիշները զարգացնելով այդ ուղղութիւնը, հետագա-
յում էլ ավելի պարզութիւն են մտցնում տերմինների մեջ և
տառը սահմանում որպէս միայն արտասանական միավոր:

Արդեն Դավթի մեկնութեան մեջ մենք տեսնում ենք
տառի և գրի որոշակի տարբերակում. նրա տեսութեան հա-
մաձայն, տառը «անմարմին» է, ինչպէս ոգի. «քանզի տառը
անմարմին, իբր թէ բանի նշանակ, զի գիտելի կացուցանէ
գրովն զբանն, որպէս այսին զայլն: Իսկ նախադասեալ տա-
ռիս աւրինակ իմն ըստ պատուոյ, իբր ոգի քան զմարմին
լաւագոյն»¹. Այստեղ, մեր կարծիքով, անմարմին բառը չպետք
է մեկնաբանել փիլիսոփայական առումով իբր աննյութական
(ոչ մատերիալ), այլ պիտք է հասկանալ «անտեսանելի»
իմաստով, բայց եթե նույնիսկ փիլիսոփայական առումով էլ
հասկանանք, մեզ հետաքրքրող հարցի լուծման համար ոչինչ
չի փոխվի: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևորը այն չէ,
թե Դավիթը հնչյունը նյութական է համարում, որպէս մա-
տերիալ է գիտում, թե ոչ, այլ այն, թե արդյոք հնչյունը գրից
տարբերում է, թե ոչ: Բերված հատվածը ցույց է տալիս, որ
մեկնիչը որոշակիորեն տարբերակում է տառը և գիրը. նրկ-
րորդը նա գործածում է այժմյան գրույթ տերմինի իմաս-
տով, որը «գրով իմանալի» (=ընկալելի) է դարձնում խոս-
քը: Դրան նա հակադրում է տառը, որ «անմարմին» է և
հանդես է գալիս որպէս խոսքի միավոր, խոսքի նշան («բա-
նի նշանակ»): Գիրը ծառայում է լեզվական միավորները
գրութեամբ իմանալի, ընկալելի դարձնելուն, ինչպէս, օրի-

¹ Ն. Աղոնց, Անդ, էջ 93:

նակ, այր-գրով (=գրույթով)՝ ա հնչույթը՝ Ուրեմն, 'Դավիթը գիր ասելով հասկանում է մեր ալթմյան գրույթը, իսկ տառ ասելով՝ հնչույթը՝ Սրանով է պայմանավորված և այն, որ նա զիտակցաբար նախապատվությունը տալիս է տառին. հունարեն բնագրում և թարգմանության մեջ հատվածը վերնագրված է «Յաղագս տտաի» (πᾶσι στοιχείον), մինչդեռ հատվածն սկսվում է գրի բացատրությամբ: Դավիթը գտնում է, որ ամբողջ հատվածը առաջի մասին վերնագրելով, քերականության հեղինակը գերադասություն է ավել տառին՝ գրի համեմատությամբ, և հիմնավորում է այդ նախապատվությունը նրանով, որ տառն ավելի էական է, քան գիրը, ինչպես որ հոգին էլ լավագույն է մարմնից»: Այս բացատրությամբ Դավիթը ոչ միայն ավելի որոշակիորեն է ընդգծում տառի և գրի տարբերությունը, այլև ճիշտ կերպով առաջնային է համարում տառը (=հնչյունը կամ հնչույթը), իսկ գիրը, որ ծառայում է տառերը գրավոր ձևով ներկայացնելուն, երկրորդային է: Այլ կերպ ասած՝ տառը, Դավթի սահմանումի համաձայն, խոսքային և լեզվական միավոր է, այսինքն՝ հնչյուն և հնչույթ, առանց այս երկուսի որոշակի տարբերակման: Տառի և գրի այս սահմանադատումը էլ ավելի հիմնավորվում է նրա մոտ առհասարակ ձայնի և լեզվական ձայնի (= հնչյունի) տարբերակումով: Խոսելով ոլորակի սահմանումի մեջ զործածվող բացազանչությունը բառի մասին, նա հետևյալ մեկնությունն է տալիս. «Իսկ զի ասէ բացազանչութիւն՝ բացազանչութիւն ոլորակի սեռ իմանի, քանզի հաւասարապէս անշնչիցն և շնչաւորացն և բանաւորացն է: Իսկ ոլորակն միայն բանականիս առ ի պատկանաւոր ունելոյ ձայն, և ոմանց ծանաւթ լիալ առ ի կրթութենէ, որպէս ի յունական լեզուին, իսկ ալ ազգացն ոչ ևս»¹: Այստեղ կարևոր է այն, որ մեկնիչը դիտում է բացազանչությունը որպես ձայն առհասարակ, որ հատուկ է և՛ առարկաներին, և՛ կենդանիներին, և՛ մարդկանց, իսկ ոլորակը, որպես «պատկանաւոր».

¹ Ն. Աղոնց, Անդ, էջ 80 - 81:

այսինքն՝ հարմարեցրած ձայն, հատուկ է միայն մարդուն. իբրև այլապիսին ուորակը (=տոնը) ուսումնասիրելի է: Մեկնիչը հիշում է, որպես օրինակ, հունարենը, որի զանազան բնույթի շեշտերն ուսումնասիրված են, մինչդեռ ուրիշ լեզուներ այդ տեսակետից դեռևս ուսումնասիրված չեն: Մեկնաքանելով քերականի մոտ տառի բնորոշման ույն մասը, որտեղ տառին վերագրվում է «տարբուռն իմն և դասութիւն», Դավիթը «տարբուռն» բառը բացատրում է որպես՝ գրի և ձայնի տարբերքի միասնութիւն, իսկ դասութիւն բառով հասկանում է հնչյունական կապակցութիւնների մեջ զանազան հնչյունների դասավորութիւնը, զիրքը՝ միմյանց նկատմամբ, իբրև օրինակ բերելով այբ և յայբ բառերը, որոնցից մեկում նախադաս է ա-ն, մյուսում՝ յ-ն¹: Այստեղ կարելի է ասել, թե մեկնիչը նկատի է ունենում հնչյունների տարբեր դասավորութիւնք իմաստների տարբերակումը. այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է նաև կրկնակ-ների բացատրութիւնը: Դիտնիսիոսի քերականութիւն հունարեն բնագրում կրկնակ են համարվում է, է, յ, այստեղ նկատի են առնվում տառերը, որոնք երկուական հնչյուն են ներկայացնում, ըստ որում է-ն էլ Դիտնիսիոսի կարծիքով արտահայտում է դ և ա հնչյունները: Թարգմանութիւն մեջ կրկնակ տառերն են գ, լ, խ, շ, չ, ջ, ո, ց, որոնցից յուրաքանչյուրը երկու «տառ»-ից է բաղկացած՝ գ-ն ա-ից և դ-ից, ո-ն՝ երկու ր-ից և ալլն: Թեև թարգմանիչն, ըստ երևույթին, հենվել է միայն հնչյունների ձայնային հատկանիշի վրա, բայց արդյունքը գիտական արժեք չի ներկայացնում: Բոլորովին այլ մոտեցում է ունեցել Դավիթը. նրա բացատրութիւնք կրկնակ են համարվում հնչյունների ու հնչյունակապակցութիւնների այնպիսի զուգորդումները, որոնց հերթադասութիւնը իմաստի փոփոխութիւն առաջ չի բերում: Իբրև օրինակ, մեկնիչը բերում է շատ հաջող ընտրված աստուածազգեսաց և աստուծազգեստ բառերը, որոնց մեջ աու-ու, եա-ե, ց-սա հնչյունների ու

¹ Ն. Աղոնց, Անդ. էջ 94:

հնչյունակապակցությունների հերթագայությունը, մեկը մյուսով փոխարինելը չի փոխում իմաստը։ Այս երկու կետերում Դավիթը հանգում է հնչյունների ֆունկցիոնալ կողմի ըմբռնումանը։ Նա ճիշտ կերպով դիտում է, որ միևնույն հնչյունների տարբեր կապակցությունները, «գասութիւն»-ները, իմաստի տարբերակում են առաջ բերում (ինչպես՝ ալը-լար, պատ-տապ, տրի-կար, տար-տրտ և այլ դուբլերում), իսկ մյուս կողմից, հնչյունական որոշ դուբլորդումներ կամ հերթագայություններ այդպիսի տարբերակման վեր չեն կատարում։ Իհարկե, Դավիթը չի հանգում հնչույթի, որպես լեզվաբանական միավորի, ըմբռնմանն ու առանձնացմանը, բայց հենց այդ երկու կողմերի լուսաբանությունն է մեծ բան էր իր ժամանակի համար։ Այս անսակեռից Դավիթը շատ բարձր է կանգնած իր հաջորդներից, որոնք «գասութիւն»-ը դիտում են որպես ստուգաբանության ելակետ։

Վերջապես, ուշադրում է նաև երկբարբառի բացատրությունը Դավթի մոտ. «բերելով քերականության «Եւ երկբարբառք են բուն հինդ» ձևակերպումը, նա բացատրում է, որ երկբարբառ են կոչվում երկու ձայնավորները՝ միասին լինելով, ախինքն՝ եթե նրանք մեկ վանկ են կաղմում. «Եւ ասին երկձայնք, զի ի միում հեգի պատահեալք լանուան կամ ի բալի, երկձայն ասի հեցն ալն»¹։ Եթե ճիշտ է, որ անկյունագծերի մեջ բերված այս հատվածը Դավթին է պատկանում, ապա կարող ենք ասել, որ Դավթին է հայերի մեջ առաջին անգամ տվել երկբարբառի ճիշտ սահմանումը, որ համապատասխանում է ժամանակակից դիտական ընդորոշմանը՝ բառ վանկարարության սկզբունքի։ Այսպես, ուրեմն, Դավթը, եթե նույն ինքը՝ թարգմանիչը չէ, դարգացնում է թարգմանության հիմնական ուղղությունը՝ դրի և տառի (= տառի և հնչյունի կամ գրույթի և հնչույթի) տարբերակումը, իր կողմից տալիս երկբարբառի ճշգրիտ սահմանումը և դիտում հնչյունի (կամ հնչույթի) ֆունկցիոնալ որոշ առանձնահատկությունները։

¹ Ն. Աղոնց, Անդ. էջ 93։

Հաջորդ մեկնիչներից Մովսես Քերդոզը հիմնականում նույն սկզբունքներն է պաշտպանում, ինչ որ Դավիթը՝ Ուշադրության արժանի նորությունները հետևյալներն են. ընդունելով առհասարակ ձայնի և լեզվի հնչյունների տարբերակումը, Մովսեսը տառերը (= հնչյունները) դիտում է յբբե միայն բանավորներին հատուկ ձայներ և դրանց կարևոր հատկանիշներն է համարում անբաժանելիությունը, անսկիզբ լինելը և սկսելիությունը (իրենք անսկիզբ են, բայց նրանցով կարող են սկսվել ուրիշ միավորներ՝ վանի, բառ են)։ «Եւ ընդ տեսակս ձայնից ոչ կամեցաւ անցանել, որ ըստ երևելոյս, ի կենդանիս և յանկենդանս. ալլ երեք աճեցական և նուազական մի է, որ անշունչ աղբեցմամբ ունի հնչումն և եղծանելի և նովաւ ալլք։ Եւ բանաւորն ըստ երից բաժանեալ որոշի, անհատ, անսկիզբն և սկսեալ, է որ ի մարմնի և ալլք արտաքոյ ի նիւթականէ»¹։ Ձայնավորի որոշման համար Մովսեսը հիմնականն է համարում ձայնային հատկանիշը, այն, որ ձայնավորները ինքնին ձայն են ներկայացնում. «Ձայնաւորն իբրև զգայական իմն, զի ինքն ձայն ընդունի յինքնէ» (էջ 162)։ Ուշագրավ է երկբարբառների մեկնությունը. Մովսեսը երկբարբառները դիտում է որպես երկու ձայնավորի միավորում. «Երկբարբառս այս յաւգաւորագոյն է ըստ ասացուածիս միոյ անձին երկու ելք շնչման լինել» (էջ 164)։ Այստեղ կարևոր է այն, որ երկբարբառի բաղադրիչների միասնական արտասանության մեջ էլ Մովսեսը տեսնում է «երկու ելք շնչման», այսինքն՝ երկու արտասանական պրոցես։ Առանձնակի ուշադրության արժանի է եւ և իւ երկբարբառների մասին ասվածը. երկբարբառների արտասանության «երկու ելք շնչման» բնույթը որոշելուց հետո, Քերդոզն անմիջապես ավելացնում է. «Բայց սա ըստ քանակության յերկուց մի ազդեցություն ունի ձայնի, որպես եւ կամ իւ» (էջ 164)։ Այստեղ մեր կարծիքով հեղինակը նկատի ունի այդ երկու երկբարբառների գրային զուգահեռու-

¹ Ն. Աղոնց, Անդ, էջ 162

թյունը և արտասանական նույնութիւնը: Ինչպէս զիտենք, հինգերորդ դարի մատենագրութեան մեջ մի շարք բառերում ունենք զուգահեռաբար եւ և իւ գրութիւնը (ալեւը-ալիւր, եղչեւը-եղչիւր, գեւղ-գիւղ, հարեւը-հարիւր և այլն): Միւր մի ուսումնասիրութեան մեջ¹ մենք ցույց ենք տվել, որ դրանք հնագույն բարբառներին հատուկ երևույթ են: Մովսեսի այս հատվածը հիմք է տալիս մտածելու, որ նա այն բարբառի ներկայացուցիչն էր, որ ուներ իւ-ով ձևը և, բնականաբար, իւ- էր կարգում նաեւ եւ-ով գրութիւնը: Բայց դա մի կողմն է միայն. երկրորդապէս բնորոշելով որպէս «երկու ելք շնչման», նա անմիջապէս ավելացնում է, թէ միկ հնչյունի արժեք ունի, և օրինակ է բերում եւ, իւ երկրորդապէս: Սրանից հնարավոր է եզրակացնել, թէ այն բարբառում, որի ներկայացուցիչն էր նա, իւ երկրորդապէս ուներ ու արտասանութիւնը, ինչպէս ավստիան շատ բարբառներում է:

Վերջապէս ուշագրավ է նաեւ Մովսեսի բացատրութիւնը լերկ, թավ, միջակ, անձայն, կիսաձայն և կրկնակ համարված հնչյունների մասին: Մովսեսը լերկերը և թավերը հակադրում է իրար՝ ըստ ձայնի թավութեան ու նրբութեան, միջակները զիտում է որպէս նվաղ հնչեղ թավերից և առավել հնչեղ՝ լերկերից, անձայնները հակադրում է ձայնավորներին, իսկ կիսաձայնները համարում է ձայնից պակաս, բայց ձայն ստանալու ունակ. վերջապէս, կրկնակները զիտում է իբրեւ մեկ հնչյունի «կրկնակիցներ», բայց շեշտում է նաեւ նրանց ֆունկցիոնալ տարբերութիւնը, որի պատճառով էլ նրանք չեն համարվում նույնական: Այս ամբողջ շարադրանքի մեջ Մովսեսը հիմնովում է հակադրութիւնների վրա, ցույց տալով, որ, օրինակ, լերկերը թավերին հակադրվելով են ընկալվում իբրեւ լերկ, անձայնները՝ ձայնավորների և այլն: Իսկ սա ցույց է տալիս, որ նա ամբողջապէս հենվում է ձայնա-

¹ Է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերութիւններ հայերենում, ԳԱՅ, 1958, № 5, էջ 67—80:

լին հատկանիշների, իսկ կրկնականների համար՝ նաև ֆունկցիոնալ կողմի վրա:

Տառի, որպես հնչյունի ճանաչման առավել պարզ և դարդացման բարձր աստիճանի հասած բնորոշումը դտնում ենք Ստեփանոս Սյունեցու «Մեկնության» մեջ: Խոսելով տառի մասին, նա գրում է. «(Դարձեալ) տառ կոչէ զբարխումն լեզուին և զշրթանցն յալլ և յալլ տեղիս հանելոյ զանազան ձայնս»¹: Մեկնիչը, ինչպես տեսնում ենք, այստեղ պարզ կերպով շեշտում է, որ հնչյունները արտասանվում են զանազան տեղերում լեզվի և շրթունքների բախումների շնորհիվ, իսկ սա մի մեծ քաջ էր արտասանական հնչյունաբանության ուղղությունը: Միանգամայն ճիշտ է բացատրում նա նաև ձայնավորների և բաղաձայնների տարբերությունը. առաջինները, նրա բացատրությամբ, ինքնին ձայն ունեն, իսկ երկրորդները՝ «շաւշաւիւն առնեն միայն ի բերանն առանց սոցա» (= ձայնավորների. — է. Ա.) խառնման և ոչ կարեն արտայայտել զձայնն»²: Ուշագրավ է, որ ը, պ, մ, փ բաղաձայնների տարբերություններն էլ նա փորձում է բացատրել շրթունքների թուլլ հպումով կամ ուժգին բախումով:

Հնչյունների արտասանական կողմի վրա է ուշադրություն դարձնում նաև Գրիգոր Մագիստրոսը: Նա ոչ միայն բացատրում է, որ «տառերը» արտասանվում են լեզվի ու շրթունքների հպումով, այլև ճշտորեն խոսում է նաև լեզվի երև.ք տեղախոսումների մասին, հիշելով, որ ինքն այդ բանը սովորել է երաժշտությունից. «Ձայնոսիկ զընտրութիւն գրոյս լերաժշտականէ անտի ուսեալ եղաք, զբարխիւն և զթնդիւն և թէ որք են ի տառէ աստի, զոր ծայրիւ լեզուին ասեմք. և որք են, որ միջովն, և ոյք են որ հպմամբ շրթանցն և որ ալլք»³: Սրա հետ միասին, Մագիստրոսը արդեն նախորդներին համեմատությամբ որոշ նահանջ է կատարում հնչյունի

¹ Ն. Աղոնց, Անդ, էջ 199:

² Անդ, էջ 199:

³ Անդ, էջ 234:

ու գրի տարբերակման, ինչպես և այլ հարցերի մեջ, որ պայմանավորված էր իր ժամանակաշրջանի ընդհանուր ոգով: Այս տեսակետից նա ավելի շատ կապվում է երկրորդ ենթաշրջանի հետ, որի քննութունը մեր նպատակից դուրս է¹:

¹ Այդ ենթաշրջանի մասին տես Գ. Ջանուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, էջ 203--323: Լ. Գ. Խաչերյան, «Գրչության արվեստի» լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում:

Կ. Լ. ՈՒՆ Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԻՄՈՒՆԻՏԵՏՐ

1. Յուրաքանչյուր լեզվի կառուցվածքի կարևորագույն բաղադրիչներին մեկը նրա հնչյունական համակարգն է: Հնչյունները լեզվի նյութական միավորներն են. իբրև ալոպիաիք նրանք ծառայում են խոսքի մեջ բոլոր լեզվական իմաստների ձևավորմանն ու հաղորդմանը: Հանդես գալով որպես իմաստների ձևավորման միջոց՝ հնչյունները, հենց դրանով իսկ, հանդես են գալիս նաև որպես իմաստների տարբերակման նյութական միավորներ: Լեզվի իմաստակիր միավորներն իրարից տարբերվում են իրենց նյութական ձևերի միջև եղած տարբերությամբ. սաք և քաք բառերի իմաստային տարբերությունը հնարավոր է ըմբռնել նրանց ձևերի՝ այսինքն ալք իմաստներն արտահայտող հնչյունական խմբերի միջև եղած տարբերության շնորհիվ: Առանց նյութական ձևերի տարբերության, իբրև ընդհանուր երևույթ, անկարելի է իմաստների տարբերակումը: Գրաբարյան գեղձ „железо“, գեղձ «իդձ, ցանկություն» և գեղձ «բաղեղ» կամ ագանիլ «հագնել» և ագանիլ «գիշերել» բառերը, որոնք նույնական են իրենց հնչյունական կազմով, ինքնին չեն կարող տարբերակվել: Նրանց տարբերակումը հնարավոր է դառնում զանազան միջոցներով՝ կապակցության մեջ, որ իր հերթին հանդիսանում է ավելի մեծ իմաստային միավորի նյութական ձևը:

2. Ուշագիշտ կերպով լսելով որևէ մի ուրիշ լեզվով, օրինակ ռուսերենով, խոսող մարդու հաղորդածը, եթե նույնիսկ չհասկանանք նրա հաղորդածի միտքը, մեր ստացած լսողական տպավորությունների հիման վրա մենք կարող ենք կազ-

մեկ իրար ետեւից արտասանվող հնչյունների մի ամբողջ շղթայի պատկերացումը: Մեր լսողական տպավորություններից ելնելով՝ մենք կարող ենք որոշ հնչյուններ ընկալել մեր լեզվի նույն հնչյունների նման, առանց որեւէ էական տարբերության, որոշ հնչյուններ կարող ենք մոտավոր նմանությամբ նույնացնել մեր այս կամ այն հնչյունին: Օրինակ, ռուսերենի К, Т, П բաղաձայնները акула «շնածուկ», ворон «ագռավ», опасный «վտանգավոր» բառերի մեջ կնույնացնենք կ, տ, պ հնչյուններին իրավամբ, բայց նույն հնչյուններին մենք պետք է նույնացնենք նաև К', Т', П' (փափուկ՝ քմայնացած) հնչյունները, որոնք միայն մոտավորապես են համընկնում մեր կ, տ, պ-ին: Այդ մոտավոր, ըստ էության ոչ ճիշտ նույնացումը բացատրվում է նրանով, որ մեր լեզվի մեջ կոշտ և փափուկ հնչյունները տարբերակված չեն, որպես առանձին, ինքնուրույն հնչյունական միավորներ: Այնուհետև, այդ հնչյունական շղթայի մեջ մենք կարող ենք հանդիպել հնչյունների այնպիսի կապակցությունների, որոնք սովորական չեն մեր լեզվին: Օրինակ, այնպիսի կապակցությունները, ինչպիսիք են дб(судьба «ճակատագիր»), гд(когда, где) և այլն, որոնք սովորական են ռուսերենի համար, հայերենի համար միանգամայն անսովոր են: Ավելի ուշադիր լսելով մեր խոսակցի հաղորդածը, մենք կարող ենք զգալ նաև շիշտի, ձայնի՝ ելիվեշների, առողանության և այլ առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են նրա լեզվին: Այդ բոլոր տարբերությունները կազմում են տվյալ լեզվի արտասանական առանձնահատկությունները: Եթե մենք շարունակ լսենք նույն լեզվով խոսողներին, կտեսնենք, որ այդ առանձնահատկությունները, սովորաբար, կրում են հիմնականում ընդհանուր բնույթ, այսինքն՝ հատուկ են բոլոր խոսողներին: Մյուս կողմից, կտեսնենք, որ հնչյունների զանազան կապակցությունները, տարբեր դիրքերում նրանց հաճախակի դորժածությունը և այլն, կրում են ոչ թե պատահական բնույթ, ներկայացնում են ոչ թե ինչ-որ խառնաշփոթ վիճակ, այլ կազմում են որոշակի համակարգ: Նշանակում է, յուրաքանչյուր լեզվի նյութական միա-

վորեն իրը՝ հնչյունները, թե իրենց արտասանական առանձնահատկություններով և թե՛ լեզվի մեջ ձևավորման իրենց դերով ներկայացնում են մի որոշակի համակարգ՝ տվյալ լեզվի հնչյունական համակարգը: Լեզվի հնչյունական համակարգի ուսումնասիրությամբ և զբաղվում լեզվաբանության բաժիններից մեկը՝ հնչյունաբանությունը:

3. Որե՛ն կենդանի լեզվի հնչյունական համակարգը կորելի է ուսումնասիրել տարբեր մոտեցումներով: Քանի որ հնչյուններն արտասանելի ու լսելի միավորներ են, ապա ամենից առաջ, բնականաբար, կարելի է ուսումնասիրել մի կողմից նրանց արտասանական, մյուս կողմից՝ նրանց ձայնային առանձնահատկությունները: Այս երկուսը կազմում են հնչյունների ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական ուսումնասիրությունը, որ մեկ ընդհանուր անունով կարելի է կոչել հնչյունախոսություն: Ժամանակակից լեզվաբանություն մեջ նորագույն սարքավորումները զարգացման այնպիսի թափ հաղորդեցին հնչյունների ֆիզիոլոգիական ու ֆիզիկական ուսումնասիրությանը, որ այդ երկուսը դարձան առանձին-առանձին բաժիններ, թեև, իհարկե, սերտագույն փոխհարաբերություն մեջ: Առաջինը, որ կոչվում է արտասանական (արտիկուլյատոր) հնչյունաբանություն, ուսումնասիրում է մեր արտասանական գործարանների կառուցած աշխատանքի բնույթը, հնչյունների կազմավորման տեղի յուրահատկությունները և այլն, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ որ վերաբերում է հնչյունի արտասանությանը: Երկրորդը, որ կոչվում է ձայնային (ակուստիկ) հնչյունաբանություն, ուսումնասիրում է հնչյունների ֆիզիկական հատկանիշները, այսինքն՝ ձայնային ալիքների հաճախականությունը, ձայնի բարձրությունը և այլն, և այլն:

4. Լեզվի հնչյունական համակարգը կարելի է ուսումնասիրել, այնուհետև, պատմական տեսանկյունով, այսինքն՝ պարզվել ոչ թե հնչյունների արտասանական ու ձայնային առանձնահատկություններով, այլ այն բանով, թե տվյալ լեզվի հնչյուններն ինչպիսի փոփոխություններ են ենթարկվել

այդ լեզվի պատմական դարձացման պրոցեսում, ինչ օրինա-
չափութիւններով, որ ժամանակաշրջանում, տարածական
ինչպիսի ընդգրկումով և այլն, և այլն: Այս կարգի ուսումնա-
սիրութիւնը, որ կրում է պատմական հնչյունաբանութիւն
անունը, կազմում է ամեն լեզվի պատմութեան կարեւորագույն
մասը:

Ծ. Վերջապէս, լեզվի հնչյունական համակարգը կարելի
է ուսումնասիրել ոչ ֆիզիոլոգիական ու ֆիզիկական տեսան-
կյունով, ոչ էլ պատմական մոտեցումով, այլ սոցիալական
մոտեցումով, աշխինքն՝ տվյալ լեզվի մեջ հնչյունների կառա-
րած դերի հիման վրա: Այսպիսի ուսումնասիրութեան համար
եւակեալը ոչ թէ հնչյունների արտասանական առանձնահատ-
կութիւններն են, այլ նրանց դերը լեզվի մեջ՝ որպէս իմաստ-
ների տարբերակող միավորների: Այս դեպքում լեզվաբանական
միավորն է ոչ թէ հնչյունն իր զանազան արտասանական ու
ձայնալին առանձնահատկութիւններով, այլ հնչույթը, որի
մասին կխոսենք ստորև: Այս կարգի ուսումնասիրութիւնը,
որ մեծ դարձացում է ստացել վերջին տասնամյակներում և
ժամանակակից լեզվաբանութեան կարեւոր բաժիններից մեկն
է դարձել, կոչվում է հնչույթաբանութիւն (ֆոնոլոգիա, ֆո-
նեմատիկա):

Ե. Հին կամ, ինչպէս սովորաբար ասում են, մեռած լե-
զուների հնչյունական համակարգի ֆիզիոլոգիական ու ֆիզի-
կական ուսումնասիրութիւնը անհաղթահարելի դժվարու-
թիւններ է ներկայացնում: Այդ պատճառով էլ այս բաժինը
խիստ թերի է լինում: Իհարկե, որոշ կողմնակի տվյալների

¹ Ժամանակակից լեզվաբանութեան մեջ շատ հաճախ հնչյունա-
բանութիւնը (ֆոնետիկա) և հնչույթաբանութիւնը (ֆոնոլոգիա) բաժա-
նում են իրարից, որպէս առանձին բաժիններ, ըստ որում այդ բանը
հաճախ արվում է տերմինաբանական շփոթից խուսափելու համար. հա-
յերենը հնարավորութիւն է տալիս այդ երկուսի միասնութիւնը պահպա-
նելու. մենք հնչյունաբանութիւն անվան տակ միավորում ենք հըն-
չյունախոսութիւնը, որ համապատասխանում է ֆոնետիկային, և հըն-
չույթաբանութիւնը:

ոգնութեամբ կարելի է մոտավոր դադափար կազմել այս կամ այն մեռած լեզվի հնչյունների արտասանական առանձնահատկութիւնների մասին, բայց մոտավորապէս, որովհետեւ ոչ մի ուղղակի, փորձառական տվյալ չունենք այդ մասին: Դրան հակառակ, հին լեզուների ուսումնասիրութեան մեջ կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել պատմական հնչյունաբանութիւնը: Ինչ վերաբերում է հին լեզուների հնչույթաբանական վերլուծութեանը, ապա, ինչպէս ասացինք, այս բաժինը վերջին տասնամյակների ծնունդն է, և դա դեռեւս իր պատշաճ տեղը չի գտել հին լեզուների ուսումնասիրութեան մեջ:

7. Գրաբարը հին կամ մեռած լեզու է, և նրա հնչյունական համակարգի արտասանական ու ձայնային ուսումնասիրութիւնն էլ, բնականաբար, նույնքան մոտավոր և ընդհանուր նկարագրական բնույթ է կրում, որքան ամեն մի հին լեզվի հնչյունախոսութիւնը: Հասկանալի է, որ մենք էլ այդ ընդհանուր թերութիւնից խուսափել չենք կարող և այդ պատճառով էլ առայժմ գրաբարյան հնչյունների արտասանական առանձնահատկութիւնների մասին մեր դատողութիւնները լոկ մոտավոր ճշտութիւն կարող են ունենալ: Գրաբարի հնչյունական համակարգի պատմական ուսումնասիրութիւնը, որ հայերենագիտութեան մեջ շատ մեծ ուշադրութեան է արժանացել, բնականաբար դորժ չունի լեզվի սինխրոնիկ վերլուծութեան հետ, և դրան նույնպէս չենք անդրադառնա այս դրքում: Առանձին դեպքերում միայն, ըստ անհրաժեշտութեան կարող ենք դիմել պատմական հնչյունաբանութեան տվյալներին, բայց այդ էլ ոչ թէ լեզվի պատմական ուսումնասիրութեան տեսանկիւնով, այլ սինխրոնիկ վիճակի այս կամ այն երեւոյթի լուսաբանման համար: Մնում է, այսպիսով, հնչույթաբանութիւնը, որ և սույն գրքի հիմնական առարկան է կազմում:

8. Գրաբարի, իբրեւ մեռած լեզվի, հնչույթաբանական վերլուծութիւնը հնարավոր է կատարել միայն գրավոր այ-

բյուրների տվյալների հիման վրա, ուստի և՛ նախապես անհրաժեշտ է հիշել հետևյալ ընդհանուր գրույթները.

ա) ժամանակակից լեզուների մեծ մասի լեզվաբանական միավորների գրությունը և արտասանությունը հաճախ զգալի կերպով տարբերվում են իրարից, օրինակ, ուսներենում՝ գրվում է *cama* «ինքը», բայց արտասանվում է *uɾma* (c/ma), անգլերենում՝ գրվում է *foot*, արտասանվում է *fu:t* (ֆուտ) «ոտք», գրվում է *writer* արտասանվում է *raɪtə* (րալ-թը) «գրող», ժամանակակից հայերենում էլ գրվում է մարդ, արտասանվում է մարր և այլն: Հին լեզուներից շատերը նույնպես այդ վիճակն են ներկայացնում. ուլգախին է, օրինակ, արարերենի, պարսկերենի և շատ այլ լեզուների գրությունը: Բայց կան հին լեզուներ էլ, որոնց մեջ գրության և արտասանության միջև եղած տարբերությունները շատ քիչ են, ըստ որում, դրանք էլ որոշակի կանոնների տակ են գրված. օրինակ, լատիներենում *capra* «ալժ» արտասանվում էր *kappa* (կապրա), իսկ *circus* «կրկես» արտասանվում էր *cir-lus* (ցիրլուս), այն հայտնի կանոնի համաձայն, որ *c*-ն *a*, *o*, *u* ձայնավորներից առաջ արտասանվում է *k*, իսկ *e*, *i*, *y* ձայնավորներից, ինչպես և *ae*, *oe* կապակցություններից առաջ՝ *g* (ց): Գրաբարը պատկանում է այս երկրորդ կարգի լեզուների թվին և շատ տվելի բարենպաստ պայմանում է, քան լատիներենն ու հունարենը: Ուստի և՛ մենք ելնում ենք այն սկզբունքից, որ մեարդյան ալբուրենը ճշտով արտահայտում է իր ժամանակի, այն է՝ հինգերորդ դարի գոնե առաջին կեսի բանավոր լեզուն՝ իր հնչյունական համակարգով: Որ ալդ ալգպես է, մենք հնարավոր փաստարկով կաշխատենք ապացուցել ստորև: Առավժմ մենք իբրև ելակետ ենք բնութենում այդ սկզբունքը, որ մեզ հնարավորութուն է տալիս հնչույթարանական վերլուծության համար վստահորեն հենվել լեզվարանական միավորների գրության վրա:

բ) Գրաբար ասելով հասկացվում է մեր հին մատենագրության լեզուն, կամ ըստ ժամանակի՝ 5-րդից մինչև 11—12-րդ դարերի գրավոր աղբյուրների լեզուն: Հասկանալի

է, որ դարերի ընթացքում լեզուն դարգանում ու փոփոխվում է: Այդ պատճառով էլ, 8—9-րդ դարերի գրաբարը զգալի կերպով տարբերվում է հինգերորդ դարի գրաբարից. ավելին, հինգերորդ դարի երկրորդ կեսի գրաբարն էլ որոշ տարբերություններ ունի առաջին կեսի գրաբարից: Մեր աշխատության այս մասը, ինչպես ասել ենք, սինխրոնիկ ուսումնասիրություն է, իսկ այդ նշանակում է, որ նա կարող է լինել գրաբարի որևէ փուլի իբրեւ կայուն վիճակ ներկայացնող համակարգի նկարագրությունը: Այսպես՝ մենք կարող էինք ուսումնասիրության նյութ դարձնել 6-րդ, 8-րդ, 9-րդ կամ 5-րդ դարի գրաբարի կառուցվածքը: Բայց քանի որ մեր ուսումնասիրության երկրորդ հատորը ներկայացնում է գրաբարի պատմական ուսումնասիրությունը, ապա, ինքնին հասկանալի է, որ այստեղ մենք պետք է ուսումնասիրենք գրաբարի այն շրջանի կառուցվածքը, որը հետագայում պատմականորեն զարգացել ու փոխվել է: Այդ շրջանը հինգերորդ դարի առաջին կեսն է: Հետևաբար մենք ինչպես այս, այնպես էլ մյուս հատվածներում միշտ ուսումնասիրելու ենք այդ շրջանի գրաբարը, որ ընդունված է կոչել դասական յայերեն կամ մեարոսյան հայերեն¹:

դ) Ինչպես ցույց է տալիս լեզուների ուսումնասիրությունը, փոխազդեցության հետևանքով մի լեզվից մյուսին կարող են անցնել այնպիսի հնչյունական կապակցություններ, որոնք փոխառու լեզվի համար սովորական չեն. այդպիսի հնչյունակապակցությունները մտնում են փոխառյալ բառերի հետ և հենց նրանց շնորհիվ էլ սովորական դառնում. Օրինակ, հայերենի համար սովորական չէին մեկ վանկի մեջ մտնող ցկ, ալ, կտ, գդ, դգ, բգ, բկ և այլ այդպիսի կապակցությունները, բայց նոր ժամանակներում, հատկապես ուսերենից փոխառված ալտ, տալտ և այլ բաղմամբիվ այդպիսի բառերի շնորհիվ արդեն սովորական են դառնում այդ կա-

¹ Հ. Անաոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II, Երևան 1951, էջ 76—83.

պակցությունները: Հասկանալի է, որ այդպիսի դեպքերում տվյալ լեզվի առանձնահատուկ երևույթները բացահայտելու համար պետք է առանձնացնել այդ կարգի երևույթները, և սևիականը նկարագրելուց հետո միայն ցույց տալ նաև դրանց տեղն ու դերը լեզվի ուսումնասիրվող փուլի կառուցվածքում: Իրանից ելնելով էլ, հնչույթաբանական վերլուծությունների մեջ մենք առաջին հերթին հենվելու ենք «բնիկ հայկական», այսինքն՝ անառարկելիորեն հնդեվրոպական ծագում ունեցող լեզվաբանական միավորների վրա և հետո միայն՝ իբրև լրացուցիչ նյութ՝ օգտագործելու ենք փոխառությունները:

9. Հնչույթաբանական վերլուծությունները հենվում են լեզվաբանական միավորների արտասանության վրա և նկատի ունեն ոչ թե տառերը, այլ հնչյունները: Քանի որ մենք ելնում ենք այն սկզբունքից, որ դասական գրաբարի գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, ապա միշտ վերլուծությունների մեջ մեծ մասամբ տառն ու հնչյունը նույնանում են, թեև մենք այստեղ միշտ նկատի ենք ունենալու միայն հնչյունը: Այնուամենայնիվ, որոշ դեպքերում, այդ բանը շեշտելու համար, մենք ըստ անհրաժեշտության խախտելու ենք գրաբարի ուղղագրությունը և առանձին լեզվաբանական միավորներ գրելու ենք ոչ թե ավանդական ուղղագրությամբ, այլ ըստ նրանց արտասանության. օրինակ՝ ըստ ավանդության գրվում են՝ սկսանիմ, սպանանիլ, գառն, դուսար և այլն, իսկ մենք, ուր որ անհրաժեշտ է, գրելու ենք ըսկըսանիմ, ըսպանանիլ, գառըն, դուստըր և այլն, և այլն: Երբեմն, ավելի ցայտուն դարձնելու համար, մենք գիմելու ենք գիտական տառադարձությանը՝ օգտագործելով Հյուբշմանի առաջարկած ու կիրառած տառադարձությունը, որ ընդունված է հայագիտության մեջ՝ ամբողջ աշխարհում: Այդ տառադարձությունը քաջ հայտնի է մասնագետներին, բայց ցանկանալով սկսնականներին էլ մատչելի դարձնել մեր վերլուծությունները, ավելորդ չենք համարում բերել հայերեն ալբուրենի տառերն ու նրանց գիտական տառադարձությունը:

Հայերեն տառերը	Գիտական տառադարձությունը	Հայերեն տառերը	Գիտական տառադարձությունը
ա	a	ճ	č
բ	b	մ	m
գ	g	յ	y
դ	d	ն	n
ե	e	շ	š
զ	z	ռ	o
է	ē	չ	č
ը	ə	ղ	ǰ
թ	t	խ	j
ժ	ž	ւ	u
ի	i	փ	s
լ	l	վ	v
խ	x	տ	t
ծ	c	բ	r
կ	k	դ	ç
հ	h	ւ	w, v
ձ	ǰ	փ	p
ղ	ǰ	ք	k

Այս տառադարձություններից թույլ ենք տալիս հետևյալ չեղումները. ա) գրաբարյան լ-ն w, v-ից բացի տառադարձում ենք նաև u. բ) գրաբարյան հ-ն տառադարձում ենք նաև ei, գ) օ-ն հաճախ տառադարձում ենք au, aw կամ av. ինչպես և հայերենն էլ հաճախ գրում ենք աւ:

10. Լեզվի հնչույթային համակարգի միավորներն են հընչույթները, և որպեսզի կարողանանք վերլուծել որևէ լեզվի, տվյալ դեպքում գրաբարի, հնչույթային համակարգը և որոշել նրա հնչույթները, մենք ամենից առաջ պետք է իմանանք, թե ինչ բան է հնչույթը: Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ հնչույթի մասին տարրիկ տեսություններ կան: Այդ տեսություններից առավել կարևորները հետևյալներն են. հոգեբանական (психологическая теория), ժագումնաբանական (генетическая теория), մաթեմատիկական կամ հան-

րահաշվական (математическая или алгебраическая теория), պաշմանական կամ մտացածին վերացարկման (абстракционалистическая теория), բաշխումային (дистрибутивная теория), խորհրդանշական (символистическая теория), իմացաբանական (познавательная теория) և ֆունկցիոնալ (функциональная теория):

Հոգեբանական տեսությունն սկիզբ է առնում Բոդուեն դե-Կուրտենեից: Տարբերակելով հնչույթը և հնչյունը որպես տարբեր կարգի միավորներ, նա գտնում էր, որ հնչյունն արտասանական-ընկալողական միավոր է, իսկ հնչույթը՝ հոգեբանական: Այս բնորոշման համաձայն, խոսողների հոգեկան աշխարհում կա հնչույթն իբրև մտապատկեր. խոսելու ժամանակ անհատը ձգտում է արտասանել այնպես, որ վերարտադրի այդ մտապատկերը, բայց արտասանական դործարանների աշխատանքը պաշմանավորում է դրանց զանազան տարատեսակումները. լսողն, ընկալելով այդ տարատեսակները, զուգորդում է դրանք իր հնչյունական պատկերացումներին՝ հնչույթների հետ: Այսպիսով, մի կողմից ունենք բնախոսական-ֆիզիկական, իսկ մյուս կողմից՝ հոգեբանական միավորը. հոգեբանականը, հնչույթը, բնախոսական-ֆիզիկականի, հնչյունի, համարժեքն է: Այս բնորոշումը ելնում է հոգեբանական-անհատականության ընդհանուր դրույթներից և ընդունելի չէ: Ամեն մի իրական, խոսքի մեջ արտասանված հնչյուն կարող է ունենալ իր հոգեբանական համարժեքը, բայց ամեն մի կոնկրետ հնչյուն բացարձակապես հավասար չէ հնչույթին: Լեզուն հոգեբանական անհատական երևույթ չէ, ուստի և նրա միավորներն էլ այդպիսին չեն: Հոգեբանական տեսությանը հետևել է Լ. Վ. Շչերբան իր գործունեության վաղ շրջանում, բայց հետագայում աշխատեց վերանայել այդ բնորոշումը: Այդ տեսությանն են հարել նաև արտասահմանյան շատ լեզվաբաններ (Ն. Վան-Վելի և ուրիշներ):

Ծագումնաբանական տեսության համաձայն հնչույթը դասալին հասկացություն է. հնչույթի ու հնչյունի հարաբերու-

թյունը դասի և նմուշի՝ առանձին միավորի հարաբերություն է: Այսպես, ամերիկյան լեզվաբան Դ. Ջոունզը հնչույթը սահմանում է որպես մի ընտանիք ցեղակից հնչյունների, որոնք երբեք չեն հանդիպում միևնույն շրջապատման մեջ, միևնույն կապակցության կազմում և միևնույն դիրքում¹: Այս բնորոշումն ըստ էության հնչույթը և հնչյունը նույն մակարդակի միավորներն է համարում: Այսպես, փորձառական հնչյունաբանական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերեն տ հնչյունը մատյան բառի մեջ քմայնացած է, ուտել բառի մեջ՝ ոչ. քանի որ այդ տարբեր հնչյունները անհատական չեն, պատահական բնույթ չեն կրում, այլ կանոնավորապես հանդես են գալիս նման դիրքերում, մեկը մյուսի դիրքում հանդես գալ չի կարող և, վերջապես, իրար հետ չեն կարող հանդես գալ և կապակցություն կազմել, ապա մենք ունենք երկու ցեղակից հնչյուններ՝ տ և տ'. բայց մենք ունենք նաև կատկային երանգ ստացած տ, հատկապես օ-ից առաջ (օրինակ՝ տոն, հատոր և այլ բառերում). ահա, այս երեք ցեղակից հնչյուններն էլ կազմում են մեկ դաս կամ ընտանիք, որ է հնչույթը՝ Ջոունզի բնորոշման համաձայն: Հեշտ է նկատել, որ այստեղ հնչույթի տարբերակները հնչույթի հետ համասար մակարդակի վրա են դրվում, որի հետևանքով էլ մեկ միավորը (հնչույթը) վերածվում է միավորների մի խմբի, դասի կամ ընտանիքի:

Մտթեմատիկական տեսության համաձայն հնչույթները որևէ կապ չունեն հնչյունների հետ. Լ. Ելմսլեր, որ այդ տեսության հեղինակն է, գտնում է, որ լեզվաբանությունը պետք է ձգտի հնչույթի և հնչյունի առավելագույն անջատումին: հնչյունը նյութական է, իսկ լեզվական նշանն իր դերով պայմանավորված չէ իր նյութեղեն էությունամբ. հնչույթը լեզվական նշան է, ուստի և կապ չունի իր նյութական էության՝

¹ Daniel Jones, The phoneme: its nature and use, Cambridge, 1950, p. 10; չմտ. Simeon Potter, Modern Linguistics, London, 1957, p. 39.

հնչյունի հետ: Այս տեսությունն, ինչպես հեշտ է նկատել, պարզապես բացասում է հնչյունի և հնչույթի անխզելի կապը, մոռանալով, որ ամեն մի լեզվական նշան արգախսին կարող է լինել հենց իր նյութականությունը:

Պայմանական (մտացածին) վերացարկման տեսությունն էլ շատ մոտ է նախորդին: Այսպես, Վ. Ֆ. Թվոդելը իր «Հնչույթի սահմանման մասին» աշխատություն¹ մեջ, քննությունն առնելով հնչույթի տարբեր բնորոշումների և զանազան հնչույթաբանական վերլուծություններից ելնելով, այն նորակացություն է հանգում, որ հնչույթը «վերացական, մտացածին միավոր է»: որևէ հնչյուն այս կամ այն հնչույթին վերագրելը որևէ իրական հիմք չունի: Եթե վերագրումը կամական է և նույնիսկ՝ պատահական: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս տեսությունը բացասում, ժխտում է հնչույթի որպես իրական, օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող միավոր:

Բաշխումային տեսության համաձայն հնչույթը մի խումբ կամ ընտանիք (գաս) է այնպիսի հնչյունների, որոնք «հնչյունական տեսակետից նման են» և տվյալ լեզվի մեջ գործածության որոշակի կանոններով, կադասայարներով են բնորոշվում²: Այս սահմանումը պատկանում է ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչներին (Բ. Բլոկ, Ջ. Տրեյչեր, Ջ. Հերբիս, Դ. Գլիսոն և այլք): Այդ բնորոշման առաջին մասը, որով հնչույթը դիտվում է որպես հնչյունների դաս կամ ընտանիք, համընկնում է Ջոնսոնի սահմանումին, որի մասին արդեն խոսեցինք: Բնորոշման երկրորդ մասը նկատի է ունենում միայն հնչույթի գործածության ոլորտները: Եթե երկու նման հնչյուններ միևնույն դիրքում կամ միևնույն կապակցություն մեջ հանդես

¹ W. Freeman Twaddell, On defining the phoneme (Language monographs, publ. by the Linguistic Society of America, XVI, 1935).

² Տե՛ս B. Bloch and G. Trager, Outline of Linguistic Analysis, Baltimor, 1942: Г. Глусон, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959.

գալ չեն կարող, ապա՝ մեկ հնչույթ են: Այսպիսի մոտեցումը նույնպես ճիշտ չէ. հնարավոր է, որ երկու իրար նման հնչյունները միևնույն պայմաններում հանդես չգան, բայց տարբեր հնչույթներ լինեն. օրինակ՝ գրաբարում իրար նման յ և ո հնչյուններից ո-ն կարող է լինել բառասկզբում, իսկ յ-ն՝ չի կարող լինել. և-ից առաջ լինում է ո, բայց ոչ ը: Եթե առաջնորդվենք այդ սահմանումով, ապա գրաբարյան յ և ո պետք է համարենք հնչյունների մի դաս, ալիսինքն՝ մեկ հնչույթ, որ սխալ է:

Խորհրդանշական տեսությունը ելնում է այն դրույթից, որ լեզուն խորհրդանիշների (սիմվոլների) համակարգ է: Իր-րև խորհրդանիշներ, հնչույթները կախված չեն իրենց նյութական էությունից, այլ միայն՝ պայմանական հատկանիշներից: Ինչպես որ փողոցային երթևեկության համար կարևոր են կանաչ, կարմիր, դեղին գույները և ոչ թե այդ գույներն ունեցող առարկաները (էլեկտրալամպ, դրոշակ և այլն), այդպես էլ հնչույթների համար կարևորը նրանց հատկանիշներն են: Այսպես են ըմբռնում հնչույթն ամերիկյան նշանավոր լեզվաբան Լ. Բլումֆիլդը, Ա. Վ. դը Գրոոտը, Ա. Սոտավալտան և ուրիշներ: Բլումֆիլդի բնորոշումով, օրինակ, հնչույթը տարբերակիչ հատկանիշների մի փուլն է: Այս տեսության սխալն այն է, որ անտեսում է տարբերակիչ հատկանիշների նյութականությունը. ձայնեղություն, շնչեղություն, խլություն և այլն, որոնք հանդես են գալիս որպես տարբերակիչ հատկանիշներ, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հնչյունի նյութական բովանդակությունը: Փողոցային երթևեկության համար որպես պայմանական նշաններ գործածվում են զանազան գույները հենց որպես ալիսիսին, այդ պատճառով էլ ոչ մի նշանակություն չունի, թե ինչ առարկաներ կօգտագործվեն. մինչդեռ տարբերակիչ հատկանիշները հնչյունների, որպես նյութական միավորների, ֆիզիկական էությունն են. ր հնչյունի տարբերակիչ հատկանիշներից մեկն է ձայնեղությունը, բայց դա հենց Բ-ի նյութական էությունն է և առանց դրան այլևս ՚ չենք ունենա:

Ինչպէս սեանում ենք, այս բոլոր տեսություններն էլ, այսպէս թե աճնպէս, անտեսում, բացասում են հնչուլթի նյութականութիւնը և դրանով իսկ խզում հնչյունի ու հնչուլթի դիալեկտիկական հակադրամիասնութիւնը:

Այդ սահմանումներին հակառակ, Ն. Ս. Տրուբեցկոյը և նրա հետեորդները, առանձնապէս Ռ. Օ. Յակոբսոնը, հենվում են հնչուլթի լեզվական դերի և նրա նյութական էութիւն վրա: Հնչուլթի բնորոշման համար Տրուբեցկոյն առաջին հերթին նշում է այն փաստից, որ ամեն մի լեզվի մեջ իրապէս դրսևորվող հնչյունների բոլոր հատկանիշները չեն, որ իմաստի տարբերակման դեր են կատարում: Տվյալ լեզվում հնչյունների մի քանի հատկանիշներ կարող են իմաստազատիչ դեր կատարել, իսկ մի քանիսը՝ ոչ. օրինակ, հայերեն կ-ն կարող ենք արտասանել քմայնացումով կամ առանց դրան. այդ քմայնացումը, սակայն, որեէ լեզվական նշանակութիւն չունի, կի՛ն բառում արտասանենք կ թե կ', իմաստի փոփոխութիւն առաջ բերած չենք լինի: Նշանակում է, քմայնացումը հայերենում իմաստազատիչ դեր չի կատարում: Այն հնչյունական հատկանիշները, որոնք տվյալ լեզվական համակարգի մեջ իմաստազատիչ դեր են կատարում, կոչվում են տարբերակիչ հատկանիշներ: Ամեն մի հնչուլթ ունի մի քանի տարբերակիչ հատկանիշներ, որոնցով նա հակադրվում է մյուսներին ու դանադանվում նրանցից: Տվյալ հնչուլթը իր ամենամերձավոր մի այլ հնչուլթից պետք է տարբերվի առնվազն մեկ տարբերակիչ հատկանիշով: Տվյալ հնչուլթի կոնկրետ դրսևորումները՝ հնչյունները կրում են իրենց մեջ հնչուլթի այդ տարբերակիչ հատկանիշները, բայց դրանց հետ միասին նրանք ունեն զանազան հատկանիշներ, որոնք իմաստազատիչ դեր չեն կատարում: Եթե տարբերակիչ հատկանիշները դիտենք որպէս հնչուլթային հատկանիշներ, ապա հնչյունի իմաստազատիչ դեր չկատարող հատկանիշները կլինեն ոչ հնչուլթային, սոսկ հնչյունային հատկանիշներ: Այս բոլորից ելնելով էլ, ահա, Տրուբեցկոյը հնչուլթը սահմանում է հետևյալ ձևով. «Հնչուլթը տվյալ հնչյունային կազմու-

թյանը հատուկ հնչույթաբանորեն հակառակ հատկանիշների ամբողջություներն է: Խոսողության ժամանակ արտասանվող և ընկալվող ամեն մի հնչյուն, բացի հնչույթաբանորեն էական հատկանիշներից, ամփոփում է իր մեջ նաև հնչույթաբանական տեսակետից ոչ էական շատ հատկանիշներ: Քանի որ յուրաքանչյուր ալոպիսի հնչյուն իր մեջ բովանդակում է, բացի այլ հատկանիշներից, նաև որոշ հնչույթի, հնչույթաբանական տեսակետից էական հատկանիշներ, ապա՝ այն կարելի է դիտել որպես այդ հնչույթի իրացումը: Հնչույթները իրացվում են խոսքի հնչյունների մեջ, որոնցից բաղադրվում է յուրաքանչյուր խոսքային գործունեություն: Հնչյունները երբեք իրենք՝ հնչույթները չեն, քանի որ հնչույթը հնչույթաբանորեն ոչ էական որևէ հատկանիշ ունենալ չի կարող, ինչուր հնչյունի համար փաստորեն անխուսափելի է¹: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, հնչույթը համարվում է հատկանիշների ամբողջություն, որով կարծես թե այս սահմանումը նույնանում է Բլումֆիլդի և մյուսների խորհրդանշական սահմանումի հետ: Բայց իրականում ալոպիս չէ. Տրուբեցկոյի համար հնչույթը նյութական միավոր է և դրսևորվում, իրացվում է հնչյունների միջոցով, իր մեջ առնելով այն հատկանիշները կամ, ավելի ճիշտ, բաղադրվելով այն հատկանիշներից միայն, որոնք էական են տվյալ լեզվի համակարգում և իմաստազատիչ դեր են կատարում: Հենց այդ դերի վրա էլ հենվում է ոչ միայն հնչույթի և հնչյունի, այլև հնչույթի և նրա զտնազան տարբերակների (ենթահնչույթ, տարբերակ և այլն) ընտրողումը, որի մասին խոսելու ենք ստորև: Պետք է ընդունել, որ լեզվի հնչույթային համակարգի վերլուծության և ուսումնասիրության տեսակետից դա միակ ճիշտ մոտեցումն է: Լեզվաբանական ուսումնասիրությունը պետք է հղնի այնպիսի սկզբունքից ու գործադրի վերլուծության այնպիսի մեթոդներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ապա-

¹ И. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, перевод с немецкого, стр. 45.

որչ կերպով նկարագրիլ տվյալ լեզվական կառուցվածքը, վեր հանել այդ կառուցվածքի բոլոր միավորները և նրանց միջև հղած բոլոր կարգի հարաբերությունները: Պատահական չէ, ուրեմն, որ ժամանակակից լեզվաբանություն մեջ առավել մեծ տարածում է գտել հնչուլթի ֆունկցիոնալ սահմանումը: Այդ տեսությունն է ընդունված նաև սովետական շատ լեզվաբանների կողմից:

11. Ընդունելով հնչուլթի ֆունկցիոնալ սահմանումն իբրև մասնավորապես լեզվաբանական դործնական վերլուծություններին բավարարող բնորոշում, մենք գտնում ենք, սակայն, որ իմացաբանական տեսակետից այդ սահմանումով բավարարվել չի կարելի: Լեզվի գիտության համար անհրաժեշտ է այնպիսի սահմանում, որ իմացաբանորեն բացահայտի հնչուլթի, որպես լեզվաբանական միավորի, էությունը: Իբրև հնչուլթի բնորոշման ելակետ մենք ընդունում ենք հենց նրա նյութականությունը: Հնչուլթը նյութական միավոր է: Բնության մեջ ամեն մի նյութական միավոր ունի իր հատկանիշները. հնչուններն էլ, իբրև նյութական միավորներ, ունեն իրենց հատկանիշները: Ամեն մի նյութական մարմին ունի բաղմամբիվ հատկանիշներ, որոնցից մի մասը նրա էական հատկանիշների խումբն է կազմում, մյուս մասը՝ ոչ էական հատկանիշների խումբը: Միմյանց հակադրելի միավորների էական հատկանիշներից մի քանիսը կարող են նույնական լինել, իսկ մեկ կամ մի քանիսը՝ տարբեր: Հակադրությունը և, հետևաբար, հակադրվող միավորների տարբերակումը հիմնվում է մի կողմից ընդհանրությունների, իսկ մյուս կողմից հենց այն հատկանիշների վրա, որոնք նույնական չեն: Հնարավոր է, որ բաղմամբիվ էական տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը միայն ամենաընդհանուր լինի եզակիորեն դրսևորվող բոլոր առանձինների համար: Այսպես, օրինակ, ամբողջ նյութական աշխարհը բաժանվում է երկու մասի. օրգանական և ոչ օրգանական: Առաջինին հատուկ են կենսական պրոցեսները, երկրորդին՝ ոչ: Թեև երկուսի մեջ շատ ուրիշ էական հատկանիշներն էլ կան, բայց դա այն

առավել ընդհանուր հատկանիշն է, որ հատուկ է օրգանական և ոչ օրգանական աշխարհների յուրաքանչյուր դրսևորման տարբերակմանը: Հետևաբար և՛ կենսական պրոցեսի առկայություներ կամ դրա բացակայություներով յալ հակադրություն մեջ ամենատեական հատկանիշն է: Օրգանական աշխարհն իր հերթին բաժանվում է երկուսի, բուսական և կենդանական: Սրանցից յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին, իր ստորաբաժանումներն ունի՝ ընտանիքներ, ենթաընտանիքներ, դասեր, միջին առանձնյակները (ինդիվիդուներ): Դասակարգման յուրաքանչյուր աստիճանի միավորները միմյանցից տարբերակվում են դարձյալ իրենց էական հատկանիշով կամ հատկանիշներով: Այժմ դիմենք ապիլի մասնավոր օրինակի. կանգնած ենք երկու դեղձենու առջև՝ մեկը զափրանի, մյուսը՝ սպիտակ դեղձենու: Համեմատում ենք երկուսի տերևները. այնքան որոշակիորեն են տարբերվում իրարից, որ եթե մենք հեռանանք ծառերից, ու մեզ մոտ բերեն երկուսի տերևները, մենք անմիջապես կասենք, թե ո՞րը ո՞ր ծառինն է. նա, որ դեղնավուն կամ կարմրավուն է ամբողջապես, կամ եղբերն են այդպես, զափրանի ծառինն է, իսկ նա, որ ամբողջապես մուգ կանաչ է, սպիտակ դեղձենու տերևն է: Համեմատելով երկու ծառի մեկական տերևներն իրար հետ, տեսնում ենք, որ նրանք մեծությամբ իրար հավասար են: Համեմատում ենք ուրիշ զույգ և տեսնում ենք, որ զափրանի տերևը մեծ է, իսկ մյուսինը՝ փոքր: Վերջապես համեմատում ենք զափրանի երկու ուրիշ տերևներ իրար հետ և տեսնում ենք, որ մեկը մեծ է, մյուսը՝ փոքր. բայց սա մեզ, իհարկե, հիմք չի տալիս ասելու, թե, քանի որ երկրորդ համեմատության ժամանակ փոքրը սպիտակ դեղձի ծառինն էր, ապա այստեղ էլ նույն ծառի տերևն ունենք: Այդ բանը մենք չենք կարող ասել, որովհետև երկու ծառերի տերևների տարբերակման համար փոքրությունն ու մեծությունը պատահական հատկանիշ է և ոչ էական: Հնարավոր է, որ մի դեպքում տվյալ առարկայի պատահական հատկանիշը մի ուրիշ դեպքում էական հատկանիշ դառնա: Այսպես, սրինակ, տեսնում ենք բարդիների մի շարք՝ դեպի վեր ձգված

կատարներով. փշում է հողմը, և բարդիների կատարները հակ-
վում են դեպի ցած, հողմը դադարում է, և կատարները կրկին
ձգվում են դեպի վեր: Այն, որ կատարները դեպի ցած էին
հակված, պատահական մի բան էր: Բայց պատկերացնենք,
որ որեւէ վայրում հողմերի պատճառով բարդիների կատար-
ները միշտ հողմի ճնշումից հակվելով՝ այդ դիրքն են ստա-
ցել: Դա նրանց համար այլևս պատահական մի բան չէ, այլ
սովորական վիճակ, որի մեջ նրանք լինում են նաև այն
ժամանակ, երբ հողմը դադարում է: Այդ դեպքում կատար-
ների հակվածութիւնը տվյալ վայրի բարդիների մշտական և
էական հատկանիշն է, որով նրանք տարբերակվում են այլ
վայրերի բարդիներից: Էական հատկանիշները հատուկ են
տվյալ հատկանիշով բնորոշվող ու տարբերակվող բոլոր
ստորկաներին: Մեր ընթացիկ օրինակի մեջ հակվածութիւնը
տվյալ վայրի բարդիների համար էական հատկանիշ է. իբրև
այդպիսին նա հատուկ է այդ վայրի բոլոր բարդիներին, բայց
նա էական հատկանիշ չէ առհասարակ բոլոր վայրերի բար-
դիների համար, ուստի և չի կարող տարբերակիչ հատկանիշ
լինել ընդհանրապես բարդու համար:

12. Այժմ անցնենք հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշ-
ներին: Մենք անընդհատ կրկնում ենք, որ հնչույթը նյութ-
թական միավոր է, բայց ինչ է, վերջապես այդ նյութական
միավորը. ձայն՝ ահա այդ հարցի ամենապարզ ու ամենա-
կարճ պատասխանը: Սակայն սրան, բնականաբար, անմիջա-
պես կհետեւի մի նոր հարց. բայց չէ՞ որ ամեն կարգի ձայն
լեզվի նյութական միավոր չի կարող լինել: Այո: Հաղոր-
դակցման պահանջը ինքնին թելադրում է լեզվի նյութական
միավորը հանդիսացող ձայնի, — պայմանականորեն կոչենք
լեզվական ձայն, — առաջին տարբերակումը առհասարակ ձայ-
նից. լեզվական ձայնի տեղութիւնն սահմանափակումը: Ֆի-
զիկական ձայնի տեղութիւնը կարող է վայրկենական լինել,
բայց նա կարող է ամբողջ օրեր տևել: Լեզվական ձայնը մի-
այն միլիվայրկյանների տեղութիւն կարող է ունենալ: Այդ
է թելադրում հաղորդակցման պրոպոզիցիան: Նշանակում է, որ առ-

ջին և լեզվական ձայնի ամենաընդհանուր հատկանիշը նրա սեռողութիւնն սահմանափակութիւնն է, նրա վայրկենական բնույթը: Իրանով նա տարբերակում է ընդհանրապես ձայնից: Այս հատկանիշը, սակայն, բոլոր լեզուների ու բոլոր լեզվական ձայների ընդհանուր հատկանիշն է:

Լեզվական ձայնը լեզվի իմաստային միավորների նյութական ձևավորման միջոցն է: Թեև որոշ դեպքերում տարբեր իմաստներ ունենում են նույն ձևը, բայց անկարելի է բոլոր իմաստները ձևափոխել միևնույն ձևով, այսինքն՝ բացարձակապես միատեսակ ձայների միատեսակ հաջորդակցութեամբ ու կապակցութիւններով: Անհրաժեշտութիւնն ինքնին առաջ է բերել տարբերակող նորանոր հատկանիշներ: Լեզվական ձայնի ներքին, այսինքն հենց լեզվական տարբերակման առաջին աստիճանը ձայնավորի ու բաղաձայնի տարբերակումն է. ձայնավորը՝ որպէս երաժշտական ձայն, բաղաձայնը՝ աղմուկ կամ աղմուկի ու երաժշտական ձայնի միասնութիւն՝ մեկի կամ միւսի համեմատական գերակշռութեամբ: Զկա լեզու, որ այս տարբերակումը չունենա, բայց այս տարբերակումն էլ չափազանց ընդհանուր է. եթե լեզվի մեջ լինել միայն մեկ միավոր՝ մշտապես միատեսակ ձայն (այսինքն՝ մեկ ձայնավոր) և մեկ միավոր էլ՝ մշտապես միատեսակ աղմուկ (այսինքն՝ մեկ բաղաձայն), ապա դա բնականաբար չէր բավարարի մտածողութեան ձևավորման ու հաղորդակցման պահանջին: Այդ պահանջն ինքնին թելադրում է ձայնի և աղմուկի մեջ էլ տարբերակումներ կատարել՝ ըստ նրանց այն հատկանիշների, որոնք էական չեն ձայնի ու աղմուկի տարբերակման համար, բայց էական են տարբեր ձայնավորներն իրարից, և տարբեր բաղաձայններն էլ իրարից տարբերակելու համար: Այդ կարգի հատկանիշներն անմիջականորեն ընդունում են տվյալ ձայնի կամ տվյալ աղմուկի արտասանութեան հետ կապված զանազան հանգամանքներից: Օրինակ, մեր արտասանած ձայնը կարող է տարբերակվել ըստ ձայնալարերի տատանման հաճախականութեան, ըստ ալի տատանումների կորագծի (ամպլիտուդայի) համեմատական

մեծութիւն, ըստ երկրորդական տոնների և այլն, և այլն: Այդ ընդ որ տարբերութիւններէ հետեանքով առաջանում են ձայնային տարբերութիւններ, որոնք և ընկալում են մէր լսողական գործարանները: Նույնպիսի տարբերակումներ առաջանում են նաև աղմուկների արտասանական առանձնահատկութիւնների հետեանքով: Այսպէս, օրինակ, եթե մենք առանց ձայնի, մի դեպքում երկու շրթունքների հպումով ու պայթեցումով աղմուկ առաջացնենք, իսկ մյուս դեպքում՝ լեզվի և ստի մասի ու քիմքի հպումով, ապա կատանանք տարբեր աղմուկներ: Կամ՝ մի դեպքում շրթունքների հպումով ու պայթեցումով առաջացնենք աղմուկ առանց ձայնալին տարբի մասնակցութիւն, իսկ մյուս դեպքում նույն եղանակով արտասանվող աղմուկը օժտենք ձայնալին տարբով, ապա արդյունքը դարձյալ տարբեր կլինի: Նշանակում է, լեզվի մեջ ձայնի և աղմուկի արտասանութիւնը պայմանավորված է զանազան հանգամանքներով, որոնք տարբերակիչ հատկանիշներով են օժտում ձայներն ու աղմուկները, դրանցով էլ, ահա, ընդհանրապէս լեզվական ձայնը վերածվում է զանազան ձայնավորների, իսկ աղմուկները՝ բաղաձայնների: Այլ կերպ ասած՝ արտասանական գործոնների տարբերութեամբ ստացվում են տարբեր հնչյուններն իրենց ֆիզիկական հատկանիշներով:

13. Թեև աշխարհի լեզուներում կան բազմազան ու բազմաթիւ հնչյուններ, այնուամենայնիւ, իրենց բազմազանութիւն մեջ նրանք դարձյալ սահմանափակ են: Այդ սահմանափակումը պայմանավորված է մարդու արտասանական գործարանների աշխատանքի բնույթի սահմանափակութեամբ: Այսպէս, օրինակ, ձայնավորների որակ կազմող առանձնահատկութիւնները պայմանավորված են այն գործոններով, որոնք կարող են ձայնի տարբերակիչ հատկանիշներ առաջացնել: Դրանք են՝ 1) տատանումների հաճախականութիւնը, 2) տատանումների կորագծի մեծութիւնը, 3) արձագանքի տարբերութիւնները, որոնք պայմանավորված են արձագանքարանի ծավալով ու ձևով, 4) արտասանութիւն տեղու-

թյունը: Առաջինը պայմանավորում է հնչյունի հիմնական տոնն ու բարձրությունը, երկրորդը՝ հնչյունի ուժգնությունը, երրորդը՝ երկրորդական տոները, չորրորդը՝ երկարությունն ու կարճությունը: Երրորդը, այսինքն արձագանքային տարբերությունները կարող են առաջ գալ նաև լրացուցիչ արձագանքարանի, այն է՝ ռնգային խոռոչի մասնակցությամբ:

Բաղաձայնների տարբերությունները պայմանավորված են՝ 1) պատենշների տեղով, 2) պատենշների բնույթով, 3) ներդաշնակ ձայնային տարրի պարունակությամբ կամ բացակայությամբ, 4) լրացուցիչ արձագանքարանի (ռնգային խոռոչի) օգտագործմամբ: Դրանց համապատասխան էլ բաղաձայնները ստանում են իրենց տարբերակիչ հատկանիշները: Հնչյունախոսությունը, այսինքն՝ արտասանական ու ձայնային հնչյունաբանությունն է վերաբերում այդ բոլոր արտասանական առանձնահատկությունների ու տարբերակիչ հատկանիշների նկարագրությունը: Այստեղ մեր խնդրո առարկայի՝ հնչույթի բնորոշման համար կարևոր է այն, որ մարդկային լեզվի մեջ գործածվող հնչյուններն օբյեկտիվորեն օժտված են տարբերակիչ հատկանիշներով: Առաջինք, որ իրենց ամբողջ բաղաձայնություն մեջ աշխարհի լեզուներում եղած հնչյունները, այնուամենայնիվ, տարբերակիչ հատկանիշների սահմանափակում ունեն: Սրանից բխում է այն, որ որոշ տարբերակիչ հատկանիշներ ընդհանուր են բոլոր լեզուների միևնույն կարգի հնչյուններին (օրինակ՝ ձայնավորների ու բաղաձայնների տարբերակիչ հատկանիշը):

Տարբերակիչ հատկանիշներից շատերը հատուկ են մի խումբ լեզուների, մյուսները՝ մի ուրիշ խումբ լեզուների: Սրանից էլ ինքնին ստացվում է այն, որ առանձին լեզուների մեջ տարբերակիչ հատկանիշներն ավելի քան սահմանափակվում են: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից հայերենում ձայնավորների արտասանության տեղություն և լրացուցիչ արձագանքարանի մասնակցության շնորհիվ ստեղծվող տարբերակիչ հատկանիշները գոյություն չունեն: Ամեն մի լեզու ունի իր արտասանա-

կան բազման, այսինքն՝ պատմականորեն գոյացած և զարգացման տվյալ է տապում գործող՝ արտասանական առանձնահատկությունների՝ իրեն հատուկ համակարգը: Իրան համապատասխան էլ՝ տարբեր լեզուների հնչյունների ոչ միայն տարբերակիչ հատկանիշներն են տարբեր, այլև՝ դրանց երանգավորումները: օրինակ՝ հայերեն առաձ և ռուսերեն ТАМ «այնտեղ» բառերի մեջ ա հնչյունը բնորոշվում է միևնույն տարբերակիչ հատկանիշների առկայությամբ (խլություն, պալթականություն, առաջնալիզվանություն): Բայց ռուսերենում Т-ն ունի ևս մի տարբերակիչ հատկանիշ, որով հակադրվում է теперь «այժմ» բառին, ալն է՝ կոշտության հատկանիշը, որ հայերեն բաղաձայնների համար տարբերակիչ հատկանիշ չէ:

14. Այժմ, հնչյունների տարբերակիչ հատկանիշների մասին այս նախնական տեղեկություններն ունենալուց հետո, մենք կարող ենք արդեն խոսել հնչույթի մասին: Քանի որ մենք ելնում ենք այն սկզբունքից, որ հնչույթը նյութական միավոր է, ապա դա նշանակում է, թե նա, ամենից առաջ, արտասանական առանձնահատկություններով է բնորոշվում: Արտասանական պրոցեսի առանձնահատկություններն են, որ առաջ են բերում լեզվական ձայների տարբերակիչ հատկանիշները, որոնք տարբեր տպավորություններ են թողնում մեր յոդական գործարանների վրա և տարբեր կերպով էլ բնկալվում: Քանի որ յուրաքանչյուր լեզու պատմականորեն կազմավորված իր արտասանական բաղան ունի, ապա ունի և իր հնչյունների տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը: Այսպես, օրինակ, հայերենում բաղաձայնների տարբերակիչ հատկանիշներն են՝ պալթականություն -- շփականություն -- կիսաշփականություն (պալթաշփականություն), ձայնեղություն -- խլություն -- շնչեղություն, ռնգայնություն -- ոչ-ռնգայնություն, կազմավորման տեղի հակադրություն¹: Վերց-

¹ Պայմանականորեն գործածում ենք ավանդական տերմինները, որոնք մաթեմիկ են բոլորին. փորձառական հնչյունաբանության մեջ որոշ տերմիններ այլ անվանումներով են փոխարինված, որոնց մասին կխոսենք ստորև:

նենք, իբրև օրինակ, գ, կ, ք հնչյունները. նրանք տարբերվում են խ, դ-ից պայթականությամբ, մ, ն-ից՝ ոչ ռնգայնությամբ, բ, փ, պ-ից՝ ոչ շրթնայնությամբ: Նրանք ներկայացնում են մի կարգ՝ տարբերակիչ հատկանիշների մի խմբի նույնականությամբ, այսինքն՝ երեքն էլ ետնալեզվալին են, երեքն էլ պայթական են, երեքն էլ ոչ ռնգալին են: Այս հատկանիշներով նրանք հակադրվում են մեր լեզվի բոլոր մյուս հնչյունական խմբերին (բ-պ-փ..., տ-դ-թ, ս-զ-շ, մ-ն, լ-ր, ծ-ց-ձ և այլն), ըստ որում որոշ խմբերի կարող են հակադրվել մեկ տարբերակիչ հատկանիշով (օր. բ-պ-փ-ի հակադրությունը), ուրիշ խմբերի՝ երկու կամ երեք հատկանիշներով էլ միաժամանակ: Բայց այդ երեք հնչյունները միմյանցից էլ տարբերվում են ու հակադրվում են իրար որոշ հատկանիշներով. ըստ այդմ, առաջին հերթին հակադրվում է գ-ն կ-ին և ք-ին՝ ձայնեղության հատկանիշով. այդ հատկանիշով կ-ն և ք-ն նույնական են. ք-ն հակադրվում է գ-ին և կ-ին շնչեղության հատկանիշով. ախտեղ էլ կ-ն և գ-ն են նույնական՝ շնչեղությունից զուրկ լինելով: Վերջապես՝ կ-ն հակադրվում է գ-ին խլություն հատկանիշով, իսկ ք-ին ոչ շնչեղության հատկանիշով: Այսպիսով՝ մեկ շարքի այդ երեք հնչյուններից յուրաքանչյուրը մյուսներին հակադրվում է դարձյալ մեկ կամ երկու հատկանիշներով: Եթե մեր գրական լեզվում ունենալինք նաև ձայնեղ-շնչեղները, օրինակ, գ', ապա շարքը կունենար չորս միավոր, գ, գ', կ, ք, որոնք իրենց հերթին կբաժանվեին՝ շնչեղների և ոչ շնչեղների զույգերի (գ, կ և գ', ք), որոնցից յուրաքանչյուրը մյուսից կտարբերվեր միայն մեկ տարբերակիչ հատկանիշով, և դրանով էլ տարբերակումը կհանգեր իր սահմանին: Երեք միավորների շարքը (գ, կ, ք) թերի է հակադրության մեկ անդամով, բայց դա ոչինչ չի փոխում ընդհանուր սկզբունքի մեջ: Դ-ն իբրև շնչեղ հակադրվում է գ-ին և կ-ին, այս երկուսը կազմում են ոչ շնչեղների զույգը և իրարից տարբերվում են մեկ հատկանիշով: Հետևաբար, հնչույթների սահմանալին կետն է մեկ տարբերակիչ հատկանիշը. տվյալ լեզվի ամեն մի հնչույթ պետք է տարբերվի բոլոր մյուս հնչույթ-

ներքից առնվազն մեկ տարբերակիչ հատկանիշով: Վերը մենք
 տեսանք, որ տարբերակիչ հատկանիշը հենց էական հատկա-
 նիշն է, այսինքն՝ այն ամենաընդհանուր հատկանիշը, որ հա-
 տուկ է տվյալ կատեգորիայի բոլոր եզակի միավորներին:
 Մեր կ և գ հնչյունների էական (= տարբերակիչ) հատկանիշն
 է ձայնեղություն-խլությունը: Խլությունը կ-ի այն վերջին
 հատկանիշն է, որով նա տարբերակվում է նույն շարքի գ
 հնչյունից և, իբրև այդպիսին, հատուկ է մեր կ հնչույթին իր
 բոլոր կոնկրետ դրսևորումների մեջ (այսինքն՝ բոլոր դեպքե-
 բում, բոլոր կապակցությունների մեջ): Այս նշանակում է,
 որ եթե մենք արտասանենք մի հնչյուն, որն ունի այն տար-
 բերակիչ հատկանիշները, որոնք բնորոշ են կ-ին, մենք կըն-
 կալենք այն իբրև կ, իսկ եթե այդ հատկանիշներից որևէ
 մեկը հանենք կամ այդ հատկանիշներին ավելացնենք ևս մի
 նոր հատկանիշ, կստանանք մի այլ հնչույթ: Այսպես, եթե
 նրա պայթական հատկանիշը փոխարինենք շփականությամբ,
 կստանանք խ հնչույթը, իսկ եթե ավելացնենք շնչեղություն,
 կստանանք ք: Այսպես մենք կարող ենք վերլուծել յուրա-
 բանչուր հնչույթ և գտնել նրա տարբերակիչ հատկանիշնե-
 րը, որոնք հատուկ են նրա բոլոր կոնկրետ, եզակի դրսևո-
 բումներին: Այստեղից էլ. ահա, հնչույթի սահմանումը. հըն-
 չույթը լեզվի այն նվազագույն նյութական միավորն է, որ
 իր բոլոր դրսևորումների մեջ ունի միևնույն տարբերակիչ
 իատկանիշները, կամ այլ կերպ՝ հնչույթը միևնույն տարբե-
 րակիչ հատկանիշներն ունեցող հնչյունների ընդհանուրն է:
 Ընդունված է ասել, թե հնչույթը վերացական (աբստրակտ)
 միավոր է. այդ ճիշտ է, բայց ճիշտ է, երբ մենք վերցնում
 ենք հնչույթն իբրև իմացարանական միավոր: Իբրև լեզվի
 մեջ գործող նյութական միավոր հնչույթը նյութական է և
 նրա ու իր եզակի դրսևորումների միջև նույն հարաբերու-
 թյունը գոյություն ունի, ինչ որ, ստանք, տերեխ և նրա իրա-
 կան, եզակի դրսևորումների միջև: Բնության մեջ աեքև ընդ-
 հանրապես գոյություն չունի. կան ստանձին, եզակի, առ-
 սահմանորեն դրսևորվող ու բաղմադատ տերևներ: Այդ առ-

ստիճան քանակությամբ տեղեկություն, սակայն, իրենց բազմա-
 դանություն մեջ ունենալով բոլորին անխափան ընդհանուր էական
 հատկանիշներ և դրանց հետ միասին, զանազան ոչ էական
 հատկանիշներ: Այսպիսով, տեղեկալի կերպ գոյություն չունի,
 քան իր հզակի դրսևորումների մեջ, բայց հենց այն, որ այդ
 բոլոր հզակի դրսևորումներին հատուկ են միևնույն էական
 հատկանիշները, նշանակում է, թե տեղեկ, որպես այդպիսին,
 կա, իրական է, օբյեկտիվորեն գոյություն ունի: Ճանաչողու-
 թյան պրոցեսում մարդը կուտակված փորձի հիման վրա կա-
 րողանում է հասնել բազմաթիվ հզակի տեղեկորի մեջ հղած
 ամենաընդհանուր և, հետևաբար, ամենաէական հատկանիշ-
 ների ճանաչմանը և վերանալով առանձիններից (հզակի-
 ներից), այսինքն՝ մի կողմ թողնելով այն բոլոր հատկանիշ-
 ները, որոնք չեն պատկանում ամենաընդհանուր (= ամենա-
 էական) հատկանիշների թվին, իր գիտակցության մեջ կազ-
 մում է տեղեկ ընդհանուր ու վերացական (աբստրակտ) հաս-
 կացությունը: Հասկացությունը ինքնին ոչ նյութական,
 իդեալական կատեգորիա է. բայց հասկացությունն ինքնին
 գոյություն չունի. իր ծագման իսկ պրոցեսում նա զուգորդ-
 վում է բառային ձևավորման (բառային անվանման) հետ:
 Նշանակում է, հասկացությունն իր նյութական ձևով կարող է
 գոյություն ունենալ՝ կազմելով նրա հետ մեկ միասնություն:
 Իրոք այդպիսին, հասկացությունը, վերացական և ընդհանուր
 լինելով հանդերձ, ստանում է նյութական ձև, դառնում է նյու-
 թական կատեգորիա, բայց արդեն ոչ թե օբյեկտիվորեն գոյու-
 թյուն ունեցող առարկա (օր. տեղեկ), այլ որպես իմացաբանական
 (տրամաբանական, ճանաչողական) կատեգորիա: Այդպիսին է
 նաև հնչույթը: Հաղորդակցման պրոցեսում մշտապես կրկնվող
 հնչույթի ընդհանուր և էական հատկանիշների հիման վրա մեր
 գիտակցության մեջ կազմում ենք հնչույթի հասկացությունը՝
 վերանալով նրա հզակի դրսևորումներից: Հնչույթի հասկա-
 ցությունը մեր գիտակցության մեջ վերացական է ու ընդ-
 հանուր, բայց հնչույթը լեզվի մեջ նյութական է և իր դրսե-
 վորումներով՝ կոնկրետ: Մեր այս սահմանումը շատ նման է

Տրուբեցկոյի սահմանումին. բայց չնայած այդ արտաքին նմանության, հրկու կետում որոշակիորեն տարբերվում է: Նախ, զիտեղով հնչույթը որպես միայն տարբերակիչ հատկանիշների ամբողջություն, Տրուբեցկոյը գտնում է, որ հնչյունը ինքնին հնչույթ չէ. մեզ համար ամեն մի իրական հնչյուն հնչույթ է, որպես նրա իրական, եզակի դրսևորումը: Քանի որ հնչյունի և հնչույթի միասնությունն առանձինի, եզակիի և ընդհանուրի հակադրամիասնություն է, ապա հնչույթը և հնչյունը նույնական են, որչափով նույնական են ամեն մի ընդհանուր և նրա եզակի դրսևորումը: «...Հակադրությունները (առանձինը հակադիր է ընդհանուրին) նույնական են», — ասում է Լենինը: Մեր սահմանումն, այսպիսով, ելնում է հնչույթի ու հնչյունի նույնականությունից, նրանց հակադրամիասնությունից: Երկրորդ՝ ելնելով միայն հնչույթի փունկցիոնալ կողմից, Տրուբեցկոյը գտնում է, որ իրար նման հնչույթները կարող են գիտվել իրրև միևնույն հնչույթի տարբերակներ, եթե նրանք իմաստազատիչ հակադրություն չեն կազմում: Մեր ընտրության հիմքը ոչ թե հնչույթի իմաստազատիչ, այլ՝ ձևավորման և հաղորդակցական դերն է. իմաստազատիչ դերը, մեր ընտրության համաձայն, ածանցական դիր է, որ պայմանավորված է հենց հնչույթի նյութական լնույթով: Այսպես, լեզվի ամեն մի հնչույթ ունի իրեն հատուկ էական հատկանիշները: Այդ հատկանիշներով կամ գոնե դրանցից մեկով նա տարբերվում է մյուս բոլոր հնչույթներից, հակադրվում նրանց: Օրինակ, ժամանակակից հայերենի ա, ի, կ, ք, ը և այլ հնչույթներից լուրաքանչյուրն ունի իր էական հատկանիշները. կ հնչույթի էական հատկանիշներն են, օրինակ, բաղաձայնությունը, պալթականությունը, խլուլությունը, նոնալեզվայնությունը և այլն: Եթե համեմատենք կ-ն ի հնչույթի հետ, կտեսնենք, որ նրան հակադրվում է իր բոլոր հատկանիշներով, իսկ եթե համեմատենք ք-ի հետ, կգտնենք միայն մի էական հատկանիշի տար-

¹ Վ. Ի. Լենին, Մարքս—Էնգելս—Մարքսիզմ, Երևան, 1959, էջ 386:

բերություն, այն է՝ շնչեղություն— ոչ շնչեղություն: Արդ, քանի որ հնչույթները ծառայում են լեզվական իմաստների ձևավորմանը և հաղորդման-ընկալմանը, ապա բնական է, որ հենց ձևերի տարբերակումով պետք է առաջ բերեն նաև իմաստների տարբերակում: Եթե մի դեպքում ունենք տեր, իսկ մյուս դեպքում՝ դեր հնչյունախմբերը, որոնք հանդես են գալիս իբրև լեզվական իմաստների նյութական ձևեր, ապա պարզ է, որ այդ ձևերի և դրանց շնորհիվ՝ իմաստների տարբերակումը պայմանավորված է միայն առհասկապ հակադրությամբ, որովհետև երկու ձևերն իրենց մյուս բաղադրիչներով նույնական են: Իսկ սրանից բխում է այն, որ հնչույթների իմաստազատիչ դերը պայմանավորված է նրանց ձևավորման դերով, իսկ այս էլ՝ նրանց նյութականությամբ. եթե ա-ն և դ-ն իբրև նյութական միասություններ չհակադրվեն իրար որևէ տարբերակիչ հատկանիշով, ապա տեր և դեր ձևերն էլ չեն հակադրվի, նրանց իմաստներն էլ:

Վերջապես, անհրաժեշտ է պարզել ևս մի հարց, այն է՝ հնչույթի և խոսողների գիտակցության մեջ եղած հնչույթալին հասկացության փոխհարաբերության խնդիրը: Սովետական հայագիտության մեջ ընդունված է հնչույթը համարել հնչյունի հանրորեն գիտակցված հասկացությունը. դա ճիշտ է այն չափով միայն, որ չափով մենք գիտում ենք հնչույթը որպես մեր գիտակցության մեջ գոյություն ունեցող վերացարկված ու ընդհանրացած հասկացություն, բայց ճիշտ չէ, եթե մենք խոսում ենք հնչույթի, որպես հաղորդակցման մեջ գրասերվող իրական միավորի մասին: Բանն այն է, որ իբրև լեզվի միավոր հնչույթը կա անկախ այն բանից, խոսողները գիտակցում են այն, թե ոչ: Մենք կարող ենք որևէ առարկայի, երևույթի կամ հատկանիշի հասկացությունը չունենալ մեր գիտակցության մեջ, իսկ նա օբյեկտիվորեն գոյություն ունենալ: Այդպես էլ հնչույթն է. նա իրապես գոյություն ունի հզակիորեն գրասերվող հնչյունների մեջ, անկախ մեր գիտակցելուց կամ չգիտակցելուց. հնչույթալին հասկացությունը հենց այդ օբյեկտիվ՝ իրապես գրասերվող եզա-

կինների մեջ ընդգրկվող ընդհանուրի արտացոլումն է խոսողների գիտակցության մեջ:

Այսպես, ուրեմն, բնորոշելով հնչույթն իմացաբանական մոտեցումով, մենք այն դիտում ենք որպես միևնույն էական հատկանիշներն ունեցող եզակի հնչյունների ընդհանուրը: Դիտելով հնչույթը լեզվի մեջ կատարած իր ձևավորման դերով, ընդունում ենք Տրուբեցկոյի բնորոշումը, ըստ որում հնչույթի իմաստագատիչ դերը բխում է նրա ձևավորման դերից և, վերջին հաշվով, նույնանում է նրան:

15. Այն հանգամանքը, որ հնչույթը իր գրոհորումների մեջ եզակի է, ինքսին նշանակում է, թե այդ եզակիները կարող են քաջի բոլորին հատուկ էական հատկանիշներից ունենալ նաև դանադան մասնակի հատկանիշներ: Ընդհանուր առմամբ այդ մասնակի հատկանիշները կարող են լինել՝ ա) անհատական, բ) պատահական, գ) մշտական: Անհատական հատկանիշները կապված են ամյալ լեզվով խոսող անհատների արտասանական առանձնահատկությունների հետ և, ընդհանրապես, որևէ նշանակություն չունեն լեզվի հնչյունական համակարգի մեջ: Պատահական հատկանիշները կապված են խոսքի մեջ, հաղորդակցման պրոցեսում այս կամ այն գործոնի առկայության հետ: Օրինակ՝ լյարդ և լար բառերի մեջ լ-ն արտասանվում է տարբեր կերպով, երկրորդում նա արտասանվում է գրեթե այնպես, ինչպես առանձին հնչելիս, մինչդեռ առաջինում՝ հաջորդող յ-ի ազդեցությամբ ստանում է քմային երանդ, կամ, ինչպես ասվում է, փափկանում է. ախինքն՝ ստանում է մի նոր հատկանիշ: Սակայն այդ հատկանիշը պատահական է, որովհետև հանդես է գալիս հենց միայն այդ դիրքում և այն էլ մի քանի բառերում միայն: Նույնիսկ այդ կարգի կապակցությունների մեջ էլ նա միշտ չէ, որ ստանում է հիշյալ հատկանիշը. Օրինակ՝ արևելյան բառի մեջ այդ քմայնացումը գրեթե չկա: Այսպես նաև կիս և կար բառերի մեջ կ-ն առաջինում որոշ չափով քմայնացած է, երկրորդում՝ ոչ. բայց դա էլ պատահական հատկանիշ է, որովհետև, օրինակ, երկինք, հատակին և նման բաղ-

մասթիվ բառաձևերում նույն ի-ից առաջ կ-ն գրեթե քմայնացում չունի: Այսպիսի պատահական հատկանիշները, բնականաբար, չեն փոխում հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշները, և չեն կարող մի նոր հնչույթի տարբերակման հիմք հանդիսանալ: Այդ պատճառով էլ այդպիսի հատկանիշներ ունեցող հնչյունները մեկ հնչույթի տարատեսակներն են կոչվում: Վերը բերված օրինակների մեջ փափուկ (քմային երանգ ստացած) լ՛ և կ՛ հնչյունները հայերենի լ և կ հնչույթների տարատեսակներն են:

16. Մշտական հատկանիշները կարող են լինել երկու կարգի՝ ա) մշտական հատկանիշներ, որոնք հատուկ են տվյալ հնչույթի բոլոր եզակի դրսևորումներին բոլոր պայմաններում, բ) մշտական հատկանիշներ, որոնք հատուկ են տվյալ հնչույթի եզակի դրսևորումներին միայն որոշ հանգամանքներում:

Առաջին կարգի մշտական հատկանիշները մտնում են, ինչպես արդեն տեսել ենք, հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշների կազմի մեջ, և այլևս նրանց մասին խոսելու հարկ չկա:

Երկրորդ կարգի մշտական հատկանիշները չեն մտնում հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշների կազմի մեջ: Այդ նշանակում է, թե նրանք հնչույթների հակադրության ու տարբերակման հիմք չեն կարող հանդիսանալ: Բայց զրանք ինքնին ցույց են տալիս, որ տվյալ հնչույթի եզակի դրսևորումների մի որոշակի խումբ ինչ-որ լրացուցիչ հատկանիշ ունի: Մենք կարող ենք կրկին հիշել վերը բերված բարդիների օրինակը, տվյալ վայրի հակված կատարներով բարդիները բոլոր մյուս էական հատկանիշներով նույնական են այլ վայրերի բարդիների հետ, բայց և ունեն մեկ հատկանիշ, որով նրանք հակադրվում ու տարբերակվում են բոլոր մյուս վայրերի բարդիներից: Այդ հատկանիշը նրանց չի անջատում առհասարակ բարդիներից, չի դարձնում նրանց ինչ-որ մի նոր բույս, բայց բնորոշում է տվյալ վայրի բարդիները, այսինքն՝ առհասարակ բարդիների մի տեսակը: Այսպես են նաև հնչույթի այն մշտական հատկանիշները, որոնք չեն մտնում նրա տարբերակիչ հատկանիշների կազմի մեջ. նրանք առաջ

չեն բերում մի նոր հնչույթ, այլ բնորոշում են տվյալ հնչույթի մի ինչ-որ տարբերակը: Այսպես, օրինակ, ռուսերենում К-ն, անմիջապես Т-ից առաջ շնչեղացում է, ինչպես КТО, АКТ, ТРАКТ, АКТРАКТ և այլ բառերում. շնչեղացման այդ հատկանիշը մշտական է К հնչույթի համար բոլոր նման կապակցությունների մեջ, բայց ոչ К-ին՝ բոլոր դեպքերում: Նշանակում է, այդ հատկանիշը չի մտնում К-ի էական (տարբերակիչ) հատկանիշների կազմի մեջ և չի կարող ինչ-որ մի նոր հնչույթի (օրինակ, ք-ի) տարբերակման հիմք հանդիսանալ: Նա բնորոշում է ռուսերենի К հնչույթի մի տարբերակը միայն: Մի ուրիշ հատկանիշ՝ բաղաձայնի փափուկությունը, որ հայերենի համար մենք պատահական համարեցինք, ռուսերենի համար մշտական և էական է, որովհետև նա հատուկ է տվյալ հնչույթի բոլոր եղակի դրսևորումներին: Քանի որ դա ռուսերենի հնչույթների համար տարբերակիչ հատկանիշ է, ապա բնական է, որ ռուսերենում փափուկ և կոշտ բաղաձայնները տարբեր հնչույթներ են: Հայերենում հակառակն է. փափկացումը պատահական հատկանիշ է, և դրանով մենք կարող ենք բնորոշել միևնույն հնչույթի տարատեսակները, իսկ շնչեղացումը տարբերակիչ հատկանիշ է, և նրանով մենք կարող ենք տարբերակել ու բնորոշել առանձին, իրար հակադրվող հնչույթները: Ռուսերենում քմայնացումը տարբերակիչ հատկանիշ է. նրանով բնորոշվում են հնչույթները, իսկ շնչեղացումը հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշ չէ, նա պատահական հատկանիշ է, և այլ մշտական հատկանիշ է, որ բնորոշում է տվյալ պայմաններում տվյալ հնչույթի բոլոր եղակի դրսևորումները: Այսպիսի մշտական հատկանիշները տարբերակում են միևնույն հնչույթի հավասարաթեք տարբերակները, որոնք լեզվաբանությունը մեջ կոչվում են ալլոֆոններ կամ վարիանտներ, և որ մենք նպատակահարմար ենք գտնում թարգմանել ենթահնչույթ տեղմիջով: Ռուսերենի К(=հայ. կ) և К(=հայ. ք) հնչյունները միևնույն հնչույթի ենթահնչույթներն են: Հնչույթի տարատեսակները հնչույթին համարվեք չեն. նրանք որոշ

պայմանների մեջ կարող են հանդես գալ, բայց կարող են նաև հանդես չգալ: Ենթահնչույթներից չուրաքանչյուրը կարող է հանդես գալ որոշակի պայմաններում կամ, այլ կերպ ասած, նրանք օրինաչափորեն և մշտապես իրար փոխարինում են որոշակի հանգամանքներում: Օրինակ՝ ռուսերենում ԿՏ կապակցության մեջ մշտապես ունենք ք ենթահնչույթը, որ չի կարող լինել, ասենք, երկու ձայնավորի միջև, ընդհակառակն, երկու ձայնավորի միջև միշտ ունենք Կ, որ չի կարող լինել Դ-ից առաջ և այլն, և այլն:

17. Ամփոփելով այս բոլորը, կտեսնենք, որ վերջին հաշվով, բացի անհատական բնույթ կրող առանձնահատկություններից, հնչույթների մյուս բոլոր հատկանիշներն էլ կարող են դառնալ տարբերակիչ հատկանիշներ՝ տարբեր աստիճաններ ներկայացնող միավորների համար: Դա կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով.

Առաջին կարգի հատկանիշներ. որոնք հատուկ են հնչույթի բոլոր եղակի դրսևորումներին անխտիր, անկախ խոսքային պայմաններից, և հնչույթների տարբերակման հիմքն են կազմում: Այսպիսիները կոչենք հնչույթային տարբերակիչ հատկանիշներ:

Երկրորդ կարգի հատկանիշներ. որոնք հատուկ են հնչույթի բոլոր եղակի դրսևորումներին միայն որոշակի պայմաններում, և որոնք ոչ թե հնչույթների, այլ ենթահնչույթների տարբերակման հիմքն են կազմում: Այսպիսիները կոչենք ենթահնչույթային տարբերակիչ հատկանիշներ:

Նրբորդ կարգի հատկանիշներ, որոնք հատուկ չեն հնչույթի բոլոր եղակի դրսևորումներին ոչ առհասարակ, ոչ էլ որոշակի պայմաններում, այլ հանդես են գալիս որպես պատահական հատկանիշներ այն կամ այն գործոնի ազդեցությամբ. կանոնավոր բնույթ չեն կրում և կազմում են հնչույթի տարատեսակների տարբերակման հիմքը: Այսպիսիներն էլ կոչենք հնչույթային տարատեսակների տարբերակիչ հատկանիշներ:

Այստեղից ելնելով էլ մենք կարող ենք արդեն բացատրել հնչույթի, որպես լեզվի նյութական միավորի, դերը: Լե-

զուն մտածողության ձևավորման ու հասարակական հաղորդակցման միջոց է: Հնչույթները իրենց նյութականությամբ հակադրվում են միմյանց հնչույթային տարբերակիչ հատկանիշներով: Նյութական տարբեր միավորներով կամ նրանց կապակցություններով ձևավորվում են լեզվական իմաստները: Ձևի տարբերակվածությունը նշանակում է իմաստի տարբերակում: Հեռաբար, հնչույթի իմաստազատիչ դիրքը (СМЫСЛОРАЗЛИЧИТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ) և նրա ընկալողական դիրքը (ФУНКЦИЯ ВОСПРИЯТИЯ) բխում են նրա նյութակ. և բնույթից: Ընկալ. նշանակում է, թե հնչույթը պիտոք է դիտել որպես օբյեկտիվորեն լեզվի մեջ գոյություն ունեցող նյութական միավոր՝ որպես իր բոլոր եզակի զրահորումների ընդհանուրը:

18. Առաջնորդվելով այդ սկզբունքով՝ օրենք լեզվի հնչույթների համակարգը կարող ենք ուսումնասիրել և նրա հնչույթները բոլորի երկու մեթոդով: Առաջինը՝ հնչույթների փորձառական ուսումնասիրության մեթոդն է, որի համար ժամանակակից տեխնիկան սահղծել է արտակարգ հնաբանություններ: Ընթացիկներ, թե մենք չգիտենք այն լեզուն, որի հնչույթներն ուսումնասիրում ենք: Այս դեպքում, բնականաբար, մենք չենք կարող դիմել լեզվական միավորների վերլուծությանը: Բայց դրա փոխարեն մեր ձեռքի տակ են այդ լեզվի հնչույթների փորձառական ուսումնասիրության բաղմանողմանի ու մանրամասն տվյալները: Այդ տվյալների քննությունը մեզ հնարավորություն կտա ճշտորեն բացել նրա հնչույթները: Այսպես, այդ տվյալները վերլուծելով առանում ենք, որ, ենթադրենք, որոշ տարբերակիչ հատկանիշներով կ-ն հակադրվում է ա, ալ, գ, վ, բ, խ, դ և այլ հնչույթներին: Միաժամանակ տեսնում ենք, որ իր եզակի դիրքակարգում մեզ այդ կ-ն ունի նաև մի շարք ուրիշ հատկանիշներ, օրինակ, որոշ դեպքերում նա արտասանվում է որպես պարզ խուլ, որոշ դեպքերում՝ որպես շնչեղ խուլ, որոշ դեպքերում՝ փափուկ, որոշ դեպքերում՝ կոշտ, կամ, վերջապես՝ որոշ դեպքերում՝ կոկորդային, որոշ դեպքերում՝ ետնայեզվային և այլն, և այլն: Շարունակելով մեր ունեցած

տվյալների քննութլունը, մենք տեսնում ենք, ալնուհետեւ որ պարզ խուլ—շնչեղ խուլ հատկանիշը հանդես է գալիս բոլոր եզակի դրսեւորումների մեջ: Այլ կերպ ասած պարզ խուլ և շնչեղ խուլ կ-երը կարող են հանդես գալ միեւնույն պալմաններում: Նշանակում է, դա ալնալիսի հատկանիշ է, որ մշտական ու ընդհանուր է յուրաքանչյուրի բոլոր եզակի դրսեւորումներին: Երկրորդ հակադրութլունը՝ կոշտ և փափուկ հանդես է գալիս որոշ պալմաններում կանոնավորապէս՝ երկու կ-երի բոլոր դրսեւորումների մեջ. ասենք թե, ի, յ հընչլուններից առաջ միշտ լինում է փափուկ, իսկ բոլոր մյուս դեպքերում՝ մշտապէս կոշտ. ի, յ հնչլուններից հետո չի կարող կոշտ լինել, բոլոր մյուս դեպքերում չի կարող փափուկ լինել: Նշանակում է, այս դեպքում մենք ունենք ալնալիսի հատկանիշ, որ հատուկ է տվյալ հնչույթի բոլոր եզակի դրսեւորումներին միայն որոշ պալմանների մեջ: Շարունակելով մեր հետազոտութլունը՝ տեսնում ենք, որ կոկորդալին և ետնալեզվալին հակադրութլունը հանդես է գալիս միայն որոշ դեպքերում, ոչ կանոնավոր կերպով, ըստ որում նույնպիսի հանգամանքներում մերթ կարող է լինել կոկորդալին, մերթ՝ ետնալեզվալին: Այս դեպքում էլ, ուրեմն, ունենք ալնալիսի հատկանիշ, որ հատուկ է այդ հնչույթների եզակի դրսեւորումներին միայն մասնավոր դեպքերում: Այս բոլորից մենք արդեն կարող ենք եզրակացնել, որ առաջինը՝ շնչեղութլուն— ոչ շնչեղութլունը՝ տվյալ լեզվի համար հընչույթային տարբերակիչ հատկանիշ է, երկրորդը՝ ենթահընչույթային, իսկ երրորդը՝ հնչույթային տարատեսակների: Հետեւաբար, այդ լեզվի համար կ-ն և ք-ն տարբեր հնչույթներ են. կ, կ' և ք, ք' զուգերը կ, ք-ի ենթահնչույթները, իսկ կոկորդալին կ, ք և ետնալեզվալին կ, ք զուգերը՝ նույն հընչույթների տարատեսակները:

Այսպիսով, ահա, մենք կարող ենք գտնել տվյալ լեզվի բոլոր հնչույթների, ենթահնչույթների ու տարատեսակների տարբերակիչ հատկանիշները և որոշել, թե այդ լեզուն ինչ հնչույթներ ունի: Սրանով էլ արդեն մենք կարող ենք որոշել,

թե որ տարբերակիչ հատկանիշներն են, որ տվյալ լեզվում կարող են իմաստների տարբերակման նշանակություն ունենալ և որոնք՝ ոչ:

19. Երկրորդը՝ լեզվական միավորների հակադրման մեթոդն է: Ելնելով հնչույթի սահմանումից՝ գիտենք, որ հնչույթների տարբերություն (1) = նրանց կապակցությունների մեջ առկա լինելու և չլինելու (2) = լեզվական իմաստների տարբերություն (3): Այս եռանդամ հավասարության մեջ, բնականաբար, որևէ անդամի որոշումը բավական է արդեն մյուս անդամները գտնելու համար: Փորձառական մեթոդի օգնությամբ մենք գտնում ենք առաջին անգամը՝ հնչույթները: Վերի օրինակում մենք փորձառական տվյալների վերլուծությամբ իմացանք, որ կ-ն և ք-ն տարբեր հնչույթներ են. դա նշանակում է, թե նրանք կարող են լեզվական ձևերը տարբերակել իրարից, իսկ դրանից էլ ըխում է, որ նրանք կատարում են իմաստազատիչ դեր: Լեզվական միավորների հակադրման մեթոդը գտնում է երրորդ անգամը, այսինքն՝ պարզում է, թե տվյալ լեզվի մեջ հնչյունների հատկանիշներից որոնք են, որ կատարում են իմաստազատիչ դեր, որից ինքնին հայտնի է դառնում, թե որոնք են տարբերակիչ հատկանիշները և, հետևաբար, որոնք են տվյալ լեզվի հնչույթները: Այս մեթոդով լեզվի հնչույթները որոշելու համար հակադրում են լեզվի իմաստակիր միավորները: Այս կամ այն հնչույթի տեղադրությունը որոշելու համար վերցնում են այնպիսի միավորներ, որոնք տարբերվում են իրարից միայն տվյալ հնչյունի կամ նրան հակադրվող միայլ հնչյունի առկայությամբ: Հակադրության այդպիսի միավորները կոչվում են նվազագույն միավորներ: Այսպես, օրինակ՝ ուզում ենք իմանալ, թե, արդյոք, հայերենում ա-ն և ր-ն տարբեր հնչույթներ են, թե միևնույն հնչույթի ենթահնչույթները. դրա համար մեզ անհրաժեշտ է վերցնել նվազագույն միավորներ ու հակադրել իրար: Առենք թե վերցրել ենք դառն և դար. այս հակադրությունը խնդիրը չի պարզի, որովհետև առաջինն ունի չորս հնչյուն, երկրորդը՝ երեք.

հնարավոր է, որ այդ երկու միավորների իմաստային տարբերությունը պայմանավորված լինի ոչ թե ա-ի և ր-ի, որպես տարբեր հնչույթների, հակադրությունում, այլ միայն վերջահանդեմի առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Ուրեմն, մենք պետք է վերցնենք այնպիսի միավորներ, որոնք բոլոր մյուս հատկանիշներով նույնական են և տարբերվում են ա—ք հակադրությամբ. այդպիսիք են օրինակ՝ տառ—տար, բառ—բար, մատ—մար և այլն: Դրանք իսկապես նվազագույն միավորներ են: Բայց հնարավոր է, որ այս հակադրությունը գոյություն ունենա միայն միավանկ բառերի վերջում: Իսկ հնչույթների որոշման համար անհրաժեշտ է որոշել նաև նրանց գործունեության ամբողջ ոլորտը: Դրա համար մենք կարող ենք վերցնել հետևյալ նվազագույն դույզները, առանք (առնել բալի սնց, հգ. ա գեմք) և արանք ճնդք, անցք», առու—արու, բերան—բեռան (բեռն գոյ. եզ. սեռ. հլ.) և այլն, և այլն: Այսպիսի դույզների հակադրությունը ցույց է տալիս, որ բառամիջում էլ նրանք կատարում են նույն դերը՝ նույնիսկ ն-ից առաջ (օր. ոլոռների «բակլաններ» — ոլորներ). բայց մենք չենք կարող նման հակադրություն գտնել բառասկզբի համար: Այս բոլորից ինքնին հետևում է, որ հայերենում ա-ն և ր-ն տարբեր հնչույթներ են, ըստ որում, ա-ի համար գործածության ոլորտի սահմանափակում չկա, իսկ ր-ի համար կա. ր-ն չի կարող բառասկզբում լինել:

Նվազագույն միավորների այսպիսի հակադրություններով մենք կարող ենք որոշել սովյալ լեզվի բոլոր հնչույթները, ենթահնչույթներն ու հնչույթային տարատեսակները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս մեթոդով կարելի է հանգել նույնքան ստույգ եզրակացությունների, որքան և փորձառական մեթոդով:

Չ0. Քանի որ այս մեթոդով հնչույթային համակարգն ուսումնասիրելիս հիմնվում ենք հնչույթների իմաստազատիչ դերի վրա, ապա մեծ կարևորություն ունի նրանցից յուրաքանչյուրի գործողության ոլորտի ճշգրիտ որոշումը: Գործնականորեն դա նշանակում է հնչույթների բաշխման ու լրա-

ցուցիչ բաշխման¹ որոշում: Բաշխում ասելով հասկանում ենք ավյալ հնչույթի գործածության պայմանների ամբողջությունը: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից հայերենում և հնչույթը կարող է հանդես գալ բոլոր պայմաններում, իբրև օրինակ առնենք կար, կիր, հատակ, սկսել բառերը: Եթե ուշադրություն դարձնենք լսենք ալի բառերի արտասանությունը կամ փորձառական վերլուծության ենթարկենք, տալ կարող ենք որոշ տարբերություններ գտնել չորս կ-երի արտասանության մեջ. համեմատելով դեպք, վտանջորեն կարող ենք ասել, որ կիր բառի մեջ զգալի է որոշ փափկացում, իսկ սկսել բառի մեջ հաճախ զգալի է որոշ շնչեղացում: Այնուամենայնիվ, եթե մենք լսենք շատերի արտասանությունը, ըստ որում ամեն մեկին մի քանի տասնյակ անգամ արտասանել տալով այս նույն բառերը, ապա կտեսնենք, որ ոչ փափկացումը կիր բառում, ոչ էլ շնչեղացումը սկսել բառում, կայուն հատկանիշներ չեն: Մեկը կարող է փափուկ արտասանել, մյուսը՝ կոշտ, կամ հենց նույն մարդը կարող է մի անգամ փափուկ արտասանել, երկրորդ անգամ՝ կոշտ, այսպես և՛ սկսել բառի կ-ն մերթ կարող ենք որոշ չափով շնչեղացնել (լիովին չնույնացնելով իհարկե ք-ի հետ), մերթ՝ չշնչեղացնել: Սովորաբար ըսկրսել արտասանելիս շնչեղացում չկա, ըսկսել արտասանելիս՝ կա: Մրանից մենք եզրակացնում ենք, որ ախտեղ կ-ի գործածության որեէ սահմանափակում չունենք. հիշյալ բառերի մեջ կ-ն ադատորեն կարող է տարասեռակներով արտասանվել, և դրանք առաջ չեն բերի նրա բաշխման սահմանափակում, հետևաբար և ինչ-որ նոր հնչույթ: Միևնույն հնչույթի այսպիսի արտասանական տարբերակումները կոչվում են ազատ տարատեսակում (свободное варьирование): Այժմ առնենք մի ուրիշ օրինակ. գրաբարում և նախդիրը ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ դառնում է յ,

¹ Ռուսական գրականության մեջ գործածվում են позиция, положение «դիրք» կամ анстрибуция «բաշխում» տերմինները: Մենք հարմար ենք գտնում գործածել բաշխում տերմինը:

իսկ բաղաձայնով սկսվողներից առաջ մնում է անփոփոխ (օր-
ի պատէ, յաւրէ). այս փոփոխությունը կսլուենացած երևույթ
է, և իբրև կանոն, յ-ն չի կարող բառասկզբի բաղաձայնից
առաջ լինել, իսկ ի-ն՝ բառասկզբի ձայնավորից առաջ՝ Նշա-
նակում է, ախտեղ մենք ունենք բաշխման սահմանափա-
կում: Տվյալ հնչույթի ամբողջական բաշխումն ստացվում,
լրացվում է մեկ ուրիշ հնչույթի ոլորտով. այլ կերպ ստած.
ի-ն ընդդրկում է ոլորտի մեկ մասը, յ-ին՝ մյուսը, և այդ
երկուսը միասին տալիս են ամբողջ ոլորտը: Այսպիսի դեպ-
քերում մենք ունենք լրացուցիչ բաշխում (дополнительная
дистрибуция): Երկու հնչույթներ միմյանց նկատմամբ լրա-
ցուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ են գտնվում, եթե
նրանցից յուրաքանչյուրի գործունեության ոլորտը սահմա-
նափակված է որոշ պայմաններով և, հետևաբար, միևնույն
պայմաններում հանդես գալ ու հակադրվել իրար չեն կարող:
Եթե երկու հնչույթներ տվյալ լեզվի մեջ գտնվում են լրա-
ցուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, ապա նրանք մեկ
ընդհանուր հնչույթի ենթահնչույթներն են: Բերված օրինակ-
ներից դատելով, կարող ենք եզրակացնել, որ ի-ն և յ-ն մեկ
հնչույթի ենթահնչույթներն են:

Բաշխման ու լրացուցիչ բաշխման սահմանները որոշե-
լիս բնականաբար պետք է հիմնվել տվյալ լեզվի արտասու-
նական առանձնահատկությունների վրա, ինչպես և տարբեր
մոտեցումով քննել ձայնավորների ու բաղաձայնների բաշ-
խումը: Սովորաբար լեզուների մեջ ձայնավորների բաշխումը
բոլորովին այլ պայմաններ է ներկայացնում, իսկ բաղաձայն-
ներինը՝ այլ: Այսպես, օրինակ, մեկ բառի մեջ երկու ձայնա-
վոր կարող են իրար մոտ լինել միայն այն դեպքում, երբ
նրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր վանկ է կազմում, կամ էլ
նրանցից մեկը վերածվում է ձայնորդի, իսկ երկու բաղա-
ձայն իրար հետ մեկ վանկում կարող են լինել: Ըստ այսմ
էլ, եթե ասում ենք, թե, օրինակ, ա ձայնավորը կարող է
հանդես գալ բոլոր դիրքերում և բոլոր պայմաններում, ապա
դա պետք է ընդունել հիշյալ վերապահությամբ:

Հնչույթների, ենթահնչույթների ու տարբերակների հարաբերությունները գործնականորեն ավելի պարզ ու ավելի նշգրիտ կերպով որոշելու համար, մենք բաշխման ու լրացուցիչ բաշխման փոխարեն գործածում ենք ոլորտ, գեր-ոլորտ, կիսոլորտ, մեծոլորտ և մանրոլորտ տերմինները, որոնց մասին մանրամասնորեն խոսում ենք մեր մի այլ գրքում¹։ Այստեղ բավարարվում ենք միայն հետևյալ սխեման ու բանաձևերը բերելով։

Ոլորտ (S) = հնչույթ

Գերոլորտ (MS) = հնչույթ [MS=S—X]

Կիսոլորտ (HS) = հնչույթն իր ենթահնչույթներով
[HS=S—HS₂—HS₃...]

Մեծոլորտ (S>) = հնչույթ [S>=S—S<]

Մանրոլորտ (S<) = տարբերակ (գիրքային, փոխադրական, ազատ) [S<=S—S>]

Ոլորտի՝ իրենց ընդգրկման ծավալի մեջ հանդես գալով հանդերձ, հնչույթները որոշ դեպքերում և որոշ պայմաններում կարող են իմաստադատիչ դեր կատարել, իսկ որոշ պայմաններում՝ ոչ։ Այսպես, օրինակ, ռուսերենի ձայնեղ և խուլ բաղաձայնները որոշակիորեն հակադրվում են իրար ձայնավորներից առաջ ու ձայնավորների միջև և դրանով իսկ իմաստադատիչ դեր կատարում, մինչդեռ բառավերջում ձայնեղները վերածվում են խուլերի ու նույնանում նրանց հետ (օր. луг և лук), կամ էլ խուլերն են ձայնեղանում ու նույնանում ձայնեղների հետ (օր. луг бы և лук бы— երկուսի մեջ էլ ունենք г հաջորդող Ե-ից առաջ), որով լեզվական ձևվերն էլ նույնական են դառնում, և այդ պատճառով էլ ձայնեղություն—խուլություն հակադրությունը տվյալ դիրքում իմաստադատիչ դեր չի կատարում²։ Եթե տվյալ դիրքում հնչույթը հանդես է գալիս իմաստադատիչ դերով, ապա այդ

¹ Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1963։

² А. А. Реформатский, «Введение в языкознание, М., 1960, стр. 180.

դիրքը ուժեղ կամ հնչույթային դիրք է, իսկ եթե այդպիսի դերով հանդես գալ չի կարող, ապա այդ դիրքը թույլ կամ չեզոք կամ ոչ հնչույթային դիրք է:

Ձ1. Կենդանի լեզուների համար հնչույթային համակարգի ուսումնասիրության երկու մեթոդներն էլ հավասարապես կիրառելի են և կիրառվում են. ըստ որում, լավագույնն է այդ երկուսի դուգակցումը, որովհետև այդպիսով մեկի տրվյալներն ստուգվում են մյուսի տվյալներով և հնարավոր է լինում մասնակի անճշտություններից էլ խուսափել: Մեռած լեզուների հնչույթային համակարգի ուսումնասիրության համար կիրառելի է միայն երկրորդ մեթոդը, փորձառական մեթոդը ուղղակիորեն կիրառելի չէ: Բայց նա, այնուամենայնիվ, ընդհանուր բնույթի որոշ տվյալներով կարող է կողմնակիորեն օգնել մեզ այս կամ այն մեռած լեզվի հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները վեր հանելու: Գրաբարի հնչույթային համակարգն էլ, ուրեմն, պետք է ուսումնասիրենք լեզվական միավորների հակադրության մեթոդով: Բոլոր համեմատվող միավորները, համաձայն մեր սկզբունքի, պետք է ներկայացնեն լեզվական միևնույն մակարդակը, այլ կերպ ասած, բոլոր նվազագույն միավորները պետք է հատուկ լինեն դասական գրաբարին: Այն բոլոր միավորները, որոնք կարող են դիտվել որպես բարբառային միավորներ, չեն կարող դառնալ ուղղակի հակադրությունների անդամներ: Նրանք երբեմն կօգտագործվեն, բայց այլ նպատակներով: Իբրև ընդհանուր կանոն չեն օգտագործվի նաև հտղասական շրջանի գրաբարին միայն հատուկ միավորները, եթե որևէ հնչույթի պատմական ցարգացման լուսաբանման անհրաժեշտությունը կամ այլ կարգի հանգամանքներ չթելադրեն այդ:

Աշխատության մեջ հնչույթները նշանակվելու են մեծատառերով, իսկ ենթահնչույթները՝ փոքրատառերով, օրինակ՝ Ու-ն հնչույթ է, իսկ ու, ւ, վ՝ ենթահնչույթներ: Այդպես վարվում ենք նշնելով այն սկզբունքից, որ ենթահնչույթները համարժեք են և միասնաբար ներկայացնում են մեկ հնչույթ. եթե գրեինք՝ ու հնչույթն ունի ու, ւ, վ ենթա-

հնչույթները, կստեղծվելու խառնաշփոթութունն ու-ի կրկնութ-
 յան ալատճառով (ու հնչույթ, ու ենթահնչույթ), իսկ եթե
 գրեկնք՝ ու հնչույթն ունի յ, Վ ենթահնչույթները, ապա
 կստացվելու անպիտի տպավորություն, որ յ, Վ ենթահնչույթ-
 ները ստորագասվում են ու հնչույթին, մինչդեռ ու, յ, Վ
 երբորդութան երեք անդամներն էլ հավասարապես են ստո-
 րագասվում Ու-ին:

Թե հնչույթները և թե ենթահնչույթները առնվելու են
 չեղ փակագծերի մեջ (օր. /Ու/), գրային նշաններից (տառե-
 րից) տարբերելու համար:

ԳՐԱԲԱՐԻ ՀՆԶՈՒՅԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ա. ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

22. Դաստիկան գրաբարի ձայնավորների մասին հայա-գիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան. ոմանք գտնում են, որ գրաբարն ունի ա, ե, է, ը, ի, ո, ու ձայնավորները, ոմանք՝ ե-ն և ու-ն համարելով նրկադրբառներ, իբրև ձայնավոր են ընդունում միայն հինգը՝ ա, ե, ը, ի, ո, իսկ ոմանք էլ ընդունում են վեցը՝ ա, ե, է, ը, ի, ո: Բոլոր հայագետների համար անվիճելի է, որ ձայնավոր են ա, ե, ը, ի, ո: Ուստի և մենք էլ դրանց հնչույթաբանական վերլուծությունից կսկսենք: Ա ձայնավորը գրեթե բոլոր գիրքերում ու բոլոր պալմաններում հնչույթային արժեք ունի, այդպես են նաև ե և ը ձայնավորները, որոնք բոլոր պալմաններում հանդես են գալիս իբրև ձայնավոր հնչույթներ: Այդ բանը դյուրավ ապացուցվում է նվագադուլն գույգերի հակադրու-թյամբ, ինչպես՝

բալ — բեր	ոստ — ըստ	ջեր — ջուր
տաղ — տող	կեր — կոր	աստեղ — աստղ
սալ — սեր	տեղ — տաղ	գոն — գին
տան — սին	գետ — գէտ	խոթ — իւթ
քան — քուն	գեր — գիր	սոր — սուր
		ոստ — ըստ

Ինչպես տեսնում ենք, իրեք ձայնավորներն էլ հավա-ռաբալես կարող են հանդես գալ բառասկզբում և բառամի-

ջում՝ միեւնույն պայմաններում կատարելով խմատապատիշ դեր, ըստ որում, նրանցից յուրաքանչյուրն իր այդ դերով հակադրվում է բոլոր մյուս ձայնավորներին: Իսկ այդ նշանակում է, թե նրանցից յուրաքանչյուրը մի ինքնուրույն հնչույթ էր դասական գրաբարում:

Մեր բերած օրինակներից ոչ մեկում այդ հնչույթները բառավերջում չեն դառնում: Դա պայմանավորված է հին հայերենի ալիքի վաղ շրջաններին հատուկ այն կանոնով, ըստ որի բառը ձայնավորով վերջանալ չէր կարող: Այդ մասին ալիքի հանդամանորեն կիսսինք ստորև:

Այդ երեք հնչույթներից ոչ մեկն էլ երկրարժառների մեջ ձայնորդի կամ այլ կերպ ասած՝ ոչ վանկարարի դերում հանդես գալ չի կարող: Նրանցից երկուսը, այն է՝ *ի* և *յ*, միշտ էլ երկրարժառների մեջ վանկարար են: Ի հնչույթը մի փոքր ալլ վիճակ է ներկայացնում, որ մեծ մասամբ պայմանավորված է գրի հետ կապված հանդամանքներով. յ ձայնորդից առաջ, նրա հետ միանալով, դառնում է (է), բառասկզբում (յ) կամ (ի) ստանալով կազմում է յե կապակցությունը (բաղաձայն-ձայնավոր), այդպես էլ ունենք՝ ու և եւ երկրարժառները. այդ բոլորի մեջ էլ վանկարարն է ի: Ունենք նաև եւ երկրարժառը և եւայ, եւաւ եռարարժառները. որոնց մեջ, սակայն, ե ստացվում է ոչ թե ե-ից, այլ՝ ի-ից:

Չ3. Ը ձայնավորը, որ հայերենում չափազանց մեծ դեր է խաղում՝ բաղաձայնների խճուղումներից խուսափելու տեսակետից, գրության մեջ շատ սակավ գեպքերում է իր արտահայտությունը գտնում: Նա գրվում է բառասկզբում, այն էլ միայն ձայնորդ-պայթական կամ պայթաշփական կապակցություններից առաջ, ինչպես՝ Ըյձալի, Ըմբիշ, Ընկեր, Ընաիր, Ընչասեր, Ընծայ և այլն: Ընդհակառակն, սուլական կամ շչական-պայթական կապակցություններից առաջ նա երբեք չի գրվում, ինչպես՝ սկսանիմ, գրադիմ, գգասա, շտապ, սպանանել և այլն: Միակ բացառությունն է քսա նախդիրը, որ անկախ բառի տեսք ունի և ալլ կերպ գրվել չէր էլ կարող: Նրանով կազմված բառերն էլ գրության մեջ

պահպանում են այս Բ-ն (ինչպես՝ ըստերիւրել, ըստգտանել և այլն), թեև հաճախ գրվում են նաև առանց Բ-ի (ինչպես՝ ստանձնել)։ Բառամիջում գրվում է միայն բարդ և ածանցավոր բառերի մեջ, եթե նրանց երկրորդ բաղադրիչի նախահունչ Բ-ն գրվում է այդ բաղադրիչի առանձին գրության ժամանակ։ Ինչպես՝ ամենընկալ, անընկեր, անըղձալի և այլն։ Այս հանգամանքը բնականաբար զգվարացնում է Բ-ի, որպես ձայնավոր հնչույթի բնորոշումը և, նույնիսկ, կասկածի տեղիք է տալիս։ Իրոք, եթե նա բոլոր մյուս ձայնավորներին համասար մի ձայնավոր էր, ապա ինչու չէր գրվում այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են չմշտնջենաւոր, կրկնութիւն, սարկահաճութիւն և այլն, որոնց մեջ նա անպայման արտասանվում էր։ Համանական է կարծել, որ գրաբարում էլ, ինչպես և ժամանակակից հայերենում, Բ-ն մյուս ձայնավորների նման լիահունչ էր հենց միայն բառասկզբում՝ ձայնորդ + պայթական կամ պայթաշփական կապակցություններից առաջ, մյուս դեպքերում նա շատ թույլ արտասանութուն ուներ, որ կապված էր նաև շեշտազրկության հետ։ Հայտնի է, որ ձայնավորը շատ ավելի լիահունչ, ուժգին ու տեական է, եթե շեշտակիր է։ Այդ բանը շատ ավելի կարևոր էր հին հայերենում։ շեշտից զրկվելով էր պայմանավորված, ինչպես պիտեճք, ձայնավորների սղունն ու ամփոփումը։ Այդ նշանակում է, թե ոչ շեշտակիր ձայնավորները ընդհանրապես սուղ էին արտասանվում, այսինքն՝ ավելի թույլ էին և վայրկենական։ Գրաբարում, ինչպես և ժամանակակից հայերենում, Բ-ն շեշտակիր լինել չէր կարող, հետևաբար նա միշտ սուղ էր, և այդ պատճառով էլ չէր գրվում։ Եվ չնայած դրան, հազիվ թե հնարավոր լինի ընդունել, թե Բ-ն գրաբարում (և ժամանակակից հայերենում) ոչ թե ինքնուրույն հնչույթ է, այլ՝ որևէ մի հնչույթի ենթահնչույթը։ Այդ ենթադրութունը, համենայն դեպս, հեշտութամբ ժխտվում է բառասկզբի վերաբերյալ։ Բառասկզբում Բ-ի հնչույթային ինքնուրույնութունը հաստատվում է այնպիսի նվազագույն միավորների հակադրութամբ, ինչպիսիք են՝

ըստ — աստ — ոստ

ընդ — անդ — ունդ

ըմպեմ — ամպեմ և ավլն:

Այս բոլոր հակադրությունների մեջ էլ ք-ն հաճախ է գալիս իմաստազատիչ դերով և, հետևաբար, հնչույթ է:

24. Մի փոքր ավելի դժվարանում է խնդիրը, երբ անդրադառնում ենք բառամիջում արտասանվող ք ին, որ չէր գրվում: Նախ՝ պետք է պարզել, թե ո՞ր դեպքերում բառամիջում (և սկզբում) ք արտասանվել է և ո՞ր դեպքերում՝ ոչ: Երկրորդ՝ պետք է որոշել, թե ք-ի արտասանությունն իմաստավոր տարբերակում առաջացնում էր, թե ոչ:

Առաջին խնդիրը կարելի է լուծել զանազան տվյալների օգնությամբ: Այսպես, որ սպ, ստ, զր, սկ և նման կապակցություններից առաջ բառասկզբում արտասանվում էր ք, հաստատվում է նրանով, որ, օրինակ, ստանանեմ բալի անցյալ կատարչալի եզակի երրորդ դեմքում ունենք սպան, դիտենք, որ գրաբարում բալերի անցյալ կատարչալի եզակի երրորդ դեմքում լինում էր նախահավելված ն (ձայնավորից առաջ՝ հ), ինչպես՝ եզիտ, ետես և ավլն: Քանի որ սպան ձեվը նախահավելված չունի, ապա նա միավանկ չէ¹: Ստանամ բալի ապառնիում ունենք ստասցիս, ստասցի և ավլ ձևերը՝ որոնց մեջ ցց դարձել է սց: Գիտենք, որ միավանկ հիմքերից-ն այդ ձևերում մնում էր անփոփոխ (ինչպես՝ կամ-կացցես, կացցե). քանի որ ստանամ բալի հիմքային ց-ն դառնում է ս, ուրեմն նա բազմավանկ է: Այդպես էլ ունենք զգամ-զգացի, երրորդ դեմքը՝ զգաց (առանց նախահավելված ե-ի) զգացես, զգացե (ց>ս փոփոխությամբ): Այստեղից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ բառասկզբի սովական կամ շչական + պայթական կապակցություններն ունեն նախահունչը: Այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են գնամ, գրեմ, մնամ և ավլն, դարձյալ երկվանկ են, ըստ որում ք-ն արտասանվում է ոչ:

¹ Հին մատենագրության մեջ գործածական է եղել ձևը, բայց դա հետին դարերում է կազմվել (տե՛ս Meillet, Esquisse, էջ 53).

թե բառակազմում, այլ առաջին բաղաձայնից հետո: Այս բա-
ռերի համար էլ մենք կարող ենք օգտագործել նույն բայա-
կան ձևերը. զնամ—զնացի—զնաց (և ոչ՝ եզնաց), զնացես
(և ոչ՝ զնացցես), մնամ—մնացի—մնաց—մնացես, զրեմ.
զրեցի, զրեցես և այլն: Դրանց կարող ենք հակադրել կամ—
կացի—եկաց—կացցես, բանամ—բացի—եբաց—բացցես և այլ
միավանկ բայերը և կհամոզվենք, որ իրոք զնամ, մնամ,
զրեմ և նման բառերը երկվանկ են, հետևաբար, դրանց մեջ
արտասանվում էր ը¹: Այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են
ազգր, գուտր, արկղ, աստղ, ծանր, ծունկն, մատն, շար-
ժումն և այլն, ը արտասանվում էր բառավերջի ձայնորդից
առաջ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հին հայերե-
նում վանկը կարող էր փակվել շփական կամ ձայնորդ + որ-
ևէ բաղաձայն կապակցությունը, բայց ոչ երբեք՝ որևէ բա-
ղաձայն + ձայնորդ կապակցությամբ²: Այսպես, ունենք՝
նիշտ, հեշտ, հաստ, արտ, զալդ, ազգ, դեղն, թուևդ և այլն,
և այլն, բայց չունենք՝ տր, գղ, տշ, տս, կն և նման կապակ-
ցություններով փակվող վանկեր. ուր որ այդպիսի երկու հըն-
չուններ հանդիպում են իրար, նրանք կամ պատկանում են
իրար հաջորդող տարբեր վանկերի (ինչպես՝ առ-րու-շան,
ան-ման, մատ-նել և այլն) կամ էլ ստանում են ը ձայնա-
վոր հենարանը (ակըն, պատըշգամ, պատըսպարել և այլն):
Քանի որ վերը բերված օրինակների մեջ դր, տր, կղ, տղ,
նր, կն, տն, մն կապակցությունները չեն բաշխվում տար-
բեր վանկերի վրա, ապա նրանց մեջ արտասանվել է ու
ծիշտ նույն ձևով էլ պալթական + պալթական, կամ ռնգային
+ ձայնորդ (թեկուզ և դարձյալ ռնգային) կամ բաշխվում են
տարբեր վանկերի վրա (օր. սաստ-կա-գույն), կամ էլ ը ձայ-
նավորով մեկ վանկ են կազմում (օր. գե-տա-կրք, հար-րրք),
Լսող այսօր, այնպիսի ձևերը, ինչպիսիք են գետք, մուտք և

¹ Այս բոլորի մասին տե՛ս Meillet, Esquisse, էջ 52—54, 2. Անտո-
յան, ԼՔ, Ներածություն, էջ 261—262:

² Վանկի մասին ավելի մանրամասն խոսվում է առաջին:

այլն, թեև այժմ մենք ավանդական արտասանություններ առանց ը ձայնավորի ենք արտասանում, դասական գրարարում պետք է արտասանվեն գետքը, մուտքը, ինչպես որ ունենք գետքս, մուտքս և այլն: Այս բոլոր տվյալները բավական են, որպեսզի համոզվենք, որ ը հնչյունն արտասանվել է բաղաձայնական կապակցությունների մեջ որոշ կանոնավորությամբ: Հենց այդ կանոնների օգնությամբ էլ մենք կարող ենք անցնել երկրորդ խնդրի լուծմանը, այսինքն՝ որոշել, թե այդ բոլոր պայմաններում արտասանվող ը-ն հնչյունը էր և կատարում էր արդյոք իմաստադատիչ դեր:

25. Ի՞նչ համար մենք կարող ենք հակադրել հետևյալ նվազագույն միավորները.

ակըն «աչք» — ական «փոս»

կըրել — կարել

աստըղ — աստեղ

կըրի «կրվում է» — կորի «ակոս»

Այս հակադրությունները ցույց են տալիս, որ ը-ն մյուս ձայնավորների նման կատարում է իմաստադատիչ դեր: Բայց բերված օրինակներին նայելով, մենք կարող ենք հարց տալ. թե արդյոք ը հնչյունն է իմաստները տարբերակում. չէ՞ որ նույնպիսի հակադրություն կունենանք, եթե ստույգին շարքի բառերում ը չլիներ. օրինակ՝

կանչ — կանաչ

արտ — արատ

վարկ — վարակ

երկ — երակ

Այս նվազագույն զույգերի մեջ հակադրվում են ձայնավորի առկայությունն ու բացակայությունը, որով և այդ միավորները տարբերակվում են ըստ իմաստի: Ուրեմն, հնարավոր է կարծել, թե վերի վաղբազույն զույգերի մեջ էլ ը-ն որևէ դեր չի խաղում, այլ տարբերակումը հիմնվում է ձայնավորի առկայություն—ձայնավորի չգոյություն հակադրու-

թյան վրա: Այս հնարավոր ենթադրությունը հաստատելու կամ բացառելու համար մենք պետք է գտնենք ալֆաբետի նվազագույն զույգեր, որոնց մեջ ձայնավորի առկայություն — ձայնավորի չգոյություն հակադրության մի բևեռում լինի ր-ն: Այդպիսի նվազագույն զույգեր են՝

վարս «մաղ» — վարրս (վարք դ. հայց. հլ.)

անունդ «անսիրմ» — անունըդ «այդ անունը»

սանդ — սանըդ «այդ սանը»

միակնություն «մի աչքանի լինելը» — միակընություն
«միակին լինելը»

Ինչպես տեսնում ենք, ալֆաբետ էլ ը-ն հանդես է գալիս իմաստադատիչ դերով: Մնում են միայն բառավերջը և բաղմավանկ բառերի շեշտյալ վանկը, բայց այդ մասին արդեն գիտենք. ը ձայնավորը շեշտակիր չէ, այն բառավերջում լինելի չի կարող:

Այս բոլոր վերլուծությունների վրա հիմնվելով՝ մենք կարող ենք այժմ բոլոր վարանուններից հրաժարվել և վրատահորեն ասել, որ ը-ն հնչույթ է:

Այսպիսով, անառարկելի կերպով հաստատվում է, որ պրաբարն ունեն |Ա|, |Ե|, |Ո|, |Ը| ձայնավոր հնչույթները:

26. Ի ձայնավորը դրաբարում հանդես է գալիս բոլոր դիրքերում անխտիր, ինչպես՝ ինն, զիր, դատիմ, արի և այլն: Այդ դիրքերում նա կարող է հակադրվել |Ա|, |Ե|, |Ը|, |Ո| ձայնավորներին: Իբրև ապացույց կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն զույգերը.

իմ — ամ «տարի»	իմ — եմ	իր — որ	սիրեմ — սրբեմ
սին — սան	կիր — կեր	կիր — կոր	մատըն — մատին
ադի — ադս	սիրել — սերել	հասո — հասի	
դիտէր — դատէր	գրեմ — գրիմ	սորեմ — սիրեմ	

Նվազագույն զույգերի այս շարքերից երևում է, որ |Ի| — |Ա| և |Ի| — |Ո| հակադրությունը ունենք բոլոր դիրքերում, ինչպես շեշտի տակ, այնպես էլ շեշտից առաջ. |Ի| — |Ե| հա-

կադրութիւնն ունենք բառասկզբում ու բառամիջում, շեշտի տակ և շեշտից առաջ, բայց ոչ՝ բազմամասնի բառերի վերջում. պատճառն այն է, որ այդ դիրքում **|Ե|** լինել չի կարող: **|Ի|—|Ը|** հակադրութիւնը շատ ավելի սահմանափակ պայմաններ է ներկայացնում. բերված գույգերից առաջինում այդ հակադրութիւնը երևան է գալիս բազմամասնի բառերի նախաշեշտ վանկում, երկրորդ գույշում հակադրութիւնը միատեսակ պայմաններ չի ներկայացնում. **|Ի|**-ն շեշտակիր վանկում է, **|Ը|**-ն՝ շեշտակիր վանկից հետո: Բայց ախտեղ էլ պատճառն այն է, որ **|Ը|**-ն շեշտակիր լինել չի կարող: Բառասկզբի համար առանձին բառեր, որպէս **|Ի|—|Ը|** հակադրութիւն նմանազուն միավորներ, չունենք, բայց կարելի է հիշել ըզգալրն Վզալը, ղզացումը» և ի զգալրն Վզալու ժամանակ, զգալիս, զգալու մեջ» գույգը, որի մեջ **|Ի|—|Ը|** հակադրութիւնը հանդես է գալիս բառասկզբում համարաբար պայմաններում, որով և բառասկզբի համար սահմանափակումը կվերանսու Բառավերջում **|Ի|—|Ը|** հակադրութիւնն ունենալ չենք կարող, որ պայմանավորված է ոչ թե **|Ի|**, այլ **|Ը|** հնչույթի գործողութիւնն ուղղութիւն սահմանափակումով:

Բերված փոքրագույն գույգերից ոչ մեկում չունենք **|Ի|—|Ու|** և **|Ի|—|Է|** հակադրութիւնը, որի մասին անհրաժեշտ ենք համարում առանձին խոսել: Կարելի էր Է-ն և Ու-ն համարել երկրարբաներ, և այդ դեպքում նրանց հակադրութիւնը պետք է դրսևորվեր նույն պայմաններում, ինչ որ, օրինակ, **|Ա|—|ԱՅ|**, **|Ի|—|Իւ|**, **|Ի|—|ՈւԱ|** և այլն: Կարելի էր այդ երկուսը պարզ ձայնավոր համարել, և այդ դեպքում **|Ի|—|Է|** և **|Ի|—|Ու|** հակադրութիւնը պետք է հանդես գար նույն պայմաններում, ինչ որ ներկայացնում են **|Ի|—|Ա|**, **|Ի|—|Ո|**, **|Ի|—|Ե|**, **|Ի|—|Ը|** հակադրութիւնները: Փանի դեռ մենք Է և Ու ձայնավորների մասին չենք խոսել, դժվար է այդ երկու կարծիքներից մեկը հաստատել. այդ պատճառով էլ մենք զրանք առանձնացրինք միուս ձայնավորներից: Բայց մենք առաջիմ **|Ի|**-ի գործածութիւնն ուղղութիւն ներշնչել, այդ պատճառով էլ կարող ենք պայմանական կերպով

հ-ն և ու-ն ընդունել իբրև պարզ ձայնավորներ, ինչպես արել ենք |Ա|, |Ե|, |Ո|, |Ը| հնչույթների քննություն ժամանակ, թողնելով հարցի որոշումը հետագա համալսմանը: |Ի|—|Ու| հակադրության համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն զույգերը.

իբր — ուր	սին — սուն
ինչ — ունչ	կիր — կուր
սիզսկան — սուզական	արի — արու
սիրային — սուրային	յեզի — յեդու

Հակադրությունը ոչ մի սահմանափակում չունի, ուստի և |Ի|—|Ու| իրարից անկախ հնչույթային միավորներ են:

Այլ վիճակ է ներկայացնում |Ի|—|Է| հակադրությունը՝ իրա համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն զույգերը.

ի — է	իր — էր	
հին — հէն	քարի — քարէ	
գիտ — գէտ	գործի «չործիք»	գործէ «գործում է»
սիրիք — սիրէք	կարիք — կարէք	
խիթ «քարանձավ»	խէթ	

Այս զույգերը ցույց են տալիս, որ |Ի|—|Է| հակադրությունը առկա է միայն միավանկ բառերի մեջ և բազմամասն բառերի վերջամասնում, անկախ նրանից, թե վերջամասնը բաց է, թե փակ: Այլ կերպ ասած, բոլոր օրինակներում էլ հակադրությունը հանդես է գալիս շեշտակիր վանկում. նախաշեշտ վանկի համար հակադրության ոչ մի գույք չունենք: Ցեսականորեն էլ այդ հակադրությունը բացառվում է, որովհետև նախաշեշտ վանկում հ չի կարող լինել: Քանի որ նախորդ քննությունները ցույց տվեցին, որ |Ի|—ն գործողության ոլորտի սահմանափակում չունի, ապա ինքնին հասկանալի է, որ |Ի|—|Է| հակադրության սահմանափակումը կապված է |Է|—ի գործածության ոլորտի ու պայմանների հետ՝ որի մասին կխոսենք առանձին: Այժմ՝ կարևոր է նշել միայն

հետեւյալը. իբրեւ ընդհանուր կանոն, փակ վանկի շեշտակիր ի-ն շեշտից զրկվելով՝ դառնում է ը կամ բոլորովին անհետանում է. օրինակ՝ սիրտ—սըրտի, ամուսին—ամուսնական բառերի մեջ առաջին զույգում ունենք ի>ը, իսկ երկրորդում՝ ի>—օ (զրո)՝ Այդ նշանակում է, թե շեշտից առաջ ի-ն մնալ չի կարող: Սակայն բաղմաթիվ բառեր ունենք, որոնց մեջ կա նախաշեշտ ի: Առաջիմ մանրամասնությունների մեջ չմտնելով՝ թողնում ենք այդ հարցը հնչյունափոխութեան բաժնին և այստեղ արձանագրում ենք միայն, որ իբրեւ կանոն շեշտից առաջ գտնվող փակ վանկի ի|-ն լե|-ի լծույն է, այսինքն՝ հ-ն վերածվում է ի-ի: Քանի որ ի-ն շեշտից զրկվելով սղվում է, ապա պետք է հնթադրել, որ նախաշեշտ փակ վանկերում՝ ստացվելով հ-ից, նա շատ ավելի սուղ (թույլ) էր արտասանվում, քան շեշտի տակ գտնվելիս: Հնարավոր է կարծել, որ այդ դիրքում ունենք ի|-ի մի տարբերակ: Ժամանակակից հայերենի ի|-ի փոքր ձառական ուսումնասիրությունը հավանաբար այդ մասին որոշ տվյալներ կարող է տալ:

Բաց վանկի շեշտակիր ի|-ն բարդությունների և ածանցումների մեջ ձայնավորից առաջ զանազան փոփոխություններ է կրում: Այդ բոլոր փոփոխությունները կարող ենք ամփոփել հետևյալ կետերով՝ 1) մնում է ի, ինչպես՝ որդիական, որդիակիցք, որդիակցութիւն, արիաբար, արիաջան և այլն, 2) կարող է հաջորդ Ս|-ից առաջ վերածվել յ-ի և կապմել երկարբառ, որի գրավոր արտահայտությունն է եա. ինչպես՝ որդեակ, պատանեակ, բազուհեաց և այլն, 3) ընկնում է ու-ից առաջ, ինչպես՝ արքունուստ, ընտանուրիւն, վայրենութիւն և այլն, 4) լատասկղբի ձայնավորից առաջ դառնում է յ, ինչպես՝ ի բանե, բայց՝ յագգե, ի բանի, յագգի և այլն, 5) փոխարինվում է ռ-ով ու-ից առաջ՝ հոլովման մեջ, ինչպես՝ որդի—որդւոյ, մաքի—մաքւոյ և այլն: Ավան-

Ձրոն օ տառից տարբերելու նպատակով գործածում ենք գծիկով շքանակը զրոյի սովորական նշանի փոխարեն:

դական քերականությունների մեջ սովորաբար տավում է, թե այս վերջին դեպքում ինչ դառնում է լ, բայց ինչպիսի կոտեսենք ստորև, պատմականորեն դա ճիշտ չէ:

Հիշյալ հինգ դեպքերից առաջինը, երրորդը և հինգերորդը ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում հնչույթաբանական տեսակետից: Ընդհակառակն, երկրորդը և չորրորդը խիստ կարևոր են: Այդ երկու փոփոխությունները ցույց են տալիս, որ երկրարբառի բաղադրիչի կամ բաղաձայնի դերում ինչ վերածվում է յ-ի: Եվ իսկապես, բոլոր երկրարբառների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչում է այն երկրարբառներում, որոնց մեջ վանկարարը ինքն է (օր. Գուրիել, պատուիրակ, արծուի և այլն), և ընդհակառակն, այն բոլոր երկրարբառներում, որոնց մեջ վանկարար չէ, ունենում ենք ե կամ յ: Եթե վանկարարը հաջորդում է, ունենում ենք ե (ինչպես՝ որդեակ. ցորեան և այլն), իսկ եթե վանկարարը նախորդում է, ունենում ենք յ (ինչպես՝ հայր, քոյր, լոյս և այլն): Այսպիսով, ամենից առաջ պարզվում է, որ ես երկրարբառի ու նայ, եալ կապակցությունների մեջ ե գրով արտահայտվել է յ ձայնորդը, իսկ այդ նշանակում է, թե դու լուրջագորական նշանակութուն ունի: Մետրոպոլիտան մեջ յ-ն բաղաձայնից հետո գրվել չէր կարող, և որովհետեւ, եա, եալ, եայ միշտ հաջորդում էին բաղաձայնի, ապա՝ նա պետք է փոխադրվեր մի որևէ տառով: Առավել նպատակահարմար էր այդ դեպքում գործածել ե, քան թողնել ի, որովհետեւ վերջինս ձայնավորից առաջ գրվելու դեպքում միշտ էլ կարդացվում էր իբրև վանկարար ձայնավոր (ինչպես՝ միայն. լիակ, . ձիարձակ և այլն): Այնուհետեւ, այդ փոփոխությունները պարզորոշ կերպով ցույց են տալիս ի և յ հնչյունների փոխարարարությունը: Ինչպես գիտենք, հնդեվրոպական նախալեզուն ունի ի, ւ, լ, ր, մ, ռ ձայնորդները, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր հանդես գալ իբրև ձայնավոր, իբրև երկրարբառի բաղադրիչ և իբրև բաղաձայն: Այդ ձայնորդներից լ, մ, ռ, ր հին հայերենում վերածվել են բաղաձայն ձայնորդների, տալով լ, դ, ր, ո, մ, ն. դրանցից ոչ մեկը գրա-

բարեում չի կարող լինել վանկարար (իբրև ձաջնավոր) կամ երկբարբառի տարբ: Դրանց հակառակ՝ ի-ն, ինչպես կարելի է եզրակացնել հիշյալ երկու փոփոխություններից, պահպանել է համալեզվյան իր հատիկ բնույթը: Հիրավի, մինչդեռ նա կարող է հակադրվել հայերենի բոլոր մյուս ձաջնավոր և բազաձաջն, այդ թվում և ձաջնորդ հնչյուններին (հմմտ. տաջի-տաջր գալի-գալ և ալլի), ոչ մի դեպքում չի կարող հակադրվել յ-ին՝ համառար պայմաններում: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանք հանդես են գալիս լրացուցիչ լաջիումով՝ կիսողորտալին հաբարբությամբ: Իսկ այդ նշանակում է, թե ի-ն և յ-ն ենթահնչույթներն են մեկ հնչույթի, որ պայմանականորեն նշանակում ենք իի: Այդ ենթահնչույթներից իի-ն հանդես է գալիս որպես ձաջնավոր, հետևաբար՝ միշտ բաղաձաջնից առաջ, բառավերջում կամ աջնպեսի ձաջնավորից առաջ, որով սկսվում է մի բարձր վանկ կամ որը երկբարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ է. այլ կերպ ասած, նա չի կարող հանդես գալ մի որևէ այլ վանկարար ձաջնավորի հետ միևնույն վանկում: Ընդհակառակն, (յ)-ն հանդես է գալիս միայն ձաջնավորի հետ և չի կարող բաղաձաջնների միջև լինել՝ առանց ձաջնավորի:

27. Այժմ մեկ մնում են ե-ն և ու-ն: Դրանցից առաջինի մասին այստեղ չենք խոսի, այլ՝ երկբարբառներին նվիրված հատվածում: Այստեղ, ուրեմն, քննության նյութ ենք դարձնելու դասական գրաբարի ու-ն: Առաջին հարցը, որ պետք է շոշափենք ու-ի, որպես հնչույթի, որոշման ժամանակ, այն է, թե զտառական գրաբարում և հունիսկ նրանից էլ առաջ ու-ն պարզ ձաջնավոր է նդել, թե երկբարբառ: Հայագետներից շատերը գրաբարյան ու-ն համարել են պարզ ձաջնավոր, սմանք էլ՝ երկբարբառ. երկրորդ տեսակետը հիմնված է ու-ի գրադիշ ձևի վրա: Սերոպյան այբուբենն ընդհանրապես մեկ հնչյունին մեկ տառ սկզբունքի վրա է հիմնված, քանի որ ու տառը կազմված է երկու տառերի կապակցությունից (ո, լ), ապա պետք է կարծել, որ նա եղել է երկբարբառ և արտասանվել է ոու (ou): Այսպես են դասում

երկրորդ տեսակետի կողմնակիցները: Առաջին տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ ու տառը Մեսրոպը հորինել է հունադեմի հետևողությամբ: Հին հունարենը ունի 5 տառ, որ տրտատանվում էր ձ (առաջնային շարքի ու) և ղ, որ աբաասանվում էր լ (ետին շարքի ու): Քանի որ հայերեն ու-ի արտասանությունը համընկնում էր երկրորդի հետ, ապա Մեսրոպն հորինեց ու երկանիշ գիրը:

Այս երկու կարծիքներից որևէ մեկը հաստատելու և ճշմարիտ եզրակացություն հանգելու համար անհրաժեշտ է բնենլ մի շարք տվյալներ: Առաջին հերթին մենք, բնականաբար, պետք է հենվենք դասական գրաբարի սինխրոնիկ տվյալների վրա: Այդ տվյալներից կարևորն այն է, որ շեշտակորույս ու-ն փակ վանկում դառնում է ը կամ բոլորովին սղվում է: Հայտնի է, որ դասական հայերենում շեշտակորույս նշշտանափոխվող եռաբարբառները վերածվում էին երկբարբառի (օր. հրեայք-հրեից), երկբարբառները՝ պարզ ձայնավորի (օր. մատեան-մատենի, գործեաց-գործեցի), իսկ ձայնավորները դառնում էին ը կամ բոլորովին սղվում էին (գին-գընոյ, տմուսին ամուսնական): Քանի որ շեշտակորույս ու-ն դառնում է ը կամ բոլորովին սղվում է (օր. սուր-սըրոյ, գը-լուխ-գըլխոյ, թռչուն-թռչնոյ), և քանի որ ոյ երկբարբառը շեշտից գրվվելով դառնում է ու (գոյն-գունոյ), այլ կերպ ասած, երկու դեպքում էլ ու-ն հանդես է գալիս պարզ ձայնավորի վիճակում, ապա նա երկբարբառ չէ:

Այս եզրակացությանը կարելի է հակադրել այն ենթադրությունը, որ եթե դասական գրաբարում ու-ն երկբարբառ չի եղել, ապա ավելի վաղ շրջանում նա այդպիսին եղել է: Այս ենթադրությունն, իհարկե, առանձին նշանակություն չի կարող ունենալ դասական գրաբարի սինխրոնիկ ուսումնասիրության համար. եթե մենք գտնում ենք, որ դասական գրաբարում ու տառով մեկ ձայնավոր հնչույթ է արտահայտվել, ապա այդքանը բավական է գրաբարի հնչույթային համակարգի ուսումնասիրության համար: Նա չի կարող որևէ բան ասել նաև այն մասին, թե ինչու Մեսրոպը բազադրվալ

տառ է հորինել մեկ ձայնավորի համար: Պայմանականորեն ընդունենք, թե շատ վաղ ժամանակներում, առնք՝ մեր թվ. 1—11 դարերում ունեցել ենք ոռ երկբարբառը, որ չորրորդ, հինգերորդ դարերում դարձել էր մեկ պարզ ձայնավոր: Մեարտը պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալներ հունի իր ձեռքի տակ և չէր էլ կարող ունենալ. նա չգիտեր, թե ու-ն ինչպես է արտասանվել իրենից մի քանի հարյուր տարի առաջ, որպեսզի այդ արտասանության վրա հիմնվելով բազմաբայ տառ հորիներ: Այդ ենթադրությունը կարևոր կարող է լինել նաև հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության մեջ, բայց քանի որ այդ ենթադրության հերքումը կամ հաստատումը մեզ անհրաժեշտ կլինի երկբարբառների ու եռարբառների որոշման համար, ապա այդ էլ քննության նյութ պետք է դարձնենք ալտեդ: Հարցի լուծման համար մենք պետք է դիմենք պատմա-համեմատական քերականության տվյալներին:

Առաջին հերթին քննության առնենք հայերենի բնիկ բառերը: Ուսումնասիրելով բոլոր այն բառերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն, տեսնում ենք, որ հայերենի ու-ն ստացվել է. հնիս. *u*, *u*-ից՝ 84 բառում (օր. հուր. <**puro*, ուսանել) <**uk'*, գուսար <**dhuk'ter* և այլն), հնի. երկար *o*-ից՝ 23 բառում (օր. բուրդ <**bhorodh*, նուրբ <**snōdhrī*, ուլըն «վիզ» <**ōlen* և այլն). հնիս. *ō*, *ō*-ից, եթե նրանք ռնգալի-նից առաջ են՝ 18 բառում (օր. հուն. <**pont*, տուն <**dōm*, ուս <**omso* և այլն), հնիս. *op* կապակցությունից՝ 5 բառում (օր. քուն <**swopnos*, ունել <**ōpne* և այլն): Այս բոլոր բառերի մեջ էլ ու-ն շեշտակիր է: Նախաշեշտ վանկում ունենք ու բազմաթիվ բառերում: Դրանցից մի մասում ու-ն գտնվում է բառակցում, ստացվել է հնիս. *u*-ից և չի սղվել համապատասխան կանոնների համաձայն (ինչ. ուսանել, ուլեմն, ուրեք և այլն): Մյուս մասում ու-ն ստացվել է հնիս. *ou*-ից կամ *eu*-ից: Թվում է, թե այս բառերը հիմք են տալիս ասելու, որ ու-ն, դոնե նախաշեշտ դիրքում, հնիս. երկբարբառին է համապատասխանել և, հետևաբար, երկբարբա-

ռային արտասանություն է ունեցել: Բայց դա ճիշտ չէ, որովհետև հնի. ou և eu երկարբառները հայերենում տալիս են ոյ (ինչ. լոյս < *iouk'o, ձոյլ < *g'heulo և այլն). այդ ոյ երկարբառն է, որ շեշտից առաջ ընկնելով, դառնում է ու (ինչ. լոյս, բայց՝ լուսին, ձոյլ, բայց՝ ձուլել և այլն): Այսպիսով՝ հնդեվրոպական բառերի մեջ հին հայերենի ու-ն չի ունեցել երկարբառային արտասանություն:

Նույն բանը հաստատվում է նաև հին պարսկական փոխառություններով, որոնց մեջ մեր շեշտակիր ու-ն համապատասխանում է հպրս. u-ին, իսկ նախաշեշտ վանկի ու-ն առաջանում է մեր ոյ-ից, որ ստացվել է հպրս. au-ից (օր. հպրս. *kapauta > կապոյտ, բայց՝ կապուտոյ, կապուտակ, մինչդեռ նույն բառի պարսկական kabud ձևից ունենք ժողովրդական՝ կապուտ-կապտել ձևերը):

Այս բոլոր տվյալները հաստատում են ոչ միայն այն, որ ու-ն դասական գրաբարում երկբարբառ չի եղել, այլև այն, որ հին հայերենն առհասարակ ռու (ou) երկարբառը չի ունեցել: Արդեն շատ վաղ ժամանակներում նա վերածված է եղել ոյ երկբարբառի կամ ով ձայնավոր + բաղաձայն կապակցություն:

Այժմ, ընդունելով, որ ու-ն պարզ ձայնավոր է եղել՝ ահմանենք նրա գործածության ոլորտները հետևյալ նվազագույն զույգերով.

ուստի — աստի	սուր — սար	նու — նա
ունչ — ինչ	հուն — հին	արու — արա
ուստ — ըստ	մուրճ — մորճ	լու — լի
ուր — որ	դուռ — դեռ	հեղու — հեղո
ուլ — ել	բըրել — բուրել	հասու — հասո

Այս հակադրությունները ցույց են տալիս, որ շեշտի տակ ու-ն կարող է հակադրվել բոլոր ձայնավորներին, բացի /Ը/-ից, որը շեշտակիր լինել չի կարող: Բառավերջում հակադրություն ունենք միայն /Ա/, /Ո/ և /Ի/-ի հետ, որովհետև /Ը/, /Ե/ ձայնավորները բառավերջում չեն լինում: Ուրեմն

սահմանափակումը ունի չի վերաբերում: Այնուամենայնիվ, ուշադրութեամբ քննելով այն բոլոր օրինակները, որոնց մեջ ու կա, նկատում ենք հետևյալը. բառասկզբում ու կարող է լինել միայն բաղաձայնից առաջ, հակառակ պարագայում նա վերածվում է վ-ի (օր. *uper > վեր): Բառամիջում նա իբրեւ ձայնավոր կարող է լինել բաղաձայնից անմիջապես առաջ, իսկ ձայնավորից առաջ կամ հետո՝ միանում է նրան ու կադմում երկբարբառ (ուա կամ ռա, աւ, իւ, եւ, ուե, ուե, ուի): Բառավերջում ու-ն ձայնավոր է բաղաձայնից հետո (օր. առու, լեզու, չու), որ ձայնավորից առաջ ընկնելով դարձյալ վերածվում է ձայնորդի (օր. հեղուի, առու-առուի, նու-նուոյ): Եվ վերջապես, բացի միավանկ բառերի սկզբի ու-ից, որ մեծ մասամբ շեշտակորույս լինելով էլ մնում է անփոփոխ որոշ կանոնի համաձայն, շեշտից առաջ երևան եկող ու-ն միշտ էլ ստացվում է ոյ երկբարբառից: Այս բոլորից պետք է եզրակացնել, որ /ու/ հնչույթն ունի ու, վ, լ հնթաճանչույթները, իսկ մյուս կողմից՝ նախաշեշտ (ու)-ն ոյ-ի լծորդն է: Ինչպես /ի/-ն, այնպես էլ /ու/-ն ձայնորդ է և կարող է հանդես գալ իբրեւ ձայնավոր (ու), իբրեւ երկբարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ (ու, լ) և իբրեւ բաղաձայն (վ, լ): Ընտրողական ալլոմորֆիզմում դրանցից լուրաքանչյուրն իր գրային արտահայտություն հետ՝ իր գործածությունն ունի միայն ժամանակակից Մուլան աշխատությունում, ուր որ անհրաժեշտ լինի, մենք գործածելու ենք ու տառն իբրեւ ձայնավոր, լ-ն իբրեւ երկբարբառի բաղադրիչ, վ-ն իբրեւ բաղաձայն՝ անկախ ուղղադրական կանոններից:

28. Բոլոր այս վերլուծությունները մեզ բերում են այն եզրակացություն, որ դասական գրաբարն ունի վեց ձայնավոր հնչույթ, այն է՝ /Ա/, /Ե/, /Ո/, /Ը/, /Ի/, /Ու/: Դրանցից /Ա/, /Ե/ և /Ո/ ձայնավորները միշտ էլ վանկարար են և ոչ մի կապակցություն մեջ չեն դրվում այդ հատկանիշից. լեզվաբանական տառադարձությունում դրանք միշտ արտահայտվում ենք (a), (e), (u) տառերով՝ փոքրատառ կամ մեծատառ: Ե տառը (և ոչ հնչույթը) հանդես է գալիս եա, եայ, եաւ

կապակցությունների մեջ որպիսի ոչ վանկարար ձայնորդի նշանն է, ինչպես ասացինք, ներկայացնում է /ի/-ի ենթահնչույթը: Որպեսզի արդեհ ենթահնչույթը տարբերենք /ե/ հնչույթից, նշանակելու ենք /է/ նշանով, լեզվաբանական տառադարձությամբ՝ /e/։ /ի/ և /ու/ հնչույթների մասին արդեն գիտենք. նրանք գիտական տառադարձությամբ նշանակելու ենք /ի/, /յ/, իսկ ենթահնչույթները /ի/ = /է/, /ե/ = /է/, և /յ/ = /յ/, /u/ = /ու/, /w/ = /ւ/ և /v/ = /վ/։ Այսպիսով այս երկու հնչույթներն էլ հանդես են գալիս նրբազան ենթահնչույթների համապատասխան նշաններով (i, i, y), (u, w, v). այդ ենթահնչույթների յուրաքանչյուր խմբի յուրաքանչյուր անդամը մյուսների հետ գտնվում է կիսոլորտային հարաբերությունների մեջ։ Վերջապես, /է/ հնչույթը երկաթբառի բաղադրիչ չի լինում։ Առանձին դիրք է գրավում տունջեան ձևը, որի մասին կիսուսենք առանձին (§ 123)։

29. Դասական հայերենում ձայնավորների քանակային տարբերակում գոյություն չունի. ընդունված է ասել, որ գրաբարում երկար ձայնավորներ չկան։ Դա հնչույթաբանական տեսակետից էլ ճիշտ է։ Մի դեպքում միայն հնարավոր է ենթադրել նախահայերեն վիճակի երկար ձայնավորի հետք՝ այն է տալ բայի տպառնիի տաց ձևում։ Հայտնի է, որ բայական այն բոլոր ձևերը, որոնք անցյալի հիմքից են կազմվում և միավանկ են, կարող են ստանալ ե կամ ի նախահավելվածը (եկաց, եած). կան ձևեր, որոնք առանց նախահավելվածի չեն գործածվում, ինչպես եդի, ետու, ետուր, եդից և այլն։ Արդ տաց ձևը այդ նախահավելվածը չի ստանում. ենթադրել, թե այդ բայը, որպես բացառություն, նախահավելված չի ստանում, անկարելի է, որովհետև ետու, ետուր ձևերի մեջ ունի նախահավելվածը և առանց նրան այդ ձևերը չեն գործածվում։ Հնարավոր է, ուրեմն, ենթադրել, որ տաց ձևի մեջ վաղադույն ժամանակներում եդել է երկար ձայնավոր, որի պատճառով էլ այդ հավելվածը չի ստացել։ Այնուամենայնիվ, այս օրինակն այնքան եզակի է, որ վճռական թշնջ ասել հնարավոր չէ։ Համենայն դեպս, եթե հրն-

չույթարանական տեսակետից երկարութիւնն ու կարճութիւնը տարբերակիչ հատկանիշներ չեն, ապա արտասանական տեսակետից արդ հատկանիշները կարեւոր էին: Փորձառական հնչյունարանական ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ շեշտակիր ձայնավորները ոչ միայն ավելի ուժգին են արտասանվում ու բարձր հաճախականութեամբ (ձայնի բարձրութեամբ), այլև համեմատաբար ավելի երկար տևողութեամբ: Այն հանգամանքը, որ դասական գրաբարում շեշտակիր լինելը և շեշտադրկութիւնը հնչյունափոխական գործոնի դեր են կատարում, ինքնին խոսում է այն մասին, որ շեշտի տակ ձայնավորներն ավելի տևական են եղել, քան շեշտից առաջ: Պետք է ընդունել, ուրեմն, որ, օրինակ՝ ասաց ձևի մեջ երկրորդ վանկի ա-ն ավելի տևական է եղել, որովհետև շեշտակիր է, քան առաջին վանկի ա-ն, որ շեշտակիր չէ: Քանի որ քանակային տարբերակման սովորական երկար և կարճ տեղանքներն այս դեպքում հարմար չեն, մենք այդ տարբերակումը կկոչենք առել և լի տեղանքներով: Դառ ալում, ասաց ձևի առաջին վանկի ա-ն առել է, երկրորդինը՝ լի: Նույն տարբերակումը ունենք, բնականաբար, նաև ե| և լ| ձայնավորների համար: Ինչպես վերը տեսել ենք, Լ՝ ձայնավորը միշտ էլ առել է: Շեշտակիր լ| և լ| ձայնավորները լի են, նախաշեշտ վանկում նրանք ստացվում են համապատասխանաբար և և ոչ երկարադաներից, և հենց այն պատճառով, որ շեշտից առաջ են, պետք է ենթադրել, որ առել են: Քանի որ հնարավոր չէ գտնել նվազագույն գրույգեր, որոնց մեջ խմբատների ու ձևերի տարբերակումը հիմնըված լիներ միևնույն ձայնավորի սղութեան ու լիութեան հակադրութեան վրա, ապա՝ այդ տարբերակումը նոր հնչույթներ առաջ չի ձերտում: Այնուամենայնիւ, նրանք հանդես են գալիս որոշակի պայմաններում ու գտնվում են մեծությունային և մանրությունային հարաբերութեան մեջ, ուստի և մենք կարող ենք զիտել իրեն միևնույն հնչույթի արտասանական տարբերակներ: Սղութեան համար մենք կարող ենք պայմանականորեն օգտագործել տառի վրա գրվող շ նշանը (օր. ա),

խակ լիության համար կոգտագործենք հենց շեշտը, որ լիությունը պայմանավորող գործոնն է: Այսպիսով, մենք կունենանք
 ա| և |ա|, |ո| և |ո|, |ե| և |ե|, |ի| և |ի|, |ո'ւ| և |ու|
 տարբերակները համապատասխան հնչույթների:

Աշխատությանս մեջ այդ նշանները գործածելու ենք այն դեպքերում միայն, երբ դրա հատուկ անհրաժեշտություն դրացվի:

30. Այս բաժինը վերջացնելու համար մեզ անհրաժեշտ է խոսել ևս մի պարագայի մասին, որ սերտորեն կապված է ձայնավորների գործածության ոլորտի հետ: Առանձին ձայնավորների մասին խոսելիս հաճախ ասել ենք, որ բառավերջում փոքրագույն զուգերը սահմանափակ են: Արդ, տեսնենք, թե ինչ հանգամանքներում և ինչ ձայնավորներ կարող են լինել բառի վերջում:

Համեմատական քերականությունից գիտենք, որ հին հայերենի նախնական շրջաններում ձայնավորով կարող էին վերջանալ միայն միավանկ բառերը: Այսպես՝ ծագումով հնդեվրոպական բառերում ունենք՝ նա, քե (ոչ՝ քե, ինչպես ունենք հնոագայում), նու, մի: Ոչ մի միավանկ բառ չունենք, որ հանդերձ կամ ու ձայնավորով: Բոլոր բազմավանկ բառերը վերջանում էին բաղաձայնով կամ ձայնորդով (յ, լ, լ, ղ, ա, ք, մ, ն): Նույնիսկ այն բառերը, որոնք դասական գրաբարում վերջավորվում են ձայնավորով, ունեցել են ձայնորդ կամ բաղաձայն վերջավորութուն, օրինակ, ցուցական դերանունների սեռականը վերջանում է ա-ով (սորա, դորա, նորա): Բայց դա համեմատաբար նոր երևույթ է. նախ՝ րնդհանրապես սեռականում ունենում ենք այ վերջավորություն և ոլորման բառերում, որից պետք է մակաբերել, թե այդ դեպքում էլ պետք է ունենալինք սորայ, դորայ, նորայ ձևերը: Երկրորդ, դասական գրաբարում ն հոգի հավելումով ունենք նորայն և ոչ թե նորան, որ ցույց է տալիս, թե իրոք վերջահանդ յ-ն եղել է: Նույնպես և՛ խոնարհման մեջ ունենք հեղու, գործի ձևերը. բայց քանի որ եզ. երրորդ

դեմքի վերջավորութիւնն էր յ (օր. աղա-յ), ապա՝ նախապես ունեցել ենք հեղույ, գործիյ ձեւերը: Գոյականների հոլովման մեջ ունենք եզ. գործիականի ծովու. զգեստու ձեւերը. բայց գիտենք, որ գործիականի վերջավորութիւնն էր լ վ կամ ք (բանիւ, գետով, դստերք), ուրեմն նախապես պետք է ունենայինք՝ ծովու. զգեստու ձեւերը: Բայի հրամայականն ունի ա խոնարհման համար աղա՝, ե խոնարհման համար՝ գրեա՝, պատճառական բայերի համար՝ մատո՝. հեղո՝, հասո՝ ինչպես և՝ իմա՝, աւա՝, արա՝ ձեւերը. գիտենք, որ հրամայականի եղակին նույնն է անցյալ կատարյալի երրորդ դեմքի հետ, կամ, որ նույնն է, անցյալի հիմքի հետ, ուրեմն նախապես ունեցել ենք՝ աղա՛ց, գրեա՛ց, մատո՛յց. ինչպես և՝ աւա՛ց, արա՛ր ձեւերը: Հետագայում է, որ վերջահանգ բաղաձայնն ընկել է, ըստ որում ե խոնարհման մեջ դա ստացել է նաև ձևաբանական նշանակութիւն: Այսպիսով, իբրև եղակիտային սկզբունք կրնդունենք, որ հայերենի նախնական վիճակում բառավերջում եղել է կամ որևէ բաղաձայն կամ որևէ ձայնորդ. ձայնավորով կարող էին վերջանալ միայն միավանկ բառերը: Մեզ ավանդված գրաբարում, ինչպես տեսանք, բաղմավանկ բառերի վերջում էլ ունենք ձայնավորներ. [Ա]-ն սահմանափակվում է ապա, ահա բառերով, սա, դա, նա, սոքա, գոքա, նոքա գերանուներով ու նրանց սեռական ու տրական հոլովներով. ա և ե խոնարհման բուն հրամայականի եզ. 2-րդ դեմքով և իմա՛, աւա՛, արա՛ ձեւերով, մի խումբ փոխառյալ հատուկ անուններով: [Ո]-ն սահմանափակվում է պատճառական բայերի հրամայականի եզ. 2-րդ դեմքով, ու գերանունով և յո հարցականով: [Ը] ձայնավորով բառերը վերջավորվել չեն կարող, [Ե]-ով՝ նույնպես, ըստ որում ե-ն միանալով յ-ի հետ ասվել է եւ Այս կանոնը ոչ շրջանում (միջին դարերում) տարածվել է նաև միավանկ բառերի վրա և հին քե, եքե ձեւերը դարձել են քե, եքե: [Ու և [ի] ձայնավորները սահմանափակում չունեն: [Ու] ձայնավորից հետո բառավերջի լ (u) և յ (y) ձայնորդներն անխտիր ընկել են. որով և՝ ծովու. դարձել է ծովաւ. հեղույ դարձել է

հեղու (բայց՝ *հեղույր > հեղոյր), առու (հնխ. *sruw) դարձել է առու և այլն: Ի ձայնավորից հետո յ-ն ընկել է անխտիր, ինչպես՝ *գործիյ > գործի, իսկ լ-ն ընկել է միայն բազմավանկ բառերի վերջում, բայց ոչ գործիականի վերջավորության մեջ (օր. բանիւ): Այս կետը առանձնապես կարևոր է թե հնչյունաքանական ու հնչույթաբանական և թե ձևաքանական տեսակետից, ուստի և անհրաժեշտ է ավելի մանրամասն քննության առնել: Հնդեվրոպական -iyo կապակցությունը հայերենում դառնում է իւ, ինչպես՝ հնխ. *k'iyon > սիւն, հնխ. *g'hiyom > ձիւն և այլն: Գիտենք, որ հնագույն շրջանում՝ բառավերջի երկբարբառները պահպանվում էին. բերե + ti > բերեյ > բերէ, աղա + ti > աղայ, *mater > մալր և այլն: Նշանակում է, որդի, մաքի և նման բառերը, որոնք ունեցել են -iyo, -iya բները, պետք է հայերենում տալին որդիւ, մաքիւ, *մաքիա — > *մօքեա — ձևերը: Որ իսկապես ուղղականում ունեցել ենք որդիւ, մաքիւ ձևերը, հալոնապես երկվում է սեռական հոլովի որդւոյ, մաքւոյ ձևերից: Լ'նդունված է տսել, որ այսպիսի զեպքերում ի-ն դառնում է լ, բայց դա ընդունելի է միայն նկարագրական-ուսուցողական քերականությունների համար: Գիտականորեն դա ճիշտ չէ: Սեռականի ալդ ձևերում պահպանվել է նախնական լ ձայնորդը. այսինքն՝ որդիւ ուղղականին ավելացնելով ոյ վերջավորությունը, որ ստացվել է հնխ. օսյօ-ից, կստացվեր որդիւոյ, իսկ շեշտակորույս ի-ի անկումով՝ որդւոյ, ավելի ճիշտ՝ որդուոյ: Այս բանն ապացուցող լավ օրինակ է արծուի բառը. գիտենք, որ նա ժագում է հնխ. rgipiyo նախաձեից, որ պետք է տար արծիւիւ, բայց շեշտակորույս ի ձայնավորի անկումով դարձել է *արծւիւ > *արծուիւ > արծուիւ: Նրա սեռականը, որ ընդհանուր կանոնի համաձայն պետք է ստացվեր rgipiyosyo նախաձեից, տվել է արծւոյ, այսինքն՝ *արծիւիւոյ > *արծուիւոյ > *արծոււոյ > *արծւոյ, այսինքն՝ նախաշեշտ վանկերի ի, ու ձայնավորների հաջորդական անկումով քնացել է միայն հիմքի լ ձայնորդը՝ վերջավորության առաջին վանկի (ոյ) հետ, ըստ որում վերջավանկն իբրև

կանոն ընկել է: Ճիշտ նույն ձևով ունենք նաև հնթ. *lipəto* նախաձևից հայերեն տիւար>տուար:

Հնարավոր է, իհարկե, որ հայերենի բոլոր ի վերջավոր-
վող բառերը հնդեվրոպականում *-iyō* բունը ունեցած չլինեն.
այդ դեպքում նրանք, որ չեն ունեցել *-iyō-*, ստացել են սե-
ռականի *-ւոյ-* ձևը համարանութլամբ (անալոգիայով), ինչ-
պես որ ոյ հոլովման էլ ենթարկվել են դարձյալ համարա-
նութլամբ: Բազմաովանի բառերից միայն հովի բառն է,
որի վերջահանգ *ւ-ն* չի ընկել: Բայց դա բացատրվում է շատ
պարզ կերպով. հովի ստացվել է **ovipa* նախաձևից, վեր-
ջահանգ *ա-ի* անկումով և *p>v* փոփոխութլամբ. դիտենք, որ
p>v փոփոխութլան վերջին օղակը (*p>f>w*) կատարվել է
մեր թվ. II—IV դարերում, այսինքն այն ժամանակ, երբ
բառավերջի ձայնավորների և յ, Վ ձայնորդների անկումը
ավարտված, ոչ գործուն երևույթ էր: Դա ապացուցվում է նաև
պահլավական փոխառութլուններով, որոնց մեջ բառավերջի
իւ կապակցութլան մեջ վերջահանգ *ւ-ն* պահպանվում է (օր.
պհլ. *pativ>*պատիւ, *griv>*գրիւ և այլն): Այսպես, որեմն,
յ և Վ-ի անկումով է, որ ստացվել են ի, ու ձայնավորով վեր-
ջահանգ բառերը: Այս բոլորն ամփոփելով, կարող ենք եզ-
րակացնել, որ դասական գրաբարում բաղձավանի բառերը
կարող են վերջանալ ա) որևէ բաղձաձայնով, բ) որևէ ձայ-
նորդով (ոչ վանկարար), գ) ի, ու ձայնավորներով (առանց
սահմանափակման), դ) ա և ո ձայնավորով սահմանափակ
դեպ-
քերում. համենայն դեպս, անկախ բառերը (ոչ հատուկ անուն-
ները) չեն կարող վերջանալ ա ձայնավորով, եթե միտման
չեն, իսկ ո-ով՝ տահասարակ:

Բ. Ե Ր Կ Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ն Ե Ր

31. Խոսելով ձայնավոր հնչույթների մասին, մենք հա-
ձախ հիշել ենք նրանց վանկարար լինելը, բայց և այնպես

¹ Հմմտ. Meillet, Esquisse, էջ 23, § 39. 2. Անառյան, Լր. 3, էջ 394—518, Գ. Ջահուկյան, Հայկական սիստեմը, էջ 230—234, 243—247:

քննության չենք ստել ձայնավորները հատկապես վանկա-
կադմիչ զերի տեսակետից: Լկդ բանը դժվար էլ էր հան-
գամանորեն լուսաբանել միայն ձայնավորները հաշվի առ-
նելով, որովհետև հաճախ վանկի մեջ մենք գտնում ենք վան-
կը կադմոդ երկու կամ երեք հնչյունների աջնպիսի սերտ
միասնություն, որ անկարելի է նրանք անջատել միմյանցից
և զիտել որպես առանձին հնչույթներ: Եթե մենք համեմա-
տենք տուն, տան, տաւն, հայր—հաւր, խեթ, խոյթ, խայթ
բառերը, կտեսնենք, որ երկու կարգի հակադրություններ ու-
նենք. տուն, տան, խեթ—տաւն, հայր, հաւր, խոյթ, խայթ և
հայր—հաւր, խոյթ—խայթ: Առաջին դեպքում իրար հակա-
դրվում են մեկական ձայնավորները ձայնավորի ու ձայնոր-
դի կապակցություններին, երկրորդ դեպքում ձայնավորի ու
ձայնորդի աջնպիսի կապակցություններ, որոնց մի բաղադրի-
չը տարբեր է (օր. խայթ—խոյթ): Սրանից ինքնին հետևում
է, նախ՝ ախ, որ ձայնավորի ու ձայնորդի կապակցությունը
կատարում է իմաստազատիչ դեր: Մա ալնքան պարզ ու
հալսնի բան է, որ ավելորդ է հաստատել որևէ նոր օրինա-
կով: Երկրորդ, որ տվյալ դեպքում ավելի կարևոր է, ձայնոր-
դի ու ձայնավորի կապակցությունը մեկ միասնություն է
կադմում և իմաստազատիչ դերով հանդես է գալիս որպես մեկ
ամբողջական հնչույթ: Փորձենք ապացուցել այդ բանը: Ին-
թադրենք, թե չենք ընդունում այդ կարծիքը, և հենվելով հայր,
հաւր միավորների հակադրության վրա, գտնում ենք, որ այդ
կարգի կապակցությունների մեջ թեև վանկաբարն է ա-ն, բայց
իմաստազատիչ դեր են կատարում յ, ռ ձայնորդները: Դա
կարծես թե ճշմարտանման է, երբ մենք նկատի ենք առնում
նաև աջնպիսի զույգերը, ինչպիսիք են տայթ «տալիս էր» և
տաւր (տանել բաշի հրամ.), զոյն և զոն, ախն և ախն և ալն:
Սրանցից երևում է, որ իմաստի տարբերակումը պայմանա-
վորված է յ, ռ ձայնորդների առկայությամբ կամ բացակա-
յությամբ և, հետևաբար, կարելի էլիններ եղրակացնել, թե
այդպիսի կապակցությունների մեջ կարևորը՝ իմաստազատի-
չը, ձայնորդն է, մինչդեռ ձայնավորն անտարբեր է իմաստի

նկատմամբ: Բայց այդ հզրակացութիւնն անմիջապէս կհերք-
վեր այնպիսի նվաղագույն զուգերի հակադրութեամբ, ինչ-
պիսիք են՝ այր—ոյր, խայր—խոյր, աւր—իւր և այլն, որոնց
մեջ ձայնորդներն են՝ նունական և ինչպէս վանկարար, այն-
պէս էլ իմաստադատիչ դերը կատարում են ձայնավորները:
Եթե հակառակն ընդունենք սրանց վրա հենվելով, այսինքն՝
ենթադրենք, թե այդպիսի կապակցութիւնների մեջ ձայնա-
վորներն են հնչույթային դեր կատարում, իսկ ձայնորդներն
անտարբեր են իմաստի նկատմամբ, ապա այս դեպքում էլ
առաջին ենթադրութեան համար բերված զուգերը հերքման
հիմք կհանդիսանային: Իսկ այդ նշանակում է, թե ձայնորդ-
ների ու ձայնավորների կապակցութիւնները մեջ երկուսն էլ
հավասարապէս կարեւոր են, որովհետեւ նրանք մեկ միասնու-
թիւն են կազմում: Մրանից հետեւում է, որ հայր—հայր,
ոյր—այր, խայր—խոյր, աւր—իւր, տար—տայր, գոն—գոյն,
սին—սիւն զուգերի մեջ ունենք ոչ թե յ—ւ, ո—ա, օ—յ,
օ—ւ հակադրութիւնները, այլ՝ ոյ—այ, աւ—իւ, ա—այ, ու—ոյ,
իւ—իւ հակադրութիւնները: Եվ քանի որ այ, ոյ, իւ, աւ և այլ
այդպիսի կապակցութիւնները միասնական են ու հանդէս են
գալիս իբրեւ մեկական հնչույթ, ապա վանկ կազմեւն էլ նրանց
ընդհանուր դերն է:

Այսպիսով, վանկ կազմող հնչույթների շարքում մենք
կարող ենք ունենալ ա, ո, ե և այլն, ոյ, այ, իւ և այլն,
եաւ, եայ, ուաւ և այլն: Եվ որպէսզի վանկարար հնչույթը
տարբերել կարողանանք այդպիսի կապակցութիւններից,
վանկի հիմքը կազմող միավորները կոչենք վանկաբուն (վան-
կի բուն) ընդհանուր անունով: Ըստ այսմ, բան, հայր, մաւր,
մատեան, գոյն, սիւն, հուն, կոր և այլ բառերի մեջ ա, ոյ,
աւ, եա, ոյ, իւ, ու, ո հավասարապէս վանկաբներ են, մինչ-
դեռ վանկարար ձայնավորներն են ա, ո, ի, ու: Այն վանկա-
րին բները, որոնք մեկ ձայնավոր են ներկայացնում, կոչենք
պարզ վանկաբներ, իսկ նրանք, որ ձայնավորի ու ձայնորդի
կապակցութիւններ են, կոչենք բաղադրյալ վանկաբներ:

32. Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի վանկաբներ կարող էին լինել դասական գրաբարում, առաջնորդվելով դարձյալ նույնազույն զույգերի հակադրությունով:

Ա. վանկարարով բներ

տար — տայր	այր — աւր	նա — նայ — նաւ
տան — տաւն	հայր — հաւր	սա — սեւաւ
տան — տուան	տուար — տայր	տայ — տուաւ — տուալ
տար — տուար		կեալք — կայք
կալ — կեալ	տուաք — տուայք	կեալր — կայր
կամք — կեամք	տայր — տուայր	հեղուաք — հեղուք —
տաք — տուայք	տուաւ — տուալ	— հեղաք

Ունենք ա, այ, աւ, ուա, ուաւ, ուայ, եա, եաւ, եայ վանկաբները:

Ե վանկարարով բներ

եւթն	մեւս
եւթանասուն	ալեւր
եւղ	առեւծ
	աղբեւր
	բեւր
	գեւղ և ալլն:

Դրանցից աղբեւր, ալեւր, բեւր բառերն ունեն հակադրվող միավորներ (աղբեր, ալեր, բեր), բայց այդ շարքի բառերն էլ ունեն իւ վանկաբնով գուգահեռ ձևերը՝ միւս, ալիւր, առիւծ, աղբիւր, գիւղ, բիւր և ալլն, որոնք դասական գրաբարում իսկ ավելի գործածական են: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ հնագույն շրջանում նախահայերեն բարբառների մի խմբում սովորական է եղել եւ վանկային բուռը, որից անցել է դասական գրաբարին, բայց որպէս ոչ կենսունակ վանկաբուն. և այդ պատճառով էլ աստիճանաբար դուրս է մղվել, տեղի

տալով իւ կամ եւաւ վանկարնին: Համենայն դեպս, թեև արդեն մահացող, բայց դասական գրաբարում դեռևս երևւում են եկող վանկաբուն է եւ-ը, որ մերթ լծորդում է եւաւ-ին, մերթ՝ իւ-ին:

Բազմաթիւ բառերի մեջ ունենք ուե վանկաբունը, ինչպես՝ արուեաւ, կռուել, բուել, հովուել, նուենդ և այլն, որոնց համար հեշտութեամբ կարելի է գտնել հակադրվող միավորներ, ինչպես՝

թուել—թել
կռուել—կռել

Դրանք կարող ենք կզրակացնել, որ ուե վանկաբունը սովորական էր դասական գրաբարի համար: Այսպիսով ե վանկաբարով կունենանք ե, եւ, ուե վանկաբներ:

Ո վանկաբարով բնք

որ—ուր տուող—տող
գոն—գոյն
քո—քոյ
բոց—բուոց
քոյ—քուոյ քիւիք

Ունենք, ուրեմն, ո, ոյ, ուո, ուոյ վանկաբներ:

Ի վանկաբարով բնք

իւր—իւր սուին—սին
միս—միւս կռուին—կռին
թի—թիւ նուիրի ճնվիրվում է՝—նիրի ճհարսի՝
հեղուիք—հեղուք արուի—արի

Ունենք ի. իւ և ուի վանկալին բնքը, որոնք շատ գործածական են գրաբարում:

Ու վանկարարով բներ

տուր—տար	կուր—կեր
սուն—սին	ունդ—ընդ
սուր—սոր	խութ—խեթ

Ունենք միայն ու վանկարունը: Տունջեան բառը, որ տվանդական արտասանությամբ կարդացվում է երբեմն տուրնջեան > տըվընջեան, քննության կառնենք ստորև:

Ր վանկարարով բներ

ըստ—աստ	ակըն—ական
ընդ—ունդ	կըրի—կորի
ըստ—աստ	աստըղ—աստեղ
	հարսըն—հարսին

Ունենք միայն ր վանկարունը:

Ի մի ամփոփելով բոլորը՝ կստանանք՝ ա, ե, ո, ի, ու, ր պարզ վանկարները և այ, աւ, եա, ուա, եայ, ուայ, եաւ, ուաւ, եւ, ուե, ոյ, ուո, ուոյ, իւ, ուի բաղադրյալ վանկարները:

Որ բաղադրյալ վանկարները պարզ բներին հակադրվում են որպես իմաստադատիչ միավորներ, դա երևաց արդեն վերը բերված հակադրություններից: Այժմ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ հարաբերության մեջ են նրանք միմյանց հետ:

Վերջը, ե վանկարարով վանկարների մասին խոսելիս մենք արդեն նկատեցինք, որ եւ-ը լծորդում է եաւ-ին և իւ-ին: Այստեղ անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն քննել այդ: Դառական հայերենում եւ կապակցությունն ունենք ձախնափորից առաջ, ինչպես՝ երեւիմ, երեւելի, հարեւան, երեւումն, երեւոյք և այլն. այս կապակցությունների մեջ ինչպես ստորև կտեսնենք, ունենք ոչ թե երկբարբառ, այլ ձախնափորի ու բաղաձայնի կապակցություն (եվ=ev): Բառակցում ունենք միայն եւս, եւրն (եւթանեքին, եւթանու-

սուն են), եւղ բառերում, առաջինում երկրարբառ չէ: որովհետեւ գտնվում է գաղտնալանի ը-ից առաջ: Եւթն և դրանից կազմված բառերն ունենք Խաւթն > Եթն զուգահեռ ձևով, որ ավելի ընդհանուր է. եւղ բառն ունենք իւղ զուգահեռով, որ ավելի տարածված է, և եղ, որ հետին գալստական ձև է: Բառասկզբում ունենք նաև Խաւուկաւոր «ինքնակալ», Եւրակիկուն Վարեկյան քամի», Եւրոնոտոս Վարալային արեւիկյան քամի», Եւրոս Վարեկյան քամի», Եւրասիական «մի տեղակ արեւկյան քամի» բառերում, որոնք հունարեն են և ներկայացնում են հունական գրության ուղղակի տառադարձութիւնը. բացի Եւրակիկուն-ից, որ կա Աստուածաշնչում, մյուսները հետին են: Հատկանալի է, որ սրանք որևէ բան չեն կարող առել դասական գրաբարի եւ երկրարբառի մասին: Մնում են, տրեմն, եւղ և եւթն բառերը, որոնցից առաջինում եւ-ը լծորդում է իւ-ին, երկրորդում՝ Խաւ-ին: Դա մեզ հիմք է տալիս մտածելու, որ եւ-ը այդ բառերի մեջ ներկայացնում է ինչ-որ բարրաւի ձև, համեմայն դեպս, մի բան պարզ է. քանի որ այդ դիրքում (բառասկզբում, բաղաձայնից առաջ) չունենք ոչ եւ-իւ և ոչ էլ՝ եւ-եաւ հակադրութիւնը, ապա մենք այդ զույգերից յուրաքանչյուրը կհամարենք մեկ վանկարնի տարբերակները: Այլ կերպ ասած, դրանցից հնչուլթ պետք է համարենք /իւ/ և /եաւ/, իսկ եւ-ը դիտենք իբրև գրանց տարբերակը, կամ էլ՝ հակառակը:

Բառամիջում, բաղաձայնից առաջ իւ ունենք հետևյալ բառերում.

աղբււր — աղբիւր

աղտււր — աղտիւր

աղբւս — աղբիւս

ալււր — ալիւր

առււծ — առիւծ

գեւղ — գիւղ, գեաւղ

բււր — բիւր

եղջււր — եղջիւր

հարււր — հարիւր

հևււ—հիււ

հևււ—հիււ

մևււ միււ

Այս զույգերից դասական գրաբարում արդեն տարածված է իււով շարքը, թեև հայագետների կարծիքով եււը ավելի բնորոշ է որովհետև առավել հնատիպ է։ Թեև, իրոք, եււով ձևը հնիւ. eu երկրարբատի ճշգրիտ արտահայտությունն է, ստանց որևէ փոփոխություն և հենց դրանով էլ հնատիպ է. բայց մեր կարծիքով դասական գրաբարի համար դա ոչ մի կական նշանակություն չունի։ Մեր հնչույթաբանական վերլուծություն համար անհրաժեշտ է գտնել եւ և իւ վանկարների հակադրությունը։ Մեր դասած նվազագույն զույգերն են թեւք-րիւք և սեւք(սեաւք)—սիւք, բայց դրանք էլ կեղծ են. թեւք-րիւք զույգի մեջ լ-ից հետո արտասանվել է ը (թեւք-թիւք), սեւք-սիւք զույգի մեջ ունենք սեւքք և սիւք (սեւանց ը ձայնավորի), այնպես որ, թեւք, սեւք բառերն էլ պատկանում են վերի երեւիմ, հարեւան և այլ բառերի թվին։ Մանի որ եւ-իւ իմաստագատիչ հակադրությունը չունենք և այլ հակադրություններից էլ կտեսնենք, որ իււը դասական գրաբարի կենսունակ երկբարբառներից մեկն է, ապա պետք է ընդունենք, որ եււը նրա տարբերակն է։ Ուշագրավ է, որ բառերի մեծագույն մասում նա ը-ից առաջ է, որ թույլ է տալիս այդ քանի համար դիտել եււը որպես /իի/-ի դիրքային տարբերակը։ Կասկածից վեր է, որ դասական գրաբարի շրջանում դա կրել է բարբառային բնույթ, բայց քանի որ դրա բոլոր հանգամանքները պարզել հնարավոր չէ, ապա ստիպված ենք այդպիսի ընդունել։ Որ իրոք դա բարբառային երևույթ է, հաստատվում է նաև աղաւել-եղաիւք զուգաձևով որոնց մեջ եւ-իւ զուգահեռությունը զուգորդվում է նաև բառակցի աւե ձայնավորների լծորդությամբ, որը, ինչպես մենք ցույց ենք տվել, հնագույն բարբառային երևույթ է։ Վերջապես, եաւ-ի հետ զուգահեռ ունենք զեւղ-զեաւղ (գիւղ-բառում, ըստ որում երկուսն էլ պետք է դիտել իբրև բար-

բառալին ձևեր. ունենք նաև՝ սև-սեւաւ, որոնց մեջ բառաւեր-
ջում՝ ունենք վ ընդաձայնը, և, հետեաբար, վանկաբունն է
ե/-ն կամ (եա)-ն և ոչ թե եւ-ը կամ եաւ-ը: Այս երկուսի
հակադրութեան համար մեր գտած միակ նվազագույն զույգն
է արեւք «արեւներ» — արեւաք «արիներով», որ, սակայն,
դարձյալ կեղծ հակադրութեան է: Նախ՝ արեւ բառի հոգնակին
մեզ հայտնի չէ դասական շրջանի մատենագրութեանից, չկա
նաև ՆՀԲ-ում և Համաբարբառում. երկրորդ՝ կթե նուշնիսկ
տրբ ձեր լինելը էլ, մենք նվազագույն հակադրութեան չէինք
ուսնենա, որովհետեւ ըստ կանոնի նա պետք է արտասանվեր
արեւքը:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, մենք գրաբարյան եւ
երկբարբառը հնչույթաբանորեն նուշնացնում ենք իւ/ երկ-
բարբառի հետ որպէս նրա տարբերակը, և եաւ/ եռաբար-
բառի հետ, դարձյալ իբրեւ տարբերակ, եւթն-եաւթն, գեղ-
գեաւղ բառերում: իւ/—/եւ/ նուշնացման համար ուշագրտւ է,
որինակ, մեւս բառը, որ կալմոված է մի ևս բառերից և
դարձյալ ենթարկվել է դասական գրաբարի համար ընդհան-
րական կանոնին, դառնալով միւս:

Ինչ վերաբերում է մյուս բաղադրյալ վանկարներին, ապա
նրանց համար կարող ենք բերել նվազագույն զույգերի հե-
տեւյալ փոքրիկ ցանկը.

ալը—ոյր

գոյր—գալը

սուրն—սիւն

աւը—իւր

աբուլ—արուի

սիւն—սոյն

ստուար—ստուեր

սուին—սոյն

լուար—լալը

խալթ—խոլթ—խաւթ արաւը—արողը

հեղուաք—հեղուին

արիւն—արեւան

Քանի որ պարզ վանկարների հակադրութեանը կատարյալ է,
ապա բաղադրյալ վանկարների այս ոչ լրիվ ցանկն էլ բաւա-
կան է, որպէսզի համոզվենք, որ նրանք հակադրվում են
նաև իրար, որպէս իմաստազատիչ միավորներ:

Համենայն դեպս, պետք է նկատել հետեւյալը. եաւ վան-
կարունը սակավ դեպքերում է լինում բառակողմում և բա-

ռամիջում. բառամիջի ամենատարածված դիրքն է գործիական հոլովի հոգնակիի եաւք վերջավորութիւնը, և հենց ալի էլ բավական է, որպէսզի ընդունենք այն որպէս կենսունակ վանկաբուն: Նայ վանկաբունը կարող է լինել միայն բառավերջում կամ մի քանի բառերի հոգնակի ուղղականում՝ ք-ի հետ, ինչպէս՝ հրեայք, անդեայք: Այդպէս էլ ուայ կարող է լինել և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում, մինչդեռ ուաւ, ուոյ վանկաբները կարող են լինել միայն բառավերջում: Այ, աւ, եւ, իւ վանկաբները կարող են լինել բոլոր դիրքերում, ոյ վանկաբունը բոլոր դիրքերում՝ միայն շեշտի տակ: Նա, ուա, ուե, ուո կարող են լինել միայն բառամիջում, և ոչ երբեք՝ բառասկզբում կամ բառավերջում: Ուի վանկաբունը կարող է լինել բառամիջում և բառավերջում:

33. Մինչև այժմ մենք դիտել ենք պարզ ու բաղադրյալ վանկաբները որպէս վանկի հիմքը կազմող ամբողջական միավորներ: Պարզ վանկաբները, ինչպէս տեսել ենք հնչույթ-թաքանական վերլուծության ժամանակ, ձայնավոր հնչույթներ են: Բաղադրյալ վանկաբները բաժանվում են երկու կարգի. ա) ձայնավորի ու ձայնորդի կամ ձայնորդի ու ձայնավորի միասնութիւն կազմող բաղադրյալ վանկաբներ, բ) երկու ձայնորդի ու ձայնավորի միասնութիւն կազմող բաղադրյալ վանկաբներ:

Առաջին կարգի վանկաբները երկբարբառներն են, իսկ երկրորդ կարգի վանկաբները՝ եռաբարբառները: Ինչպէս երեւում է վերլուծութիւններից, երկբարբառները կարող են ներկայացնել ձայնորդի ու ձայնավորի միասնութիւն (ուե, ուա, եա և այլն), որոնք կիռչենք բարձրացող կամ ուժգնացող երկբարբառներ, և կարող են ներկայացնել ձայնավորի ու ձայնորդի միասնութիւն (աւ, այ, ոյ և այլն), որոնք կանվանենք իջնող կամ քուլացող երկբարբառներ: Եռաբարբառները թեև ուրիշ լեզուներում կարող են լինել բարձրացող (iaa), իջնող (aia), բարձրացող-իջնող (iaa), դասական հայերենում հղել են միայն բարձրացող-իջնող, այսինքն՝ վանկարարը հղել է ձայնորդների միջև (եաւ, ուոյ և այլն):

Ըստ այսմ, ելնելով վերը կատարած վերլուծություններից, կարող ենք ենթադրել, որ գառական գրարարն ունի՝ նա, ուա, ուե, ուո, ուի բարձրացող երկարբառները, այ, աւ, եւ, ոյ, իւ իջնող երկարբառները և եայ, ուայ, եաւ, ուաւ, ուոյ եռարարբառները: Բայց այս ենթադրությունը կտրիք ունի լրացուցիչ քննության:

34. Թվաբերված բաղադրյալ վանկաքների քննությամբ անհրաժեշտ է պարզել, թե որ դեպքերում նրանք իրօք վանկաքնեք, այսինքն՝ երկարբառ են և որ դեպքերում՝ ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն: Կասկածից վեր է, որ այդ կապակցություններից նրանք, որ գտնվում են անմիջապես բաղաձայնից առաջ, երկարբառ են: Ինչ վերաբերում է այդ կապակցություններին ձայնավորից առաջ և բառավերջում, ապա դա կարող է առանձին քննության: Ըստ այսմ, մեզ անհրաժեշտ է սլարվել, թե արդյոք բառավերջում և ձայնավորից առաջ այ, ոյ, աւ, իւ, եւ, ե երկարբառնե՞ր էին, թե ձայնավորի ու ձայնորդ-բաղաձայնի կապակցություններ, այլ կերպ ասած՝ աղայաք, գոյանամ, աւազ, թաւ, շղթայ, քեթեւ, ազնիւ ձևերում ունեինք ai, oi, au, au, ai, eu, iu, թե՛ ay, oy, av, av, ay, ev, iv: Այս խնդրին արդեն անդրադարձել են Հյուբշմանը, Մեյլեն, Աճառյանը և ուրիշներ: Հ. Հյուբշմանը այն կարծիքն է հայտնել, որ բառավերջում և ձայնավորից առաջ աւ, այ, ոյ, իւ եղել են ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություններ¹, այդ պատճառով էլ դրանք տառադարձում է av, ay, oy, iv, բառավերջի այ-ի մասին այն միտքն է հայտնում, թե յ-ն չի արտաբանվել, իսկ ե-ն ընդհանրապես երկարբառ չի համարում: Ա. Մեյլեն անտրոշ է թողնում հարցը և տառադարձում է haw, havatam և ալլն²: Մնդիրը շատ մանրամասն ու բաղաձայնականորեն քննության է առնում Հ. Աճառյանը իր

¹ H. Hubschmann, Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, Z D M G, 1876, S. 53—73.

² Տե՛ս, օր. Esquisse, էջ 179.

«Հայոց գրերը» աշխատության մեջ¹: Այստեղ Հ. Աճառյանը գտնադաճ տվյալների հիման վրա նախ՝ ապացուցում է, որ բառավերջի այ, ոյ կապակցությունների յ-ն արտասանվել է. քանի որ հայագիտության մեջ այդ կարծիքն ընդհանուր տարածում ու ճանաչում է գտել այժմ, մենք ավելորդ ենք համարում շեղել նրա փաստարկները և եզրակացությունները: Այնուհետև քննության է առնում երկրարժառներից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին, հայտնելով իր կարծիքը: Մենք էլ, տնցնում ենք նրանց քննությանը:

Ա. Այ կապակցությունը գրության մեջ ունենք երեք դիրքում, այն է՝ բաղաձայնից առաջ, ձայնավորից առաջ, բառավերջում, այսպես՝ հայր, փայտ, այծ, հայիմ, հայոց, ընծայանալ, տղայ, գայ, տիսանայ: Առաջին պարագայի համար որևէ կասկած կամ վեճ գոյություն չունի, ուստի և քննության առարկա դարձնելու հարկ չկա: Համենայն դեպս, արժե հիշել, որ այդ դիրքում այ-ը հետագայում բարբառների մի մասում դարձել է ա կամ ե (փայտ>փատ, փետ, այս>աս, հս, մայր>մար, մեր ևն), որ նշանակում է, թե իրոք նա երկրարժառ է եղել: Բառամիջում, ձայնավորից առաջ, այ-ը հանդես է եկել որպես ձայնավորի ու ձայնորդ բաղաձայնի կապակցություն: Իբրև դրա ապացույց Հ. Աճառյանը գրում է հետևյալը. «Եվրոպացի հայագետները կընդունին, որ այ երկրարժառ է բաղաձայն առաջ և բաղաձայնավոր վանկ և ձայնավորի քով: Ասոր համար է, որ ներկա բարբառներուն մեջ առաջին պարագային այ կդառնա ա, ե, երկորդ պարագային անփոփոխ կմնա. ինչ. հայր>հար, հեր, բայց հայելի>հայլի, հայիլ>հայնալ, վայելել>վայլել, նթի թրակացին այ իբրև երկրարժառ չի հիշեր և կգնե միայն ինքնահնար աի ձևը, եթե հունարենի ստրկական հետևություն չէ, կրնա մեկնվել անով, որ այ երկու արժեք ունենալով՝ մշտապես երկրարժառ չէր»²: Միանգամայն համաձայ-

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 312—336:

² Նույն տեղում, էջ 317—318:

հեկով ալգ կարծիքին, մեր կողմից ավելացնում ենք հետևյալը. դայեակ բառը ծագում է պրա. *dayak* ձևից, եթե մեր այլը երկրաբառ լիներ, պետք է ունենայինք դայակ. քանի որ պարսկերենի երկրաբառը հայերենում տվել է եա (=ia), ապա նախորդ ձայնավորի ու դրա միջև ավելացել է յ բաղաձայն՝ հորանջից խուսափելու համար: Գայիանե անունը ծագում է հունալատինական *Gaiānus* անունից. եթե մեր այլը երկրաբառ լիներ *ai* արտասանությանը, հարկ չէր լինի գրել ~այիա~ (*ayia*). գայի, տայի և նման ձևերում ի~ի և նախորդ ա~ի միջև ավելանում է յ հորանջը. եթե նա երկրաբառի բաղադրիչի (յ) հնչումն ունենար, ապա չէր կարող լինել ի~ից առաջ, որովհետեւ յ~ն ի~ից առաջ միայն որպես բաղաձայն կարող է լինել (հմմտ. ի ինքենէ > ինքենէ): Վերջապես, ինչ վերաբերում է Թրակացու թարգմանության մեջ հիշված ալ երկրաբառին, ապա դա էլ ապացուցում է ալգ կարծիքը, եթե մենք ճիշտ բացատրենք այն: Թրակացու թարգմանիչը, որ գիտի հունական օւ երկրաբառի արտասանությանը, խուսափել է հայերենում դրա փոխարեն գնել այ, որովհետեւ ալգ գեպքում հունարենի երկրաբառի հետ կհամընթանր մեր այ կապակցությանը բոլոր դիրքերում. բայց նա գիտեր, որ ալ կապակցությանը որոշ դեպքում արտասանվում է *ai*, իսկ որոշ դեպքերում՝ *ay*, ուստի՝ հետևել է արտասանությանը և գրել ալ, որ հունական գրությունն էլ համապատասխան է գալիս:

Վերջավանկի այ կապակցության մասին Հ. Աճառյանը, հիշելով, որ եվրոպական հալագետները համարում են ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն, գրում է. «Մտր իրր ապացույց թերևս ծառայե այն կրկնակ ձայնափոխությունը, որուն ենթարկված է վերջավանկի այ՝ կովկասյան բարբառներուն մեջ. այսպես՝ աղայ, փեսայ > աղա, փեսա, բայց տղայն, փեսայն > տղեն, փեսեն. վերը ըսվածներուն համաձայն՝ ընդունելով, որ որոշյալ ձևերուն մեջ իրր բաղաձայնի քով այ երկրաբառ է, առանց հոգի ձևն ալ պիտի դառնա բաղաձայնավոր. քանի որ մյուսեն տարբեր ձայնափոխու-

թշան կենթարկվի»¹։ Ընդունելով այս հիմնավորումը, մեր կողմից ավելացնում ենք, որ նույնպիսի երկակի հնչյունափոխություն ունենք նաև ուղղականի եզակի ու հոգնակի ձևերում, ինչպես՝ երեխայ, սատանայ, տղայ, փեսայ > երեխա, սատանա, տղա, փեսա, բայց՝ երեխայք, սատանայք, տղայք, փեսայք > երեխեք, սատանեք, տղեք, փեսեք, նույնիսկ՝ քահանայ > քահանա, բայց քահանայք > քահանեք, որ իբրև կրոնական բառ ավելի պահպանողական պիտի լիներ։

Այս բոլորից ելնելով, պետք է ընդունել, որ այ-ը երկբարբառ է միայն բաղաձայնից անմիջապես առաջ (առանց պազոնավանկ ք-ի) և ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն է մյուս բոլոր դիրքերում (ձայնավորից առաջ, վերջավանդ)։

Բ. Այ կապակցությունը կարելի է համարել այ-ի զուգանոր՝ ո վանկարարով. Հ. Անառյանը, հիշելով ասոր. Awāišo. > Արգիշոյ, պհլ. Vndoi > Վնդոյ փոխառությունները, գտնում է, որ սրանք էլ խնդիրը որոշակիորեն չեն լուծում. բայց և այնպես եզրակացնում է. «Տարակույս չկա, որ այ և ոյ իրարու համագիր ձևեր են և ինչպես որ բառավերջի այ ընդունված է իբր բաղաձայնավոր, նույնպես ըլլալու է նաև ոյ»²։ Իբրև տղ կարծիքի հիմնավորում մենք կհիշենք հետևյալը. ինչպես բառավերջի այ-ը, այնպես էլ ոյ-ը երկակի հնչյունափոխություն է ենթարկվում, ինչպես՝ գոյ > գոյ, հանոյ > հանո, բայց՝ գոյք > գույք, հանոյք > հանույք և ալլն. քանի որ հոգնակիում կրում է նույն փոփոխությունը, ինչ որ փակ վանկում (գոյն > գույն, լույս > լույս են), ապա այդ դիրքում երկբարբառ է և, ընդհակառակն, քանի որ բառավերջում դառնում է ոյ (միավանկ բառեր), ո (բաղմավանկ բառեր) կամ ու (սեռականի վերջավորությունը), ապա այդ դիրքում երկբարբառ չէ, այլ ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն։ Բառամիջի դիրքի մասին էլ կարելի է նույն փաստարկները բերել.

¹ Հ. Անառյան, Հայոց գրերը, էջ 319—320։

² Անդ, էջ 321։

ինչ որ աշ-ի համար, որով և կեղբակացնենք, որ ոյ կապակցությունը ևս բաղաձայնից անմիջապես սուաջ երկբարբառ է, իսկ մյուս գիրքերում՝ ձայնավորի ու ձայնորդ բաղաձայնի կապակցություն:

Գ. Աւ, Իւ, եւ կապակցությունների մասին երկու կարծիք կա. առաջինը պատկանում է Հյուբշմանին, որին և հետևում են եվրոպական հայագետները: Այդ կարծիքի համաձայն հիշյալ կապակցությունները բաղաձայնից սուաջ երկբարբառն են, իսկ ձայնավորից սուաջ ու բառավերջում՝ ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն: Հյուբշմանը գտնում է նաև, որ բառասկզբի վ-ի և բառավերջի կամ ձայնավորի միջև դանդախող ռ-ի արտասանությունը նույնական է եղել (օր. վարդ և ասող, քաղաքաւ բառերի մեջ), իսկ սրանից էլ եղբակացնում է, թե քաղաքաւք, բանիւք և նման ձևերում մեարտայրան շրջանում ունեցել ենք քաղաքաւք, բանիւք արտասանությունը, ինչպես որ հիմա էլ ունենք, օրինակ, հավք բառում: Երկրորդ կարծիքը պատկանում է Հ. Աճառյանին: Հուկագրվելով նախորդ կարծիքին, նա գտնում է, որ աւ, իւ, եւ կապակցությունները բոլոր գիրքերում էլ եղել են երկբարբառներ և այդ տպացուցելու համար բերում է մի շարք օրվալներ. քաղվածաբար մեջ ենք բերում արեւելյան աշխարհաբարի վերածված այդ ամբողջ հատվածը, որի վաստակները մենք էլ ենք օգտագործելու. «Մենք կարծում ենք, — գրում է Հ. Աճառյանը, — որ աւ, եւ, իւ ամեն պարագայում էլ հնչվել են au, eu, iu (աու, էու, իու) և ոչ բնավ av, ev, iv, նույնիսկ բառավերջում, ապա թե ոչ ի՞նչ պատճառ ունենա Մ. Մեսրոպը չգրելու հաշիվ, այլ հաշիւ: Եթե սուարկվի, թե նա հետևել է հունարենին, այսինքն կուրացած է հունական ուղղագրության ոճով, այդ դեպքում ինչո՞ւ բառասկզբում էլ հունարենին համեմատ չի գրել ռ, այլ՝ վ: Որքան էլ մեր շրջակա լեզուները անկարող են ինդիքը պարզել, այնուամենայնիվ ունենք վրացերեն երկու պատվական օրինակ, որոնց մեջ վերջաձայն աւ տառագարծված է աօ (խաօ < խաւ, գիրաօ < գրաւ) և հայտնի կերպով ցույց են

տալիս, որ վերջածան աւ հնչվում էր առ: Սրանց կարող ենք ավելացնել նաև ալիզի<աղիւս, որի մեջ ի ձայնավորը համեմատյան դեպս չի կարող դրված լինել իվ ձայնախմբի գեմ և պահանջում է երկրարբառային իւ (ալիուս): Հիշենք վերջապես հունարեն օ ձայնի մեարդայան տառադարձությունը իւ-ով. օր. $\text{Κυριακες} > \text{Կիրակոս, } \text{Λαζαριουθος} > \text{լաբիրիմթոս, } \text{Ξε-} \\ \text{χορες} > \text{գեփիւս ևն: ... Մասնավոր ուշադրության են արժա-} \\ \text{նի աւ, իւ հանդող բառերի հոգնակին, ի, ի-ա հոլովման եզ-} \\ \text{և հոգն. գործիականները: Օր. բանիւք բառը այսօր երկու} \\ \text{հնչում ունի. ոմանք կիարդան բանիվք, ուրիշները բանիուք:} \\ \text{Սրանցից որն է ուղիղը: Բայց գիտենք, որ քաղաք բառի} \\ \text{հոգն. գործ. քաղաքաւք ձևը լինում է քաղաքօք, որից երե-} \\ \text{վում է, որ աւ երկրարբառ էր: Սրան համեմատ էլ պետք է,} \\ \text{որ ընդունենք բանիւք (երկրարբառ) և ոչ բանիվք: Հյուբըշ-} \\ \text{մանը ընդհակառակը, կարծում է, որ քաղաքօք, բանիուք} \\ \text{սխալ ձևեր են: ... Հյուբշմանն ընդունելով նախապես կաքավ,} \\ \text{հաշիվ, բանիվ, քաղաքավ իբր հարադատ հնչում, բնական է,} \\ \text{որ հոգնակիում էլ պիտի պահանջեր կաքավք, հաշիվք, բա-} \\ \text{նիվք, քաղաքավք, թեկուղ և սրանք համապատասխան չլի-} \\ \text{նեին իր նախապես ընդունած այն օրենքին, որ աւ, իւ, եւ} \\ \text{բաղաձայնից առաջ երկրարբառ են: Ամբողջ հակասությունը} \\ \text{կվերանա, եթե ընդունենք, որ աւ, իւ, եւ ամեն պարագա-} \\ \text{յում էլ երկրարբառ էին և բնավ չէին կարող ստանալ ավ,} \\ \text{իվ, եվ թանձր հնչումները: Իբր վերջին նկատողություն ավե-} \\ \text{լացնենք այն, որ արդի գրականում եւ, իւ մի ուրիշ ձայնա-} \\ \text{փոխություն էլ են կրել, այն, որ թեև բառամիջում և բառա-} \\ \text{վերջում հնչվում են եվ, իվ, բայց բառասկզբում դարձել են} \\ \text{եւ=yev, իւ=yu, yü (հմմտ. իւր=yur, իւղ>yüx): Սրանց} \\ \text{մեջ y բոլորովին եկամուտ է և բնավ գոյություն չունեն Նին} \\ \text{արտասանության մեջ¹:$

Որքան էլ զորավոր են այս փաստարկները և որքան էլ ճիշտ է Հյուբշմանի կարծիքի հակասության քննադատու-

¹ Հ. Անտոյան, Անդ, էջ 328—328:

թյունը, այնուամենայնիվ հղրտկացությունը մեզ համար ան-
ընդունելի է: Ամենից առաջ պետք է շեշտել, որ երկու մեծ
հայագետներն էլ ուշադրություն չեն դարձնում մի շատ կա-
րևոր փաստի վրա, այն, որ միևնույն Վ-ն տարբեր հանդա-
մանքներում կարող է ունենալ տարբեր արտասանություն:
Մենք արգեն ասել ենք, որ զրաբարում հղել է $|\text{Ու}|$ ձայնոր-
դը, որ զրսեորվել, իրացվել է երեք ենթահնչույթով՝ $|\text{ու}=\text{Ա}|$,
 $|\text{ւ}=\text{Վ}|$ և $|\text{վ}=\text{Վ}|$: Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր գոր-
ծածության ոլորտը և, հիմն այս կամ այն պատճառով մեկն
ընկնում էր մյուսի ոլորտը, վերածվում էր մյուսին. օր. ու-
նենք անիւ, պատիւ, բայց անուակ, պատուական, որոնց
մեջ Վ (Վ)-ն դարձել է ու ($=\text{Վ}$), որովհետև ընկել է վեբջի-
նիս ոլորտը. նույնպես և՛ առու, ածու, բայց՝ առուակ, ածուոյ,
որոնցից առաջին դուլդում ունենք ու ձայնավորը, որ երկրորդ
դուլդում դարձել է երկրորդադի ոչ փոփոխար բաղադրիչ.
այսինքն՝ ($\text{ւ}=\text{Վ}$), թեև իզրվում է դարձյալ ու: Այս հանգա-
մանքն է ահա, որ անընդունելի հետեւության է հանգեցրել
երկու խոշորագույն հայագետներին. Հյուբշմանը ընդունելով,
որ բառավերջում աւ, իւ, իւ ձայնավորի և բաղաձայնի կա-
պակցություններ են, այդպես է ընդունում նաև հոգնակի գոր-
ծիականի քաղաքաւք, բանիւք ձևերի համար. Աճառյանը,
ընդհանրապես, ընդունելով և ապացուցելով, որ քաղաքաւք
բանիւք ձևերում հղել են աւ, իւ երկրորդադիները, այդպես
էլ դիտում է բաւ, հաշիւ ձևերի աւ, իւ կապակցությունները:

Երկրորդ նկատելի կետն այն է, որ թե՛ մեկը, և թե՛ մյու-
սը բառավերջում ձայնավորից հետո կամ բառամիջում երկու
ձայնավորների միջև գտնված Վ-ն բաղաձայն համարելու
դիպքում նույնացնում են բառակազմի Վ-ի հետ: Մեր կարծի-
քով, բառավերջի Վ-ն (ձայնավորից հետո) և ձայնավորների
միջև եղած Վ-ն բաղաձայն են հղել:

Դրանց մասին Ա. Մեյնն գրում է. «Գալով վ և Վ գրերուն.
ևս համուղված էմ, որ ասոնք իրարմե տարբեր ձայնք էին.
ստանց որո ալլութենի հեղինակը դանոնք զանազանած չպի-
տի ըլլար: Հակամեռ ևմ կարծելու, որ վ կնշանակիր իսկու-

կան բաղաձայն մը, թիրևս արբեն շրթնատամնային վ ձայնը. բայց այս վերջին կետի վրա ապահով չեմ. համենայն դեպս տնշուշտ spirante (= շփական — է. Ա.) էր, երկշրթնային կամ շրթնատամնային, իսկ ւ ավելի բաղաձայն ու էր՝¹ թեև այս կարծիքը հավանական ենք դառնում, բայց մենք չենք ընդունում էական տարբերություն բառասկզբի վ ե բառավերջի ւ հնչյունների միջև, ծալրահեղ դեպքում նրանք արտասանական տարատեսակներ են եղել: Տարբեր դիրքերում տարբեր տառերի գործածությունը բացառապես ուղղագրական պատճառներ ունի, որոնց կանխադաճանք իր տեղում:

Այս դիտողությունները հաշվի առնելով, մենք դառնում ենք, որ ճիշտ է Հյուբշմանի այն կարծիքը, որի համաձայն աւ, իւ կապակցությունները երկարորաւ են եղել բաղաձայնից առաջ (օր. աւղ, տաւն, հաւտ, սիւն, աղիւս, սիւք) և ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություն՝ ձայնավորից առաջ ու բառավերջում (օր. աւաղ, կաքաւ, դիւաց, ազնիւ): Ըստ այսմ, առաջին դեպքում աւ, իւ ներկայացնում են au, il, իսկ երկրորդ դեպքում՝ av, iv:

Ընդունելով այդ կարծիքը, փորձենք փաստերով հիմնադրել այն: Միանգամայն ճիշտ է Հ. Աճառյանի այն պնդումը, որ գործիականի հոգնակիում (օր. քաղաքաւք) եղել է աւ երկարորաւ, որ և դարձել է օ: Բայց դա պարզապես նշանակում է, թե այդ ձևում աւ-ը դառնվել է անմիջապես ք-ից առաջ, այլ կերպ առած, այդ դիրքը նույնական է տաւն, աւաթ և նման բառերում աւ-ի ունեցած դիրքի հետ: Այդ դիրքին մենք կհակադրենք ձայնավորից առաջ հղած դիրքը՝ ինչպես՝ աւազ, գաւազան և այլն: Այս դիրքում աւ-ը անփոփոխ է մնացել: Այս կարգի բառերից կարևոր են աղաւնի

Հ. Աճառյանն այս քաղվածքը մեջ է բերում Մեյերի նամակից իր «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ (էջ 323), որից և առնում ենք: Հիմա. Ա. Ա. Աբրահամյան, Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ԳԱՏ. 1957, № 4, էջ 69—84:

և նաւթ. այս բառերի մեջ աւ-ը որոշ բարբառներում դարձել է ավ, իսկ որոշ բարբառներում՝ օ: Հյուբշմանն այդ բանը բացատրում է այսպէս. այդ բառերը արտասանվել են աղաւքնի, նաւք և ձայնավորից առաջ լինելով աւ-ը դարձել է ավ: Պահնի որ մեր բարբառներում ունենք ճօք և աղօնի(կ), աղունիկ ձևվերը, մենք կարող ենք ընդունել, որ այդ երկու բառերը տարբեր վայրերում տարբեր արտասանութիւն են ունեցել՝ աղաւնի, նաւք և աղաւքնի, նաւք. այն բարբառներում, որոնց մեջ արտասանվել են աղաւնի, նաւք (առանց ը ձայնաւորի), աւ-ը օրինաչափորէն դարձել է օ իբրև երկբարբառ, իսկ մշտններում, ը ձայնավորից առաջ գտնվելով, դարձել է ավ իբրև ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցութիւն: Ավելի ուշադրով է մի այլ փաստ. Հ. Աճառյանը իրավացիորեն հիշում է հոգնակի գործիականի ձևը և եղբակացնում, թե եզակիի աւ վերջավորութիւնը երկբարբառ էր, այդ պատճառով էլ ք-ից առաջ դարձել է օ. սրանից էլ հետևեցնում է, որ բառավերջի աւ-ը բոլոր դեպքերում երկբարբառ է: Ընդունենք, որ այդպէս է. դանշանակում է, թե հաւ, քաւ, կաքաւ և նման բառերի վերջում ունենք աւ երկբարբառ. բայց այդ դեպքում ինչու հոգնակի ուղղականում դրանց քաւք, կաքաւք ձևերը չեն դարձել յօք, կաքօք, մանավանդ՝ ճօք, որի հաւք ձևը ժողովրդական լեզվում պահպանվել է և իմաստափոխվելով՝ դարձել եզակի: Պատճառն այն է, որ հոգնակի ուղղականի ք-ից առաջ արտասանվել է ը, իսկ այդ անկարելի կլիներ, եթե բառավերջի աւ-ը երկբարբառ լիներ: Հ. Աճառյանի բերած փաստերից ամենազորավորն է վրացական փոխառութիւններից առ տառադարձութիւնը. բայց դա էլ պէտք է բացատրել կամ որևէ բարբառային արտասանութեամբ կամ էլ, որ ավելի հավանական է. աւ-ի յուրահատուկ արտասանութիւնն արտահայտելու ձգտումով: Այս բոլորը մեզ հիմք են տալիս պնդելու, որ աւ-ը երկբարբառ էր բաղաձայնից առաջ, ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցութիւն՝ ձայնավորից առաջ և բառավերջում:

Ավելի հեշտ է լուծվում իւ կապակցութեան խնդիրը: Միանգամայն հիմնավորված է Հ. Աճառյանի այն կարծիքը, ըստ

որի մեր իւն երկրարբառ է այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են կիւրակոս, լաբիւրիճոս, զեփիւն, որոնց մեջ նրանով, իրրի առաջիկ մերձավորով, տառադարձված է հունարենն Ս-ն: Բայց չէ՞ որ դրանց մեջ իւն գտնվում է բաղաձայնից առաջ: Մենք ստուգեցինք բոլոր հունական փոխառությունները, և չգտանք որևէ բառ, որ վերջում ունենար իւ. բայց ունենք Արգիու աշունը, որ նույնպես փոխառվալ է: Արդ, եթե իւ-ը բառավերջում երկրարբառ լիներ, նա պետք է տառադարձվեր Արգիւ: Սակայն ավելի լավ տվյալներ հայերենը հենց ինքն է տալիս: Նախ, ապացուցենք, որ բաղաձայնից առաջ իւն երկրարբառ է: Շեշտակիր վանկի ի-ն, ինչպես գիտենք, շեշտից զրկվելով դառնում է ը կամ բոլորովին ընկնում է, ինչպես՝ սիրտ-սրտի, զին-զնոյ և այլն: Եթե ընդունենք, որ սիւն-ձիւք և նման բառերում իւն երկրարբառ չէ, այլ ձայնավորի ու բաղաձայն ձայնորդի կապակցութիւն, ապա կունենայինք ճիշտ ու ճիշտ այնպիսի պայմաններ, ինչպիսին ունենք սիրտ բառում (ի+ձայնորդ+բաղաձայն), և ի-ն այդ դեպքում պետք է ենթարկվեր հնչյունափոխության: Քանի որ առիծ, ձիւք, սիւք և նման բառերում ի-ն երբեք փոփոխութիւն չի կրում, ապա իւն երկրարբառ է: Այս տեսակետից ուշագրավ են տիղմ, լսիղն, պիղծ և նման բառերը. ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ բառերի մեջ իղ կապակցութիւնը հնագույն շրջանում եղել է երկրարբառ և, ջնայած դրան, դասական գրաբարում այդ բառերի մեջ ի-ն հնչյունափոխվում է, որովհետև իղ-ը այլևս երկրարբառ չէ: Մըլլ-ջիւն, գոչիւն և նման բառերում, որոնց իւ-ն կապակցութիւնն ստացվել է -իմն-ից, սեռականում ունենք մըջման, որովհետև *մըջիման ձևում ունենք միայն ի ձայնավորը. իսկ մըջիւն, առիծ, մըջիւնոց բառերում սղում չկա, որովհետև իւ երկրարբառ է: Վերջապես, եթե բառավերջի իւ և փակ վանկի իւ կապակցութիւնները նույնական լինեին, շեշտը կորցնելով, միևնույն փոփոխութիւնը պիտի կրեին. ուրիշ երկրարբառները, ինչպես գիտենք, երկու դեպքում էլ համասարապես են ենթարկվում շեշտափոխության գործոնին, օր.

ուի (սուիւն-սոււնոյ, արծուի-արծուոյ), եա (մատեան-մատե-
նի, մատեա հիմքից-մատերուք) ևն. քանի որ այդպէս չէ,
ապա պարզ է, որ նրանք տարրեր բաներ են: Այսպէս, ու-
րինն, բաղաձայնից առաջ իւր երկրարբառ է և շեշտից
զրկվելով որեւէ փոփոխութեան չի ենթարկւում¹: Հենց այս
կանոնն էլ կօդտագործենք բառավերջի իւ կապակցութեան
քննութեան համար: Առիւծ-առիւծու, բիւր-բիւրուց, և
նման ձևերում իւ-ն անփոփոխ է մնում, իսկ բիւ-քուոց,
պատիւ-պատուական, հաշիւ-հաշուել ձևերում ի-ն, շեշտից
զրկվելով, ենթարկւում է սղման կանոնին: Դա նշանակում
է, թէ այդ գիրքում իւ-ը երկրարբառ չէ, այլ ձայնավորի
ու ձայնորդ բաղաձայնի կապակցութեան, ինչպիսին ունենք,
որինակ, ծին, ձեր, կիր և նման բառերում (ի--ն, ի+ը):
Այս իւ կապակցութեան համար էլ Հ. Աճառյանը հիշում է
գործիականի բանիւք ձևը, որով և ապացուցում է, որ այդ
գիրքում ունենք իւ երկրարբառ: Դա միանգամայն ըն-
դունելի է. բայց այդ ձևին էլ կարող ենք հակադրել հոգ-
նակի ուղղականի հովիւք, բիւք, հաշիւք և նման ձևերը,
որոնց մեջ ունենք իվ, որովհետեւ արտասանվել են հովիւքք,
բիւքք, հաշիւքք և այլն: Այստեղ էլ, ուրեմն, գործիականի
որինակն ապացուցում է միայն, որ եթէ իւ կապակցութեան
ընկնում է բաղաձայնից անմիջապէս առաջ, վերածվում
է երկրարբառի:

Այսպիսով, ինչպէս աւ. այնպէս էլ իւ կապակցությունը
երկրարբառ է բաղաձայնից առաջ, իսկ ձայնավորի ու ձայ-
նորդ բաղաձայնի կապակցություն է բառավերջում և ձայ-
նավորից առաջ:

Դ. Մենք մինչև այժմ եւ կապակցութեան մասին ոչինչ
չասացինք. բառասկզբի և մի քանի բառերի եւ-ի մասին վե-
րը խոսել ենք արդեն: Ուրիշ բառերի մեջ նա էլ ձայնավո-
րից առաջ (օր. թիքս, ինեւ) ձայնավորի ու բաղաձայնի կա-

¹ Արիւն-արեան, սիւն-սեան և նման ձևերի մեջ ի և (՝) փոփո-
խութեանը շեշտի հետ գործ չունի:

պակցություն էր նախորդների նման, իսկ բաղաձայնից առաջ՝ երկրարբառ (օր. արևմուտք, արևգալ են): Սակայն ալտպիսի դիրքերին էլ ալնքան քիչ են, որ կասկած են առաջացնում նույնիսկ հղած օրինակների մասին. արդյոք դրանց մեջ էլ ել չի արտասանվել: Այս հարցը լուծելու որևէ միջոց չենք գտնում և մի կողմից ելնելով երկբարբառների համակարգի ընդհանուր ավյալներից, մյուս կողմից՝ հետևելով տարածված կարծիքին, ընդունում ենք, որ վերը թվարկված բառերի մեջ հանդես է եկել իբրև իւ-ի կամ եաւ-ի տարբերակ: Որպես ալք բանի ապացույց կարող ենք բերել հետևյալ նախադրությունները.

մեւք—մեք, արդեւք—արդէք «ձեավորում եք»
արդեւք—արդիք «այժմյանները, ժամանակակիցները»:

Բայց ալտեղ էլ ունենք մեաւք, արդեաւք ձեւերը, որոնց մեջ եւ-ը լծորդում է եաւ-ին: Պետք է հզրակացնել, ուրեմն, որ եթե եւ երկբարբառը եղել է դասական գրաբարում, ապա այդ ժամանակ էլ նա արդեն մահացման պրոցեսում էր գտնվում: Այս վերապահությամբ, ահա, հիշելու ենք եւ-ը որպես երկբարբառ մյուսների շարքում:

Ե. Նույն աշխատության մեջ Հ. Աճառյանը երկբարբառներ է համարում եա, եա, եի, իա, եի, եո, եու, իե, իե, իո, իու կապակցությունները: Այդ կապակցություններից նրանք, որ ունեն ե, ալտեղ քննության չենք առնի, որովհետև ե-ի մասին ստորև խոսելու ենք մանրամասնորեն: Մնում են եա, իա, եի, իե, իո, իու կապակցությունները: Դրանցից եա-ն անվերապա որեն երկբարբառ է և դա հիանալի կերպով ապացուցվում է նրանով, որ շեշտից զրկվելով վերածվում է պարզ ձայնավոր ե-ի, ինչպես՝ մատեան, գործեաց, բայց՝ մատենի, գործեցի Հ. Աճառյանը, խոսելով ալս երկբարբառի մասին, գրում է «եա երկբարբառի արդի հնչումներն են ya, ia, ea: Առաջինը ընդունելի չէ հին լեզվին համար, որովհետև, նախ՝ այս պարագային հարկ կըլլար գրել յա (ինչպես ունենք Յակոբյանուր< yaximura>). երկրորդ՝ եա երկբարբառ է, անոր համար որ լեզուին ապագա պարզացման մեջ տված է պարզ

ձայնավոր, որ. ազատութեան դարձած է ազատութեն, լեռն >լեռ, սեաւ >սեւ, սեվ, ինչ որ կարելի չպիտի ըլլար, եթե երազածայն (յ) ըլլար. երրորդ՝ վրացերենը մասամբ կցուցնե, որ տառնց մեջ երկրարրառ կլսվեր. հմմտ. մատիանե < մատեան, Վարիա < Վառեակ, մանիակի > մանեակ, հուրիա < հրեայ: Այսպէս նաեւ հն. և լատ. տառադարձություններ, ինչ. խորձեանք > *Chorziānēne*, Հաշեանք > *Acθiαvεvε*: Կիւման լա և ea. բայց ընդունելի չէ նաեւ լա (թեե նույնը զանկէք հունարեն, լատիներեն և վրացերեն տառադարձությանց մեջ), քանի որ ունինք իա երկրարբառը. եթե ասոնք համահնչյուն ձայնիւր ըլլալին, պիտի կրնային հին ձեռագիրներու մեջ աղատութեն իրար փոխարինել. մինչդեռ մենք կրեանենք, որ ամենեկին շփոթությունը չկա անոնց մեջ և եւ, իա իրար չեն փոխանակեր: Ընդհակառակն, նույնիսկ այնպիսի տեղ, ուր սպասելի էր իա, հայերենը ազատ կերպով կհանե եւա. աղպեա՝ ուղ. եւայի, սեռ. Եսայեալ (ոչ թե Եսայիալ): Ասիկե հարմապեւս կերեալ, որ եւ և իա տարբեր բաներ էին և նոյ լեզուն պիտեք որոշ կերպով զանազանել զանոնք իրարմէ: Իրանյան *iya* հայերենի մեջ կդառնա եւա և ոչ իա. ինչ. պհլ. *siyav* > հալ սեաւ են: Հին հայերեն լիեալ, որ նախավոր ձեն է, կուտա հետո լեալ, բայց ոչ *լիալ¹: Այսպիսով, Հ. Աճառյանը գտնում է, որ եւա երկրարբառն արտասանվել է ea, ալլ կերպ առած, նրա ոչ վանկարաւ բաղադրիչն է եղել ե-ն. այդպէս ընդունելու: պատճառն էլ այն է, որ նա երկրարբառ է համարում նաեւ իա կապակցությունը, և որովհետեւ եւա երկրարբառի բաղադրիչը ի համարելու դեպքում այդ երկուսի հնչումը պետք է նույնացնեն, ապա ընդունում է ea արտասանությունը: Որ եւա երկրարբառի բաղադրիչն է ի ձայնորդը, այդ մասին խոսել ենք արդեն § 26-ում, ուստի և կրկնություններից խուսափելու համար այստեղ միայն հիշյալ տրվյալները կընենք: Վրացերենի տառադարձությունները ոչ թե ապացուցում են, որ բաղադրիչը եղել է ե, այլ՝ ճիշտ հակառակը, ցույց են տալիս, որ եւա երկրարբառի բաղադրիչը

¹ Հ. Աճառյան, Անդ. էջ 329-330:

շատ մոտ է եղել վրաց. ի ձայնավորին: Նույնպես և հունարեն ու լատինական տառադարձությունները. հունարենը և լատիններենը ունենին ea կապակցությունը, ուստի և աղասուրեն կարող էին եա-ն տառադարձել դրանով, եթե ունենայինք ե+ա, քանի որ տառադարձել են ի-ով, ապա ունեցել ենք ի+-ա: Պարսկական փոխառություններում ունենք երկու կարգի տառադարձություն *iya* կապակցության՝ եա և իա (հմա. *niyaz* > նիազ, բայց՝ *siyav* > սեաւ). դրանք ցույց են տալիս, որ թե ի և թե ե համապատասխանում են պարսկ. ի-ին: Այլ խնդիր է այն, թե ինչու մի դեպքում տառադարձվում է երկբարբառով, իսկ մյուս դեպքում՝ իա կապակցությամբ (երկու վանկ). բայց դա սլաոմա-համեմատական քերականություն է վերաբերում և այստեղ քննության չենք տանի: Եսայի բառի Եսայիայ ձևը ցույց է տալիս, որ հենց ի-ն է դառնում ե. այդպես էլ՝ մատի, հանգի, երկի և նման հիմքերի մատիայ, հանգեայ, երկեայ ձևերը: Այս բոլորի պարզ եղբայրացությունն այն է, որ եա երկբարբառը պետք է դիտել որպես իա, որի մեջ ունենք ձայնորդ՝ ոչ վանկաբար ի:

Ինչ վերաբերում է իա կապակցությանը, ապա մենք նա երկբարբառ չենք համարում և դրա ապացույցն են թիակ, միարձակ, միակ և նման բառերը, որոնց մասին խոսել ենք:

Մենք երկբարբառ չենք համարում նաև իո, իե, իու, եի կապակցությունները. միոյ բառում ունենք երկու վանկ ալնպես, ինչպես միակ բառում. իու կապակցությունը եթե լինեք երկբարբառ, պետք է գրվեր իւ, որովհետեւ, ինչպես հենց ինքը Հ. Աճառյանը անհերքելի փաստերով ապացուցում է, իւ-ը որպես երկբարբառ արտասանվել է իու: Իե կապակցությունը մեծ մասամբ հանդիպում է օտարամուտ անուններում ու մի քանի փոխառյալ բառերում, որոնք ներկայացնում են ուղղակի տառադարձությունները օտար գրություն. հին հայերենի սովորական, կենսունակ բառերի մեջ այդ կապակցությունը երեւան է գալիս այնպիսի բարդությունների ու ածանցումների դեպքում, երբ առաջին եզրում ունենք ի-ով հանգող միավանկ բառ, ինչպես՝ աիեզերք, դի-

ել (գիեցիկ, գիեցումն, գիեցուցանեմ), միեղեն, միեղեն և այլն. բազմալանկ բառերից կազմվածները հարապրություններ են, ինչպես՝ ոսկիեղեգն, որ ավելի սովորական է ոսկի եղեգն գրությամբ: Այստեղ էլ, ուրեմն, ունենք նույն երկվութիւնը, ինչ որ միակ, միավարժ և նման բառերի իսկապակցության մեջ: Իբրեւ զրա ապացույց կարելի է հիշել մեկնակ, մեկ, տեք բառերը. ինչպես հայտնի է, զրանք ստացվել են մի-այն, միակ, տիայր նախաձևերից. առաջին երկուսը ունենք միայն, միակ և մեն, մեկ ձևերով. այս վերջիններն ստացվել են երկրարբանային արտասանության հետևանքով: Ժողովրդական լեզվում զրանք արտասանվել են նախ՝ մի-այն > մեայն, միակ > մեակ, ապա՝ եայ > ն, եա > ե փոփոխությամբ՝ մեկակ, մեկ. արդեն դասական գրարարում զրանք շատ էլ հարգի ձևեր չեն: Նույն ձևով էլ տիայր դարձել է տեայր, ապա՝ տեք. որ դա այդպես է, հիանալի կերպով երկվում է հոլովված ձևերից. ինչպես՝ *տի-առն > տեառն, *տի-արք > տեարք և այլն: Վերջապես, նի կապակցությունը դասական հայերենի համար պարզապես խորթ է և քննության արժանիու հարկ էլ չկա:

Որ իբրք իո, իե, իու կապակցությունները երկրարբաններ չեն, ապացուցվում է նաև հետևյալ ձևով: Գրարար բոլոր երկրարբաններն աշխարհարարում դարձել են պարզ ձայնավոր, ինչպես՝ աւ > օ (օր. աւոււն > տօն), կամ բաղաձայնի ու ձայնավորի կապակցություն. ինչպես՝ ոււ > վա (օր. առուակ > առվակ), իւ > յու (օր. արիւն > արյուն), եա > յա (օր. մատեան > մատյան) և այլն: Չկա մի երկրարբան, որ աշխարհարարում վերածված լինի երկու ձայնավորի. մինչդեռ իու, իո, իե կապակցությունները ունենք իբրեւ ի-ու, ի-ո, ի-ե ձայնավորների կապակցություններ (օր. լիութիւն > լիություն, Անտիոք > Անտիոք, միով > միով, աիեզերք > աիեզերք), ըստ որում այդ ձայնավորների մեջ էլ արտասանվում է յ: Սա նշանակում է, թե այդ կապակցությունները զրարարում էլ երկրարբան չէին, այլ տարրեր վանկեր կազմող ձայնավորներ (հորանջի մատին տեա ստորեւ):

2. Մինչև այժմ մեր քննությունն առած երկրարբառների իջնող (թուլացող) երկրարբառներ էին, բացի մեկից (եա): Բարձրացող (ուժգնացող) երկրարբառներն են ուա, ուո (ւո), ուե, ուի և եա, որոնց մասին խոսել ենք: Հեշտ է նկատել, որ բոլոր բարձրացող երկրարբառների ձայնորդն է ու, և մի դեպքում միայն ե. գրություն մեջ ունենք նաև լո, որի մասին կխոսենք առանձին: Խոսելով ուա, ուի, ուոյ կապակցությունների մասին, Հյուբշմանն ալն կարծիքն է հայտնում. որ դրանք զասական գրաբարում արտասանվել են ուվա, վի, վո: Հ. Աճառյանը ճիշտ կերպով մերժում է այդ կարծիքը հետևյալ ձևով. «Մենք կկարծենք, սակայն, որ UV հնչումը հայ շրթունքներու համար խալառ անծանոթ էր. ասիկա շատ լավ կհաստատուե ու հոլովման գործիականը. այսպես խրատ, սեռ. ար. խրատու, գործ. նույնպես խրատու, փոխանակ ըլլալու խրատով, և հոգնակին ալ խրատուք, փոխանակ խրատովք, ինչպես կապասեինք: Ուի, ուոյ ձևերուն համար Հյուբշման իբր ապացույց կրերէ իւ վերջացող բառերուն հոլովումը. օր. հովիւ-հովուի, քիւ-քուոյ. և ընդունելով, որ ուղղականին մեջ իւ կհնչվի iv, սեռականի մեջ ձայնի անկումով կուզե գտնել ճշտիվ v: Բայց մենք վերր տեսանք, որ իւ չի կրնար ըլլալ iv, այլ iw, հետևաբար նաև սեռականին մեջ ընդունելի չէ vi, vo: Դնելով ուղ. քիու, հովիու, սեռ. քուոյ, հովուի հնչյունները, կունենանք իրարու համապատասխան և շատ կանոնավոր ձևեր»¹: Այս հատվածի մեջ Հ. Աճառյանը միանգամայն ճիշտ կերպով է առարկում UV արտասանության դեմ և գտնում, որ դա հին հայերենում չէր կարող լինել. այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք վերը (§ 30): Ծիշտ է նաև այն պնդումը, որ ուա, ուո, ուե, ուի երկրարբառներ են: Սակայն մեր կարծիքով ընդունելի չէ քիւ քուոյ. հովիւ-հովուի ձևերում եղած ուոյ, ուի և իւ կապակցությունների հարաբերության մեկնարանությունը: Պետք է նկատել, որ երկու գիտնականներն էլ, թեև իրարամերձ

¹ Հ. Աճառյան, Անդ, էջ 332—333:

կարծիքներ պաշտպանելով, կշռում են մեկ հիմնական սկզբունքից, որ, սակայն, ժամանակակից լեզվաբանությունը մերժել է արդեն: Նրանց այդ սկզբունքի համաձայն, եթե թիւ բառի իւ կապակցությունը երկբարբառ է, ապա երկբարբառ է նաև թուոյ ձևի ուն կապակցությունը և, ընդհակառակն, եթե մեկը երկբարբառ չէ, մյուսն էլ այդպիսին չի կարող լինել: Այս սկզբունքն այժմյան հնչյունաբանական ու հնչույթաբանական ուսումնասիրությունները հերքում են. տրվյալ կապակցությունը տվյալ պայմաններում կարող է երկբարբառ լինել, իսկ ուրիշ պայմաններում՝ ոչ: Այս բանը մենք տպացուցեցինք աւ., ոչ երկբարբառների մասին խոսելիս: Ելնելով դեանից, այժմ քննենք թուոյ, հովուի ձևերը: Նախ հիշենք, որ բառալիքի իւ կապակցության մեջ ունենք V ձայնորդ-բաղաձայնը, որ ձայնավորից առաջ ընկնելով վերածվում է ոչ վանկարար ձայնավորի (ուժղնացող երկբարբառի բաղադրիչի), եթե իրենից առաջ մի ուրիշ ձայնավոր չկա, ինչպես լինում է նաև բաղաձայնից առաջ ընկնելու դեպքում (հմմտ. բանիւ, բայց՝ բանիւք): Արդ, առաջադրված խնդիրը լուծելու համար մեզ անհրաժեշտ է նախ պարզել, թե արդյոք այդ ձևերի մեջ ուն կապակցությանը ձայնավորը ը նախորդել է. թե ոչ: Իսկ ինչպե՞ս բառի սեռականն է դարբնոյ, որի մեջ -ի-ն բաղադրվին ընկել է. մեր սկզբունքի համաձայն հովիւ արտասանվել է հովիվ, ուրեմն նաև սեռականում պետք է կորցնե՞ր -ի-ն, իսկ վերջահանդ վ բաղաձայն-ձայնորդը պետք է դառնար երկբարբառի բաղադրիչ. նշանակում է հովուի ձևում ունենք ուի երկբարբառը: Մի քիչ այլ է վիճակը միավանկ բառերի համար. միավանկ բառերի վրակ վանկում ճիշտակոթույս ի-ն վերածվում է ը-ի. ինչպե՞ս՝ կիմ-կընոջ, սիգ-ձըգել, սիլո-սըլոտի և այլն: Հստ ալամ, թիւ, քիւ և նման բառերում էլ ուղղականի թիվ, քիվ արտասանությանը զիմաց պետք է ունենայինք թըվոյ, քըվոյ (քըվի): Այս ենթադրությունը կարծես թե կարելի էր: հաստատել նաև այժմյան արտասանությունը (օր. թըվի), բայց մեզ, այնուամենայնիվ,

թվում է, թե դա ճիշտ չէ: Նախ՝ եթե այդ ձեերում պահպանված լինեիր և-ն Վ արտասանությամբ, ապա Մեսրոպն էլ ինչու պետք է այդ դեպքում գրեր ու: Երկրորդ՝ քանի որ վերջահանգ և-ն ձայնավորից առաջ ընկնելով վերածվում էր ձայնավորի, ապա նրանից առաջ ք չէր էլ կարող ավելանալ: Վերջապես, իւ կապակցությամբ հանդող միավանկ բառերը մի քանի հատ էին միայն (թիւ, խիւ «սարչակ», ծիւ «ծվեն», կիւ «ծամոն», ճիւ «թաթ», հիւ «մի տեւակ խոտ», շիւ «ոտ», ցիւ «ծածկ»), մինչդեռ բաղմավանկ բառերը շատ են և շատ հավանական է, որ նրանց աղվեսցությամբ ու համարանությամբ էլ միավանկ բառերի վերջահանգ և-ն վերածվիր երկբարբառի բաղադրիչի, առանց նախահունչ ը-ի:

Էլ ավելի կնճռուտ է ի հանդող բառերի հոլովածների և ու կապակցության խնդիրը: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ այդտեղ նույնպես ունեցել ենք երկբարբառ, բայց ուռ-ից տարբեր հնչումով: Մենք ընդունում ենք, որ նա եղել է երկբարբառ և արտասանությամբ միանգամայն նույնական ուռ-ի հետ: Այդ հարցը հանգամանորեն քննելու ենք ստորև, ուստի և այստեղ բավականանում ենք այսքանով:

Այն բոլոր գիտողությունները, որ արեցինք ուի և ուռ երկբարբառների մասին, վերաբերում են նաև ուա, ուե կապակցություններին: Ուստի և առանց կրկնությունների գիմելու, կընդունենք, որ դրանք էլ երկբարբառներ են:

Այս բոլոր քննություններն ի մի ամփոփելով, գտնում ենք, որ դասական դրսարարում ունեցել ենք հետևյալ երկբարբառներ՝

իջնող (թուլացող) են. այ, ոյ, աւ, եւ, իւ

բարձրացող (ուժգնացող) են. եա, ուա, ուե, ուի:

Է. Քանի որ այդ երկբարբառները մենք գիտել ենք որպես անբաժանելի վանկաբներ, ապա հարկավոր է պարզել նաև, թե արդյոք դրանք իրոք մեկ վանկ են կազմում, թե ոչ: Ընդհանուր լեզվաբանության տվյալներից գիտենք արդեն, որ երկբարբառները հենց այն դեպքում են լինում, երբ

մեկ վանկի մեջ միանում են երկու ձայնավորներ, որոնցից մեկը կորցնում է իր վանկարար գերը: Այս սկզբունքով դասական հայերենի երկրարրառներից լուրաքանչյուրը մեկ վանկ պետք է կազմեր: Այս բանն ապացուցելու համար Հ. Աճառյանը բերում է մի հիանալի օրվալ. «Կեամ՝ բայը, — գրում է նա, — կատարյալի մեջ կուտայ կեցի, կեցեր, կեաց կամ եկեաց՝ և հավելվածով. ասիկ կերևա, որ միավանկ է և հետևաբար նա երկրարրառն էլ միավանկ է: Ուրիշ երկբարբուսներու համար հարմար օրինակներ չկան, բայց այս միակ օրինակը ինքնին բավական է խնդրին լուծման համար»¹: Այս հիանալի ապացույցից հետո, ի հակառակեն դատելով, զարմանալիորեն պնդում է, թե ուա, ուի, ուե երկու վանկ են կազմել, բերելով նույնպիսի փաստարկ դրանց համար էլ. այսպես. «ուա երկու վանկ էր. լուայ, լուար, լուաւ կամ տուայ, տուար, տուաւ ևն, բոլորն էլ՝ առանց հավելվածի: Երկվանկ ըլլալու էին նաև ուի, ուե, ուո, ուու, որոնց համար գրութալոտաբար նման օրինակներ չունինք»²: Իհարկե, ուու կապակցությունը երկու վանկ է ներկայացնում, և այդ պատճառով էլ երկբարբուս չենք համարել: Ինչ վերաբերում է ուա, ուի, ուե, ուո, ուե կապակցություններին, ապա դրանք կարոտ են սովելի մանրամասն քննության: Այս դեպքում նախահավելված չստանալը թերևս հաստատուն կովան չհամարելնք. ապա ձեն էլ նախահավելված չի ստանում, բայց չենք կարող ասել, թե դա երկու վանկից է բաղկացած: Ավելի կարևոր է այն, որ լուանամ ապառնիում ունի լուաւցութ, և բուլմ՝ լուեացի, այսինքն՝ կրում են ց>ս հնչուհափոխությունը, որին միավանկ բառերը երբեք չեն ենթարկվում: Վերջապես, դրանց ավելանում է նաև լուաց ձեն առանց հավելվածի: Արանցից ամեն մեկն առանձին վերցրած չի կարող դիտվել անառարկելի, բայց բոլորը միանալով արդեն բավական զորավոր կովան են դառնում: Եվ եթե, դրան-

¹ Հ. Աճառյան, Անդ, էջ 334:

² Անդ, էջ 335:

ցից ելնելով, ուա, ուե և մյուս կապակցությունները երկու վանկ համարենք, ապա պետք է ընդունենք նաև, որ դրանք երկբարբառների չեն: Սա խիստ համարձակ պնդում կլիներ՝ հիմնված ոչ բավականաչափ հաստատուն տվյալների վրա: Այս դատողությամբ առաջնորդվելով, մենք պնդում ենք, որ ուա, ուե, ուի, ուռ եղել են երկբարբառներ՝ կադմելով մեկ վանկ, և վերի ձևերը բացատրում ենք այսպես: Ստեղծանեմ բայի կատարյալն է ստեղծ, որ երկվանկ է և նախահավելված չպիտի ստանար, բայց ունենք եստեղծ ձևը, այդպես էլ սպանանեմ-եսպան, սրանք այնքան տարածվել են, որ հետագայում դիտվել են իբրև ճիշտ ձևեր և նույնիսկ Հ. Աճառյանը գրում է, թե «Մենք վարժված ենք ասելու եսպան, եստեղծ»: Բայց ինչպես վերը ասել ենք, Մեյեն և նույն ինքն Աճառյանը ապացուցել են, որ հին և ճիշտ են ստեղծ(=բստեղծ), սպան(=բսպան) ձևերը: Միայն ձևերն առաջացել ու տարածվել են այն բանի հետևանքով, որ ուշ դարերում այդ բառերի սկզբում ը կամ չի արտասանվել կամ չափազանց թուլացիկ, աննկատելի արտասանություն է ունեցել, ինչպես այժմ է: Արդեն դասական գրարարում էլ կապակցված խոսքում նախորդող բառի վերջահանգ ձայնավորից հետո այդ լ-ն չէր արտասանվում (հմմտ. օր. արգելականի ձևերը. մի՛ սպանանելու են): Արդ, եթե այս դեպքում հետին դարերի արտասանություն պատճառով առաջացած սխալն ընդհանրացել է, ապա նույնը կարող ենք ասել նաև լուայ, աուար, թուեսցի և նման ձևերի մասին: Այստեղ հավանությունն ավելի շատ է այն պատճառով, որ ձայնավորից առաջ ու>վ փոփոխությունն սկսվել էր աշդեն հինգերորդ դարում, թերևս հենց Մեսրոպի ժամանակ էլ՝ ժողովրդական լեզվում. դրա համար իբր ապացույց կարելի էր հիշել Փարպեցու մոտ հիշատակված Վրիւ անձնանյւան Վրվայ սեռականը կանոնագրքում, ինչպես և՛ Վրվայր իգական անունը: Մենք կարծում ենք, ուրեմն, որ դեռևս հինգերորդ դարում կամ գոնե վեցերորդ դարի սկզբներում ու>վ փոփոխությունը բավական տարածված է եղել. սրա հետևանքով էլ աուաւ, լուայ, թուեսցի և

նման ձևերն սկսել էին արտասանել տըվալ, լըվալ, թըվեցի և այլն, որպես երկվանկ բառեր: Քանի որ այդ մամանակ գրաբարի խոնարհումը դեռևս չառ կենսունակ էր իր նախահաճվելածի և ց>ս հնչյունափոխության աեսակետից, ապա նախնական ետուայ, ելուաց, լուացցուք, թուեցցի ձևերը մերածվեցին տուայ, լուաց, լուացցուք, թուեցի ձևերին, ինչպես որ հակառակ ընթացքով սպան, սանդ ձևերն էլ դարձան եսպան, եսանդ և իրենք մոռացություն մատնրվեցին:

Այս բացատրությունը կարծում ենք, որ կարելի կլինելուա, ուե, ուի, ուո դասական գրաբարի համար դիտել խթրև մեկական վանկ և համարել երկբարբառներ: Համենայն դեպս, այս հարցին հատկապես կանգնադառնանք վարձյալ աշխատությունս պատմական մասում, թերևս նոր տվյալներով ավելի մեծական խոսք ասելու համար:

35. Վերը եռաբարբառ համարված եաւ, եայ, ուաւ, ուայ, ուոյ կապակցություններից միայն եաւ, եայ և ուայ կապակցությունները կարող են միակ վանկում լինել ազատորեն, ուաւ կապակցությունը վակ վանկում ուեննք միայն մի քանի բառերի հոգնակի գործիականում (օր. հովուաւք): Իսկ ուոյ կապակցությունը միայն հոգավոր սեռական հոլովում (օր. պատուոյն, պատուոյս են): Այդ բոլորը հանդես գալով բառավերջում (սեաւ, կեայ, տուաւ, տուայ, պատուոյ են), բնականաբար կաղմում են երկբարբառի ու բաղաձայն ձայնորդի կապակցություն, քանի որ վերջահանգ յ և Վ, ինչպես ցույց ենք տվել, բաղաձայն են եղել: Նշանակում է, այդ կապակցությունները որպես եռաբարբառ կարող ենք դիտել միայն միակ վանկերում (բաղաձայնից անմիջապես ստաջ):

Այսպիսով, ալթմ, արդեն ստուգված տվյալների հիման վրա, կարող ենք ընդունել, որ դասական հայերենի ուներ եա, ուա, ուե, ուի, ուո, ալ, աւ, եւ, ոյ, իւ երկբարբառները և եաւ, եայ, ուայ, ուաւ, ուոյ եռաբարբառները:

36. Մեզ մնում է ալթմ խոսել Է-ի մասին: Նախքան նրա երկբարբառ կամ պարզ ձայնավոր լինելու խնդիրը քն-

նելլո, պարզենք նրա, որպես վանկաբնի և իմաստազատիչ միավորի, ոլորտը, նվազագույն զույգերի համեմատությունը:

հէն—հան խէթ—խեթ հէն—հին հէն—հուն խէթ—խութ
քէն—քան գէտ—գետ գէր—գիր քէն—քուն էր—որ
էջ—աջ էն—են էր—իր էջ—ուշ

աշխէտ—աշխատ բանէ—բանի կապէք—կապիք
կապէր—կապար գալլէ «բերանկապից»
գալլոյ «գալլից» հեղէք—հեղուք
ծովէ—ծովու

Այս բոլոր գույգերի մեջ էլ է-ն հակադրված է միայն ձայնավորներին: Նույնպիսի հակադրություններ կարող ենք ունենալ նաև է-ի և երկբարբառների միջև, ինչպես՝

գէր—գալլ էր—ալլո—ոլլո—իւր բանէր—բանալլ
տէր—տուար կէս—կեսս հրէ—հրեսլ
խէթ—խալթ, խաւթ, արդէն—արդին
խուլթ քէշ—քաւշ արդէք «ձևավորում հք»—արդեք
երէք «երեներ»—երեք

Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, հակադրությունն ատկա է, որից և կարող ենք եզրակացնել, որ է-ն հնչույթ է: Բերված բոլոր օրինակների մեջ թե՛ բառասկզբում, թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում է-ն շեշտակիր է, այլ կերպ ասած, նա կարող է լինել կամ միավանկ բառերում կամ էլ բազմավանկ բառերի վերջավանսում: Բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկում է կարող է լինել միայն ձայնավորից առաջ (բաց վանկում). օրինակ՝ քնեած, միջօրեից, ոսկեղ և այլն: Այդ բոլոր դեպքերում նա ստացվում է եայ (քնեայ-ած, ոսկեայ-ող, միջօրեայ-ից) կամ եա (օր. ատեամ—ատեայի—ատէի) կապակցություններից և, այդպիսով, վերածվում նրանց լծորդին: Նույն կապակցությունները փակ վան-

կում ալլ փոփոխության են ենթարկվում. ահի բառում ունենք է<եայ (տի-սլը>տեայր>տէր), մեն բառը զրված է և մն և մնն. պետք է կարծել, որ հնագույնը և ճիշտն է մեն, որ ստացվել է մի-այն բարդութունից: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դասական գրաբարում եայ հոսքարբարը շեշտակորույս լինելով փակ վանկում էլ դարձել է (ե) և մի-այն հետագայում է, որ նույնացել է ե-ի հետ: Դրան հակառակ, եա երկրարբառը փակ վանկում շեշտակորույս լինելով դառնում է ե (մատնան—մատենի): Այսպիսով, ե հնչույթի գործածություն ունի, գոնե մեզ հասած ավանդական գրի համաձայն, սահմանափակվում է բառակցքով, շեշտակիր վանկով և նախաշեշտ վանկում՝ միայն ձայնավորից առաջ:

37. Այժմ մեզ հետաքրքրում է այն հարցը, թե դասական գրաբարում ե-ն պարզ ձայնավոր էր, թե երկրարբառ: Որ հնագույն ժամանակներում նա երկրարբառ է եղել (եյ), այդ հայտնի է բոլորին. հայտնի է նաև, որ ուշ շրջանի գրաբարում նա վերածվել է պարզ ձայնավորի, որ հանգեցրել է նրա և [ե]-ի նույնացման: Ինչ վերաբերում է դասական գրաբարի շրջանին, ապա տարածված կարծիքն այն է, որ նա եղել է պարզ ձայնավոր և հակադրվել է ե-ին որպես փակ ձայնավոր: Թեև մենք էլ այդ կարծիքին ենք եղել, սակայն փաստերն այժմ մեզ հարկադրում են վերանայել այդ կարծիքը: Ելնելով լեզվական տվյալներից, մենք այժմ այն եզրակացությունն ենք հանդում, որ ե-ն դասական հայերենում, այսինքն՝ հինգերորդ դարի առաջին կեսում եղել է երկրարբառակերպ: Սրա համար կարելի է բերել հետևյալ փաստերը. 1) Շեշտակիր ձայնավորները՝ շեշտից զրկվելով ու նախաշեշտ դառնալով՝ ընկնում են կամ վերածվում [լ]-ի, իսկ երկրարբառները վերածվում են պարզ ձայնավորի. ե-ն շեշտից զրկվելով դառնում է ի, այսինքն՝ կրում է երկրարբառների հատուկ փոփոխություն, ինչպես՝ դեզ-դիզեմ, ուրեմն նա երկրարբառ էր: 2) Եռարբառները նույն հանգամանքներում վերածվում են երկրարբառի, որ ձայնավորից առաջ դառնում է ձայնավորի ու ձայնորդ-բաղաձայնի կապակցություն. եայ

եռաբարբառը վերածվում է հ-ի, այն է՝ երկրաբառի: Գ) Ուե վանկաբունը նույն հանգամանքներում դառնում է ուի, այսինքն՝ վերածվում է երկրաբառի, ինչպես՝ պատուեթ-պատուիթեմ, նուեթ—նուիթատու և այլն. նշանակում է ուե վանկաբունը եռաբարբառ է, և քանի որ ու-ն ոչ վանկաբար ձայնորդ է. ապա հ-ն եռաբարբառի մեջ ներկայացնում է երկրաբառ (ei): Դ) Պատմա-համեմատական քերականություն տվյալները հաստատում են, որ գրաբարյան հ-ն ստացվել է ei կամ ai երկրաբառից. դասական գրաբարում էլ գործում է այն կանոնը, որի համաձայն |ե| և |յ| իրար միանալով տալիս են հ, օրինակ՝ գործե-յք > գործեք, գործե-յր > գործեք և այլն: Այս տեսակետից շատ ուշագրավ են իրանական փոխառությունները: Ընդունված է կարծել, թե պահլավական շրջանի փոխառությունների մեջ ē-ն (երկար e) դառնում է հ, իսկ e-ն (կարճ)՝ հ կամ բառի վերջում՝ հ, բառամիջում՝ ե: Որ բառավերջում միշտ ունենք հ, այդ ճիշտ է, բայց դա զուտ հայկական երևույթ է և բացատրվում է այն կանոնով, որ բառը ձայնավորով վերջանալ չէր կարող: Ուստի և բառավերջի այդ փոփոխությունը տվյալ դեպքում մեղ որևէ բան ասել չի կարող: Ինչ վերաբերում է պահլավերենի e ձայնավորի փոփոխությունը հայերենում, ապա առաջին հայացքից դա ներկայացնում է խառնակ վիճակ: Հիրավի պահլավերենի e-ի դիմաց փոխառյալ բառերում ունենք ե, հ կամ ի. ինչպես՝

e, ē > h

դեն «հավատ» < պհլ. dēn

պետ < pet

շեպ «զառիվայր» < šep

դեհ «կողմ» < dēh

աւեր < aver

ապենիազ < apēniyaz

դեհկան < dēhkan

դեսպան < dēspan

ē > t

տշխտ < պհլ. sēt, xset

գազպեն < gazpen

դէս < gēs

դեմ [ք] < dem

գոմէշ < gavmēš

շէն < sēn

պարտէզ < pardēz

պէս < pēs

հրեշտակ < frēštak
կեշտ «կրոն» < keš

հանդէս < handēs
վէգ «կսիվ» < veg
վէմ < vēm
քէշ < keš
զէն < zen

ē > /r

նիզակ < պհլ. nezak
զիմակ < dēmak
տաճկինակ «գալտապան» < tačikēnak
ապիրատ < apēdat
ապիկամ < apēkam
յանդիման < andēman

Այս երեք շարքի բառերը համեմատելով իրար հետ՝ տեսնում ենք, որ պահլավական ē-ի զիմաց հայերենում ունենք և կամ է շեշտակիր վանկում, և է կամ ի նախաշեշտ վանկում: Այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են աւեր, դեպտն, զէս, շէն և այլն, այնքան հուշնական են պահլավական ձևերի հետ, որ հազիվ թե կարելի լինի մտածել, թե երկու շարքի բառերը տարբեր աղբյուրներից են փոխառվում: Եվ այնուամենայնիվ, դա այդպես է: Անտուան Մեյեն իր „Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique“ աշխատության մեջ՝ խոսելով է ձայնավորի մասին, ասում է, որ փոխառյալ բառերի մեջ նա ծագում է իրանական ai (պահլ. ē) երկրարբառից, և իբրեւ օրինակ է բերում հայ. տեգ < taeγa (պհլ. tēγ): Ստուգելով բոլոր իրանական փոխառությունները, որոնց մեջ հայերենն ունի և կամ է պահլավական ē-ի զիմաց, տեսնում ենք, որ հայերենի է-ն բոլոր պեպքերում համապատասխանում է Ալեքստալի լեզվի ae երկրարբառին, ինչպես՝ տեգ < ալ. taeγa, գէս < ալ. gaēsa, պէս < ալ. paēsa, վէգ < ալ. vaeγa, պարտէզ < pairidaēza, հանդէս < handaēsa և այլն¹: Այս բոլոր օրինակները ճիշտ ու ճիշտ համընկնում են

¹ Բոլոր օրինակները բաղում ենք Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունից» (Ա. մաս, էջ 218—324):

Մեկի ասածին. ուստի և առանց վարանելու կարող ենք ասել, թե ուր որ հայերենն ունի բառամիջի է, նա ստացվել է հին պարսկերեն *ai* (= *ամեստ. ae*)-ից: Ընդհակառակն, ուր որ հին պարսկական *ai* (= *ավեստ. ae*) երկբարբառի փոխարեն ունի է, ապա դա ստացված է պահլավական *e*-ից, ինչպես՝ *դեհ* < *պհլ. dēh*, *դեն* < *պհլ. den*, *շեպ* < *պհլ. šep*, *պետ* < *պհլ. pēt*, *աւեք* < *պհլ. avēr* և այլն: Այս կանոնը հաստատող լավ օրինակ է կեշա և քեշ բառերի վանկաբնի տարբերութունը: Երկու բառն էլ ներկայացնում են իրանական միևնույն արմատը, բայց մեկը՝ քեշ փոխառված է հին պարսկերենից, ուր ունենք *ալ. tkaesa* (հայրսկ. *kaiša*), իսկ մյուսը՝ պահլավերենից, ուր ունենք *keš* ձևը: Գոմեշ բառի պահլավական ձևն է *gavmeš*. Հյուբշմանը և Աճառյանը ենթադրում են, որ նա պետք է փոխառված լինի պահլավական մի բարբառից, որն ունի *gomeš* ձևը, քանի որ *gavmeš*-ը պետք է տար հայ. գաւմէշ: Մեր գտած կանոնը ցույց է տալիս, որ նա ստացված է հայրս. *gaomaesa* ձևից: Պահլավերեն *dēw* բառի դիմաց ունենք հայերեն *դեւ*. Թվում է, թե նա պետք է պահլավական ձևից ծագեր: Բայց ունենք *դիւի*, *դիւաց*, *դիւաճաճ*, *դիւաճար* և այլն, որոնց մեջ շեշտակորույս ձայնավորը /ե/ դարձել է ի. նշանակում է նա պետք է լիներ *դեւ*, փոխառված հայրս. *daiwa* (*ալ. daēwa*) ձևից. ուղղական հոլովում էւ-ը դարձել է եւ, որովհետև հայերենը չուներ էւ կապակցությունը: Վերջապես, այդ կանոնն ապացուցում են նաև այն բառերը, որոնց մեջ ունենք նախաշեշտ վանկի է կամ ի: Այն բոլոր բառերը, որոնց մեջ ունենք ի պահլավական *e*-ի դիմաց, փոխառված են հին պարսկերենից. հայրս. *ai* երկբարբառը հայերենում դարձել է է, իսկ սա էլ շեշտից առաջ ընկնելով՝ փոխվել ի-ի, ինչպես՝ *paesak* > *պէսակ* > *պիսակ*. *naezak* > *նէզակ* > *նիզակ* և այլն. ընդհակառակն, այն բառերը, որոնց մեջ ունենք է, փոխառված են պահլավերենից, ինչպես՝ *դեհկան* < *dēhkan*, *հրեշտակ* < *freštak*, *դեսպան* < *dēspan* և այլն: Այս բոլորի հզորացությունն այն է, որ հին հայերեն է-ն որպես երկրարբառ, միշտ էլ փոխարինել է իրանա-

կան *ai* (աւ. ae), *ei* երկրարբառներին: Նույն բանը հաստատվում է նաև հունական փոխառություններով: Հայտնի է, որ հունական փոխառությունների մեծագույն մասը գրքային լեզվից է կրում, այսինքն՝ բաղմամբիվ բառեր հայ մատենագիրները և թարգմանիչները գործածել են, բայց դրանք չեն մտել խոսակցական լեզվի մեջ: Դրանք բնականաբար փոխառված են պրերի ստեղծումից հետո, և որովհետև հեղինակներն աշխատել են հարադատորեն տառադարձել հունարեն բառերը, որից արժեք չեն կարող ներկայացնել արտասանությունը ճշտորոշելու համար: Բայց կան բառեր էլ, որոնք անշուշտ ժողովուրդը գործածել է, ինչպես՝ եկեղեցի, լապտեր, բեմ, կեմ, կեռաս և ալլեն, և ալլեն: Դրանք համեմատաբար ավելի հին փոխառություններ են, քան գրքային փոխառությունները, բայց, հավանաբար, չորրորդ դարից ոչ ավելի հին: Արդ, այդ բառերի մեջ հունարեն ε և η հավասարապես դառնում են η , ինչպես՝ եկեղեցի < $\varepsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$, լապտեր < $\lambda\alpha\mu\pi\tau\eta\rho$, կեմ < $\kappa\epsilon\mu\sigma$, կեռաս < $\kappa\epsilon\rho\alpha\sigma\sigma$, մեկան < $\mu\epsilon\lambda\alpha\nu\sigma$, մետաքս < $\mu\epsilon\tau\alpha\chi\alpha$ և ալլեն: Իր դրանք ժողովրդական փոխառություններ են, երևում է նաև հունարենի հատուկ վերջավորությունների անկումից, ըստ որում, գրքային փոխառությունների մեջ նրանք սովորաբար պահպանվում են, ինչպես՝ տկաղեմիա < $\tau\acute{\alpha}\kappa\alpha\delta\eta\mu\epsilon\iota\alpha$, արղեստես < $\alpha\rho\gamma\epsilon\sigma\tau\epsilon\varsigma$ և ալլեն: Արդ, եթե η -ն պարզ ձայնավոր լիներ՝ փակ արտասանությամբ, սպասելի էր, որ հունարենի երկաբ η -ն վերածվեր η -ի, զոնե շեշտի տակ, ինչպես որ արվել է ուշ շրջանի փոխառությունների մեջ:

Այս բոլորից պետք է նշանակալի, որ դասական հայերենում η -ն ունեցել է երկրարբառային արտասանություն էլ, *ei*) և վերածվել է պարզ ձայնավորի հինգերորդ դարի երկրորդ կեսից ոչ շուտ: Այնուամենայնիվ, քանի որ բնրված տվյալների մեծագույն մասը վերաբերում է ավելի հին շրջանին, իսկ 5-րդ դարի համար անվերապահորեն ճշգրիտ փաստեր պեթթն չկան, մենք հավանական ենք համարում, որ միսրոպլան շրջանում էլ արդեն նա արտասանվում էր ոչ թե η բռքես բուն երկրարբառ, այլ իբրեւ երկրարբառակերպ

(դիֆտոնգոյիդ): Ուստի և՛ վերի երկբարբառներին կապելանս և երկբարբառակերպը:

38. Քանի որ Է-ն երկբարբառակերպ է և ներկայացնում է *ei* վանկարունը, ապա նրա և մի ուրիշ ձայնորդի միասնությունը մեկ վանկաբնի մեջ, ընականաբար, պետք է դիտել որպես եռաբարբառ կամ ավելի ճիշտ՝ եռաբարբառակերպ (տրիֆտոնգոյիդ): Այդպիսի վանկաբուն է միայն ուե-ն, որ հանդես է գալիս միայն վերջավանկում, ինչպես՝

պատուէր—պատուար

կուուէր—կուէր

նուէր—նոր

աղուէս—աղաս

նախանձուէ—նախանձու

պատուէր—պատէր

ցրուէ—ցրուի

Շեշտից զրկվելով՝ ուե-ն դառնում է երկբարբառ ուի, ինչպես՝ պատուէր-պատուիրեմ, նուէր-նուիրեմ, աղուէս-աղուիսու (ըստ այսմ՝ աղուէսու ձևը հետին է) և այլն: Այդ է պատճառը, որ մինչդեռ բառավերջում ունենք ուե—ուի հակադրությունը, շեշտից առաջ այդպիսի հակադրություն գտնել չենք կարող: Դրանից պետք է եզրակացնել, որ նախաշեշտ վանկի ուի-ն ուե-ի լծորդն է, մինչդեռ շեշտակիր ուի երկբարբառի համար շեշտակորույս վանկի լծորդն է ու: Մյուս կողմից, դա նշանակում է, որ ուե և ուի լրացուցիչ բաշխման հարաբերություն մեջ չեն, քանի որ միևնույն պայմաններում նրանք հակադրվում են միմյանց որպես իմաստադատիչ միավորներ: Այսպիսով, վերը թվարկած եռաբարբառներին ավելանում է նաև ուե եռաբարբառակերպը:

39. Հայ հին մատենագրություն մեջ և, առաջին հերթին Աստվածաշնչում, կան բազմաթիվ անուններ, որոնց վերջավանկում գտնում ենք իե կապակցությունը, որ հաճախ գրվում է նաև իե, ինչպես՝ Եդիէլ, Եդրիէլ, Ադրիէլ, Եզեկիէլ և այլն: Պատահում են նաև եե, իա (Աբդեէլ, Աբդիա) և այլ կապակցություններ, սակայն դրանք բոլորն էլ Աստվածաշնչի թարգմանություն ժամանակ կատարված ուղղակի տառադարձություններ են և չեն կարող հնչույթաբանական վերլուծու-

թյունների հիմք հանդիսանալ: Բնիկ հայկական բառերում, ինչպես և իրանական փոխառություններում (ոչ հատուկ անուններում) ալֆաբետի կապակցություններ չունենք, որից և կարող ենք եզրակացնել, թե դրանք չպետք է դիտել որպես երկբարբառներ, ըստ որում իա-ն, ինչպես գիտենք, իբրև երկբարբառ գրվում էր եա:

Ամփոփելով մինչև այժմ կատարած վերլուծությունները, պալիս ենք այն եզրակացության, որ դասական հայերենն ուներ հետևյալ վանկաբնային հնչույթները.

- ա) ձայնավորներ՝ |Ա|, |Ե|, |Ո|, |Ը|, |Ի|, |Ու|,
- բ) երկբարբառներ՝ |ԵԱ|, |ՈւԱ|, |ՈւԵ|, |ՈւԻ|, |ՈւՈ|, |ԱՅ|, |ԱԻ|, |ԵԻ|, |ՈՅ|, |ԻԻ|
- գ) երկբարբառակերպ՝ |Է|
- դ) եռաբարբառներ՝ |ԵԱԻ|, |ԵԱՅ|, |ՈւԱՅ|, |ՈւԱԻ|, |ՈւՈՅ|
- ե) եռաբարբառակերպ՝ |ԱԷ|:

Գ. Բ Ա Ղ Ա Ջ Ա Յ Ն Ն Ե Ր

40. 'Իստական հայերենն աչքի է ընկնում իր բաղաձայնական համակարգի ճոխությամբ: Մի կողմ թողնելով ձայնորդները, որոնց մեծապույն մասը միայն բաղաձայնական զեր ունի, իսկ երկուսը՝ յ և լ նաև՝ ձայնավորի, դասական գրարարի բաղաձայնները ձայնալին հնչյունաբանության հիմունքներով կարող ենք բաշխել հետևյալ երեք խմբերի միջև.

- ա) ձայնեղներ՝ բ, գ, դ, ձ, լ, ժ, զ,
- բ) պարզ խուլեր՝ պ, տ, կ, ծ, ն, ս, չ, խ, հ,
- գ) շնչեղացած խուլեր՝ փ, ք, բ, ց, շ:

Այստեղ չեն բերված ո ձայնեղն ո ֆ խուլը, որոնք դասական գրարարում չկային:

Բաղաձայնների այդ խմբերը մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ դասական գրարարի բաղաձայնական համակարգը հիմնված էր ձայնալին (սկզբնական) հատկանիշների եռյակ

հակադրութեան վրա՝ պալթականների համար, այն է՝ ձայնեղութուն-խլութուն-շնչեղութուն, և երկակի հակադրութեան վրա՝ շփականների համար, որ է՝ ձայնեղութուն-խլութուն: Ի՞նչ որպէսզի վերլուծութիւնները ավելի պարզ դարձնենք, հակադրվող նվազագույն միավորների երեք շարք կբերենք պալթականների և երկու շարք շփականների համար՝:

Դասական դրարարի պալթականները արտասանական շնչունաբանութեան հիմունքներով, առաջժամ պայմանականորեն, կարող ենք բաժանել զարձկալ հետեյալ երեք կարգերի.

- ա) շրթնային՝ ր, պ, փ
- բ) առաջնալեզվային՝ դ, ա, թ
- գ) ետնալեզվային՝ գ, կ, ք

Սրանցից առանձնանում են ծ, ճ, զ, ը, ձ բաղաձայնները. որոնք սովորաբար բարդ կամ պայթաշփակում (կիսաշփական, կիսապալթական) են կոչվում. դրանք բոլորն էլ առաջնալեզվային են:

Նույնպիսի մոտեցումով շփականները ներկայացնում են չորս շարք՝ հետեյալ ձևով.

- ա) շրթնային՝ լ
- բ) առաջնալեզվային՝ զ, ժ, ս, շ
- գ) ետնալեզվային՝ լւ
- դ) կոկորդային՝ հ

Ինչպէս տեսնում ենք, դասական դրարարում շրթնային, ետնալեզվային և կոկորդային շփականները զուգեկի չեն կադ-

Ըստ Յակոբսոնի, Ֆանտի, նրանց հետեղութեամբ՝ Շահումյանի և ուրիշների յուրաքանչյուր բաղաձայնում հակադրութուն կարելի է վերաձել երկանգամ հակադրութեան՝ տարբերակիչ հատկանիշների նույնացումով: Թեև մենք էլ այդ տեսակետին համաձայն ենք, բայց դա հարմար է կենդանի լեզուների համար՝ փորձառական տվյալների առկայութեան պայմաններում: Ուստի և այստեղ չենք կիրառի այդ մեթոդը:

մում. առաջինն ունի միայն ձայնեղը, առանց խուլի, իսկ երկրորդն ու երրորդը, ընդհակառակն՝ ունեն խուլը, առանց ձայնեղի:

40. Ելնելով վերի խմբավորումներից, առնենք հետևյալ նվազագույն զույգերը՝ թվարկած բաղաձայնների հնչուլթան-լին դերն ու բաշխումը որոշելու համար.

բար-պար-փար	պար-սար-բար-փար	ձին-սին
դուր-տուր-թուր	տուր-սուր-թուր-դուր	ցին-սին-ծին
գան-կան-քան	կան-սան-քան-գան	չոր-ծոր-սոր
զուր-սուր	զուր-կուր	
ժանդ-զանդ	ժան-գան	ծոյլ-խոյլ-բոյլ
ժան Վժանահոտու-	չար-քար	ձիր-ցիր-ծիր
Ի յուն-սան Վզորագունդ՝		
շահ-ժահ	շար-պար	ջան-գան-բան
շուն-սուն	հուր-տուր	ջեր-ձեր-բեր
շար-լար	խնդ-տեղ	ճար-շար
հուր-զուր	բեր-գեր	ճամ-բեմ-կեմ
հոր-խոր	դիր-դիր	ցին-կին-զին
հին-սին	դեղ-խեղ	ջան-ժան-շան
հէն-զէն	հուր-թուր	ձոյլ-հոյլ
հար-շար	զանդ-կանդ	ջուր-հուր-տուր
համ-ժամ	ժամ-կամ	ձոյլ-ծոյլ
խոր-սոր	սէդ-տէդ	ցայտ-խայտ
խեղ-զեղ	բուտ-սուտ	ձեր-թեր-քեր
խիթ-շիթ		ցեղ-տեղ-դեղ
խանդ-ժանդ ¹		

Այս հակադրությունները ցույց են տալիս, որ մեր թված լրագաձայններից յուրաքանչյուրը հակադրվում է բոլոր մյուս-

¹ Ժանդ բառը ավելի ճիշտ է գրել ժանտ. բայց այստեղ մեզ հետաքրքրում է իս—ծ հակադրությունը. քանի որ նո—նդ կապակցության հակադրությունը այդ բառում իմաստազատիչ դեր չի կատարում, ապա պարզ է, որ խանդ—ժանդ կամ ժանտ հակադրության մեջ իմաստազատիչ դերը պատկանում է իս—ծ հնչուլթաներին:

ներին, գոնե բառասկզբում, իր իմաստագատիչ ղերով: Սրանից ելնելով էլ, ավելի հանգամանորեն քննենք դրանցից յուրաքանչյուրի ոլորտը:

41. Շրթնային պայթականներն են բ, պ, փ, որոնց հընչովթային ղերը որոշնչու համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն միավորները.

արբի-արիի

բար-պար

պարել-փարել

բովթ-փովթ

բուտ-պուտ

ապ-ափ

անբառ-անփառ

տապ-տափ

կապումն — կափումն

Հակադրվող միավորներն, ինչպես տեսնում ենք, սակավ են ու ոչ բոլոր ղերքերն ընդգրկող: Չենք գտնում, օրինակ, բ-պ, բ-փ հակադրությունները բառամիջում և բառավերջում: Պատճառը բ-ի գործածություն ունեցող սահմանափակությունն է: Քննության առնելով բոլոր բնիկ հայերեն արձատական բառերը՝ մենք պարզեցինք, որ բ կարող է լինել բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ, իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ միայն դ, ր, մ ձայնորդներից հետո (օր. աղբիւր, որբ, դարբին, քումբ). դրանց ավերանում են սկիզբն, ազբն և մի քանի այլ բառեր, որոնց ծագումն անհայտ է և որոնց մեջ բ-ն գտնվում է վ-ից հետո: Համեմատական քերականության մասին բանը հեշտությանը պարզաբանվում է. հնիս. բառասկզբի bh հայերենում դառնում է բ, իսկ բառամիջում ու վերջում՝ ձայնավորից հետո՝ լ, վ, ձայնորդից հետո՝ ր, հնիս. օ-ն բոլոր ղեպքերում դառնում է պ, հետևաբար, այդ օրենքի համաձայն էլ հին հայերենում բ չէր կարող լինել արմատական բառերի մեջ՝ ձայնավորից հետո: Այս նույն պատկերն են ներկայացնում նաև հին պարսկական ու պահլավական, ինչպես և միջերկրական, ասորական, ուրարտական ու հին կովկասյան փոխառությունները: Հատկապես իրանական փոխառությունները ուշադրության են արժանի նրանով, որ նրանց մեջ էլ ունենք $b > r$ բառասկզբում և ձայնորդից հետո, $b < l$ — բառամիջում՝ ձայնավորից հետո, ինչպես

իրան. band > հյ. բանա, իրան. kumbet > հյ. գմբեթ, բալց. *tabil > աաւիդ, varaband > վարաւանդ, *dandanaband > դանդանաւանդ և ալլն, ալլապէս և՛ թրակո-փոյուզիական Sabajios > աաաուած: Հաժաքելով ալն բառերը, որոնց մեջ ձախնալորից հետո ունենք բ, տեանում ենք, որ նրանք բա-
ղաղրյալ (բարդ կամ ածանցաւոր) բառեր են, կազմված հալ-
կական հոգի վրա (ինչպէս՝ ծածկաբար, նրբաբար, միաբան,
բարձրաբերձ, հիւրաբեր, լուսաբեր և ալլն) և կամ հունա-
րենից ու ասորերենից փոխառյալ բառեր (ինչպէս՝ հն. abbā
> արբա, հն. anabōlaion < աղարողոն, հն. ébenos > երբնոս,
ասոր. abila > արեղայ, ասոր. gubb < գուբ և ալլն): Ըստ
որում, հունական փոխառությունների մեջ էլ ունենք զաւար,
որի մեջ հուն. b > հյ. ւ, իսկ դա նշանակում է, թե ալլ բա-
սը վաղ շրջանում կատարված ժողովրդական փոխառություն
է: Մանի որ դասական հայերենում արդեն բ կարող ենք ու-
նենալ բառամիջում ձախնալորից հետո (բարդ և ածանցաւոր
բառեր, հունական և ասորական փոխառություններ), ապա
սինխրոնիկ տատմասիրության տեսակետից նվազագույն
միալորների սահմանափակութիւնն ալլ դիրքում առանձին
կարեւորութիւն չունի: Բ-ալ-վ բաղաձայնների շարքում բ-ն
լրացուցիչ բաշխման հարաբերութիւն մեջ չի գտնվում ոչ
ալ-ի, ոչ էլ վի-ի հետ և, հետևաբար, դրանք երեքն էլ ինք-
նուրույն հնչույթներ են: Սակայն պատմա-համեմատական տա-
տմասիրութիւն տեսակետից դա շատ կարեւոր մի օրինք
է, որովհետեւ նրանից ինքնին բխում է, որ՝ ա) հնագույն
շրջանում բ-ն և վ(ւ)-ն եղել են լրացուցիչ բաշխման հարա-
բերութիւն մեջ և, հետևաբար, ենթահնչույթներն են եղել
մեկ հնչույթի, բ) ալն բոլոր բառերը, որոնց մեջ ձախնալո-
րից հետո բառամիջում կամ վերջում ունենք բ, կամ հայկա-
կան հոգի վրա կազմված բարդ և ածանցաւոր բառեր են,
կամ 2-րդ—3-րդ դարերից հետո կատարված փոխառութիւն-
ներ:

42. Առաջնայիզլային պալթմականներն են դ, ա, ք, որոնց
համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն միալորները.

դի-տի-թի	արդունք «գեղարդներ»-արթունք
դուր-տուր-թուր	անաւղ-անաւթ
արդ-արտ	աղաւտ-աղաւթ
	լաւեմ-լաւտեմ

Այստեղ էլ, թեև հակադրութիւնը գտնում ենք բոլոր դիրքերում, ահառամենայնիւ պետք է նշենք, որ բնիկ հայերեն բառերում բառամիջում դ ունենք միայն ձայնորդի ու ձայնավորի միջև (երդումն, արդար), զ-ից հետո՝ ազգը բառում և երկու ձայնավորի միջև՝ կրկնավոր բառերում (զազար, զեզնիւմ)։ Նկատելի է նաև, որ շ-ից առաջ սովորաբար ունենք ք լիւ։ Ղ, իսկ շ-ից հետո՝ միայն ա։ Բայց այս դեպքում, բնականաբար, ոչ թե լրացուցիչ բաշխում ունենք, այլ առնմանութիւն ու տարնմանութիւն հետ կապւած լծորդութիւն։ Ըստ ալում, դ-ա-ք եռյակ հակադրութիւնն էլ հընչութեամբանական է, և նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ հնչույթ է ներկայացնում։

ԷՅ. Ետնալեզվային պայթականներն են գ, կ, ք, որոնց համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագույն միավորները.

դիւր—կիւր	կրգ—երկ	դեր—քեր	կար—քար
դարի—կարի	լարգ—լարկ	դողիլ—քողիլ	լըկի «կակդում է» —լըքի
զլուր—կլուր	անգին—անկին	ագիս (հլց. ագի բառի) —աքիս	լիկ—լիք
դոգ—կոկ	ագան—ակսն	հեղգ—հեղք	տիկ—տիք
կրագ—կրակ		հինգ—հինք	հերկ—հերք
			մեղկ—մեղք
			երէկ—երէք
			«երեներ»

Այստեղ էլ հակադրութիւնն ակնբախ է, սակայն այստեղ էլ պետք է նկատել, որ գ—կ հակադրութիւնը չունենք Ե-ից հետո, եթե չհաշվենք ան հախածանցով կազմված բառերը։ Հայանի է, որ ձեռագրերի մեջ Ե-ից հետո շատ բառերում

դուզահեռաբար գտնում ենք մերթ կ, մերթ՝ գ, ինչպես՝ ցանկ-ցանգ, ծունգն-ծունկն, գանգ-գանկ և այլն: Սրանից կարելի կլիներ հզրակացնել, որ ն-ից հետո գ—կ հակադրություն չունենք և, հետևաբար, նրանք այդ դիրքում հանդես են գալիս չեղոք դերում: Բայց մի կողմից անգլիկ-անկլիկ և նման կազմությունք բառերը, մյուս կողմից՝ ընկեցուկ, անկիւն, անկանիլ բառերը յանգոյց, հինգ և ուրիշ այսպիսի բառերի հակադրությունք, ցույց են տալիս, որ դասակարգությամբում ն-ից հետո էլ գ-ն և կ-ն որոշակիորեն տարբեր հնչույթներ են եղել: Նույնպիսի մի վերապահություն էլ կա կ—ք հակադրության համար, ձայնորդներից հետո կ ունենք շատ բառերում, ինչպես՝ մերկ, բողկ, ձաղկել և այլն, մինչդեռ ք ունենք միայն մեղք, հնարք և նման բառերում: Հակադրության համար բերված այդ բառերն, իհարկե, լիարժեք համարվել չեն կարող, որովհետև ք-ի առկայությունն այդտեղ պարամնափորված է ձևարանական հանգամանքներով: Եթե հենվեինք դրա վրա, ապա այստեղ էլ ք-ից հետո ք—գ և ք

կ հակադրությունը կվերանար: Բայց քանի որ, մի կողմից, այդ դիրքում ունենք գ—կ հակադրությունը, իսկ մյուս կողմից՝ արքունի, արքայ և նման բառերը՝ հարկ, արկանեմ, արգանգ, զարգանամ և այլ բառերի հակադրությամբ, որոնց մեջ կ—գ—ք չեն կարող փոխարինել իրար, ապա պետք է ընդունել, որ այս դեպքում մենք լրացուցիչ բաշխում չունենք: Ըստ այսմ, այստեղ էլ ունենք գ, կ, ք հնչույթները:

44. Կատարված վերլուծություններից ելնելով՝ կարող ենք ընդունել հետևյալ պայթական հնչույթների գոյությունը գրարարում.

բ, ա, փ

գ, տ, թ

դ, կ, ք

Կարելի է ենթադրել, որ այս հնչույթներն ունեցել են որոշ չափով տարբեր արտասանություններ՝ տարբեր կապակցություններում. օրինակ՝ Դիոնիսիոսի «Արուեստ քերական»

նութեան» հայերեն թարգմանության մեկնությունների մեջ բերվում են գեամ, գոմ և գամ ձևերը, որից կարելի է եզրակացնել, թե որոշ դիրքերում պալթականները քմայնանում էին: Բայց, նախ՝ բերված օրինակը չի վերաբերում դասական շրջանին, իսկ մյուս կողմից՝ նա ներկայացնում է բարբառային երևույթ, ուստի և դասական գրաբարի հնչույթաբանության համար որևէ արժեք ունենալ չի կարող: Պրոֆ. Կ. Ջահուկյանը¹, ինչպես և ֆրանսիացի լեզվաբան Է. Բենվենիստը² ենթադրում են, այնուամենայնիվ, որ գրաբարում պալթականների քմայնացում գոյություն ունեցել է, գոնե որոշ կապակցությունների մեջ: Ենթադրությունը դեռ կարոտ է ավելի մանրամասն քննության: Մեր կողմից կարող ենք ավելացնել հետևյալը. [Ա] ձայնավորը դասական գրաբարում ունեցել է ոչ միայն ետին, այլև որոշ դիրքերում նաև միջին կամ առաջնային արտասանություն, որ կարող էր հանգեցնել նույնպիսի բաղաձայնի քմայնացման: Հավանական է, որ այդ երկու երևույթները միասնաբար են հանդես եկել և փոխադարձաբար պայմանավորել են իրար: Համենայն դեպս, այդ ենթադրությունը հավանական համարելով էլ, մենք որևէ հիմք չենք ունենա թվարկած պալթական հնչույթներին ավելացնելու քմայնացածները, որովհետև դրանք կարող էին հիշված հնչույթների միայն դիրքային տարբերակները լինել: Պետք է նկատի ունենալ, որ ժամանակակից բարբառների մի մասում էլ քմայնացածները հանդես են գալիս ոչ թե որպես հնչույթներ, այլ որպես ենթահնչույթներ կամ տարբերակներ, թեև մի քանի բարբառներում նրանք ինքնուրույն հնչույթներ են:

Պալթականների հարաբերությունները որոշելու համար ավելի կարևոր է մի այլ խնդրի լուծումը: Գրաբարի ձայնեղ պալթականներն ու պալթաշիականները պարզ են եղել, թե

¹ Г. Б. Джаукян, К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов, ВЯ, 1960, № 6.

² E. Benveniste, Sur la phonétique et la syntaxe de l'arménien classique, BSL., 54(1959). 1.

շնչեղացած։ Այս խնդիրը շատ մեծ բանավեճի առարկա դարձավ «Вопросы языкознания» հանդեսում 1959—1962 թվականներին։ Հավակնություն չունենալով դրա վերջնական լուծումը տալու (սուլին աշխատության բնույթն էլ այդ չի թույլատրում), մենք համառոտակի կանգ ենք առնում այդ խնդրի վրա միայն դատական գրաբարի համակարգում ձայնեղ և խուլ պայթականների հարաբերությունը որոշելու նպատակով։ Հիշյալ հարցի մասին այժմ զոյություն ունի երեք կարծիք։

1. Գրաբարի ձայնեղ պայթականները շնչեղացած չեն եղել, և ժամանակակից հայերեն բարբառների շնչեղացած ձայնեղներն առաջացել են հետագա շրջանում։

2. Գրաբարի ձայնեղ պայթականները շնչեղացած չեն եղել, ժամանակակից բարբառների շնչեղացածները պահպանվել են հնդեվրոպական վիճակից, իսկ գրաբարյան համակարգը ներկայացնում է դրա հետագա փոփոխությունը։

3. Գրաբարի ձայնեղները շնչեղացած են եղել, այսինքն՝ պահպանել են հնդեվրոպական համադասարարական պայթականներն անփոփոխ, իսկ բարբառների հնչույթային համակարգը դրա հետագա զարգացումն է։

Այս երեք կարծիքներից երկրորդը յուրորվին զուրկ է գիտական ու պատմական հիմքերից, ուստի և այստեղ քննություն առարկա չենք դարձնի։ Առաջին կարծիքը դատական հայերենագիտության մեջ միակ ճանաչում գտած տեսակետն է, որի առաջին հիմնավորողն է եղել Հյուբշմանը։ Երրորդ կարծիքը, որ այժմ բավական թվով հետևորդներ ունի եվրոպական հայագետների մեջ, սկիզբ է առնում Հ. Պեդերսենից։ Ծանոթանալով հայերեն բարբառներում գրաբարյան պայթականների կրած փոփոխություններին, նա գտնում է, որ այդ երևույթը բացատրելու համար «միակ ելքն այն ենթադրությունն է, որ հին հայերենի այն հնչյունները, որոնք մենք արտահայտում ենք ց, յ, ժ, փ տառերով (և որոնք ծառայել են հունարեն γ, δ, β-ն նշանակելուն), իրականում ներկայացրել են անփոփոխ մնացած շնչեղ-ձայնեղներ և, հետևաբար,

պիտք է արտասանվեն որպես gh, dh, bh (իսկ յ-ն, հա-
մապատասխանորեն, որպես jh)¹: Նույն միտքը նա կրկ-
նում է հետադալում իր մի ուրիշ աշխատության մեջ², որից
հետո Ա. Մեյեն իր „Les dialectes indo-européens“ աշխ-
տության երկրորդ հրատարակության (Փարիզ, 1922) առա-
ջարանում գրում է. «Որպեսզի բացատրենք այն փաստը, որ
հայերենի այն բարբառներում, որոնց մեջ դասական հայերե-
նի պ, ա, կ ներկայացված են իբրև բ, դ, գ, համապատաս-
խանորեն՝ դասական հայերենի բ, գ, գ պիտք է ներկայաց-
ված լինեն իբրև պ, ա, կ (կամ փ, լ, ք), ամենից ավելի
բնական է ենթադրել, որ ընդհանուր հայերեն լեզվի բ, դ, գ
ունեցել են այնպիսի մի առանձնահատկություն, որը բնորոշ
է եղել հնդեվրոպական շնչեղացած ձայնեղներին: Ահառյանի
կողմից նկատված փ, լ, ք փոփոխությունը հաստատում է
շնչեղացած բնույթը հին ձայնեղների, որոնք նշանակվել են
սովորաբար b, d, g-ով տառադարձվող գրերով»³:

Այնուհետև, ավելի քան երեք տասնամյակ հետո,
է. Բենվենիստը⁴ և Հ. Ֆոգտը⁵ իրենց ուսումնասիրություննե-
րում անկախորեն վերստին արժարժեցին Հ. Պեդերսենի և
Ա. Մեյեի արտահայտած կարծիքը, պնդելով, որ դասական
հայերենի բ, դ, գ տառերով ներկայացված հնչյունները եղել
են շնչեղացածներ: Ելնելով այս սկզբունքից, երկու հեղինակ-
ներն էլ գրութարքյան պալթականների ու պալթաշփականների

¹ H. Pedersen, Armenisch und die Nachbarsprachen, KZ, XXXIX, 3, 1904, հմտ. հայերեն թարգմանությունը՝ Հայերեն և գրա-
ցի լեզուները, Վիեննա, 1907:

² Philologica, I, 1921—1922.

³ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Paris, 1922, p. 12—13.

⁴ E. Benveniste, Sur la phonétique et la syntaxe de l'armé-
nien classique, BSL, 54 (1959), 1, pp. 46—68.

⁵ H. Vogt, Arménien et caucasique du Sud, NTS, IX, 1938, էջ
321 և շար., Les occlusives de l'arménien, NTS, XVIII, 1958, էջ 143
և շար.:

հակադրութիւնները ներկայացնում են մի այլ շարքով. քան մենք վերը ներկայացրիւ ենք, այն է՝

bh : ph :: p, dh : th :: t, gh : kh :: k
jh : ç :: c jh : ç̣ :: ç̣

Այս սխեմայի համաձայն պայթականների ու պայթաշփականների յուրաքանչյուր եւլակի հիմնական հոյրն է հանդիսանում շնչեղների հակադրութիւնը (Բ' : Փ, Դ' : Թ են) :

Զգրադվելով հարցի պատմական ու համեմատական քննութեամբ, աշտտեղ կանգ կառնենք միայն դասական հայերին, հնչութեային համակարգում պայթականների ու պայթաշփականների զանազան խմբերի հարաբերութիւնների վրա : Հաջոց չեղի մեջ հայտնի գրականութեանից ոչ մեկում պայթականների ձայնադրութիւնը հավելյալ կամ երկրորդական հատկանիշ չէ : Ինչպէս ժամանակակից հայերնում, այնպէս էլ բոլոր բարբառներում, որոնք ունեն պայթականների երեք շարք. հակադրութեան հիմնական կողմը ձայնադրութիւն = խլութիւնն է և հետո միայն՝ խուլերի մեջ՝ շնչադրութիւն-ոչ շնչադրութիւնը : Այն բարբառներում, որոնք եւանդամ հակադրութեան մեջ ունեն շնչեղացած պայթական ձայնեղները, հիմնականը դարձյալ ձայնադրութիւն—խլութիւն հակադրութիւնն է (b' : p) և այս պիտի ծագի ձայնեղների շնչադրութիւնը հանդէս է դալիս որպիս հաւելական հատկանիշ : Վերջապէս, նուայնիսկ այն բարբառներում, որոնք ունեն պայթականների քառանդամ շարք. շնչեղացած ձայնեղները հանդէս են դալիս իրրի պարզ ձայնեղների ենթահնչութեան, և հակադրութիւնը մնում է դարձյալ Բ' : Պ' : Փ' : Այս տեսակետից խիստ ուշադրով է ճերկանդամ ձայնադրութեան բարբառների և մանավանդ ճերկանդամ խլադրութեան բարբառների վիճակը : Առաջինների մեջ հին ձայնեղների խլացումը սովորաբար դուգորդվում է հաջորդող ձայնադրութեան առաջնային բնութեով, ինչպէս, օրինակ, բան > պան, պեն, դու > աու, աոն, ջուր > մուր, ձու > ձու և այլն. ըստ որում սա էլ դուգորդվում է պայթականների քմայնա-

ցումով: Արա հետեանքով ստացվում է նոր կարգի եռանդամ հակադրութուն.

Փ:Պ::Պ', Թ:Տ::Տ', Բ:Կ::Կ',
Ց:Ծ::Ծ', Չ:Շ::Շ'

Վերը մենք ասել ենք արդեն, որ դասական հայերենում պայթականները համաճարար ունեցել են քմաչնոցած տարբերակներ, ըստ որում հայտնել ենք նաև այն ենթադրութունը, թե պայթականների քմաչնոցումն ու ձայնավորների առաջնային շարքի վերածվելը փոխադարձաբար պայմանավորված են եղել իրարով: Ցավոք, մեր բարբառների հնչույթային համակարգը դեռևս ուսումնասիրված չէ, և մեր ներկայացրած եռանդամ հակադրութունը ձայնեղագույնի բարբառների համար անվիճելի է միայն մի քանիսի տվյալներով, իսկ մյուսները դեռևս կարող են հնչույթաբանական ճշգրիտ վերլուծութվուններին: Այնուամենայնիվ, այդ մի քանի բարբառների տվյալներն էլ բավական են մի կողմից մեր ասածը ավելի համաճարար համարելու, իսկ մյուս կողմից, որ տվյալ դեպքում ավելի կարևոր է, բացատրելու, թե ինչպե՞ս է, որ ձայնեղները պարզ խուլների վերածվելով, չեն շփոթվել հին պարզ խուլների հետ, և պահպանվել է հնչույթաբանական «հավասարակշռութունը»: Այնպիսի ակնհայտ հակադրութունները, ինչպիսիք են տ'աւ Բգաս— տաւ (ըղձական տալ բայի), տ'ուր Բգուր—տուր, կ'ար Բգար—կար, կ'ալ Բգալ—կալ Եկալսելու տեղը և այլն, լավագույնս հաստատում են մեր ասածը: Նշանակում է, որ այս բարբառներում ունենք պայթականների եռանդամ համակարգ:

Ինչ վերաբերում է «երկանդամ» իլլազուրկ բարբառներին, որոնց համար պայթականների համակարգը ներկայացվում է բ>փ, պ>բ կարգի փոփոխությամբ, հետևաբար՝ հակադրութունների Բ:Փ սխեմայով, ապա այստեղ էլ դրութունը բոլորովին այլ է: Փորձառական տվյալներ չունենալով, մենք առաջժմ հիմնվում ենք մեր լսողական տվյալների

վրա: Հնարավոր է, որ մեր տվյալները որոշ չափով անհատական (սուբյեկտիվ) ապավորությունների արդյունք լինեն: Համեմատյալ կեպս, այն հանգամանքը, որ մենք եռաստիճան (գրաբարյան) համակարգով բարբառի ներկայացուցիչ ենք, բավականաչափ վստահելի է դարձնում մեր լսողական ապավորությունը: Մեր՝ Մեղրու բարբառում կա միայն մեկ տեսակի վ, որոշ դիրքերում նաև արտասանական տարատեսակը, այն է քմայնացածը [ի՛], որ, սակայն, սովորական բանջով խիստ դժվարությամբ է տարբերակվում մյուսից: Արդ, համընդհանուր երևույթ է այն, որ տվյալ լեզվով (կամ բարբառով) խոսողները արել լեզվի (կամ բարբառի) երկու կամ ավելի իրար նման հնչյուններ նույնացնում են, եթե համապատասխան հնչյունները չունեն: Այսպես, օրինակ, ոտսերենում կան փափուկ և կոշտ հնչյուններ, իսկ հայերենում՝ ոչ. հայը, լսելով դրանք, նույնացնում է, ասենք, Կ-ն և Կ'-ն հայերեն կ-ին. ինչպես որ ռուսն էլ հայերենի ալ-ն և վա-ն նույնացնում է ռուսերեն Բ-ին կամ Վ'-ին՝ ըստ դիրքի: Թբիլիսիի բարբառում կա միայն մեկ թրթռուն ձայնորդ՝ ր. այդ բարբառի ներկայացուցուցիչները մյուս բարբառների ու գրական լեզվի ա-ն և ր-ն նույնացնում են իրենց ր-ին: Այս օրինակները բերեցինք ցույց տալու համար, որ Մեղրու բարբառի ներկայացուցիչ լիները կարող էր պատճառ դառնալ երկու տարբեր վա հնչյունների նույնացման, բայց ոչ՝ տարբերակման: Այս հանգամանքը մեզ վստահություն է ներշնչել մի շարք փորձերի միջոցով ստուգելու վի-ի արտասանությունը տարբեր բաներում Տիղրանակերտի և Մալաթիայի բարբառների ներկայացուցիչների մոտ: Մեր լսողական ապավորությունները մեզ բերեցին այն եզրակացության, որ այդ բարբառներում տարբերակվում են հին հայերենից պահպանված շնչեղ խուլերը և հին հայերենի ձայնեղներից ստացված շնչեղ խուլերը¹: Առա-

¹ Այդպիսի կարծիք մեզ հայտնել է նաև ՀՍՍՌ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի ասպիրանտ Թ. Դանիելյանը, որ ուսումնասիրում է Մալաթիայի բարբառը: Անձնական զրույցի ժամանակ նույն միտքն է արտահայտել մեզանից անկախ նաև պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը:

օրիններն արտասանվում են ուժեղ պայթյունով, իսկ երկրորդները՝ շատ թույլ պայթյունով, այնպես որ ստացվում է սովորական վ-ի և ֆ-ի միջին մի արտասանություն: Եթե այդպիսի արտասանությունամբ ստացված հնչյունը նշանակենք Փ², իսկ սովորականը՝ Փ¹, ապա կստանանք Պ: Փ¹: Փ² եռանդամ հակադրությունը: Այդ հնչյունների (և հնչույթների) տարբերությունը շատ լավ զգում են հիշյալ բարբառների ներկայացուցիչները և միայն արտասանությունը տարբերում են այնպիսի զույգերը, ինչպիսիք են փ²ակ բռակ² — փ¹ակ, ք²ար — ք¹ար, բ²աւ — բ¹աւ, թ²աւ — թ¹աւ և այլն: Այս երևույթը պատմականորեն շատ հեշտ է բացատրվում. հայերենի ձայնեղ պայթականներն առհասարակ շատ ավելի թույլ պայթյունով են արտասանվում, քան իտալերը. հենց այս է, որ հանգեցրել է ձայնեղների շնչեղացմանը (օր. բ < բ'), ապա և՛ խլացմանը (բ > փ²): Այսպիսով, այդ բարբառների համար կունենանք պայթականների ու պայթաշփականների հետևյալ եռանդամ հակադրությունները.

$$\begin{aligned} \text{փ}^2: \text{փ}^1: &:: \text{պ}, & \text{թ}^2: \text{թ}^1: &:: \text{տ}, & \text{ք}^2: \text{ք}^1: &:: \text{կ} \\ \text{ց}^2: \text{ց}^1: &:: \text{ծ}, & \text{չ}^2: \text{չ}^1: &:: \text{ճ} \end{aligned}$$

Այս հակադրությունների մեջ գլխավորն է թույլ — ուժեղ հատկանիշների հակադրությունը, որից հետո միայն՝ ուժեղների հակադրությունն ըստ շնչեղություն — ոչ շնչեղություն հատկանիշի: Ինչպես ցույց են տալիս մ. Յակոբսոնը, Գ. Մ. Ֆանսորը և Մ. Հալլեն, այդպիսի հակադրություն գոյություն ունի նաև անգլերենում, որի համար բերում են հետևյալ զույգերը. pill «հար» — bill «օրհնքի նախագիծ», till «մինչև» — dill «սամիթ», kill «սպանել» — gill(gil) «ձոր» — chill «ցուրտ» — gill(jil) «աղջիկ» և այլն¹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ էլ իտալերի ու ձայնեղների հակադրությունը զուգորդված է ուժեղ և թույլ հատկանիշների հակադրությամբ.

¹ Р. Якобсон, Г. М. Фант и М. Халле, Введение II. II. стр. 205—206.

խուլերը ուժեղ են, ձայնեղները՝ թույլ: Այս հատկանիշները հիշ-
յալ հեղինակները կոչում են լարվածություն — ոչ լարվածու-
թյուն և տարածում են թե՛ ձայնավորների, թե՛ բաղաձայնների
վրա: Հին հայերենի պայթականների ու պայթաշփականների
հետագա զարգացումը մեզ հիմք է տալիս պնդելու, որ նրանց
լարվածություն — ոչ լարվածություն հատկանիշը կարևոր
դեր է խաղացել: Որ իրոք պայթականները հնագույն շրջա-
նում շատ թույլ են արտասանվել, դա ապացուցվում է բազ-
մաթիվ պայթականների շփականացումով ($p > h$, $k' > s$, $t > w$,
 $nh > w$ և այլն), ըստ որում ձայնեղների շփականացումը շատ
ավելի երկար ժամանակ է շարունակվել, քան խուլերինը,
րավական է նշել, որ հին պարսկական փոխառություններում
h-ն հախրենում դառնում է լ (ոչ բոլոր դիրքերում), իսկ
p-ն՝ ոչ: Մենք ավելյուններ ունենք, որոնք հիմք են տալիս
ենթադրելու, թե՛ հնդեվրոպական պայթականներից ստացված
պայթաշփականները նախապես եղել են շփականներ, կամ
դոնե, չափազանց թույլ պայթյունով արտասանվող հնչյուն-
ներ, այլ կերպ ասած, հնիս $g'h$ -ն նախ դարձել է անդլերենի
 $h(Z)$ -ի նման մի հնչյուն և հետո՝ ձ կամ զ, համապատաս-
խանորեն g' -ն դարձել է ց, ապա փ, bh-ն դարձել է փ, ապա՝
վ կամ ք և այլն:

Այս մոտեցումով քննելով դասական գրաբարի ձայնեղ
պայթականները, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ
նրանց համար էսկան հատկանիշներից մեկն է եղել ոչ լար-
վածությունը. դա ինքնին կարող էր հանգեցնել նրանց և՛
շնչեղացմանը, և՛ նույնիսկ խլացման: Հավանական է, որ դա-
սական հայերենի շրջանում էլ որոշ բարբառներում նրանք
արդեն սկսել են արտասանվել որոշ չափով շնչեղացած¹,
յուրից դա տարբերակիչ հատկանիշ չէր, և մենք հիմք չունենք

¹ Ուշագրավ է այն փաստը, որ շատ լեզուներում, ինչպես ցույց
են տալիս Ռ. Յակոբսոնը, Գ. Ֆանտը և Մ. Հալլեն (Անդ, էջ 207),
լարվածություն — ոչ լարվածություն հակադրությունը հանդես է գալիս
որպես խուլ պայթականների շնչեղություն — ոչ շնչեղություն հակադրու-
թյուն:

ուչ միայն հակադրությունները դրա վրա հիմնելու, այլև նույնիսկ այդ հատկանիշը ձայնեղ պայթական և պայթաշփական հնչույթների բովանդակության մեջ մտցնելու¹: Այսպիսով, մենք գտնում ենք, որ դասական գրաբարի պայթականների ու պայթաշփականների համակարգը հիմնված էր ձայնեղություն — խուլություն հակադրության վրա, որ գուրդրվում էր նաև լարվածություն-ուչ լարվածություն հակադրությամբ: Սրան համապատասխան էլ դասական գրաբարի պայթականների ու պայթաշփականների հակադրությունների վերը հիշած համակարգն ենք ընդունում, այն է՝

Բ : Պ : : Փ. Դ : Տ : : Թ. Գ : Կ : : Ք

Ձ : Ծ : : Յ. Զ : Ճ : : Զ

Այս համակարգում ձայնեղների շնչեղացած կամ ոչ շնչեղացած արտասանությունը, բնականաբար, հնչույթային արժեք չունի. այլ կարող է դիտվել միայն որպես տարբերակային կամ ծալրահեղ դեպքում՝ ենթահնչույթային հատկանիշ: Ըստ ոբում, ընդունելով հանդերձ, որ 5-րդ դարում, եթե ոչ ամբողջ Հայաստանում, գոնե որոշ գավառներում ձայնեղները կարող էին շնչեղացած արտասանություններնալ, մենք գտնում ենք, այնուամենայնիվ, որ դա հնդեվրոպական շնչեղացած ձայնեղների շարունակությունը, պահպանումը չի կարելի համարել, այլ հայերենում առաջացած նոր երևույթ:

45. Ժամանակակից հայերենի համեմատությամբ դասական գրաբարը շփական բաղաձայնների ոչ ճոխ համակարգ ուներ. չկային դ, ֆ հնչույթները, իսկ ժ-ով միայն մեկ բնիկ հայերեն բառ կար, որ է խծ: Իրանական փոխառությունների մեջ է. որ ժ-ն հանդիպում է բազմաթիվ բառերում, ինչպես՝

¹ Այս առթիվ կարևոր նշանակություն է ստանում ձայնեղագուրկ բարբառների պարզ խուլների փորձառական ուսուսմանսիրությունը. արդյոք ձայնեղներից ստացված խուլերը չե՞ն հակադրվում սովորական խուլերին լարվածություն-ուչ լարվածություն հատկանիշով:

ժամ, ժոյծ (<զ — յոյծ), գիծ, բաժակ հալլն: Պատմահամեմատական քերականութեան տեսակետից սա կարեւոր է նրանով, որ ինթագրել է տալիս, թե ժ-ն հայերենում ծագել է իրանական ազգեցութեան խիստ ուժեղ գործոնի զուգահեռ գերով: Այսպէս հայերենին անցած թրակո-փուլադիական, ասուրական, ուրարտական, ինչպէս և կովկասյան, հունական ու ասորական ոչ մի բառում ժ չունենք: Հնդեվրոպական ծագումով իժ բառի մէջ ժ-ն, ըստ ընդունված կարծիքի, ստացվել է ջ-ի պարզացումով՝ առաջնալիզովային ձայնավորից հետո: Սա կարելի է համարել բուն հայկական երևույթ, քանի որ ունենք նույնի զուգահեռը ներկայացնող >զփափափությունը ստաջնալիզովային ձայնավորներից հետո (ինչպէս՝ դեզ < diheig'hi, մագ < մեձի, ձեզ < ձեձի և այլն): Ստորեւ, պալթաշիականների մասին խոսելիս էլ կտեսնենք, որ այդ երևույթը բուն հայկական է, ուստի և ժ-ն ծագել է հայկական հոգի վրա, բայց տարածվել և մեծ գործածութեան է ստացել իրանական ազգեցութեան ու գեկցող գործոնի շնորհիւ:

Շփականների համակարգի այդ համեմատաբար աղքատ փնձակն, ալնուամենալնիվ, շատ ասելի ճոխ է, քան, օրինակ, հունարենի, հին լատիներենի և ցեղակից շատ լեզուների համակարգը: Ըստ որում, ինչպէս ցեղակից լեզուներում, այնպէս էլ հայերենում, շփականների սակավութեանը լացատրովում է նրանով, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ունէր մեկ իսկական շփական բաղաձայն, ալն է s, որ ձայնից բաղաձայններից առաջ արտասանվում էր z:

Իստական գրարարի շփականներն են զ, ժ, ս, շ, խ, հ և վ. փերջինիս կանգրադանանք ձայնորդներին նվիրված հատվածում, ուստի և այստեղ քննութեան պետք է առնենք զ, ժ, ս, շ, խ, հ շփականները:

46. Առաջին չորսը ներկայացնում են առաջնալիզովային (լեզվատամնային և միջատամնային) շփականների երկու խումբը՝ շչականներ (շ, ժ) ու սուլականներ (ս, զ), որոնցից յուրաքանչյուրի մէջ էլ ունենք ձայնեղութեան ու խլութեան նախադրութեւնը: Նրանց հնչուլթային դերը որոշելու համար

Ինքնք նախագուշն միափորներ նախ ըստ սուշական—շչա-
կան. ապա՝ ըստ ձայնեղ—խուլ հակադրութիւն:

սար—շար	լաւում «հյուսել»—	սահ—ժահ
	լաւշիւ «կտրտել»	վարս—վարժ
խիստ—խիշտ	հաստ—հաշտ	ստել—ժտել
զանգ—ժանգ	բոյս—բոյժ	
խաղ—խաժ	զատ—շատ	
բաժէ (Յ-րդ. դ.	զեղ—շեղ	
բաժել բալի)—		
բաղէ		
խաղում—խաժում		

Էստ ձայնեղութիւն—խուլութիւն հակադրութիւն.

սուր—զուր	ժահ—շահ
չոյս—լոյզ	բաժ—բաշ
կէս—կէղ	

Ինչպէս տեսնում ենք. հակադրութիւնը խիստ սահմա-
նափակ է, և դա բացատրւում է ոչ միայն նրանով, որ մեն
դասական հայերենի համար նոր առաջացած հնչույթ էր և
պատահում էր միայն իրանական փոխառութիւնների մեջ.
այլև նրանով, որ ա—զ հնչույթներն էլ հաճախ լրացուցիչ
բաշխման հարաբերութիւն մեջ էին գտնւում: Այսպէս, իրրի
րնդհանուր կանոն, ա չէր կարող լինել ձայնեղներից առաջ
և զ չէր կարող լինել խուլներից առաջ. ունենք, օրինակ
սկսանիւմ, բայց՝ սկիզբն. զգամ, բայց՝ սքողիւմ (<*գ-քո
դիւմ), սթափիւմ (<զ-թափիւմ) և այլն: Այնպիսի բառերում
ինչպիսիք են զկնի, զկծել և այլն, ինչպէս և սգամ, պետք
է հնթագրել որեւէ կողմնակի գործոնի առկայութիւնը. վեր-
ջինում, օրինակ, ունենք մի կողմից բառի ստուգաբանական
պատկերացման գործոնը (սուզ—սզալ, սզոյ և այլն), մյուս
կողմից՝ երկու բաղաձայններն իրարից անջատող ը ձայնա-
փորը (սըզամ): Համեմատյան դեպք, չունենք զտ, զի, զպ, զծ.

զց, զն, զթ, զփ, զք կապակցությունները (չհաշվելով բացառապես ձևաբանական երևույթները, ինչպես՝ զքեզ, զտասն, զխաշն, զծով, զցաւ և ալլն), իսկ մյուս կողմից՝ ազ, աբ, սծ, սչ, սզ կապակցությունները. ձայնորդների հետ ունենք և՛ մեկը, և՛ մյուսը, ինչպես՝ ազնիւ, ազն, տասն, սղոց, զըղջամ, մարզ, թեև գծվար է ալլ կապակցություններով հակադրություններ գտնել: Այս բոլորից կտրելի է եղրակացնել, որ նախնական շրջանում զ-ն և ա-ն եղել են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, առհասարակ՝ զ-ն ձայնեղների հետ, իսկ ա-ն՝ խուլերի: Դառական գրաբարում ալլ վիճակը որոշ չափով խախտվել է արդեն, մի կողմից՝ ձևաբանական գործոնների, մյուս կողմից՝ փոխառությունների հետեանքով: Այնուամենայնիւ, դեռևս նրանք լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ են գտնվում մեկ վանկի մեջ պայթականի նախորդելու դեպքում: Այսպես, թեև ունենք մարզպան, բայց զ-ն գտնվում է ձայնորդից հետո և նրա հետ մեկ վանկի մեջ է՝ մտնում. ալլպես և ուրիշ բառերում: Այս նշանակում է. թե սուրբական + պայթական կապակցությունների մեջ զ-ն և ա-ն նանդես են գալիս դեռևս չեղոք գերում, մինչդեռ ուրիշ հանդամանքներում նրանք անկախ հնչույթների դեր են կատարում: Սրա հիմամբ էլ մենք կարող ենք ընդունել յզ և ա հնչույթների գոլությունը դասական գրաբարում, շեշտելով միաժամանակ, որ սուրբական + պայթական կապակցությունների մեջ նրանք հնչութարանորեն (ֆունկցիոնալ տեսակետից) չեղոք են:

47. Նույնպիսի հարաբերության մեջ են նաև ժ և շ շխականները: Այն հանդամանքը, որ ժ ունենք միայն իրանական փոխառություններում և կամ՝ որպես առնմանության հետեւանք՝ հալակազմ՝ բառերում (օր. ժոյժ < զ -- ոյժ), ինքնին արդեն նշանակում է, թե շ — ժ հակադրությունը սահմանափակ բնույթ պետք է կրի: Առձեռն բառարանում բառակցքում, բազաձայնից առաջ ժ ունենք միայն ժլատ, ժխոր, ժխեմ, ժղլանի, ժմերտ, ժպիտ. ժպիրհ, ժռատ, ժուել և նրանցից կազմված բարդ ու ածանցաբար ձևերում. ժաել, ժռաւ բառերի արմատներ են

Սիւտ, ժուր (վերջինս բառարանի հեղինակները ռամկական են համարում, ինչպես և՛ ժռատ), ժպիրն բառը ծագում է իրան. *ažiridra-ից*. ուրեմն հրեքի մեջ էլ ժպ, ժտ, ժո կապակցութիւններն ստացվել են ձայնավորի սղումով և ունեն գաղտնավանկ ը (ծըպիրն, ժըտել, ժըռատ). *մյուս բառերում նույնպես առկա է գաղտնավանկ ը* (ծըլատ, ժըխոր, ժըխտեմ, ժըղլանք, ժըմերտ,, ժըպիտ), և կարելի է և թաղրել, թե դրանց մեջ էլ ը-ն ծագում է շեշտակորույս ձայնավորի սղումով: Տվյալ գեպքում, սակայն, կարեւորը այդ չէ, այլ այն, որ ոչ մի բառ չունենք, որ սկսվեր ծ + բաղաձայն կապակցութեամբ: Բոլոր ծ-ով սկսվող բառերում ունենք ծ + ձայնավոր: Բառամիջում ունենք սովորաբար ձայնավորների միջև (բաժին, բաժակ, բուժել և այլն), ինչպես և՛ ր-ից հետո (ալժան, ալսորժ, վարժ, վարժել և այլն). այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ բըժիշկ, ղըժգույն, ղըժկերպ, ղըժկամ, ղըժնդակ, ղըժոխ, ալլև՝ ղըժբախտ, ղըժպատեն և այլն, խառնիքից առաջ էլ ժ-ն առիտիտի է մնացել, ըստ որում, բացի առաջինից (բըժիշկ), բոլոր այդ բառերում էլ (թե փոխառյալ, թե հայկազմ) ունենք ղըժ նախածանցը: Շատ նշանակալից է այդ տեսակետից դժ—քշ լծորդութիւնը իրանական փոխառութիւններում: Այսպես, ունենք մի կողմից դժխեմ, դժկամ, դժկերպ, դժուար և այլն պահլ. *duš-ի* դիմաց, իսկ մյուս կողմից՝ բշնամանք, բշնամի, բշուառ՝ նույն *duš-ի* դիմաց: Թե ինչո՞ւ մի գեպքում ունենք դժ, մյուսում՝ քշ, դրա բացատրութիւնը համեմատական քերականութեան գործն է: Այստեղ կարեւոր է այն, որ կապակցութեան երկու անդամները համապատասխան են դառնում ըստ ձայնեղութեան, որ ցույց է տալիս, թե իրոք ժ—շ (ինչպես և ա—զ) հնչույթները լրացուցիչ քաշխման հարաբերութեան մեջ են եղել: Քննութեան առնելով բոլոր շ ունեցող բառերը, գտանք երկու բառ միայն, որոնց մեջ ունենք շ + ձայնեղ պալթական, այն է՝ Աշդահակ, պատշգամ. առաջինը սխալագրութիւն է, որ Հ. Աճառլանի ուղղում է ամդահակ *«սիլշապաձուկ»*, ըստ որում ամանդված չ միայն տառներորդ դարից, երկրորդը գրված է նաև պա-

ալըշկամ, պաալըշկամբ¹, որ պատմականորեն ավելի հին և անշա՛նքն է, որովհետեւ ծագում է հպրս. patiškamba բառէն յետեց: Այսպիսով, այստեղ էլ ունենք ծ և շ-ի չեզոք հարարերութիւն շչական + պալթական կապակցութիւններում և առանձին հնչույթների հարարերութիւն՝ միւս հանգամանքներում:

48. Ետնալեզվային շիականն է իս-ն, որ խուլ է: Միանի որ համապատասխան ձայնեղը չունենք դասական դրաբարում, ապա նրա հնչույթային դերը պարզելու համար մենք պետք է հակադրենք նրան մի կողմից ետնալեզվային պալթականները, միւս կողմից՝ բոլոր միւս շիականները: Ետնալեզվային պալթականների համար կարող ենք բերել հետևյալ նվազագոյն միավորները.

ձախ — ձադ	ուրախ — ուրադ
խուլթ — դուլթ	մախադ — մակադ
խալծ — կալծ	երախ — երակ
խիլթ — քիլթ	թուխ — թուք
խոլս — կոլս	բախ — բակ

Շիականների համար կարող ենք բերել հետևյալ հակադրութիւնները.

խեդ — շեդ	մուխ — մուդ	երախ — երագ
խարել — շարել	բախեմ — բաժեմ	կախ — կաս
ախտ — աստ	բախէ — բադէ	վախ — վադ
խեդ — դեդ	կախումն — կասումն	բախ — բահ
խիլթ — շիլթ	կախեմ — կահեմ	
խասադոյն — մասադոյն		
խարել — սարել		
խուն — հուն		
խեդ — հեդ		

¹ Կա նաև պատժգամ(ը) սխալապրութիւնը, որ ցույց է տալիս նշված օրենքի զորութիւնը:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ կանալեզվային պայթականներին և թե՛ բոլոր շփականներին խ-ն հակադրվում է որպես իմաստադատիչ միավոր և, հետևաբար, անկախ հնչույթ է, ժամանց ուրե՛ մեկի հետ լրացուցիչ բաշխման հարաբերություն մեջ լինելու:

49. Այժմ մեզ մնում է պարզել հ-ի հնչույթային դերը, դարձյալ մյուս շփականների հակադրությունը: Առաջնալեզվային շփականների և հ-ի հակադրությունը որե՛ք գծվաբությունն չի ներկայացնում, ինչպես ցույց են տալիս հետևյալ նոյադագույն զույգերը.

հալը—սալը	տհա—ասա	կահ—կաղ
հուր—զուր	եհան—եղան	մահ—մաղ
համ—ժամ	խահէ—խաժէ	խահ—խաժ
հուն—շուն	բահէ—բաժէ	բահ—բաշ

Այս հակադրությունները ցույց են տալիս, որ հ-ն առաջնալեզվային շփականների հետ համարժեք հնչույթային հարաբերության մեջ է:

Հ-ի, որպես հնչույթի, դերը որոշելու խնդիրը կհնգոտվում է, սակայն, երբ հակադրության համար առնում ենք խ և յ հնչույթները: Առաջինի համար ունենք հետևյալ նոյադագույն զույգերը.

հեղ—խեղ	բահէ—բախէ	տհ—տի
հաղ—խաղ	կահել—կախել	բահ—բախ
հոլ—խոլ		
հոտ—խոտ		

Իրանց կողքին, սակայն, ունենք նաև հմայեմ—խմայեմ, հաշմ—խաշմ, հաշումն «հալումաշ լինելը»— խաշումն, հրասախ—խրասախ, խոհկեր Վրահարա— խոխկեր, խոհեր «հոտած ցեխ»— խոխեր և այլ զույգերը, որոնք նույնական են իմաստով: Սրանից կարելի էլինելու ենթադրել, թե ինչ-ինչ համագամանքներում հ և խ լրացուցիչ բաշխման կամ գոնե չեղաք հարաբերության մեջ են գտնվել, բայց դա այդպիսով:

Բերված օրինակների մեծ մասում, ինչպես և շատ ուրիշ բաներում, ունենք հետին շրջանի գրություն բարբառային արտասանությամբ, իսկ խրատախ, խոխկեր, խոխեր բառերում ունենք հ> ի հնչյունափոխությունը հաջորդող կամ նախորդող խ-ի առնմանությամբ: Այսպիսով՝ խ-ն և հ-ն հուշնպես հնչույթային հակադրության մեջ են:

Ինչ վերաբերում է հ--յ հարաբերությանը, ապա այստեղ խնդիրն ավելի կնճռատ է: Այդ կնճռատությունը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով: Ամենից կարևորը դրանցից դրային շփոթությունն է պատմական հնչյունափոխության հետևանքով: Գիտենք, որ բառակցում յ հնչյունը միջին դարերում արդեն փրածվել էր հ-ի. սա ինքնին դրվավարություններ էր մտցնում ուղղագրության մեջ: Ոչ հմուտ գրիչը, բնականաբար, հաճախ էր կարողանում խմանալ, թե տվյալ բառի սկզբում արտասանվող հ հնչյունը պետք է հ գրել, թե յ (ասենք՝ յիշատակ, թե հիշատակ): Շատ գործածական բառերի ողողությունն, իհարկե, սովորում էին, արդ պատճառով էլ, օրինակ, հայր, հաւանեմ, հանեմ, հոտ ու նման բաները ձևադրերում, ընդհանրապես, միակերպ գրություն ունեն և սխալագրությունները համեմատաբար քիչ են: Մինչդեռ այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են հօրու-յօրայ «խորթ հայր», հաւ-յաւ «ծալր» և այլն, որոնք միջնադարում հավանաբար արդեն գործածական էլ չէին, բնականաբար շփոթության տեղիք պիտի տալին: Յաւրայ բառն, օրինակ, վստահորեն կարող ենք ասել, որ միջին դարերում իսպառ մոռացվել էր՝ փոխարինվելով հօրու բառով: Այսպիսի դուգահեռ ձևերից մեկին ու մեկին նախապատվություն տալու համար պետք է դիմենք համեմատական քերականության տվյալներին: Եթե արդ տվյալներն ասում են, թե այս կամ այն բառի սկզբում օրինաչափորեն պետք է ունենալինք հ և հ-ով ձև ամանդված է յ-ով ձևին գուգահեռ, ապա մենք նախնականն ու ճշգրիտը պետք է համարենք առաջինը: Այսպես, օրինակ, յաւրայ բառը ծագում է հնիս. pāter արմատից, որից ունենք նաև հայր (սևո. հուր) և հաւրու. սրանից պետք է

եղբակացնել, որ յաւրայ բառի հին ձևն էլ եղել է հաւրայ, և թեև բառարանների մեջ, նույնիսկ Արմատականում, օրինականացված է յաւրայ, մենք պետք է ընդունենք հաւրայ ձևը դասական հայերենի համար: Ծիշտ ալբպես պետք է վարվել նաև հաւ-յաւ «ծալը» զուգաձևերի նկատմամբ: Կան դեպքեր, տակալն, երբ համեմատական քերականությունը վճռական խոսք չի ասում, օրինակ՝ հնխ. penkwe արմատից ունենք մի կողմից հինգ, հնգետասան ձևերը, իսկ մյուս կողմից՝ յիսուհ (<*լինգլիսուն). թե ինչու հնխ. ք-ի դիմաց ալբ մեկ բառում ունենք յ, անբացատրելի է մնում: Բայց քանի որ տրվյալ դեպքում յ-ի առկայությունը չի խանգարում հնչույթաբանական վերլուծությանը, ուստի և ալբպիսի դեպքերում մեզ համար ալբ ձևն էլ ընդունելի է: Հիշենք, որ հաւ-յաւ զուգահեռության դեպքում նույնանիշությունը կատարծի տակ է դնում հ-ի և յ-ի հնչույթային (իմաստազատիչ) դերը, մինչդեռ յիսուհ բառը զուգահեռ նվազագույն միավոր, բառակազմի հ-ով, չունի: Կան, վերջապես, դեպքեր էլ, երբ բառի ստուգաբանությունը հայտնի չէ և, հետևարար, հնարավոր չէ զուգաձևերից որևէ մեկն ընդունել ստուգաբանական տվյալների հիման վրա: Ալբպիսի դեպքերում ընդունում և նախնական ենք համարում այն ձևը, որն ավանդաբար ընդունված և օրինականացված է: Այսպես, օրինակ, ունենք հովտակ, հովատակ և յովտակ, յովատակ ձևերը, որոնցից ավանդաբար ճիշտ է համարվել յովտակ, մենք էլ, բնականաբար, ալբ ձևերն ենք հիմք ընդունում:

Որոշ դեպքերում կնճռոտություն առաջացել է հնչյունաբանական ու ձևաբանական պատճառներով, օրինակ՝ ունենք հետ և յետ, որոնցից նախնականն է հետ, որ գտնում ենք որովհետև, այսուհետև. այնուհետև հին կապակցությունների մեջ. յետ ձևն առաջացել է յ նախյիւրի հավելումով և հ-ի անկումով, ինչպես որ հետին դարերի ետ ձևն էլ առաջացել է հ-ի անկումով՝ նախորդող բառի վերջահանգ բաղաձայնից հետո (օր. դարձի՛ր հետ>դարձի՛ր ետ. գեպի հետ>գեպ հետ>գեպ ետ և այլն): Այսպիսի

դեպքերում էլ ելակետը ստուգաբանութիւնն է. եթե հաշտնի է, կամ ամանդականութիւնը, եթե ստուգաբանութիւնը հալոնի չէ:

Վերջապէս, ստանձին դեպքերում զուգաձևերի ենք հանդիպում հալեւադիր և կամ յ հնչուէններով. օրինակ՝ արաւը նախնական ձևին զագահեա ունենք. և արօք և յարօք ձևերը, սակայն դրանք պարզապէս ետին ձևեր են, որոնք որեւէ արժեք չեն կարող ներկայացնել հինդերոյդ. դարի գրաբարի ուսումնասիրութեան համար, ըստ որում հաստատապէս գիտենք, որ դասական գրաբարում գործածական էր արաւը ձևը:

Այս պարզաբանումներից հետո կարող ենք արդեն անցնել և—յ հնչույթալին հակադրութեանը՝ բերելով հետեւյալ փոքրագույն դուլգերը.

հաշտ «հաշտ, խաղաղ» —	բահ—բալ	դահի «բարձր տեղի»
յաշտ «դահ»		—դալի «գալիս էի»
հոյզ «խեծ» — լույզ շշար-	պահ—պալ	դոհանամ—դոլանամ
ժելը, հաղելը»	սողի»	
հեղալ «թափել» — լիդալ	դոհ—դոլ	սկահաձև «գալաթի
«փոխել»		ձև ունեցող» — սկա-
		լաձև «հսկայական»

Այս հակադրութեանները ցույց են տալիս, որ և-ն և յ-ն նույնպէս լրացուցիչ բաշխման հարարերութեան մեջ չեն դանդաղում, և քանի որ ալլապես է, ապա՝ և-ն դասական հալերենում ինքնուրույն հնչույթ էր:

Այսպիսով, դասական գրաբարում եղել են հետեւյալ շփուկան հնչույթները. [Ս], [Զ], [Շ], [Ժ], [Խ], [Հ], որոնց պետք է ավելացնել նաև ձախորդները, որոնք հնչույթաբանական վերլուծութեանը կանգրադաւանք ձախորդների քննութեան ժամանակ:

ՅՕ. Ինչպէս ժամանակակից հայերենում, այնպէս էլ դասական գրաբարում ունենք պալլաշփական բաղաձայնների հետեւյալ դուլգերը. ծ—ն, ց—չ, ձ—ջ: Լեզվաբանութեան մեջ տարրեր կարծիքներ են արտահայտուել այլ բաղաձայնների

մասին: Ոմանք գտնում են, թե դրանք ներկայացնում են նույն կամ մոտավորապես նույն տեղում արտասանվող պայթականի ու շփականի միասնությունը, նրանց արտասանական ձուլումը, որի արդյունքն է մեկ հնչյուն, որն իր մեջ էրում է և՛ պայթական տարր, և՛ շփական: Այս կարծիքին հետեւողներն ալլոֆոնի բաղաձայնները պայմանականորեն կոչում են բարդ բաղաձայններ: Կան լեզվաբաններ, որոնք գտնում են, թե դրանք պարզապես պայթական – շփական կապակցություններ են, արտասանված առանց հնչյունադատիչ գաղարի, և հետևաբար, ծ, ֆ, ջ և այլն համար են առ, աշ, դծ և այլ՝ միասնարար արտասանվող կապակցություններին: Վերջապես, այժմ ավելի տարածված կարծիքն է այն, որ ալլոհնչյունների արտասանությունն իր կէքի ու դադարի (էքսպիրատորի և պատգալի) մոմենտներով պայթականների արտասանության բնույթ ունի, իսկ դարձի (ռեկոնստիյի) մոմենտով՝ շփականների արտասանության բնույթ: Ըստ այսմ, ծ արտասանելու համար, օրինակ, սկզբից տեղի է ունենում լեզվի ծայրի հոլում՝ վերին առամնաշարին ու անհրաժեշտ դադար, ապա փակվածքը թուլանալով՝ վերածվում է նեղվածքի, ինչպիսին ունենում ենք և արտասանելիս: Կենդանի լեզուների ալլո կարգի հնչյունները հնարավոր է փորձառական ուսումնասիրության ենթարկել և ուղղակի եզրակացություն հանգել՝ ընդունելով այդ կարծիքներից որեւէ մեկը, ըստ որում դրանցից ամեն մեկը տեսականորեն ընդունելի է: Մնում է պարզել, ուրեմն, թե տվյալ լեզվում այդ բաղաձայնները երեք հնարավոր երևույթներից որն են ներկայացնում: Ժամանակակից հայերենի պայթաշփականների մասին, օրինակ, այժմ կա երկու կարծիք: Պրոֆ. Գ. Սեակը, հենվելով իր փորձերի վրա, որ կատարել է Երևանի պետական համալսարանի փորձառական հնչյունաբանության կաբինետում, այն կարծիքն է հայտնում, որ մեր ծ, ֆ, ց, չ, ձ, ջ հնչյունները ներկայացնում են առ, աշ, դզ և այլ կապակցություններ՝ արտասանված առանց հնչյունադատիչ գաղարի: Բայց նույն կարինետի աշխատակից Ա. Պաշտորյանի կատարած փորձերն էլ հան-

գեղցնում են մեզ վերը բերված երկուրդ կարծիքին: Շարունակ-
վող փորձառական հետազոտությունը շուտով հնարավորու-
թյուն կառ զբանցից մեկն ու մեկը հաստատելու և մյուսը
մերժելու, դուցե և, երկուսն էլ հաստատելու, որպես տարբեր
պայմանների հետ կապված երևույթներ: Ինչ վերաբերում է
զբարարի պալլածալիական հնչյուններին, ապա փորձառական
ուսումնասիրությունն անհնար է, և հիշյալ կարծիքներից որևէ
մեկը ընդունելու համար մեկ միջոց ունենք միայն՝ հնչույ-
թաբանական վերլուծությունը: Այլ վերլուծությունը կիս-
տարենք նախ հիշյալ հնչույթները միմյանց հակադրելով.

ծաղ—ձաղ	ճիգ—ձիգ	որոց—որոճ
աւծ—աւձ	աճ—աջ	ցիր—չիր
անծին—անձին	որոճ—որոջ	ջան—ցան
ծակ—ձակ	ձիր—ցիր	լորցք—լորձք
ծանծ—ձանձ	աց—աջ	ալց—ալձ
ածել—աճել	ծով—ջով	լից—լիճ
ծին—ցին	ածող—աջող	կոչ—կոծ
լոք—լոյց	խաչի—խածի	չիր—ծիր
լուծի—լուցի	ցին—ջին	ձիր—ցիր
	անցին—անձին	

Ինչպես տեսնում ենք, այլ բաղաձայններից յուրաքան-
չյուրը օրինաչափորեն հակադրվում է բոլոր մյուսներին՝
իմաստադատիչ դերով և, հետևաբար, հանդես է գալիս որ-
պես ինքնուրույն հնչույթ:

Ավելի կարեւոր է այլ հնչյունների և աւ, աջ, դզ, դժ,
քա, քշ կապակցությունների փոխհարաբերությունն բացահա-
տումը: Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական տվյալները, հնա-
գույն ժամանակներում այդ կապակցություններն ու ծ, ց, ձ,
ջ, ց, չ հնչյունները նույնական են եղել իրենց հնչույթային
դերով և, նույնիսկ, արտասանությամբ: Այլ կարելի է եզրա-
կացնել այնպիսի զուգահեռներից, ինչպիսիք են, մի կողմից՝
դզի—ձի, թշուռո—չուռո, մյուս կողմից՝ աղալք—աղալ,
ծառալք—նառալ (<ծանալ), խանդ — խանձ, արաւո—արած.

խաշնարաւո—խաշնարած, ծածանեմ—տոտտոնեմ—ստտանեմ *և* ալլն, որոնց մեջ դգ—ձ, քշ—չ, ք—չ, տ—ծ հակադրությունները իմաստային տարբերակում չեն առաջացնում: Սակայն դասական գրաբարի շրջանում ալլ համապատասխանությունն արդեն խախտվել էր: Եթե բնիկ հայերեն արմատների մեջ քս, տս, դծ, տշ, քշ, դգ կապակցությունները խիստ անսովոր են, ապա դասական գրաբարում ունենք արդեն բաղմամբիվ բառեր ալլ կապակցություններով, ինչպես՝ դծուար, դծկամ, քշնամի, քշնամանել, պատշան, պատշեն (պատշեկ) շող, ճաճանչ, կրտսեր, կաթսայ *և* ալլն, որոնք խոսքի շուրջ, չնամի, պաճաճ, կացայ գրությունը, եթե չհաշվենք կրքեր ձևը, որ հետին է: Մյուս կողմից, դասական գրաբարում արդեն ունենք նվազագույն միավորներ, որոնց մեջ գտնում ենք հիշյալ հնչյունների *և* համապատասխան կապակցությունների հակադրությունը. ինչպես՝ խայծ—խայտս, ալծ—այտս, կրտսեր—կրծեր (օր. մի կրծիք *և* ալլն): Բացի դրանից, ունենք նաև այնպիսի կապակցություններ, ինչպիսիք են՝ տն, տծ, տչ, քչ *և* ալլն (օր. պատմառ, պատմեն, պատմել, զարթչիմ), ինչպես *և* ցչ, ձչ *և* ալլն (օր. բարձցի, զարյուցչի *և* ալլն), որոնք անկարելի կլինեին, եթե ց, ձ, չ... արտասանվեին դգ, տս, տշ *և* ալլն: Պետք է հիշել, վերջապես, նաև մի ուրիշ կարևոր երևույթ, որ տվյալ դեպքում վճռական նշանակություն ունի. դա վանկի մեջ ծ—տս, ց—տշ, չ—քշ, ձ—դգ *և* ալլ գույքերի դրամած դիրքն է: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տշ, քշ, տս *և* մյուս կապակցությունները կամ բաժանվում են երկուսի վրա (օր. կըրտսեր, կաթսայ, պատշան *և* ալլն) կամ էլ մեկ վանկ են կազմում՝ գաղտնավանկ ը-ով (ղըծ-բախտ, քըշ-նամի, կե-արս *և* ալլն), մինչդեռ ծ, ց, չ *և* մյուս պայթափականները երկու վանկի վրա չեն կարող բաժանվել (բարձ-բա-նալ, տա-բա-ծու-մըն *և* ալլն): Իսկ սա որոշիչ նշանակություն ունի հնչյութաբանության համար: Այսպիսով, թեև տս—ծ, քշ—չ... հակադրությունները միևնույն պարագաներում գեոև շատ ժակաթ են, այնուամենայնիվ ալլ սակավ օրինակներն էլ

ցույց են տալիս, որ նրանք իմաստազատիչ միավորներ են, հետևաբար, ծ, ն, ան, ջ, ց, չ ինքնուրույն հնչույթներ են, իսկ աւ, աշ, դդ և այլն՝ պալթականի ու շփականի (երկու հնչույթների) կապակցություններ:

Բաղաձայնների մասին մինչև այժմ ասածներից գալիս ենք այն եզրակացության, որ մեսրոպյան ալբուքենի բաղաձայն տառերից յուրաքանչյուրը ներկայացրել է մեկ հնչույթ. չկա բաղաձայն հնչույթ, որ տառային նշան չունենա ալբուքենում, և չկա տառ, որ երկու բաղաձայն հնչույթի նշան լինի:

Դ. ՁԱՅՆՈՐ ԴՆԵՐ

51. Ինչպես հնչյունաբանության, այնպես էլ հնչույթաբանության մեջ ձայնորդները տալրեր բնորոշման են արժանացել լեզվաբանների կողմից: Հնչյունների դասակարգման մեջ որոշ լեզվաբաններ ձայնորդները միացնում են բաղաձայնների, ոմանք էլ համարում են ձայնավորների ու բաղաձայնների միջև երկրնություն հնչյունների մի ուրույն խումբ: Սեր Վեդիաբանության ներածությունը աշխատության մեջ (Երևան, 1952, էջ 130—131), քննության առնելով այդ տարրեր կարծիքներից, մենք այն տեսակետն ենք արտահայտում, որ այն լեզուներում, որոնց մեջ կան նույն ձայնորդի, օրինակ՝ ր-ի վանկարար և ոչ-վանկարար տեսակները, ունենք երկու տարրեր, որակներ, ր, որ վանկ է կազմում, այսինքն՝ նրա մեջ բացարձակապես իշխում է ձայնը և արտասանության առավել նվազ է տեղաչնացած, որի շնորհիվ էլ նա կարող է կատարել ձայնավորի ֆունկցիա, և ր, որ վանկարար չէ, այսինքն՝ նրա մեջ ձայնի վերիշխումը զուգակցված է նաև զգալի ազմուկի պոլություն, ստացվում է բերանում ստեղծված նշանակալից արվելքների շնորհիվ, որով նրա արտասանությունն առավել չափով տեղաչնացում է և, հետևաբար, նա բաղաձայն է: Տեսական վերլուծությունը ստացած մեր այս եզրահանգումն այժմ հաստատվում է փորձառական հնչյունաբանության

տվյալներով: Փորձերը ցույց են տալիս, օրինակ, որ ի, է ձայնավորների տոնայնությունը բարձրացումը որոշ սահմանում հանգեցնում է նրանց փոխարկմանը՝ բաղաձայնի¹: Սա, իհարկև, պատահական չէ, ակնհայտաբանաբարված է արտասանական գործոններով: Նույնը տեղի է ունենում նաև շրթնայնացած ձայնավորների հետ՝ շրթնայնացման ատիճանի ուժեղացման հետևանքով: Այսպիսով, այժմ արդեն ապացույցված կարելի է համարել, որ արտասանական ու ձայնային հատկանիշներով ձայնորդները կարող են վերածվել սովորական ձայնավորների, կամ, ընդհակառակն՝ բաղաձայնների: Դրանցից յուրաքանչյուրը մտնում է համապատասխան խմբի՝ ձայնավորների կամ բաղաձայնների մեջ, իսկ այս էլ նշանակում է, թե ձայնորդներն ինչ-որ միջակա խումբ չեն կազմում:

Ձայնորդների հարցը վեճերի տեղիք է տալիս նաև հնչույթաբանության մեջ: Յակոբսոնը, Փանուր և Հայլեն գրանում են, որ բ և լ հնչույթները բնորոշվում են ձայնավորության (ВОКАЛЬНОСТЬ) ու բաղաձայնության (КОНСОНАНТНОСТЬ) տարբերակիչ հատկանիշներն ունենալով, մինչդեռ բուն ձայնավորներն ունեն միայն առաջին, իսկ բաղաձայնները՝ երկրորդ հատկանիշը: Շահումյանը, քննության առնելով այդ կարծիքը հնչույթաբանական տեսակետից իր „История системы дифференциальных элементов в польском языке“ աշխատության մեջ, մերժում է այդ տեսակետը և գտնում, որ հնչույթաբանության համար կա հնչույթների միայն երկու կարգ վանկի մեջ ունեցած դերի համաձայն. կամ կենտրոնական (ձայնավորներ), կամ կողմնային (բաղաձայններ)²: Մեր կարծիքով Ս. Շահումյանի տեսակետն ընդունելի չէ: Հնչյունարանության մեջ մենք ընդունում ենք ձայնորդների

¹ См., оп. Р. Г. Пиотровский, Ещё раз о дифференциальных признаках фонемы, В. Я., 1960, № 6, стр. 24—38.

² С. А. Шаумян, История системы дифференциальных элементов в польском языке, М., 1958, стр. 40.

բաշխումը ձայնավորների կամ բաղաձայնների խմբերի վրա, որովհետեւ իբրեւ հնչյուն նրանցից յուրաքանչյուրը կամ մեկն է, կամ մյուսը: Այսպես չէ, սակայն, հնչույթաբանության մեջ: Այստեղ քիչ չեն դեպքերը, երբ արտասանական և ձայնային տեսակետից սրահայտաւ տարբեր հնչույթները ներկայանում են որպէս մեկ հնչույթի ենթահնչույթներ կամ տարբերակներ: Այսպէս, օրինակ, ուսմերենում կան ալ և փ հընչութենները, բայց նրանք տարբեր հնչույթներ չեն, այլ միևնույն հնչույթը (ալ), որ ունի փ տարբերակը: Կարինի և մի շարք արիշ բարբառներում ձայնեղ պայթականները հնչյունաբանորեն իրացվում են կամ իբրեւ շնչեղացածներ (բ', դ', դ') կամ իբրեւ պարզեր (բ, դ, գ) և, հետեւաբար, երկու շարք են կազմում խուլերի նման, բայց հնչույթաբանական մահարգակում խուլերը պահպանում են երկու շարքը (Պ:Փ, Տ:Թ, Կ:Ք), մինչդեռ ձայնեղները վերածվում են մեկ շարքի (Բ, Գ, Դ), ըստ որում նրանց երկու շարքերը ներկայացվում են որպէս ենթահնչույթներ: Առավել նշանակալից է հետեւալ օրինակը. հայերեն մի քանի բարբառներում գ, կ, ք պայթականները առաջնային շարքի է, ի ձայնավորներից առաջ վերածվել են քմայնացած ջ, ն, չ-ի (օր., գիւնի < ջ'իւնի, կիւրա < կ'երա, քոյր > չ'իր են): Առաջին հայացքից թվում է, թէ ալք ջ, ն', չ' քմայնացածները պետք է համարել ջ, ն, չ ոչ քմայնացածների զիրքային տարբերակները, ըստ որում, հնչյունախոսական տեսակետից հենց ալքպէս էլ կա: Բայց հնչույթաբանական տեսակետից բոլորովին էլ ալքպէս չէ. Պ': Ջ, Ճ': Ճ, Չ': Չ հակադրութուններն ալք բարբառներում տեսնենք (օր., չ'իր ճքոյր» և չ'իր ճշորացրած միրդ»), իսկ Ջ': Գ, Ը': Կ, Չ': Ք հակադրութունները չունենք, ուստի և դրանք զիրքային տարբերակներն են գ, կ, ք պայթականների: Առաջվում է ալնպէս, որ որակապէս բոլորովին տարբեր հնչյունները հնչույթաբանական տեսակետից միանում են իրար, որպէս մեկ հնչույթի ենթահնչույթներ կամ տարբերակներ: Այսպէս պետք է դիտել նաեւ ձայնորդները: Ինչպէս ասացինք, ձայնորդները արտասանական տեսակետից հարա-

փորություն ունեն փերածփիլու ձախավորների կամ բաղա-
 ձայնի, որով և նրանք հնչյունախոսական տեսակետից կենդա-
 նականան որպես տարբեր հնչյուններ: Ձախորդների արտա-
 փանական ու ձայնային (ֆիզիկական) հատկանիշները Յակոբ-
 սոնը, Ֆանտը և Հալլեն այսպես են նկարագրում. «Այսպես
 կոչված նախերը, այսինքն ([j]-ի կարգի) կողքային հնչյուն-
 ները և ([r]-ի կարգի) դանդաղ տեսակի ընդհատական հրն-
 չյունները, ունեն և՛ ձայնավորական, և՛ բաղաձայնական հատ-
 կանիշները. ձայնավորների նման նախերն ունեն տատանում-
 ների միայն ներդաշնակ աղբյուր (=պարբերական տատա-
 նումներ— է. Ա.), բաղաձայնների նման՝ սպեկտրի մեջ
 նրանք ունեն զգալի չափով զրոներ: Նայերի ֆորմանտային
 կառուցվածքը իր հիմքում նման է ձայնավորների սպեկտր-
 րին: Մական նայերի առաջին երեք ֆորմանտների դասավո-
 րությունը, իբրև կանոն, տարբերվում է ամեն մի ձայնավո-
 րի ֆորմանտների դասավորութունից: Նայերի սկիզբը բնո-
 րոշվում է ֆորմանտների մեծ մասի խիտ փոփոխությամբ՝
 դեպի ցած. փոփոխությունը պայմանավորված է արձագան-
 քարանի երկարության մեծացմամբ՝ հարևան ձայնավորների
 արձագանքարանի երկարության համեմատությամբ: Նայերի
 ընդհանուր ինտենսիվությունը նկատելիորեն ավելի ցածր է.
 քան բաղաձայնների ընդհանուր ինտենսիվությունը¹: Մեկ
 թվում է, որ ընդհանուր հնչույթաբանական մոտեցումով այս
 նկատիվների տեսակետը ճիշտ է: Ս. Շահումյանի սխալը
 բխում է նրանից, որ նա հնչույթաբանության համար ըն-
 դունելի է համարում հնչույթների միայն երկու կարգ՝ քա-
 վանկարարության դերի, մինչդեռ դա ճիշտ չէ: Կան շատ լե-
 զուներ, որոնց մեջ ոչ միայն ու, ի, այլև՝ ե, օ ձայնավոր-
 ները կարող են երկբարբառի բաղադրիչ լինել (ao, ae են) և
 վանկարարի դեր չկատարել, այսինքն՝ դանդաղ կողմնային
 հնչյուններ, բայց դրանով նրանք չեն դադարի ձայնավոր լի-

¹ Р. Якобсон, Г. М. Фант и М. Халле, Введение, НТ, II, стр. 178.

նեկուց: Առաջնութիւնը տալով վանկարարութեան դերին, նա
 անտեսում է հնչուլթների իրական հատկանիշները, մինչդեռ
 դա, գոնե իմացաբանական տեսակետից, անընդունելի ենք
 համարում: Մենք գտնում ենք, որ ձայնորդները, ընդ-
 ղանուր առմամբ, կարող են իրացվել թե՛ իբրեւ ձայնավոր-
 թե՛ իբրեւ բաղաձայն հնչույթներ. այդ դեպքում հնչուլթաբա-
 նորին նրանք մեկ միավոր են ներկայացնում, իսկ հնչույթա-
 խոսութեան մեջ՝ երկու տարբեր միավորներ: Այս ընդհանուր
 մոտեցումը պետք է մասնավորեցվի լուրաքանչյուր լեզվի
 լուրաքանչյուր ձայնորդի նկատմամբ: Կան լեզուներ, որոնք
 չունեն ձայնորդների ձայնավոր տեսակը, և դրանց մեջ նրանք
 կրնորոշվեն բաղաձայնական հատկանիշով: Կան լեզուներ,
 որոնք ունեն ձայնորդների ձայնավոր և բաղաձայն տարբե-
 րակները և այս դեպքում էլ դրանք, որպես հնչուլթներ,
 կրնորոշվեն և՛ ձայնավորական, և՛ բաղաձայնական հատկա-
 նիշով: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից հայերենում ձայ-
 նորդները չունեն ձայնավոր տեսակներ, ուստի և նրանց
 տարբերակիչ հատկանիշը այս դեպքում կլինի բաղաձայնու-
 թիւնը, թեև Ֆիզիկական տեսակետից նրանք որոշ չափով
 նման են ձայնավորներին: Գրաբարում լ, ղ, վ, ն, ր, ռ ձայ-
 նորդները միայն բաղաձայն են, մինչդեռ |լ| և |ռ| ձայ-
 նորդները՝ և՛ բաղաձայն, և՛ ձայնավոր, հետևաբար այս հըն-
 չուլթները կրնորոշվեն կրկնակի հատկանիշով (բաղաձայնու-
 թեան և ձայնավորութեան), թեև լուրաքանչյուր ենթահնչուլ-
 թը այդ երկու հատկանիշներից մեկով է բնորոշվում: Վեր-
 ցապես, պետք է ավելացնել նաև, որ Յակոբսոնը, Փանտը և
 Հալլեն վերը բերված հատվածում խոսում են միայն այսպես
 կոչված Շնայսերի մասին, բայց մեր տեսակետի համաձայն
 այդ բնութագիրը պետք է տարածել նաև մյուս ձայնորդնե-
 րի վրա: Նկատի պետք է ունենալ, որ որոշ լեզուներում
 վանկարար կամ երկրարբատի բաղադրիչ կարող են լինել նաև
 m, n ձայնորդները: Այս բոլորից ելնելով, մենք գրաբարի
 ձայնորդներից երկուսը դիտում ենք իբրեւ այնպիսի հնչուլթ-
 ներ, որոնք ունեն և՛ ձայնավորութիւն, և՛ բաղաձայնութիւն

նառնանիքները: Հնչույթաբանական նկարագրությունն ավելի պարզեցնելու, ուղի հնչյունախոսական վերլուծությունների նամար որոշ հիմքեր նախապատրաստելու համար մենք, առնամենայնիվ, ստորի բերվող տախտակների մեջ այդ երկու հնչույթների ենթահնչույթներից յուրաքանչյուրը մոցնելու ենք համապատասխան խմբի մեջ:

52. Ինչպես արդեն տեսել ենք, գրաբարի լ, ղ, մ, ն, ր, ու ձայնորդները հանդես են գալիս միայն որպես բաղաձայն հնչույթներ, իսկ յ և չ ձայնորդները՝ հիմնական բաղաձայն հիմքի ձայնավոր:

Առաջին խմբի ձայնորդները ներկայացնում են երեք գույղ հակադրություններ. լ—ղ, մ—ն, ր—ո:

Այս զույգերից առաջինը՝ լ—ղ ներկայացնում է կողքային ձայնորդների հակադրությունը: Որ դասական հայերենում ղ-ն ձայնորդ էր և այժմյան կոնալիզովային ձայնեղ չփակասի հնչումը չունի, ապացուցվում է շատ հնչառություններ: Իրանական փոխառությունների մեջ հին պարսկերենի և պահլավերենի չ հնչումը հայերենում դառնում է գ, ինչպես պհլ. moγ > հլ. մոգ, հպրս. taeyā > հլ. տեգ և այլն: Եթե հայերենի ղ-ն այժմյան հնչումն ունենար, ապա այդ բառերը պետք է ունենայինք մոդ, աեղ ձևերով, ինչպես որ ուշ շրջանում, նոր պարսկերենից փոխառած բառերում է (օր. պրսկ. daγ > հլ. տադել «հայերի», պրսկ. peyγambar > հլ. փեղաբար «խառնի մարդարեն» և այլն): Իրան հակասակ, հին պարսկերենի և պահլավերենի լ հնչումը հայերենում դառնում է ղ կամ լ ինչպես՝ պհլ. pil > հլ. փիղ, հպրս. tabil > հլ. տալիղ և այլն: Երկրորդ և հունարենից ու ասորերենից փոխառված բառերում լ-ն հաճախ դառնում է ղ: Եթե հայերենի ղ-ն այժմյան արտասանությունն ունենար, ապա հունարենի և ասորերենի լ-ն չէր համապատասխանի նրան ու նրանով չէր փոխարինվի: Հայերենից ուրիշ լեզուներին անցած բառերի մեջ ղ-ն փոխարինվում է լ-ով, ինչպես՝ եկեղեց գալառ > հն. ʾεὐ-λίστη, քաղաք (< ասոր. kalakku) > գրադ. k'alak'i: Եթե հայերենի ղ-ն այժմյան հնչումն ունենար, ապա վրացերենը

նա | չէր գարձնի, ալ կպահեր զ: Վերջապէս զրան ապա-
ցուլց են նաեւ ալն հայերենն բառերը, որոնք ժամանակակից
հայերենում ունեն կ' լ-ով, կ' դ-ով ձևեր, ինչպէս՝ աղ, բայց
անալի, մառախուղ, բայց՝ մառախլապատ: Այս հարցը ավելի
մանրամասն քննութեան առնել ավելորդ ենք համարում.
քանի որ հայագիտութեան մեջ վաղուց արդէն լուծված է և
որեւէ կասկածի տեղիք չի տալիս: Ուստի և ուղղակի կարող
ենք անցնել | և ղ-ի հնչուլթաւանական հակադրութեան.

զու—զոդ	հուլով—հոդով (զործ. հոդ բառի)	
տալ—տաղ	ցելի—ցիղի	ալիք—աղիք
թել—թեղ	խելաց—խեղաց	մալել—մաղել
խուլ—խուղ	ուլք—ուղք	ալեաց—աղեաց
	զուլանալ—զոդանալ	

Ինչպէս ցուլց են տալիս ալս զուլցերը, հակադրութեանը
շատ սահմանափակ է. նա ընդգրկում է միայն բառաւորը՝
ձայնավորից հետո, և բառամեջը՝ երկու ձայնավորի միջև:
Ըստ որում ալս սահմաններում էլ հակադրութեանն ըստ
խմտաաղաւորից զերի կատարւալ չէ. | ձայնավորից հետո
|—ղ հակադրութեանն չունենք, զոնկ ընիկ հայկական բառե-
րում. զեո ավելին, ունենք մի քանի գուգահեւ ձևեր, որոնք
ցուլց են աալիս, որ | ձայնավորից հետո |—ղ զուլցը խմտ-
աղաւորից հակադրութեանն չի կազմել, ալսպէս, ունենք ջի| և
ջիղ, ջի| և ջիղ (ալիլի շատ՝ շեղ) բառերը, որոնք գուգահե-
ւարար գործածվում են առանց խմտաաղին տարբերակման:
Իսկ սա նշանակում է, թե |—ից հետո ղ—լ հնչուլթաւին տար-
բերակում չի եղել:

Այլևի բան սահմանափակվում է հակադրութեանն ալլ
անդամանքներում: Այսպէս՝ բառասկզբում ղ—լ հակադրու-
թեանն չունենք: Ընդունված է ասել, որ հայերենում ղ-ով բառ
չի սկսվում: Սա անառարկելի ճշմարտութեան է, եթե նկատի
ենք ունենում ընիկ հայերենն բառերը: Հիրավի, հնդեվրոպա-
կան ծագումով ոչ մի բառի սկզբում ղ չունենք. ալն բոլոր
վկայքերում, երբ հնիս. բառասկզբի |—ն հայերենում պետք է

տա հալ, ղ, ստանում է նախահաղիքած ձայնավոր, ինչպես՝ հնխ, $\text{lug}^2 > \text{հալ}$, եղուկ, հնխ, $\text{noġhlo} > \text{հալ}$, *ղուզն > եղունգն, հնխ, $\text{lorġ}^2 > \text{հալ}$, ողորկ և ալլն: Սա նշանակում է, թե հնագույն շրջանում բառակերպում հալերենը ղ չի ունեցել: Սակայն դասական գրաբարում տնենք արդեն բառեր, որոնք սկսվում են ղ-ով: Առձեռն բառարանում այդպիսի բառերը հետևյալներն են.

ղակիշ «զորք»	ղիրիտոն «լիրի-տոն»	ղոլղ «լող»
ղակոլն «մի տեսակ հով»	ղեկան «լական»	ղորդ «տղիղ, ճիշտ»
ղաղ «թանկագին քար»	ղեկ, դեակ	ղորկ «ողորկ»
ղամար «լուսին»	ղեկաուրոն «էլեկ-տրոն»	ղուդան «գլան»
ղամբար «լամպար»	ղեղի «լեղի»	ղունդն «եղունգ»
ղամպար	ղերձ «մաճառքի կապույց»	ղուպալ «գլխի կողմը՝ պառկած տեղում»
ղամղակալ «ծապերով դարդարված»	ղեոր «ուղեոր»	Ղարան
ղանդանուն «լատան»	ղեղէն «լեղին»	ղպնիմ «ամաչել»
ղանոն «երգեհոն»	ղիմպիաղ «օլիմպիադա»	ղօղ (անստույգ իմաստով)
ղանջեակ, ղենջակ	ղինգերոն «եղեգ-նաքար»	ղօղակ «ձուկ, լողակ»
ղապալ «կապալ»	ղիտր «լիտր»	ղօղակ «ծածկված»
ղապտեր «լապտեր»	ղիւղամ «լուղամ»	ղօղակատել «հալհոլել»
ղարիկոն «մի տեսակ խոտ»	ղոդակ «լոդակ»	ղօղանջ
ղաքալ «լաքա»	ղոլիոն «Հնդկաստանի մի թրուհուն»	ղօղել «ծածկել, թաքցրնել»

Արմատական բառարանում որանից բացի կան շատ օրիշ բառեր, որոնց մեծագույն մասը հետին շրջանի փոխառություն է արաբերենից կամ թուրքերենից (ինչպես՝ ղալամ «գրիչ», ղազա «կռիվ» և ալլն), իսկ մյուս մասն էլ՝ անստույգ բառեր (ինչպես՝ ղակատել ղակիտյակ և ալլն), որոնք հան-

ված են էրեմիայի բառարանից: Այդ բոլոր բառերն էլ, բնականաբար, դասական գրաբարի առանձնահատկության համար ոչևե, արժեք ներկայացնել չեն կարող:

Վերը բերված բառերը կարելի է մի քանի խմբերի բաժանել, ա) բառեր, որոնք ունեն լ-ով ձևը, որ ավելի գործածական է և ժամանակակից հայերենում ու բարբառներում էլ միայն լ-ով ձևն ունեն, գրանք են՝ ղապաեր-լապտեր, ղամբար (ղամպար) — լամպար (լամբար), ղակիշ-լակիշ, ղաղ-լաղ, ղաքայ-լաքայ, ղեկան-լական, ղեկաորոն-եկեկաորոն, ղեղի-լեղի, ղեգեոն-լեգեոն, ղիթիտոն-լիթիտոն, ղիմայիաղ-ոլիմպիաղ, ղինգիբոն-լինգիբոն, ղիար-լիար, ղիւղամ, ղողակ, ղոյղ, ղուղան, ղողակ (ընդամենը՝ 18): Պետք է ընդունել, որ գրանցից հնագույն և ճիշտ են լ-ով ձևերը, որ ապացուցվում է նաև կողմնակի ավելանքով: Դրանցից մեկն առաջինք արգեն, ժամանակակից բարբառներում ու գրական լեզվում կան միայն լ-ով ձևերը (լեղակ-լաղակ, լիար, լող, լեղի, լաքա, լապտեր, լեգիոն, լուկան): Մի քանիսը հայանապես հետին ձևեր են, ինչպես՝ ղեկան, որ ցույց է տալիս նաև ա>ե փոփոխությունն իբրև բարբառային երևույթ: Հետին են նաև ղեկաորոն, ղեգեոն, ղիմպիաղ, ղինգիբոն, որոնք զուտ գրքային են: Բոլոր ալս բառերի ղ-ով գրությունը սկսած է համարել, ուշ շրջանի երևույթ, որպես գրային հակադարձություն: Ինչպես որ այժմ առանտղները գրաբար սովորելիս բառամիջում հաճախ գրում են օ փխ, ո, կամ ղրում են է փխ, և, արդպես էլ միջին դարերում հաճախ գրել են ղ փխ, լ:

Բ) Մի խումբ բառեր ղ ունեն ք, կ-ի փոխարեն, գրանք են, ղամար լլուսին», ղանոն լերդեհոն, քանոն», ղապալ լկապալ», ղուպալ լգլխի կոյմը», ղուրան (ընդամենը՝ 5): Որ գրանք բոլորն էլ հետին ձևեր են, ապացուցվում է ոչ միայն նրանով, որ մեծ մասամբ արաբական փոխառություններ են, այլև նրանով, որ ղ ունեն կ, ք-ի փոխարեն, իսկ զու նշանակում է, թե ղ-ն արգեն առաջել էր ալթմյան հնչումը: Այդպես էլ՝ ղպնիմ, որ բարբառային խպնիմ բառն է՝ խպ>ղպ

տարանմանությունը. իսկ այդ կարող էր տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ դ-ն ստացել էր այժմյան հնչումը:

Գ) Մի քանի բառեր թեև սկզբում ունեն դ, բայց հին ձևում ունեցել են նախահունչ ձայնավոր, դրանք են՝ դեօր < տդեօր, զորդ < ուղղորդ, զորել < սղորել, զունդն < եղունգն (ընդամենը՝ 4): Բոլորն էլ հարանապես հեաին, բարբառային ձևեր են:

Այսպիսով՝ մնում են միայն դալոյն, դամդայեալ, դանդալոն, դենջակ, (դանջեակ), դարիկոն, դել (դեակ), դեբձ, դոյիոն, ղօղ, ղօղանջ, ղօղեմ (ղօղակ), ղօղակատել (ընդամենը՝ 13): Դրանցից դալոյն, ղօղ, ղօղակատել, ղոյիոն գործածված են մեկական անգամ և ոչ գառական շրջանի աղբյուրներում, տառի և քննվող հարցի համար արժեք չունեն: Ղանդանոն բառի հին և բնաիր ձևն է լատան. պեաք է ենթադրել, որ դանդանոն ձևը հեաին փոխառություն է հունարենից, որ ցույց է տալիս նաև ոմ վերջավորությունը: Դեբձ բառը, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Աճառյանը¹, ուղեբձ բառն է: Դարիկոն բառը արաբական փոխառություն է: Մնում են, ուրեմն, դամդայեալ, դենջակ, դել, ղօղանջ, ղօղել (ղօղակ, ղօղումն և ալլն) բառերը, որոնք գործածված են գառական դրաբարում և որոնց առաջին վիպյությունները գտնում ենք Աստվածաշնչում: Դրանցից էլ դամդայեալ իրանական փոխառություն է, դենջակ՝ հունական (ըստ Հ. Աճառյանի՝ հին լատինական) և դել՝ տտրական, իսկ ղօղանջ և ղօղել՝ անստույգ ծագումով: Այս բոլորից կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ թեև հնագույն շրջանում հայերենում բառի սկզբում դ լինել չէր կարող, բայց գառական հայերենի շրջանում այդ օրենքն արդեն խախտված էր, թեև գեոեա ոչ այն չափով, որ լ-ի հեա բառակցի դիրքում դ-ն հակադրություն կազմեր իմաստադատիչ փերով: Ընդհակառակն, զուգահեռ նույնիմաստ ձևերի գոյությունը ցույց է տալիս, որ նրանք կարող էին իրար փոխարինել այդ դիրքում՝ առանց իմաստի տարբերակում

¹ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. 5, էջ 625:

ստաջ ընդերս: Այլ կերպ ստած, արդ զիրքում նրանք զհետ հանդես են գալիս չեղոք զերով:

Մյուս սահմանափակումներից կարևոր է այն, որ իբրև սփանդական կանոն, յ-ից հետո սովորաբար լինում է լ, իսկ լ-ից հետո՝ ղ. աշպես՝ մի կողմից ունենք այլ, գայլ, փայլ, դայլ և այլն, իսկ մյուս կողմից՝ աւղ (օղ), ցաւղ, Խիւղ, շիւղ, քնճիւղ,—աւղ (Խնթ. գերբաղի վերջ.) և այլն: Այս զեպքում պետք է ընդունելինք, որ նրանք հանդես են գալիս Լնթա-հնչուլթալին զերում՝ կիսովորտալին հարաբերութեամբ:

Հին ձևադրերում ունենք այլ «ալլ», գայլ «գալլ», լոյլ, լըլոյլ «նշալլ» և ուրիշ շատ բաներ, որոնց մեջ լ-ի փոխարեն գրված է ղ: Եթե ընդունենք, որ դրանք ներկալացնում են ավելի նախնական ձևերը, ապա՝ լ-ից հետո՝ ղ, իսկ յ-ից հետո՝ լ բաշխումը կլերանա, և կունենանք ձայնորդներից հետո՝ միայն ղ կանոնը: Անուստան Մեկն, բայց երեւելթին, հակված է արդ Լնթադրութեան կողմը. «յ-ով երկրորդականից հետո (կամ Ե-ից հետո) հին ձևադրերը հաճախ ունեն ղ արդ պատմաներում» (=բառավերջում.— է. Ա.), աշպես՝ այլ «ալլ», gayլ գայլ «գալլ», ո՞՞՞՞ լըլոյլ «նշալլ», բայց, այս եղակի զեպքում, ղ-ն չի վերածվել հոնալեզվալին շփականի, ինչպես սովորաբար լինում է. հետին շրջանի ձևադրերն ունեն լ լ և ժամանակակից հայերենն էլ արտասանում է լ և ոչ չ ղ¹: Մենք դաժնում ենք, որ դասական հայերենի համար հարազատ են եղել ղ-ով ձևերը, արդ բանը մենք փորձել ենք ապացուցել մեր մի տատնասիրութեան մեջ և աշտակ դրան ալլիս չենք անդրադառնա, այլ պարզապես կընդունենք, որ յ և լ ձայնորդներից հետո եղել է միայն ղ:

Վերջապես, կարևոր սահմանափակումներից մեկն էլ այն է, որ հնդեվրոպական ժազումով բաների մեջ՝ բազաձայնից անմիջապես ստաջ կամ հետո լ չունենք. պալուլ «բողբոջ», մլմլել «շփեղ», կլանել, կլնուլ, սիկլքոլ, փլանել, գլոքել, լլուք, Խլու, լսել և նման բաների մեջ լ-ի և նախորդ կամ

¹ A. Meillet, Esquisse, p 47.

հաջորդ բաղաձայնի միջև եղել է ձայնավոր, որ շնչատկորույթ լինելով, սղվել և դարձել է ը (ինչպես՝ կուլ-կըլանել, փուլ-փըլանել, գիլ-գըլորել, բուլ-բլուր և այլն): Այդ դեպքում, այսինքն՝ բաղաձայնից անմիջապես առաջ կամ հետո ունենք միշտ դ, ինչպես՝ աղտ, զաղտ, աղծ, մեղծ, մեղկ, քաղց, եղն, ստեղն, ողբ, հեղգ, ետղ. տատղ և այլն: Այստեղ էլ, ուրեմն, նախապես ունեցել ենք կիսոլորտային զլտ/թլտն և, հետևաբար, ենթահնչույթներ: Սակայն գոտական գրաբարի շրջանում այս ևս արդեն խախտված էր, քանի որ ունենք մի կողմից՝ ողն, եղն, քաղց և այլն, մյուս կողմից՝ ուլն, ալփ, ինչպես և բաղմաթիլ քերականական ձևեր (թելք, ցելցես, ցելցե, փլցես, փլջլք և այլն): Դեռ ավելին, որոշ դեպքերում, թոռանձնապես ձևաբանական հանդամանքների ուղեկցութվամբ, բաղաձայնից առաջ նրանք արդեն հանդես են գալիս հնչույթային գերով՝ տարբերակելով լեզվական միավորների խմատները, ինչպես՝ ասեղըն-ասելըն, ստեղըն-ստելըն, ելըն ռելնելը, ելքըն- եղըն, թելք-թեղք և այլն:

Ամփոփելով այդ բոլորը, կարող ենք ասել, որ գոտական գրաբարում լ և ղ հնչյունները ներկայացնում են երեք կարգի հարաբերություն՝ հնչալթային, ենթահնչույթային և չեզոք: Հնչալթային սրոշակի տարբերակումով՝ խմատադատիչ դերով հանդես են գալիս բառավերջում՝ ա, ե, ո, ու, ը ձայնավորներից հետո և բառամիջում՝ ձայնավորների միջև: Իբրեւ ստղմնավորված ու գարգացող երևույթ հակադրություններ ունենք արդեն նաև ձայնավորի ու բաղաձայնի միջև, որ դեռ ևս մեծ մասամբ կապված է ձևաբանական հանդամանքների հետ:

Ենթահնչույթային հարաբերությունն ենք բառասկզբում, որ իբրեւ կանոն ունենք միայն լ. բայց քանի որ արդեն ունենք մի քանի բառեր (և նրանցից կազմված բաղմաթիլ բարդ ու ածանցավոր բառեր), որոնք սկսվում են ղ-ով, իսկ մյուս կողմից բառասկզբի ղ-ն չի վերածվում լ-ի, ապա այստեղ էլ կիսոլորտային հարաբերությունը խախտվել էր արդեն:

Ձեզոք հարարերություն մեջ են, իրբի կանոն, ի-ից հետո և ալ գիրքում կարող են իրար փոխարինել՝ առաջ բերելով գուգահեռ ձևեր, առանց խմատալին տարբերակման (ջիլ-ջիլ, շիլ-շիլ և ալլն)։ Բայց այս էլ արդեն խախտման բնթացքի մեջ էր գտնվում, ըստ սրում ունենք արդեն շատ բառեր, սրոնք գուգահեռ չեն ներկայացնում և ունեն միայն լ-ով (օր. արագիլ, վագիլ), կամ միայն դ-ով (օր. գառագիլ, տաւիլ) ձեր։ Դերբաական -իլ փերջավորությունն (խօսիլ, դաւիլ) ալ գուգահեռությունը և վրա հետ միասին՝ հնչալթային չեզոքությունը խախտող ամենամեծ գործոնն է, որ ինչպէս հայտնի է, հետպատական շրջանում է երևան գալիս։

Քանի որ ըստ գործածություն հաճախականություն ամենից ավելի շատ են ձայնավորների միջև և բառավորում՝ ձայնավորից հետո կիրառություն դնալերը, մի կողմից, և ենթահնչալթային ո չեզոք հարարերություններն էլ խախտման պրոցեսում են գտնվում, ապա կարող ենք բնութենել, որ լ-ն և դ-ն դասական հայերենում ինքնուրույն ճնշույթներ էին։ Միտածամանակ, քանի որ հին և նոր, սաղմնավորվող երեւելթները դեռս գործում են կողք-կողքի, ապա պատմական մոտեցումով դասական հայերենի վիճակը կարող ենք դիւտել որպէս անցման ետալ։ Եւ չնայած դրան, հիմք ընդունելով նրանց հնչալթային հակադրությունները, մենք կարող ենք առանց տատանվելու ասել, որ իրենց արատաանությունը նրանք արդեն սրոշակիւորեն տարբերակված էին, ըստ սրում ալ տարբերակումը պայմանավորված չէր արդեն կողմնակի՝ խոսքային հանգամանքներով (գիրք, հնչլոնական կապակցություններ), ալ կազմում էր յուրաքանչյուրի անկախ հնչալթային էութլունը։ Ըստ այսմ, հինգերորդ դարի կեսում արդեն լ-ի և դ-ի ֆիզիոլոգիական-ֆիզիկական հատկանիշներից որեւէ մեկը (կամ գուցէ մի քանիսը) հանդէս էր գալիս որպէս հնչալթային տարբերակիչ տարր (գիֆերենցիալ էլեմենտ)՝ կազմելով նրանցից յուրաքանչյուրի ներուենակ, ներհատուկ տարրը։ Հետեւաբար, եթէ նրանցից յուրաքանչյուրի տարբերակիչ տարրերը սրոշենք, պարզած կլինենք նաեւ յու-

յաքանչյուրի տրտառանական առանձնահատկություններն ու փիղիկական հատկանիշները: Ինչպես գիտենք, երկուսն էլ դասական գրաբարում հանդես են գալիս որպես ձայնորդ-բաղաձայն, ուստի և նրանց տարբերակիչ հատկանիշները կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով (— նշանը ցույց է տալիս, որ հնչույթն ունի գրական տարբերակիչ տարրը, — նշանը՝ նրա հակադրությունը):

		լ	ղ
1	Բաղաձայնություն (հզր. ձայնավորություն) .	+	+
2	Դիեզ տոնայնություն (հզր. հասարակ տոնայնություն)	—	—
3	Հստակություն (հզր. աղտուկություն)	—	+
4	Թավություն (հզր. անոսրություն)	—	—
5	Անընդհատություն (հզր. ընդհատականություն)	+	—

Ինչպես պարզ կերպով երևում է այս տախտակից, դասական գրաբարի լ և ղ հնչույթները երեք տարբերով ընդհանուր են, և երկուսով՝ տարբեր: Ընդհանուր տարրերն են՝ բաղաձայնություն, հասարակ տոնայնություն, անընդհատություն, տարբեր են՝ հստակություն՝ ղ-ի համար, աղտուկություն՝ լ-ի, թավություն՝ ղ-ի համար, անոսրություն՝ լ-ի:

Այս բոլորից կարելի է հետևյալ կզրակացությունը հանգել. հաջերեն լ և ղ հնչյունների պատմական զարգացումը ներկայացրել է հետևյալ էտապները. ա) Ենթահնչույթային հարաբերության էտապ, երբ յուրաքանչյուրն ուներ իր գործածության իրիտա որոշակի սահմանները (ղ-ն բաղաձայնների հետ, լ-ից հետո, լ-ն բառակազմում, ձայնավորների միջև, ձայնավորից հետո). թեև ձայնավորներից հետո հնագույն բառերում, անգամ, ունենք ղ — լ հնչույթային հակադրություն, բայց պետք է ենթադրել, որ այդ առաջին էտապում այդպեղ էլ կղել են ղ-ի և լ-ի գործածության ինչ-որ կանոններ, որոնց պարզաբանումը համեմատական քերականության գործն է (համեմատն դեպս, կարելի էր համեմատել՝ ալլ, որից ալլալլել և նույն արմատից՝ աղաաղել, ողող լլաց» և նույն արմատից՝ ուլուլալ լողողալ, կոծել» և այլն): բ) Անցման

էտապ, երբ տատիճանաբար ենթանշույթային հարաբերութիւնը խախտվում է, առաջ բերելով միեւնույն գիրքում երկուսի գործածութիւն՝ չեզոք հնչույթային գերով (հմմտ. ջիլ-ջիդ, ծիլ-ծիդ, աղ-ալ և այլն): Գ) Հնչույթային հակադրութեան տառացման էտապ. միեւնույն գիրքում չեզոք հնչույթային գերը տատիճանաբար դարգանում է գեպի հնչույթային (և ոչ՝ ենթանշույթային) հակադրութեւն՝ նրանցից յուրաքանչյուրի գործածութեան սահմանների ընդարձակմամբ և լրացուցիչ բաշխման հետզհետե վերացմամբ, զուգուղիելով դ-ի և լ-ի ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական հատկանիշների տատիճանաբար ավելի ու ավելի տարբերակումով: Գ) Զարգացման պրոցեսի ավարտման էտապ, երբ դ-ի դարգացումը հանգում է նրա՝ ետնալեզւային ձայնեղ շփականի վերածմանը, և դ-լ հընչունները գործածվում են բոլոր գիրքերում հնչույթային կատարյալ հակադրութեամբ՝ իմաստազատիչ գերով¹:

Մեր սույն ուսումնասիրութեան առարկան է գոտական հայերենը, որը, ինչպէս ցույց տվեցին վերլուծութիւնները, ներկայացնում է երրորդ էտապը: Առաջին էտապի ուսումնասիրութիւնը համեմատական քերականութեանն է վերաբերում, իսկ երրորդ և չորրորդ էտապներինը՝ պատմական քերականութեան: Այսպէս, ուրեմն, գոտական գրաբարում լ-ն և դ-ն ինքնուրույն հնչույթներ էին և որոշակիորեն հակադրվում էին իրար և՛ հնչույթային տարբերակիչ հատկանիշներով, և՛ իմաստազատիչ գերով:

ՅՅ. Գոտական գրաբարը, ինչպէս և ժամանակակից հայերենն ու բարբառները, ունիւր երկու թրթռուն ձայնորդ՝ ը և ռ, որոնք սովորաբար հանդես են գալիս հնչույթային գերով, այսպէս՝

աբիւ-առի	ճար-ճառ	մայր-մայր	բարք-բառք
աբու-առու	սիր-սիւ	գալը-գալս	արք-առք
կըրունկ-կըրտնիկ	քար-քառ	կրամ-կռամ	

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «Հայերենի հնչույթային համակարգի պատմութեանից» հոգվածում, ՊԲՀ, 1961, № 2, էջ 67—90:

լուր-լուս ծըրել-ծըսել
բար-բաս
ուր-ուս

Հակադրութիւններն բնոյցովում են գործածութեան սլորտներին մի մասը միայն, այն է՝ բառամեջը՝ ձայնավորների միջև, բառավերջը՝ ձայնավորից հետո, և ձայնաւորի ու բաղաձայնի միջև՝ հոգնակի ազդականի ձևում:

Այլ պարագաներում ր-ի ու ռ-ի գործածութիւնը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. Լ-ի տառն կարող է լինել միայն ռ (հմտ. գուր(ք)-դուռն), սարքն, քարքն և նման օրինակները ձևաբանական կազմութիւններ են, որոնց մեջ որոշակիորեն գիտակցւում է րն հոգի ինքնուրույնութիւնը՝ քս, քղ հոգիքի գուգորդութեամբ, դրան հակառակ, մ-ից առաջ՝ միայն ր (ինչ, զարմ, լարմ, մարմին և այլն), դատական գրաբարում ահաւոր է: Ում կապակցութիւնը: Յ և Վ ձայնորդներից հետո ունենք թն մեկր և թն մլուսը (ինչ, մայր-մայր «երակ»):

Բաղաձայններից առաջ հնազայն շրջանում հղել է միայն ր, ինչպես՝ վարծ, մարտ, վարդ, վարծ, որք, վարկ, վարս, բերկրել, հարց, հարկ, արքայ, գարշ, գարգանալ, արդ, արտ և այլն: Հնգեվրոպական ժառանգով բառերի մեջ ու բաղաձայն չունենք. թուշել կազմված է բիռ արմատից չ բախակազմ ածանցով, ըստ որում այդ բաշի ավելի հնատիպ ձևն է ըռնում: Դատական հայերենում տնենք հաշնպիսի կազմութեամբ կառչել, ուռչել, սառչել բառերը, որոնց արմատական ձայնավորն է ա, որ անփոփոխ է մնացել ածանցից առաջ: Սրանցից էլ վերջին երկուսի հնատիպ ձևերն են ուռնում, սառնում¹: Աղպես էլ անփոփոխ է մնում առ նախածանցի ո-ն բոլոր բաղաձայններից առաջ, ինչպես՝ առլի, առկայծ, առծեռն, առշել, առյապա, առմտանել, առցեղ, առպատ-

¹ Համարաբարում չկան ուռչիմ և սառչիմ ձևերը, ՆՅԲ-ում էլ հնադույն օրինակները ուռնում, սառնում ձևով են:

րասա, առփոխել *և* ալլն: Բալց *և* ալնպես ունենք նաև ուռկան, ուռնանամ, առքեմ (առիր-ից), որոնք *ցուլց* են տալիս, որ *զատական* գրաբարում *զա* ալլես բացառված զիրք չէր:

Բառակզրում իբրեւ կանոն ը լինել չի կարող. թե բնիկ *և* թե փոխառյալ բառերում, բոլոր ալն պեպքերում, երբ բառակզրում պետք է լինի ը, նա ստանում է նախահաղկելված ձախափոր (ինչպ. ե-լեք, ա-րսզ, ե-բազ *և* ալլն): Անձեռն բառարանում ունենք, սակալն, րաբուն Վարդապետ իմ, տեր իմ *և* գրանից կազմված բառեր, լազարդ Տրաշադաբդ կամ Նրադարդ (?) , րախ, րախնանք *և* գրանցից կազմված բառեր, լակերպ Վրտափոր», լակերտ Տրաշակերտ» (*և* գրանից կազմված՝ լակերտեմ), րահետ, րահիրար «տրադ», րամ «երամ», րամայն «խմբովին», րամապետ Բրազմության զլուխ պետ», րամել «ժողովել», րամական Վերամական», րամօրեն «բոլորով», րապէս «տիրապետ», րաւզոս Եցուպ, զափազան», բենական «ստալածալին», բենարարձ «ստալածալին աթոռ», բենաւես «ստալածատես», բետոր «հետոր», բուպ, բուպէ, բետել Վետք կամ նալ վարել», բուել «ժողովել», բութե Տոխատ», բուտումն «ժողովելը, հալցելը, հետացնելը», բուպ Վիտքրիկ, նիսատ» բառերը, որոնք սկսվում են ը-ով: Իրանցից լազարդ, լախ, լախնանք, լակերպ, լակերտ, լահետ, լամ (լամալն, լապէս, լամել, լամական, լամօրէն), ներկայացնում են հրազարդ, հրակերպ, հրակերտ, արահետ, երամ բառերը, նախահանչ հնչյունի՝ հ-ի կամ ա, ե-ի անկումով, բոլորն էլ խորթ են զատական գրաբարին *և* հետին են, եթե ոչ սխալադրությամբ տարածված ձևեր: Բուպ, լատ հ. Աճառյանի, արուպ բառի համառոտությունն է՝ տադաշափական նպատակներով (Արմ., VI, էջ 1034): Բահիրար տնի միալն Նարեկացին. թվում է, թե կապ տնի պրակ. րահ բառի հետ: Բենական, բենարարձ, բենաւես ստացվել են օրեն-ից՝ նախահանչ օ-ի անկումով: Այն վաստը, որ ե>ի փոփոխությունը տեղի չի տնեցել, ցույց է տալիս, որ հետին, արհեստական ձևեր են: Բետել, բուտել անատուլք բառեր են՝ տվանդված միջին դարերից: Բարուն ավելի հին ու տարած-

ված ռաբբունի բառի զտգահեռն է, որ համահաբար գարձ-
յալ ր-ով սկսվող բառ ունենալու համար է սարքված: Բոլոր
թվարկված բառերի ր-ով ձևերը հաճախ են միայն բուլե-
րառն է, որ այդպես էլ գործածվում է գասական շրջանում և
ներկայացնում է հուն. ῥοπή բառը: Կարելի է ենթադրել, որ
նախապես զտա գրական փոխառություն է եղել, ըստ որում
գասական շրջանում գործածված է միայն թարգմանություն-
ների մեջ, և այդ պատճառով էլ ներկայացնում է հունարենի
տղղակի տառագրածությունը: Այսպիսով, հիշյալ կանոնը գա-
սական հայերենի համար անխախտ է:

Բառակիրում ա. ունենք միայն մեկ բնիկ բառում, որ է
ռունգն, բայց իրանական, հունական և այլ փոխառություն-
ների մեջ ունենք բառեր, որոնք սկսվում են ռ-ով և սովորա-
կան են գասական գրարարի համար (օր. ռազմ, ռաֆիկրայ,
ռամիկ, ռոմիկ և այլն): Իրանից կարելի է կզրակացնել, որ
գասական հայերենում բառը կարող էր սկսվել ռ-ով, իսկ ր-ով ոչ:
Բայց սա ոչինչ չի կարող նշանակել ա և ր-ի ենթահնչույթային
հարաբերության տեսակետից, որովհետև ր-ն բառակիրում
չի փոխվում ա-ի, այլ ստանում է ձայնավոր հենարան:

Այսպիսով, գասական հայերենում ա-ն և ր-ն ինքնուրույն
հնչույթներ են: Բոլոր սահմանափակումները, որոնք թվեցինք
վերը, չեն փոխում վիճակը, այլ միայն ցույց են տալիս յու-
րաքանչյուր հնչույթի գործածության ոլորտը: Միակ պեպքը,
որում կարծես թե ա-ն և ր-ն ունեն ենթահնչույթային հա-
րաբերություն՝ ուղղականից առաջ գտնվել է (ոն, բմ), բայց
դա էլ խախտվում է քերականական ձևերում (ուռումն-առման,
ղեռումն-ղեռման ևն) և դրանով իսկ՝ ներքևում¹:

¹ Թեև սինխրոնիկ ավյանները ցույց են տալիս, որ գասական
գրաբարում բառը կարող էր սկսվել ռ-ով, բայց դա չի կարելի տարա-
ծել նաև նախորդող հնագույն շրջանների վրա: Ընդհակառակն, բոլոր
հիմքերը կան ենթադրելու, որ նախնական շրջաններում ա-ով նույն-
պես թառ չէր կարող սկսվել, և ինչպես ր-ից, այնպես էլ ա-ից առաջ
ավելանում էր նախահավելված ձայնավոր, ինչպես՝ առու < հնխ. *srō*,
առող-աճիլ < հնխ. *srōv*, առեմ < հնխ. *reug*, ոռնալ < հնխ. *rū* և այլն:

54. Ռնգալին ձայնորդներն են մ-ն և ն-ն, որոնք հա-
կադրվում են գրեթե բոլոր դիրքերում, ինչպես՝

ներ—մեր	հուն—հում	հանեմ—համեմ
նեղ—մեղ	գան—գամ	գունակ—գումակ
նիգ—միգ	գոն—գոմ	ինըն—իմըն (անորոշ դեր.)
	խառսիմ—խառսին	անուր—ամուր
ներկ—մերկ		

Միակ սահմանափակումը, որ հանգեցնում է երկու հըն-
չալթնիքի չեզոք դրսեցման, տնենք ռնգալին շրթնալին
պալթական կապակցության մեջ: Իբրև կանոն, շրթնալին
պալթականից առաջ ն-ն դառնում է մ, ինչպես՝ գառն, բայց
գառամբ, այդպես է՝ փոխառյալ բառերում (օր. զամբյուղ<
հայրեկ. zambil<ասուր. zabbilu, ամբար<պհլ. (h)anbar
և այլն): Ունենք զոգահեռ ձևեր և՛ նախածանցով կազմված,
ինչպես՝ ամբիծ և անրիծ, ամբարիշտ, ամպարիշտ և անբա-
րիշտ, անպարիշտ, բայց ավելի շատ անփոփոխ դրսեցմամբ,
ինչպես՝ անբասիր, անբարբառ, անբան, անբարի, անբերրի,
անպատում, անպարտ, անպետ և այլն: Այս բոլոր ձևերում,
ինտերի, բառի կազմության պիտակցումն է որոշիչ գործոնը.
բայց նույնիսկ այս պեպքում էլ պետք է ենթադրել, որ մենք
գործ ունենք գերադանցապես գրալին երևույթի, այն է՝ ստու-
գաբանական ուղղագրության հետ, որ չի արտացոլի արտա-
սանույթյունը: Պետք է նկատի ունենալ, որ այսօր էլ շատ
բառերում արտասանում ենք մ, բայց գրում ենք ն, այսպես,
օրինակ, արտասանում ենք ամբիծ, ամբասիր, ամպիտան,
ամպարկեշտ¹, իսկ ժողովրդական արտասանությամբ նաև՝

Լատ այս, ռուեզն բառն էլ պետք է ունեցած լինի նախահունչ ձայնա-
փոր. ձևագրերում ունենք ըռուեզն ձևը, որ խոստում է այդ ենթադրու-
թյան օգտին: Հնարավոր է ենթադրել, որ դասական հայերենում էլ
ո-ով սկզբով բառերն ունեին ը ձայնավոր հենարանը (հմտ. նոր ջըր-
ջանի ժող. ըռու ձևը):

¹ Անբիծ, անբասիր, անպիտան, անպարկեշտ արտասանություններ
նոր երևույթ է, այսպես կոչված «գրքային արտասանություն», որ,
սակայն, տարածվում է:

ամբան, ամպայման, ամպանառ *և* ալն, բայց զրոմ ենք անբիծ, անբասիք, անպիտան, անպարկեշտ, անբան, ան պայման, անպատանառ *և* ալն: Այս դասողությունից ելնելով *և* վերը բերված միայն մ-ով օրինակները նկատի ունենալով՝ կարող ենք ընդունել, որ դասական հայերենում շրթնային պայթականներից առաջ ունեցել ենք միայն մ: Ընդհանրապես, շրթնային շիականից (վ, լ) առաջ չունենք մ *և* ոչ մի բառում: Նշանակում է, շրթնային բաղաձայններից առաջ էլ *և* *և* մ ընդպիսիններն են, որ գտնվում են չեզոք դիրքում. մինչդեռ բոլոր մյուս հանդամանքներում հանդես են գալիս ինքնուրույն հնչույթային դերով:

55. Վերը մենք տրվեն տեսանք, որ լ ձայնորդը հանդես է գալիս կամ բաղաձայնի, կամ վանկարոր ձայնավորի *և* կամ երկբարբառի դերում: Թեև դրային ալտահայտություն տարբերությունն այս բանը մասամբ անուրոշ է դարձնում, բայց *և* աշխատեց զժգար չէ փաստական տվյալներով ապացուցել այդ: Ամենից տվելի հեշտ է համոզվել այն բանում, որ լ-ն, որպես բաղաձայն, *և* վ-ն հնչույթաբանորեն նույնական են *և* գրային տարբերությունը միայն ուղղագրական երեւյթով է: Պատմական մոտեցումով, ստուգաբանական տեսակետից դրա ամենալավ ապացույցը դործիականի վերջավորությունն է. պիտենք, որ հնդեվրոպական Նի-ն ձայնավորից հետո վերածվել է վ բաղաձայնի: Արդ ա, ե, ի ձայնավորներից հետո այդ բաղաձայնը գրվում է լ (տիտանաւ, բանիւ, արդեւք), ու-ից հետո գրվում է վ (գետով), որովհետեւ լ գրելու պակասում կատանայինք ու տառը. ու ձայնավորից հետո այդ լ ձայնորդ բաղաձայնն ընկնում է հենց այն պատճառով, որ լ *և* ու միեւնոյն ձայնորդի տարբերակներն են, ինչպես որ յ-ն էլ չի կարող լինել ի-ից հետո (հմմտ. աղա-յ, բալլ խաւսի): Վերը տեսել ենք նաեւ, որ սահասարակ լ-ն բառավերջում՝ ձայնավորից հետո *և* բառամիջում՝ երկու ձայնավորների միջև բաղաձայն է. հետևաբար, աշխարհի բառերում, ինչպիսիք են աւազ, բեւեկն, դիւաց, թաւ, թիւ, թեւ *և* ալն, ունենք նույն բաղաձայնը, ինչ որ ունենք հով, կով, ծով,

գեառվ ձեռքի մեջ: Բառասկզբում, որպես ուղղագրական կանոն, միշտ ունենք վ. զա շատ կարևոր է արտասանական և հնչալթարանական տեսակետից: Դասական հայերենում և ոչ մի բառ չունենք, որ սկսվի ուա, ուե, ուի, ուռ, ուե՝ երկրարբատներից սրեւ: մեկով: Դա նշանակում է, թե բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ՝ ձայնորդը միշտ էլ եղել է բաղաձայն: Բառամիջում, բացի ով կապակցությունից, վ գտնում ենք նաև ա, ե, ի ձայնավորներից, ալի բաղաձայններից հետո՝ բարդ և ամանցավոր բառերում, ինչպես՝ գերեվարել, հրավառ, երիվար (նաև՝ երիար¹), անվարժ և այլն: Այստեղ էլ գործ ունենք ստուգարանական ուղղագրության հետ: Եթե այս բոլորին ալիլացնենք, որ ոչ մի դեպքում միատեսակ պալմաններում չունենք վ և լ-ի հակադրություն, ապա պարզ կլինի, որ վ-ն և լ-ն ներկայացնում են միևնույն բաղաձայնը, որ իրեն հնչալթ կնշանակենք վ տառով: Քանի որ մի կողմից ունենք ՝ ձայնորդ, որպես վ բաղաձայն, իսկ մյուս կողմից՝ լ ձայնորդ, որպես երկրարբատի բաղադրիչ, ապա միանգամայն պարզ է, որ լ-ն և վ-ն հնթահնչալթային հարաբերություն մեջ են: Բայց ոչ միայն լ, վ, ալի երեւմն ու ստոր ներկայացնում է վ բաղաձայնը. ալպես՝ ունենք տիւ, որի վերջածանց լ-ն ձայնորդ բաղաձայն է, և ունենք աոււնջեան, ալիլի ճիշտ՝ աոււնջեան, որ է աւււնջեան, քուեայ կամ քուե, որ է քււեայ կամ քււե և այլն, որոնց մեջ ու=ւ երկու ձայնավորների միջև, և հետևաբար բաղաձայն է: Նշանակում է, զասական գրարարում լ-ն կարող էր որպես բաղաձայն հանդես գալ. ա) բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ. այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ վիալ, վլաս, վրնջալ. վտառն և այլն, վ-ի և հաջորդ բաղաձայնի միջև արտասանվել է ը (վրկալ, վրնաս, վրւրնջալ, վրտառն և այլն), հետևաբար գրանց մեջ էլ վ ունենք ձայնավորից առաջ: Այս

¹ Երիվար բառն ստուգարանված չէ և, հետևաբար, հայտնի էլ չէ՝ բարդ բառ է, թե՛ պարզ. համեմայն դեպս, ուղղագրութունը ցույց է տալիս, որ բարդ է կարծվել:

դիրքում բաղաձայն ձայնորդի տառային նշանն է միշտ Վ, որ պահպանվում է բարդությունների և ածանցումների մեջ: Բառամիջում՝ ձայնավորների միջև, որի գրային նշանն է Վ, միայն Բ ձայնավորից հետո, ու միայն գաղաճավանի ը-ից հետո, և լ—ա, ե, ի ձայնավորներից հետո:

Նույնպիսի ենթահնչույթային հարաբերություն ունենք նաև լ. ձայնորդ-ձայնավորի և ու ձայնավորի միջև: Բառակիզում՝ բաղաձայնից առաջ ունենք ու ձայնավորը, բառամիջում՝ բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև՝ ու երկբարբառի բաղադրիչը (աճուճն, նուէր, նուոյ, սառաք և այլն), բառամիջում, ձայնավորի և բաղաձայնի միջև՝ և երկբարբառի բաղադրիչը (աւաճ, բելք, արդելք, ձիւճ և այլն): Առաջին դեպքում ձայնորդի (=երկբարբառի բաղադրիչի) գրային նշանն է ընդհանրապես ու (տրուհառ, առուակ, անուան, ստուեր, հեղուի և այլն). հսկուման մեջ ունենք նաև լ-ով գրություն ի նանգուղ բառերի ու հսկուման մեջ, որի մասին կիսունք ուղղագրությամբ նվիրված հատվածում: Երկրորդ դեպքում լ ձայնորդի (երկբարբառի բաղադրիչի) տառային նշանն է լ: Բառամիջում՝ երկու բաղաձայնի միջև և բառավերջում՝ բաղաձայնից հետո ունենք լ վանկարար ձայնորդը (վանկարունը), այսինքն՝ ու ձայնավորը, որ միշտ արտահայտվում է ու տառով (առւն, առու և այլն):

Ելնելով վերը՝ ձայնավորների և երկբարբառների բաժիններում կատարած վերլուծություններից ու նրանցից բխեցրած եզրակացություններից ու հենվելով կիրառության ու գրային արտահայտությունների հիշյալ սահմանումների վրա, կարող ենք, ուրեմն, վերջնականապես ընդունել, որ դասական հայերենում ունենք $[Ու]$ ձայնորդը՝ $(ու) = \text{ձայնավոր}$, $(լ) = (W)$ ձայնորդ-երկբարբառի բաղադրիչ և $(վ) = (V)$ բաղաձայն ենթահնչույթներիով, որոնք միեւնույն պայմաններում միմյանց հակադրվել չեն կարող և դանվում են կիսոլորտային հարաբերության մեջ: Ըստ այսմ, եթե S $[Ու]$ -ն ընդունենք որպես $[Ու]$ հնչույթի ամբողջական ոլորտը, ապա կստանանք հետևյալ հավասարությունը. S $[Ու] = MS$ $[ու] + MS$ $[լ]$ $- MS$ $[վ]$:

56. Նույնպիսի պատկեր է ներկայացնում նաև յ ձայնորգը: Վերը, ի ձայնավորի և յ ձայնորգի (երկրարբատի բաղադրիչի) մասին խոսելիս մենք եկել ենք այն համոզման, որ բառակզրում, բաղաձայնից առաջ, բառամիջում երկու բաղաձայնի միջև, ու ի երկրարբատի մեջ և բառավերջում ունենք ի ձայնավորը, իսկ եա, եայ, եաւ, ե, ոյ, այ երկրարբատների մեջ՝ յ ձայնորգ՝ երկրարբատի ոչ վանկարար բաղադրիչը: Այժմ մնում է խոսել յ ձայնորգ բաղաձայնի մասին: Ավիրարդ համարելով կրկին հիշել այն բոլոր նվագադուշն զուգերը, որ բերել ենք վերը, մասնավորապես հ և յ բաղաձայնների հակադրութիւնը պարզելու համար, աչտակ բավականանանք միայն որոշելով յ ձայնորգ բաղաձայնի գործածութեան շրջանակները: Բառակզրում ձայնավորից առաջ յ (=ի) ձայնորգը միշտ բաղաձայն է, ինչպես՝ յաաակ, յարավայ, յեղուլ, ալլե՝ յառնե (ի—տոնէ), յայսմ (ի—այսմ) և ալլն: Նույն զիրքում, զբավոր ձեռք բաղաձայնից առաջ յ ձայնորգ բաղաձայնն ունենք յղեմ, յղի, յղարկեմ, յղփանալ, յշտող, յսաակ բառերում, յղեմ և յղարկեմ ստացված են ուղի բառից, ստաջինը միակ ընդունված ձևն է նախաշեշտ վանկի ա ձայնավորի սղումով, հետեւաբար արտասանվել է յըղեմ, ինչպես և այժմ, երկրորդը դարձչալ ունի գաղտնաւանկ ը, բայց ավելի տարածված և հին ձևն է յուղարկեմ, յղփանալ ստացարանված է, բայց կասկածից վեր է, որ ունեցել է գաղտնաւանկ ը (յըղփանամ). յղի ծագում է լի արմատից և նույնպես ունի ը: Բառամիջում ունենք յ բաղաձայն ձայնորգը միայն երկու ձայնավորի միջև, այլ կերպ ասած՝ վանկի սկզբում, որ ճիշտ համապատասխան է գալիս նախորդին (օր, աղայի, ընծայել, հոյակապ և ալլն): Բառավերջում ունենք յ բաղաձայն ձայնորգը միայն ա, ո ձայնավորներից հետո (ընծայ, բայ, գոյ և ալլն). ի և ու-ից հետո, ինչպես ասել ենք, բառավերջի յ-ն ընկել է, իսկ ե-ից հետո՝ նրա հետ միանալով՝ տալիս է երկրարբատ հ: Այսպիսով, աչտակ էլ ունենք ի ձայնորգ հնչուլթը¹, որ՝ ա) ձայնավոր է և զրի մեջ

¹ Կարելի էր, իհարկե, /ի/ և /ի/ հնչույթները գրել /ի/ և /3/.

միշտ արտահայտվում է ի տառով. ր) բաղաձայն է և միշտ արտահայտվում է յ տառով, գ) ձայնորդ-երկրաբարառի տ հոսքարբարառի ոչ վանկարար բաղադրիչ է, արտահայտվում է ե տառով, եթե նախորդում է վանկարար ձայնաշարին (եա, եայ, եաւ), և յ տառով, եթե հաջորդում է վանկարար ձայնավորին: Այս երրորդ հնչույթն ընդհանրապես նշանակելու հնք /ի/, բայց եթե տարբերակման կարիք լինի նախադասք /է/, հտադասք յ: Սրան համապատասխան էլ կունենանք /ի/ ձայնորդի /ի/, /ի/, /յ/ ենթահնչույթները: Սրանից ելնելով էլ S/ի/-ն կարող ենք ներկայացնել հետևյալ բանաձևով. $S/ի/ = S/ի/ + S/ի/ - S/յ/$:

Ամփոփելով մինչև այժմ կատարած հնչույթաբանական վերլուծությունները՝ գալիս ենք այն եզրակացություն, որ գոտական գրաբարն ունեւ հետևյալ հնչույթները.

1) Ձայնավորներ՝ /Ա/, /Ե/, /ի/, /Ո/, /ու/, /Ը/—6

2) Բաղաձայններ՝ /Բ/, /Գ/, /Դ/, /Զ/, /Թ/, /Ժ/, /Խ/, /Ծ/, /Կ/, /Հ/, /Ձ/, /Ճ/, /Լ/, /Շ/, /Չ/, /Պ/, /Ջ/, /Ս/, /Վ/, /Տ/, /Յ/, /Փ/, /Բ/—23

3) Ձայնորդներ՝ /Լ/, /Ղ/, /Ր/, /Ռ/, /Մ/, /Ն/, /ւ/, /ի/—8

Ընդամենը լինում է 37, բայց որովհետեւ ու, վ, լ և ի, ի, յ ներկայացնում են մեկական հնչույթ, ուստի և կունենանք $33 + (2)^1 + 10$ երկրաբարառ + 5 եռաբարառ + 1 երկրաբարառակերպ + 1 եռաբարառակերպ = 52:

Ե. ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԲԱՐԻ ՀՆՁՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՉ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

57. Վերը, հնչույթի մասին խոսելիս, ասացինք, որ հնչույթները ընդունվում են էական հատկանիշներով: Այդ էա-

և գրանով ոչինչ չէր փոխվի. առաջին համար մենք գեթադասեցինք /Ու/ գրել, նկատի ունենալով, որ գրի մեջ կիրառության ամենամեծ մասը նրան է պատկանում: Իսկ քանի որ մեկի համար ձայնավոր տառ ենք ընտրել, ապա հարմար է այստեղ էլ նույնպես վարվել՝ միօրինակություն համար:

¹ Փակագծում բերված երկու հնչույթների մասին տե՛ս § 58:

կան հատկանիշները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մեր արտատա-
նական գործարանների յուրահատուկ բնույթի ուղիստանքի,
գրութւան, արձագանքարանի ծախսի ու ձևի և այլ գործոն-
ների շնորհիվ առաջացած՝ հնչյունների ֆիզիկական հատկա-
նիշներ: Եթե ալլապա է, ապա յուրաքանչյուր հնչույթ, որ
բնորոշվում է էական հատկանիշների ալա կամ ալն խմբով,
յոր մեջ ունի ալլա հատկանիշների բաղադրիչները կամ տար-
րերը, որոնք կոչվում են աարբերակիչ աարբեր (дифферен-
циальные элементы): Քանի որ հնչույթները համեմատա-
բար սահմանափակ թիւի են կազմում, ապա նրանց էական
հատկանիշները ներկայացնող տարբերակիչ տարրերն էլ կրում
են սահմանափակ բնույթ: Մլուս կազմից, քանի որ յուրա-
քանչյուր լեզու ունի յոր հնչույթների էական հատկանիշների
որոշակի համակարգը, ապա գրանից ինքնին բխում է, որ
ամեն մի լեզու համապատասխանաբար ունի տարբերակիչ
տարրերի իրեն հատուկ համակարգը: Նշանակում է, մենք
կարող ենք տվյալ լեզվի հնչույթների էական հատկանիշների
վրա հենվելով՝ դանել ալլա տարրերը և որոշել նրանց համա-
կարգը: Կենդանի լեզուների համար ալլա բանը շատ հեշտ է
կատարել փորձառական տվյալների օգնութւամբ: Մեռած լե-
զուների համար ճիշտ հակառակն է կիրառվում: Քանի որ
փորձառական տվյալներ չունենք, ապա կարող ենք հնչույթ-
ների հակադրութւամբ պարզել հակադրվող հատկանիշները,
դրանց օգնութւամբ պարզել յուրաքանչյուր հնչույթի էական
հատկանիշները, իսկ սրանցից ելնելով էլ՝ տարբերակիչ տար-
րերը: Մրանով մենք կարող ենք պարզել ոչ միայն տվյալ
լեզվի պատմական որեւ, փուլին հատուկ տարբերակիչ տար-
րերի համակարգը, ալլա որոշել հնչյունների արտատանական
ու. ֆիզիկական հատկանիշները՝ առաջնորդվելով ժամանակա-
կից փորձառական հնչյունարանութւան տվյալներով: Այսպա,
օրինակ, ենթադրենք, ին գրարարւան կ հնչույթի հատկանիշ-
ները պարզելով դուել ենք, որ նրա տարբերակիչ տարրերն են
խլութւանը, թափութւանը և ալլա: Փորձառական հնչունա-
բանութւանից գիտենք, որ ձալնեղութւանը պալմանափոր-

ված է բաղաձայնի արտասանությունը զուգակցվող՝ ձայնալարերի պարբերական թրթռումներով: Եթե կ-ն խուլ է, ապա նրա արտասանությունն ալգ փորժոնով չէր ուղեկցվում. դիտենք, որ թավությունը բնորոշ է հանալեզվային բաղաձայններին, նշանակում է կ-ն հանալեզվային արտասանություն ունի և այլն:

58. Որպեսզի կարողանանք որոշել որեւէ լեզվի (մանավանդ՝ մեռած լեզվի) տարրերակիչ տարրերի համակարգը, հարկավոր է իմանալ, թե առհասարակ ինչպիսի տարրերակիչ տարրեր ունեն աշխարհի լեզուների հնչույթները, և ինչպես են դասակարգվում ալգ տարրերը: Այդպիսի դասակարգում կատարել է Յակոբսոնը՝ Ֆանտի ու Հալլեի, և Չերչիի ու Հալլեի հետ հրատարակած իր ուսումնասիրություններում¹: Ուսումնասիրելով զանազան լեզուների հնչույթաբանական ու հնչունարանական տվյալները՝ Յակոբսոնն ու իր հեղինակակիցները գտնում են, որ աշխարհի բոլոր լեզուների հնչույթների տարբերակիչ տարրերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ 12 դուլգ հակադրություններով².

1. Вокальность — невокальность = ձայնավորություն — ոչ ձայնավորություն

2. Консонантность — неконсонантность = բաղաձայնություն — ոչ բաղաձայնություն

¹ *St'ya Yakobson, R. and Halle, M. Fundamentals of Language, "S Gravenhage. 1956: R. Yakobson, C. G. M. Fant, M. Halle, Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates, "Technical report", № 13. 1955; E. C. Cherry, M. Halle, R. Yakobson, Toward the logical description of languages in their phonemic aspect, "Language", vol. 29, 1953, № 1. Մեր այս գիրքը գրելու ժամանակ այդ աշխատությունները ղեկավարում էին թարգմանությունների շուրջ չէին տեսել. վերամշակության միջոցին մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք կրճատված ուսանելները, որի համապատասխան էլ վերանայել ենք մեջբերվող հատվածների թարգմանությունը:*

² Ռուսական տերմինները բերում ենք ըստ Շահումյանի թարգմանությունից (տե՛ս *И. К. Шаумян, История системы дифференциальных элементов в польском языке*). Հայերեն թարգմանությունները մերն են — է. Ա.:

3. Прерывность — непрерывность = *ընդհատականություն* — *անընդհատականություն*
4. Абруптивность — неабруптивность = *ժեքականություն* — *ոչ ժեքականություն*
5. Яркость — тусклость = *հատակություն* — *աղուտություն*
6. Звонкость — глухость = *ձայնեղություն* — *խլություն*
7. Компактность — диффузность = *թավություն* — *անոսություն*
8. Низкая тональность — высокая тональность = *ցածր տոնայնություն* — *բարձր տոնայնություն*
9. Бемольная тональность — простая тональность = *բեմոլ տոնայնություն* — *հասարակ տոնայնություն*
10. Диезная тональность — простая тональность = *դիեզ տոնայնություն* — *հասարակ տոնայնություն*
11. Напряженность — ненапряженность = *լարվածություն* — *ոչ լարվածություն*
12. Назальность — неназальность = *անդայնություն* — *ոչ անդայնություն*

II. 4. Շահումյանը իր «История системы дифференциальных элементов в польском языке» աշխատության մեջ (էջ 32) գտնում է, որ միևնույն հնչույթը չի կարող ունենալ և՛ ձայնավորություն, և՛ բաղաձայնություն հատկանիշները, ինչպես ընդունում են Յակոբսոնն ու իր հեղինակակիցները, և դրա հիման վրա էլ առաջին երկու դույզը միացնում է մեկ դույզի մեջ՝ вокальность — консонантность (= ձայնավորություն — բաղաձայնություն): Ձայնորդների մասին խոսելիս մենք արգեն ասացինք, որ այդ մոտեցումը ճիշտ չենք համարում, բայց որովհետև մենք հնչույթների տարրեր խմբերը տարբեր էլ տախտակներով ենք տալիս, ապա ավելի հարմար ենք գտնում մեկ հակադրություն վերցնել: Իր կողմից Շահումյանն ավելացնում է երկու հակադրություն՝ ա) плавность — неплавность (նայություն — ոչ նայություն), բ) долгота — краткость (երկարություն — կարճություն): Այդ երկուսից երկրորդը ուրիշ լեզուների համար թերևս կիրառելի

է, բայց հայերենի նկատմամբ՝ ոչ, որովհետեւ հայերենը չունի ձայնավորների քանակային տարբերակումը: Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա դա մտացածին հակադրութիւնն է: Նայութիւն կոչվածը ոչ մի բնախոսական ու ֆիզիկական հիմք չունի: Նայ անվանումը գալիս է հին հունական քերականութիւնից և հիմնված է որոշ հնչույթների վանկի մեջ ունեցած դիրքով: Հնչույթաբանական հակադրութիւնների հիմք կարող է ծառայել միայն իրականում գոյութիւն ունեցող հատկանիշը: Ուստի և մենք այդ հատկանիշն էլ չենք ընդունում, որովհետեւ ոչ միայն հնչույթները, այլև հնչյունները այդպիսի հատկանիշ չունեն:

59. Մի կողմ թողնելով հնչույթաբանական դանազան ուղղութիւնների, դրանց հետ նաև տարբերակիչ տարրերի տեսութեան քննութիւնը, այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել հետևյալը: Մնկալիս այն բանից, թե այդ տառերի կամ տառերեք զուգերն իրոք ընդգրկում են աշխարհի բոլոր լեզուների տարբերակիչ տարրերը, թե ոչ, պետք է նկատի ունենալ, որ թվարկված տարբերակիչ տարրերը միեւնոյն մակարդակը չեն ներկայացնում: Նրանց մեջ կան համընդհանուր տարբերակիչ տարրեր, որոնք հատուկ են բոլոր հնչույթներին, և մասնակի տարբերակիչ տարրեր, որոնք հատուկ են միայն հնչույթների որոշ խմբի, այսպէս, օրինակ, ձայնավորութիւն — բաղաձայնութիւն հակադրութիւնը բացարձակապէս ընդհանուր է, և աշխարհի լեզուների մեջ ամեն մի հնչույթ կամ ձայնավոր է, կամ բաղաձայն, մինչդեռ ձայնեղութիւն — խլութիւն հակադրութիւնը ոչ միայն բոլոր լեզուներին հատուկ չէ, այլև մի լեզվի էլ ոչ թե բոլոր հնչույթներին, այլ միայն բաղաձայններին է հատուկ: Այս բանը նկատի ունենալով, մեր նկարագրութիւնն ավելի պարզ դարձնելու նպատակով մենք առանձին-առանձին տախտակներով կներկայացնենք հնչույթների երեք խմբերի՝ ձայնավորների, բաղաձայնների ու ձայնորդների տարբերակիչ հատկանիշերը:

60. Թվարկված տարրերակիչ տարրերից դասական հայերենի հնչուլթալին համակարգին հատուկ են հետևյալ հայկադրուլթլունները.

1. Ձալնալսրուլթլուն—բաղաձալնուլթլուն
2. Թալուլթլուն—ալնասրուլթլուն
3. Յաժր ալնալնուլթլուն—բարձր ալնալնուլթլուն
4. Բեմոլ ալնալնուլթլուն—հասարակ ալնալնուլթլուն
5. Ձալնեղուլթլուն—խլուլթլուն
6. Հասակուլթլուն—աղսուլթլուն
7. Շնչեղուլթլուն—ոչ շնչեղուլթլուն
8. Պալթաշիականուլթլուն—ոչ պալթաշիականուլթլուն
9. Ռեղալնուլթլուն—ոչ ռեղալնուլթլուն
10. Անընդհատականուլթլուն—ընդհատականուլթլուն
11. Միալթրլթուլթլուն—բաղմալթրլթուլթլուն
12. Լարլաժուլթլուն—ոչ լարլաժուլթլուն

Այս տարրերակիչ տարրերից մի քանիսը սովորական, արդեն բոլորին հայտնի հատկանիշներ են ցույց տալիս (ինչպես՝ ձալնեղալթլուն—խլուլթլուն, շնչեղուլթլուն—ոչ շնչեղուլթլուն, ռեղալնուլթլուն—ոչ ռեղալնուլթլուն, ձալնալսրուլթլուն—բաղաձալնուլթլուն, պալթաշիականուլթլուն—ոչ պալթաշիականուլթլուն), ուստի և լրացուցիչ բացատրուլթլունների կարիք չենք զգում: Մլունները կաշխատենք համառոտակի բացատրել՝ օգտվելով Յակորսոնի, Փանոսի և Հալլեի հիշյալ աշխատուլթլուններից և Ս. Կ. Շահումյանի „История системы диф. элементов в польском языке“ գրքից:

Թալուլթլուն և ալնասրուլթլուն. թալուլթլունը բնորոշվում է տալիս բարձր բնկալունակալթլամը (восприимчивость). ալնասրուլթլունը՝ համեմատաբար նալալ: Թալ հնչուլթլներն ալնեն խաալաժ ձալնալին ալեկալր, որի մեջ գերակշռում է մեկ կենտրոնալաժ ֆորմանալ կամ ֆորմանալին շրջան, իսկ ալնասր բաղաձալնները՝ համեմատաբար ցրլաժ՝ մեկ կամ մի քանի կենտրոնական ֆորմանալ կամ ֆորմանալին շրջան-

ներ: Թալ հնչույթները բնորոշվում են հտին, իսկ անոսրերը՝ առաջնային ու շրթնային արտասանությամբ:

Յաճր տոնայնությունը և բարձր տոնայնությունը պալմանավորված են հնչյունների կազմավորման տեղով, օր. հտին շարքի ձայնավորները համեմատաբար ավելի ցածր տոնայնություն ունեն, իսկ առաջնային շարքի ձայնավորները համեմատաբար բարձր: Ետնալեզվային և շրթնային բաղաձայններն ավելի ցածր տոնայնություն ունեն, քան միջնալեզվայիններն ու ատամնայինները:

Բեմոլ տոնայնություն — հասարակ տոնայնություն հակադրությունն առաջանում է շրթնայնացած և ոչ շրթնայնացած արտասանություներից. շրթնայնացումը հանգեցնում է տոնայնության զգալի իջեցման, ուստի և այլ հատկանիշը կոչվում է բեմոլ տոնայնություն:

Հատակություն — աղոտություն հակադրությունը առաջանում է արտասանության ժամանակ՝ օդի հոսանքի առջև ստեղծվող լրացուցիչ պատնեշի առկայությամբ կամ դրա բացակայությամբ: Այսպես, օրինակ, հոտակ են ը, պ, փ, որովհետև երկշրթնային բաղաձայնների (բ, պ, փ) արտասանությանը մասնակցում են միայն շրթուքները (ստեղծվում է միայն մեկ պատնեշ), աղոտ են վ, ֆ, որովհետև շրթնատամնային հնչյունների (վ, ֆ) արտասանությանը, բացի շրթուքներից, մասնակցում է նաև ատամնաշարը (ստեղծվում է նաև լրացուցիչ պատնեշ): Առաջիններին հատուկ է աղմուկի ստավել ինտենսիվությունը, երկրորդներին՝ նվաղ՝ լրացուցիչ աղմուկի հետևանքով: Այդպես հակադրվում են իրար նաև՝ լեզվատամնայինները — սուլականներին, միջնալեզվայինները — շշականներին, հանալեզվայինները — կատկայիններին, պալթաշիականները — պալթականներին, որոնցից առաջինները աղոտ են, երկրորդները՝ հատակ:

Պայքաշփականություն — ոչ պայքաշփականություն. թե ֆակորսոնի ու հեղինակիցների և թե Շահումյանի մոտ ալս հակադրությունը ներկայացվում է адоуптивность — не-

абсуртизность, ըստ որում, պալթաշփականները բաշխվում են ըստ թավություն—անտարսության, հատակություն—ադատություն հատկանիշների. մենք փոխարինում ենք այդ հակադրությունը պալթաշփականություն— ոչ պալթաշփականություն հակադրությամբ, որ ավելի հարմար է հայերենի համար: Պալթաշփականների արտասանությունը բնորոշվում է նրանով, որ հայման հղանալով ստեղծվող պատենշը (ինչպիսին հատուկ է պալթականներին) դանդաղորեն է լուծվում՝ հասնելով շփականության ու հետո վերանալով, մինչդեռ պալթականների արտասանության ժամանակ ստեղծված պատենշը լուծվում է խիստ կարուկ սնջատումով՝ «պալթումով»:

Անընդհատականություն — անընդհատականությունը բնորոշվում են նրանով, որ առաջին դեպքում օգի հոսանքը դուրս է դալիս առանց ընդհատման (ինչպես, օր., ձախավորների, շփականների և լ-ի արտասանության ժամանակ), մինչդեռ երկրորդ դեպքում օգի հոսանքը դուրս է գալիս մեկ կամ մի քանի ընդհատումներով: Երկու կարգի հնչույթների արտասանությունը բնորոշվում է նաև առաձայնական ու սահուն սկզբնավորումով՝ առաջինների համար, միանգամայն ու կրտսակ սկզբնավորումով՝ երկրորդների համար: Ըստ Շահումյանի, ը հնչույթի արտասանության ժամանակ աղի է ունենում մի քանի ընդհատում, որ բնականաբար պալթանավորված է լեզվի թրթռումով: Բայց հայերենը ոչ միայն մեկ և մի քանի ընդհատումներն է տարբերում, այլ կերպ առած՝ պարզ ընդհատականությունը՝ թրթռումից, այլև լեզվի մեկ թրթռումը մի քանի պարբերական թրթռումներից, որ և պալթանավորում է ը և ու հնչույթների տարբերությունը: Այդ նկատի ունենալով էլ մենք ավելացրինք նաև միաթրթռություն — բազմաթրթռություն հակադրությունը:

Լարվածություն — ոչ լարվածություն. սովորաբար ձախավորների արտասանության ժամանակ լեզուն իր օրհէ մասով առավել կամ պակաս չափով բարձրանում է իր մշտական, դադարի դրությունից: Լեզվի բարձրացման տարբեր

ստտիճանները բաժանում են երեքի՝ ստորին, միջին և վերին: Այս աստիճաններից յուրաքանչյուրում էլ, սակայն, կարող է բարձրացումը առավել կամ պակաս լինել. այսպես, օրինակ, ի ձայնավորը վերին բարձրացումով է արտասանվում, բայց և այնպես, մի դեպքում լեզվի առջևի մասը կարող է հնարավոր առավելագույն չափով բարձրանալ, իսկ մյուս դեպքում, այդ հնարավոր առավելագույնից մի փոքր պակաս, բայց միջին բարձրացման աստիճանից զգալիորեն բարձր: Առաջին դեպքում արտասանական գործարանների միանները ավելի լարված են, քան երկրորդ դեպքում: Այդպես էլ, միջին բարձրացման միջին տարբերակինը լարված չէ, իսկ վերինն ու ստորինը՝ լարված, և, վերջապես՝ ստորին բարձրացման վերին տարբերակինը լարված չէ, իսկ ստորին տարբերակինը՝ լարված: Լարվածությունն ու ոչ լարվածությունը բնորոշվում են միևնույն բարձրացման տարբեր աստիճանների հարաբերակցությամբ: Բաղաձայնների մասին տես վերը:

61. Ելնելով այդ բնորոշումներից՝ այժմ փորձենք պարզել դասական գրաբարի հնչույթների տարբերակիչ տարրերը՝ ստաճնորդվելով հնչույթների երկատման (դիխոտոմիայի) տեսությամբ¹, որի համաձայն յուրաքանչյուր հնչույթ հաջորդաբար առնվում է երկու տարբեր հակադրություն մեջ, մինչև որ սպասվում են բոլոր տարրերը²: Այսպես, օրինակ, ստնելով և հնչույթը, մենք կարող ենք հարցնել՝ ձայնավոր է, թե բաղաձայն և պատասխանը՝ դրական կամ բացասական՝ նշանակել + (դրական) կամ — (բացասական) նշանով, այնուհետև կարող ենք պարզել՝ թափ է, թե՛ անոսր, ապա՝ ցածր տոնայնություն ունի, թե՛ բարձր և այլն: Այն դեպքերում,

¹ Այդ տեսության հեղինակն է Յակոբսոնը, իսկ հետագա մշակողները՝ Յակոբսոնը, Փանտը, Հալլեն, Չերրին և այլք:

² Հատկանիշների վերադրումը գրաբարի հնչույթներին, բնականորեն, որոշ չափով ենթադրական է. մենք որևէ փորձառական տրվյալ շունենք այդ հատկանիշները բացասելու կամ հաստատելու համար, թեև այժմյան Վենդհանուր հայկական» արտասանությունը որոշ քան տալիս է, իհարկե:

Իբր ալս կամ ալն հակադրությունը չի կարող տարածվել ավելի հնչույթի վրա — կամ — ի գոխարեն հշանակում է Օ:

1. Չ ա լ ն ա վ ո Ր Ն Ի Ր

	Ա	Ո	Ու	Ը	Ե	Ի
Չայնավորություն (հկզր. բաղաձայնություն)	+	+	+	+	+	+
Թավություն (հկզր. անոտություն)	+	+	—	—	+	—
Բեմոլ տոնայնություն (հկզր. հասարակ տոնայնություն)	0	+	+	0	—	—
Յաժր տոնայնություն (հկզր. բարձր տոնայնություն)	0	+	+	—	—	—

2. Չ ա լ ն ո Ր Վ Ն Ի Ր

	Ճ	Ն	Ք	Ա	Լ	Ղ	Է	Ի
Բաղաձայնություն (հկզր. ձայնավորություն)	+	+	+	+	+	+	—	—
Խնգայնություն (հկզր. ոչ խնգայնություն)	+	+	—	—	—	—	—	—
Թավություն (հկզր. անոտություն)	—	—	—	—	—	+	+	—
Իլիեղ տոնայնություն (հկզր. հասարակ տոնայնություն)	0	0	—	—	—	—	—	+
Հատակություն (հկզր. ադոտություն)	0	0	—	—	—	+	—	+
Յաժր տոնայնություն (հկզր. բարձր տոնայնություն)	+	—	0	0	0	0	+	—
Անընդհատականություն (հկզր. բնդհատականություն)	—	—	—	—	+	+	+	+
Միաթվիություն (հկզր. բազմաթվություն)	0	0	+	—	0	0	0	0

62. Ինչպես երևում է երեք տախտակների համեմատությունից, կան տարրերակիչ տարրեր, որոնք ընդհանուր են և՛ ձայնավորներին, և՛ բաղաձայններին, և՛ ձայնորգներին, կան տարրեր, որոնք ընդհանուր են ձայնավորներին և բա-

դաձաճաններին, կամ ձաճնալորներին ու ձաճնորդներին, կամ բաղաձաճաններին ու ձաճնորդներին, և վերջապես, կան տարրեր էլ, որոնք հատուկ են միայն ձաճնորդներին, միայն բաղաձաճաններին կամ միայն ձաճնորդներին: Այս վերջին կարգի տարրերը որևէ վերապահության և լրացուցիչ բացատրության կարիք չեն դիմում: Ընդհանուր ընուլթ կրող տարրերակիչ տարրերի մասին, սակայն, պետք է ասել հետևյալը. թեև միեկուն լինելով տարրը կարող են ունենալ և՛ ձաճնալորները, և՛ բաղաձաճանները (ներառյալ նաև ձաճնորդները), բայց այդ տարրերը հարաբերական են յուրաքանչյուր խմբի համար: Հենց իր համակարգում: Այսպես, օրինակ, ցածր տոնաճնություն — բարձր տոնաճնություն հակադրությունը տարածվում է երեք խմբերի վրա, բայց դրանից չի կարելի եզրակացնել, որ, ասենք, (ա) և (պ) հավասարապես նույն տոնաճնությունն ունեն, որովհետև երկուսն էլ ցածր տոնաճնությամբ են ընդունվում: Յուրաքանչյուր շարքի մեջ տվյալ տարրերակիչ տարրը որոշվում է նույն շարքի մյուս հնչյունների հակադրությամբ և տարրեր շարքերի (խմբերի) միատեսակ տարրերակիչ տարրերը բացարձակապես նույնացնել չի կարելի: Տվյալ դեպքում, ա և պ հնչյունների ցածր տոնաճնությունը նկատի ունենալով, կարելի է ասել միայն, որ այդ տարրերակիչ տարրով /Ա/-ն ալնպես է հարաբերում /Ե/-ին, ինչպես /Պ/-ն /Տ/-ին: Եվ չնայած դրան, թեկուզ և այդպիսի հարաբերականությամբ, տարրերակիչ տարրերի նույնացումն անհրաժեշտ է հենց այդ տարրերի երկատման վրա հիմնված վերլուծության համար:

Բաղաձաճանների տախտակի մեջ մի քանի հնչյունների այս կամ այն տարրը նշված է + կամ — նշանով, որի տակ դրված է 0: Դա նշանակում է, թե տվյալ հնչուլթն ինքնին այդ հատկանիշը (կամ նրա հակադրությունն) ունի, բայց դա նրա համար տարրերակիչ հատկանիշ չէ մյուս հնչուլթների հետ ունեցած հարաբերության մեջ. այսպես, օրինակ, հին հայերենի, ինչպես և ժամանակակից հայերենի խ-ն ունի խլության հատկանիշը. իբրև /խ/ հնչուլթի ներքին հատկանիշ նա

տյնքան կարևոր է կզել դատական հայերենի համար, որ այլ լեզուների ղ (չ) հնչյունը տառագարծել են ոչ թե խ-ով, այլ զ-ով, որ շ-ին համապատասխան ձայնեղություն ունի: Բայց և այնպես, խ-ի այդ հատկանիշը հնչույթաբանական տեսակետից որևէ արժեք չի ներկայացնում, որովհետև նա չունի իր հակադրությունը (չ), այլ պատճառով էլ հնչույթաբանական տեսակետից այդ տարրը Օ-ի է հավասար դատական հայերենի հնչույթաբանական համակարգի մեջ, մինչդեռ ժամանակակից հայերենի համակարգում նա լիարժեք տարբերակիչ տարր է, որով հակադրվում են մեր խ և ղ հնչույթները:

63. Իմանալով դատական գրաբարի հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները՝ մենք այժմ կարող ենք պարզել նրանց հարաբերությունն իրար հետ և որոշել, թե որ հնչույթները ինչպիսի տարբերակիչ տարրերով են հակադրվում իրար: Նախապես նշենք, որ ամեն մի հակադրություն ենթադրում է հակադրող միավորների հատկանիշների ոչ միայն տարբերություն, այլև ընդհանրություն: Ն. Տրաքեցկույը հակադրության միավորների ընդհանուր հատկանիշները կոչում է ճհամատություն հիմունք: Այդ բանը նա հիանալի կերպով բացատրում է հետևյալ ձևով. «Երկու բան, որոնք համահատություն հիմունքից զուրկ են, կամ այլ կերպ ասած՝ ոչ մի ընդհանուր հատկանիշ չունեն (օրինակ՝ թանաքամանը և կամքի ազատությունը), ոչ մի կերպ իրար հակադրվել չեն կարող»¹: Հնչույթաբանության համար այս միտքը շատ կարևոր է: Ինչպես վերը տեսանք, երկատման տեսության համաձայն բոլոր հնչույթները կարող են ունենալ համահատության հիմք, ա-ն ձախավոր է, իսկ կ-ն բաղաձախ, բայց նրանք ունեն այն ընդհանուր հատկանիշը, որ երկուսն էլ բնորոշվում են թավություն, որ կարող է դիտվել որպես համահատության հիմք: Բայց սրանից հետևում է, որ յուրաքանչյուր հնչույթ կարող է հակադրվել ավելի լեզվի բոլոր հնչույթների

¹ Н. С. Трубецкой, Основы, стр. 75.

րին տառնձին-տառնձին և կազմել համապատասխան հակադրություններ: Դա ճիշտ է, իհարկե, բայց դա չէր կարող արտացոլել լեզվի հնչույթների հարաբերակցությունը: Ամեն մի լեզվի մեջ հնչույթները միմյանց հետ համեմատության և հակադրության տարբեր եզրեր և ընդհանուր ու ոչ ընդհանուր հատկանիշների տարբեր քանակության ունեն: Վերը բերված ա և Կ հնչույթները միայն մեկ ընդհանուր հատկանիշ ունեն, մինչդեռ Կ և ա հնչույթները՝ մի քանի (բաղաձայնություն, խլություն, ոչ շնչեղություն, ոչ պայթաշփականություն, ընդհատականություն): Այդ երկու հնչույթները հակադրվում են իրար երկու տարբերակիչ հատկանիշով, մինչդեռ Կ և գ հնչույթները՝ միայն մեկ տարբերակիչ հատկանիշով (ձայնեղություն—խլություն): Սրան համապատասխան էլ հնչույթները կարելի է խմբավորել ըստ մերձավորության աստիճանի. ալլալ զեպքում Կ-ն և գ-ն ալլելի մերձավոր են միմյանց, քան Կ-ն և ա-ն, իսկ ալա երկուսը ալլելի մերձավոր հնչույթներ են, քան Կ-ն և ա-ն և ալլն: Տարբեր կարող են լինել նաև հակադրություններն ըստ բնույթի: Տրոբեցկոյը տարբերում է երեք կարգի հակադրություններ, որոնցից մեկն է ընդհանրի ենք համարում երկուսը. 1) մասնական (привативная оппозиция), որի անդամները հակադրվում են որևէ հատկանիշի առկայությամբ ու բացակայությամբ, օրինակ՝ գ—Կ հակադրությունը հիմնված է ձայնեղության առկայության և բացակայության (= խլություն) վրա, թատի և դա մասնական հակադրություն է: 2) Աստիճանավոր (градусальная, ступенчатая оппозиция), որի անդամները հակադրվում են միևնույն հատկանիշի տարբեր աստիճաններով, օրինակ՝ օ և ու ձայնավորների հակադրությունը հիմնված է բերանի բացվածքի (= լեզվի տարբեր աստիճանի բարձրացումների) վրա, թատի և դա աստիճանավոր հակադրություն է¹:

63. Ելնելով տարբերակիչ հատկանիշների հարաբերակցությունից ու հակադրությունների բնույթից, գրաբարի ձայ-

¹ Ի: С. Трубецкой, Основы, стр. 82—85.

նալորենների համար կարող ենք ներկայացնել հետևյալ հակադրությունները. առաիճանալոր հակադրություն են ներկայացնում Ա—Ո=Ո—ՈԻ=Է—Ի, որից կարելի է բխեցնել Ա—ՈԻ հակադրությունը ծալրապուն առաիճանների, մի կողմից, Ա—Ի, հակադրությունը՝ մյուս կողմից. — մասնական հակադրություն են ներկայացնում Ո—Է=ՈԻ—Ի, որոնց առաջին անդամները բնորոշվում են բեմոլ տոնայնությունով, իսկ երկրորդները՝ հասարակ տոնայնությամբ. առաջին շարքից դուրս է մնում Լ-ն, իսկ երկրորդ շարքից՝ ա-ն և ը-ն միաժամանակ։ Քանի որ երկուսն էլ «անտարբեր» են շրջնայնացման նկատմամբ, ապա դրանից կարելի է եզրակացնել, որ նրանց համար բեմոլ տոնայնությունը հնչույթային տեսակետից կարելիոր տարբերակիչ հատկանիշ չի եղել, ինչպես և ժամանակակից հայերենում է։ Լնդհակառակն, լիզվի բարձրացման առաիճանները հնչույթաբանական կարևոր հատկանիշ են եղել. որից ելնելով՝ ը ձայնավորը նույնպես կարող ենք առնել առաիճանալոր հակադրությունների մեջ հետևյալ հավասարությունների օգնությամբ. ՈԻ։ Ո=Ի։ Ե=Ո։ Ա, որից բխում է՝ Ո։Ա=ՈԻ։Ը=Ի։Ը, իսկ սրանից էլ՝ ՈԻ։Ո=Ի։ Ե=Ը։ Ա, որ նշանակում է, թե նա աչնպիսի դերք է գրավում առաիճանավոր հակադրությունների մեջ, ինչպիսին գրավում են ո և ե ձայնավորները։ Սրա վրա հիմնվելով էլ դասական գրաբարի ձայնավորների համակարգը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ կերպ.

	Ա	
Ո	Ը	Ե
ՈԻ		Ի

Այդ նշանակում է, թե դասական գրաբարն ուներ ձայնավորների եռաստիկան եռաշարք եռանկյուն համակարգ՝ ըստ Տրուբեցկոյի դասակարգման։ Սակայն հարավոր է նաև, որ ա ձայնավորի համար «անտարբեր» հատկանիշ լինելու տեղաչափումը կամ ավելի բնորոշ լինելու միջնախնդրային արտա-

սանությունը, և այդ զեպքում կունենայինք Ո—ՈՒ, Ա—Ը, Ե—Ի աստիճանավոր հակադրությունները և, համապատասխանորեն, երկաստիճան հաշարք քառանկյուն համակարգը՝ հետևյալ ձևով.

Ո	Ա	Ե
ՈՒ	Ը	Ի

Այն հանգամանքը, որ բարբառներում կրած պատմական փոփոխությունների հետևանքով ա ձայնավորը, եթե անփոփոխ չի մնում, ավելի հաճախ դառնում է ա կամ օ կամ ե, ախինքն՝ կամ լեզվի բարձրացման աստիճանի փոփոխություն՝ ստորինից միջին՝ արտասանության նույն տեղաչափումով և շրթնալնացումով, կամ բարձրացման աստիճանի պահպանում՝ տեղալնացման փոխադրումով զեպի տառջին շարքը (ն), կամ էլ երկուսը միասին, ախինքն՝ փոխադրություն զեպի տառջնային շարք և բարձրացման միջին աստիճան (ե), խոսում է տառջին գոտակարգման օգտին: Դրան համընկնում նաև ժամանակակից հալերենի ձայնավորների փոքրածական ուսումնասիրության ավյալները: Երկրորդ գոտակարգման օգտին է խոսում այն մասամբ, որ ինչպես միջին հալերենում, այնպես էլ բարբառների մի զգալի մասում նախաշեշտ վանկի ա-ն դառնում է ը: Բայց քանի որ ը դառնում են նաև ի և ու ձայնավորները, ոչ միայն միջին հալերենում ու բարբառներում, այլև գոտական գրարարում ու նրանից էլ առաջ, ապա դա չի կարող հաստատուն կալան լինել: Ուստի և, կարծում ենք, որ տառջին գոտակարգումը ճիշտ է:

64. Ավելի բարդանում է խնդիրը երկրարբառների վերաբերյալ: Մենք վերը տեսանք, որ երկրարբառները ներկաչափում են մեկական հնչույթ՝ ըստ խմատառագատիչ զերի, ըստ սրում միասնական են թե իբրև վանկարներ, և թե իբրև լեզվի նյութական ձևավորման միավորներ: Քանի որ երկրարբառների մեջ լիահունչ են վանկարարները, ապա լուրաքանչյուր երկրարբառ (և եռարարբառ) կտեղադրենք նույն շար-

քում, որում գտնվում է համապատասխան վանկարար ձալ-
նալորը, լուրաքանչյուր շարքի մեջ այս կամ այն երկրար-
քառի կամ եռարարքառի տեղը կորոշենք նախ վանկարար,
ապա և՛ ոչ վանկարար ձայնավորով: Այսպես, օրինակ, ես
երկրարքառի վանկարարն է ւ, ուստի և նա կտեղադրվի
հռանկլունու զագաթում, բայց քանի որ ոչ վանկարարն է
է (= ի), ապա կգտնվի ւ-ի աջ կողմում և ավելի ցած: Միե-
նույն ժամանակ, նա ավելի ցածր կլինի, քան այլ երկրարքա-
ռը, որովհետև սրա վերջն արտասանության ավելի բարձր
ատոիճան է ներկայացնում, քան ես երկրարքառի սկիզբը:
Այդպես և՛ մյուսները: Դրան համապատասխան կստանանք
հետևյալ հռանկլունին.

	Ա,		
	առ	հա	ալ
	ուա		
		աալ	հալ
Ո		լ	և
	ուա	եւ	է (եւ)
	ուլ	ուե	
ուռ		ուէ (ուեւ)	
	ուոլ		
Ու		ուի, իւ	ի

65. Համեմատաբար ավելի հեշտ է դասակարգել բաղա-
ձայնների հակադրությունները: Բացի խ, հ, յ բաղաձայններից,
դասական հայերենի բոլոր բաղաձայնները կարող են ներկա-
յացվել և՛ շղթայաձև, և՛ փնջային հակադրություններով. ալա-
պես, օրինակ, Բ—Դ հակադրությունը նույնական է Դ—Գ հա-
կադրությանը, ուստի և կարող ենք ունենալ Բ—Դ—Գ շղթա-
յաձև հակադրությունը: Նույնպիսի հակադրություն են ներ-
կայացնում նաև Պ—Տ—Կ և Փ—Թ—Բ: Շփականների համար
ունենք Վ—Ջ—Ժ և Ֆ—Ս—Շ—Խ—Հ շղթայաձև հակադրու-
թյունները: Այդ բոլորը կարող ենք փնջավորել հետևյալ
ձևով.

	պ		ա		կ
փ	ֆ	թ	ս	ք	խ
բ	վ	դ	դ	չ	ղ
				ժ	
		ծ			
	ճ		յ	ձ	
		չ		ձ	
			ջ		

Առաջնալիզվալին լսողածաշնները կարող էինք միացնել մեկ փնջի մեջ հետևյալ ձևով.

	ա		
	ծ	ս	ճ
թ	յ	չ	չ
դ	ձ	ղ	
	ջ	ձ	

Այս փնջերից հրեում է, որ պալթականները ներկայացնում են հրեքական շարք լուրաքանչլուր տեղաշարժման համար. շփականները հրեքական շարք՝ շրթնալին, միջատամնալին և լիզվատամնալին տեղաշարժումների համար, պալթաշփականները հրեքական շարք՝ միայն առաջնալիզվալին (լիզվատամնալին — լիզվաքմալին) տեղաշարժումով: Շփականներից առանց զույգերի են մնում վ, Յ, և, չ, որոնց համար կարող ենք ընդունել վ—Յ—և—չ շղթայած հակադրութունը:

Եր. Ջախարգների համար կարող ենք ունենալ հասարակ շղթայած հակադրութուններ՝ Մ—ն, Ի—Յ, Բ—Ռ, Լ—Ղ, որ կարող ենք փերածել նաև փնջալին հակադրութունների.

	Ի	Յ	Բ	Ռ
Մ	ն		Լ	Ղ

Այսպիսով կատանանք դասական հալերենի ձայնորդների քառանդամ հրեք փնջալին հակադրութուն:

67. Այս գլուխը վերջացնելու համար մեզ մնում է խոսել նաև մի հնչյունաբանական երևույթի, այն է՝ հորանջի (hiatus, зияние) մասին: Ինչպես շատ լեզուներում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում մեկ վանկում երկու ձայնավոր չինել չեն կարող, որ նշանակում է, թե ժամանակակից հայերենը երկբարբառներ չունի: Բայց դա իր հերթին առաջ է բերում նաև մի ավել երևույթ, այն է՝ երկու ձայնավորների հանդիպման ժամանակ նրանց միջև յ թռուցիկ հնչյունի (скользящий звук, глайд) առաջացումը: Այդ թուույթիկ հնչյունը, որ պայմանավորված է բացառապես արտասանական հանգամանքներով, հայ լեզվաբանական գրականության մեջ կոչված է հորանջ, որ մենք էլ գործածում ենք¹: Ժամանակակից հայերենում հորանջը գրավոր կերպով արտահայտվում է միայն ա և ո ձայնավորներից հետո (օր. երեխա—երեխայի. անգո, բայց՝ գոյանալ և այլն), սակայն բոլոր ձայնավորներից հետո էլ արտասանվում է (հմմտ. բերելու ե=բերելու յե, դասատուի=գասատույի², Գորկիի=Գորկիյի, միասնություն=միյանություն և այլն): Որոշ չափով կասկածի տակ կարելի է առնել ի—ձայնավոր կապակցությունը, որովհետև յոսկրական է նաև միայն, լիություն և այլն, բայց դրանք էլ ենթարկվում են ընդհանուր ձգտումին և արտասանվում միյասին, լիյություն և այլն: Հորանջն իր գրեթե լիակատար արտահայտությունն էր դուել Մ. Աբեղյանի ուղղագրությունից, որտեղ բոլոր դեպքերում գրվում էր, բացի ի—ձայնավոր կապակցություններից: Արդ, խնդիր է, թե դասական հայերենում ինչպե՞ս էր, արդյոք այստեղ էլ ձայնավորների միջև հորանջ լինում էր, թե ոչ: Գիտենք արդեն, որ դասական հայերենն ուներ բազմաթիվ երկբարբառներ, ինչպես և եռա-

¹ Հայերեն բարբառներում ալոպիսի թռուցիկ հնչյունն դերում կարող է հանդես գալ նաև Վ (ինչպես՝ գնալուվա, ուտելուվա և այլն): Ալոպիսի երևույթ եղել է նաև հնում. հմմտ. Գէորգ և Գեորգ, Թադէոս և Թադեոս, Մատթէոս և Մատթիոս են:

² Կամ նաև հնաբանություն՝ դասատվի:

բարբառներ, իսկ դա նշանակում է ինքնին, որ մեկ վանկի մեջ իրար հանդիպող ձայնավորների միջև հորանջ չէր կարող լինել. ուրեմն, իբրև կանոն կարող ենք ասել, որ բաղադրյալ վանկաքների մեջ հորանջ չկար: Սա ասնքան բնական երևում է, որ հարկ չենք համարում օրինակներով հաստատել: Բայց գտնական հախերենում իրար կարող էին հանդիպել նաև տարբեր վանկերի մեջ մանուկ ձայնավորներ, և բնական է կարծել, որ նրանց մեջ ավելանում էր յ հորանջը: Այդ բանը շատ սրտախի կերպով երևում է ա, ո, ե ձայնավորներից հետո. այսպես՝ գիտենք, որ ե հավասար էր ե+յ, գիտենք նաև, որ ե-ն հաջորդ ձայնավորից առաջ գտնվում էր ե, հակառակ պարագայում նա երկրարբառի բաղադրիչ էր. օր. մի կողմից ունենք մատեան, տեսարք և այլն, որոնց մեջ եա երկրարբառ է, իսկ մյուս կողմից ունենք եակ, եութիւն (արմատն է ե) և այլն: Հենց այս բառերի գրաթյունն իսկ ցույց է տալիս, որ յ հորանջն առկա է, ըստ որում, ի լրումն (ե) երկրարբառակերպի մասին վերն ասվածները, գրանից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ բաց վանկում ե-ն երկրարբառակերպ չէր, այլ ե+յ (ձայնորդ-բաղաձայն) կապակցություն, որ համապատասխանում է յ ձայնորդի կիրառության՝ վերը շարադրված պայմաններին: Հորանջն իր գրավոր արտահայտությունն է գտնում նաև ա և ո ձայնավորներից հետո, ինչպես՝ գոլ, գոմ և այլն (հիմքը՝ գո-), բալց՝ գոյանալ, քո, բալց՝ քոյոց, բայ-երկրայություն¹ և այլն: Մյուս ձայնավորներից ը-ն որևէ ձայնավորից առաջ լինել առհասարակ չի կարող. ու ձայնավորն ուր էլ որ հանդիպի որևէ ձայնավորի իրենից հետո, վերածվում է ոչ վանկարարի ու դառնում երկրարբառի բաղադրիչ (օր. առու-առուակ), ի ձայնավորը ա-ից առաջ սովորաբար վերածվում է ոչ վանկարարի՝ կազմելով երկրարբառ

¹ Պետք է նկատի ունենալ, որ զրանց մեջ յ կարող է լինել նաև ոչ թե որպես հորանջ, այլև բառավերջի հնչյուն: Համենայն դեպս, ա և ո ձայնավորները չեն կարող լինել հաջորդող վանկարար ձայնավորից: առաջ, առանց հորանջի:

(օր. հոգի-հոգեակ), բայց հաճախ էլ պահպանվում է անփոփոխ, ինչպես՝ միայն, միանալ, ձիաւոր, արիանալ և այլն, անփոփոխ է մնում նաև ե, ո ձայնավորներից առաջ, ինչպես՝ միոջ, միոյն, տիոց, տիեզերք և այլն, կամ բոլորովին ընկնում է (ինչ. հոգի-հոգեղեն). վերջապես, ու-ից առաջ էլ կամ մնում է անփոփոխ (միութիւն, լիութիւն), կամ ընկնում է (արի—արութիւն, գերի—գերութիւն): Թե ինչ կանոնների համաձայն է պահպանվում, ընկնում կամ վերածվում ալլ հնչյունի, այդ մասին կխոսենք ստորև, այստեղ մեզ հետաքրքրում է միայն հորանջի հարցը: Արդյոք միոջ—միոյն, տիեզերք, միայն և նման բառերում ի և հաջորդ ձայնավորների միջև յ արտասանվել է, թե ոչ: Կարելի է մտածել, որ եթե ալլ ձևերի մեջ յ արտասանվեր, ապա ի-ն իրեն շեշտավորույս փակ վանկի ձայնավոր պետք է սղվեր, և յ-ն հաջորդ ձայնավորի հետ պետք է երկրարբառ կազմեր: Իրոք, ունենք աւեր, որ ստացվել է տի-այր բարդությամբ, և մենք մեն՝ առաջացած մի-այն բարդությունից, առաջինի սևահանն ունի եա երկրարբառը (տեառն): Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ ալլ բառերի մեջ հորանջ չի եղել և միասնական արտասանությամբ ստացվել է նախ եայ եռարբառոր, ապա՝ ե երկրարբառը: Սրանց հակառակ ունենք միայն, լիանալ և այլն, որոնց մեջ ի-ն պահպանվում է: Մեր կարծիքով այստեղ ավելի վճռական դեր է խաղացել շեշտը. ինչպես որ ունենք ո՛րպէս, ա՛յնպէս և այլն, որոնց մեջ շեշտը առաջին բաղադրիչի վրա է, այնպես էլ եղել է մի՛այն: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ մյուս բառերի մեջ էլ գլխավոր վերջահար շեշտի հետ միասին եղել է նաև երկրորդական շեշտ՝ առաջին վանկի վրա՝ ի-ով վերջացող միավանկ բառերով կազմված բարդությունների մեջ (լիութիւն, միանալ, ձիաւոր և այլն): Մեկն գտնում է, որ ալլ երկրորդական շեշտը եղել է բոլոր բաղմամանկ բառերի առաջին վանկում, որով և բացատրում է այն փաստը, որ միջին հայերենում բոլոր ձայնավորները սղվում են՝ բացի առաջին ու վերջին վանկերի ձայնավորներից, որոնք շեշտակիր էին (ինչ. աւ-

տամ<հատատամ, վաշրգներ<վանառականեար *և* ալլն): Նշա-
նակում է, վերի *ենթադրութլունն* ալն մասին, որ *եթե յ հո-
րանջ լիներ, պետք է ի-ն սղվեր, ճիշտ չէ: Այսպիսով կարող
ենք բնութենել, որ ի-ձաշնավոր կապակցութլունների մեջ էլ,
եթե նրանք երկրաբբառի չեն վերածվել, արտատանվել է
թուուցիկ հնչյուն, ալն է՝ յ:*

Հարց է, թե հորանջը հնչուլթային (իմաստագատիչ) *զեր* կատարել է, թե ոչ, այնպիսի հակադրութլունները, ինչ-
պիսիք են գոհանամ—գոյանամ, բահի—բայի, պաաեհի—
պաաե:ի *և* ալլն, կարծես թե խոսում են հնչուլթային *զերի*
օգտին: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ այդպիսի հա-
կադրութլուն ունենք միայն ալ, ոյ, եյ=ե կապակցութլուն-
ների համար, որոնք ստանց հաջորդ ձաշնավորի էլ իմաս-
տագատիչ *զեր* են կատարում, ինչպես՝ գոհ—գոյ, բահ—բայ,
պաաեհ—պաաե: Այսպիսի զեպքերում, ուրեմն, կարելի է
ասել, որ ունենք բառի նիմրային հնչուլթ յ *և* ոչ թե՝ հո-
րանջ: Կնատ, ուրեմն, միայն ի-ձաշնավոր կապակցութլուն-
ների մեջ արտատանվող յ-ն, որ իսկապես հորանջ է, *և* ալն-
պիսի կապակցութլուններինը, ինչպիսիք են՝ քո ե, նա ե *և*
ալլն, որոնց մեջ թուուցիկ ձաշնավորը հնչուլթային *զեր* չու-
նի, լսկ արտատանական երևուլթ է: Քանի որ տաջին պա-
րադալում (ալ, ոյ, ե կապակցութլուններում) յ-ն գրավոր
արտահայտութլուն ունի *և* հնչուլթ է, իսկ երկրորդ պարա-
դալում գրավոր արտահայտութլուն չունի *և* հնչուլթ էլ չէ,
ապա կարող ենք հանել հետևյալ եզրակացութլունը. հորանջ
ասելով պետք է հասկանալ երկու ձայնավորի միջև արա-
սանություն ժամանակ երևան եկող քուուցիկ յ-ն, որ չէր
գրվում *և* հնչուլթային (իմաստագատիչ) *զեր* չէր կաաա-
րում: Սույն աշխատութլան մեջ, անհրաժեշտութլան դեպ-
քում, ալք հնչյունը (հորանջը) նշանակելու ենք յ տառով
(օր. միլով բանիս),

68. Իբրեւ ալս գլխի տմփոփում ֆնում է մեզ որոշել դա-
սական գրաբարի հնչուլթների բնուլթն ըստ նրանց գործա-

ծուլթյան ոլորտներ, և հնթանհչուլթների հարաբերություններն իրար հետ:

Աստ գործածության ոլորտի մենք հնչուլթները բաժանում ենք երկու կարգի. մենալորտ և տարալորտ:

Մենալորտ են այն հնչուլթները, որոնք կարող են հանդես գալ միայն հնչուլթների մի կարգին հատուկ ոլորտում. այսպես, օրինակ, **|Ա|** հնչուլթը կարող է լինել միայն ձալնալորդներին հատուկ ոլորտում, միշտ պահպանելով իր վանկարար դերը, կամ **|Կ|** հնչուլթը կարող է հանդես գալ միայն բաղաձայնական ոլորտում, պահպանելով մշտապես իր բաղաձայնական դերը: Նշանակում է, **|Ա|** և **|Կ|** մենալորտ հնչուլթներ են:

Տարալորտ են այն հնչուլթները, որոնք կարող են հանդես գալ տարբեր կարգի հնչուլթներին հատուկ ոլորտներում. այսպես, օրինակ, **|ՈԽ|** հնչուլթը կարող է լինել և ձալնալորտական ոլորտում, իբրև վանկարար **|ու|**, և բաղաձայնական ոլորտում, իբրև բաղաձայն **|վ|**: Նշանակում է, գասական գրաբարի **|ՈԽ|**-ն տարալորտ հնչուլթ է:

Դասական գրաբարի համար կարելի է տարբերել երեք կարգի ոլորտներ. ձայնավորական, բաղաձայնական, ձայնորդային:

Ձայնավորական ոլորտն են կազմում այն բոլոր դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչուլթը վանկարար է: Այս ոլորտը կարելի է կոչել նաև գազաթնային, կամ, Ս. Շահումյանի անվանումով՝ կենտրոնական:

Բաղաձայնական ոլորտն են կազմում այն բոլոր դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչուլթը ոչ վանկարար է, ոչ էլ վանկարնի բաղադրիչ. այս ոլորտը կարելի է կոչել նաև կողմնային:

Ձայնորդային ոլորտն են կազմում այն դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչուլթը հանդես է գալիս իբրև վանկարնի անդամ (բաղադրիչ), բայց վանկարար չէ: Այս ոլորտը կարելի է կոչել նաև գազաթնամերձ կամ կենտրոնամերձ:

Այս բնորոշումների համաձայն գտնական գրաբարի հընչույթները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

Մենուլարտ են.

1. Միայն ձայնավորական ուղորտն ընդգրկող *[Ա]*, *[Ե]*, *[Ո]*, *[Ը]* հնչույթները և բոլոր երկրարբառներն ու հոարարբառները:

2. Միայն բաղաձայնական ուղորտն ընդգրկող *[Լ]*, *[Ղ]*, *[Մ]*, *[Ն]*, *[Ր]*, *[Ռ]* ձայնորդները և բոլոր բաղաձայնները:

Տարուլարտ են *[ՈՒ]* և *[Ի]* ձայնորդները, որոնց *[ու]* և *[ի]* ենթահնչույթներն ընդգրկում են ձայնավորական ուղորտը, *[ւ]* և *[ի]* ենթահնչույթները՝ ձայնորդային ուղորտը, իսկ *[օ]* և *[օ]* ենթահնչույթները՝ բաղաձայնական ուղորտը:

Հնչույթների աշտպիտի բնորոշումը մեզ հնարավորութժան է տալիս վերջնականապես ճշտելու երկրարբառների բաղադրիչները: Մենք արդեն ասել ենք, որ հայագետներից ոմանք ուս, Ես, ալ, ուո, ւո և ալ երկրարբառների մեջ ոչ վանկարար ու, ւ և Ե, յ բաղադրիչները տարբեր ձայնավորներ են համարում: Հ. Աճառյանն օրինակ, գտնում է, որ Ես երկրարբառի մեջ ունենք Ե ոչ վանկարար ձայնավորը, իսկ ալ-ի մեջ՝ յ ձայնորդը: Այդ կարծիքի դեմ մեր բերած փաստարկներին տրված ավելանում է նաև հնչույթների ուղորտային առանձնահատկութժունը: Քանի որ գտնական գրաբարում տարուլարտ են միայն *[ՈՒ]* և *[Ի]* հնչույթները, ապա երկրարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ էլ կարող են լինել միայն գրանց *[ու]* և *[ի]* ենթահնչույթները, որոնք ունեն ձայնորդային ուղորտ: Ըստ որում, *[ՈՒ]* և *[Ի]* հնչույթներից կադմված վանկարներում վանկարարն է միշտ *ի*-ն (*ի*, *ուի*), անկախ բաղադրիչների զիրքից և նրանց գրալին արտահայտութժունից:

Ենթահնչույթների հարաբերութժունն ասելով մենք հատկանում ենք միևնույն հնչույթի երկու կամ ավելի ենթահնչույթների միմյանց համեմատութժամբ ունեցած հարաբերութժունը: Այս դեպքում մեր նպատակն է պարզել, թի տվյալ ենթահնչույթը ստորագաղում է իր հնչույթին, թի նրա հա-

մաղորն է: Այսպես, օրինակ, խոսելով պալթականների մասին, մենք հավանական ենք համարել հոնալեզվայինների քմայնացած արատահույթունը, և դրան համապատասխան կ', գ', ք' քմայինները համարել ենք /կ/, /գ/, /ք/-ի ենթահնչույթները: Քանի որ այդ ենթահնչույթները հանդես են եկել միայն որոշ, մասնակի բնույթ կրող պայմաններում (առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ), ապա հիմնական միավորները ոչ քմայնացածներն են, իսկ քմայնացածները նրանց սառադաս ենթահնչույթները, և այդ պատճառով էլ հնչույթարանական մոխարդատում հաջանում են նրանց: Այս մոտեցումով մենք եմբահնչույթները բաժանում ենք երկու կարգի՝ համազոր և ոչ համազոր եմբահնչույթներ: Համազոր են ալն ենթահնչույթները, որոնցից լուրաքանչյուրն բնդգրկում է վերը բերված ուրաններից որևէ մեկը, ոչ համազոր են ալն ենթահնչույթները, որոնք հանդես են գալիս ավյալ հնչույթին հատուկ ուրտի մեջ միայն և ալն էլ որոշ պայմաններում: Ոչ համազոր հնչույթները կարող են լինել դիրքային կամ փոխադրական տարբերակներ կամ էլ կիս-ոյրատալին ենթահնչույթներ. այսպես, օրինակ, դրաբարյան գ', կ', ք' ենթահնչույթները, ինչպես վերը ասել ենք, դիրքային տարբերակներ են, իսկ, ասենք, կորեերենի յ-ն և ք-ն՝ կիսոյրատալին ենթահնչույթներ, այդպես էլ ռուսերենի /а/ — /э/ և /и/ — /ы/ դուգերում աճենք ոչ համազոր ենթահնչույթներ. առաջինում հնչույթն է /А/-ն, /э/-ն նրա ենթահնչույթն է, երկրորդում հնչույթն է /И/-ն, իսկ /ы/-ն նրա ենթահնչույթն է: Այս ենթահնչույթները Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին դիտում է իբրև դիրքային տարբերակներ (позиционные вариации)¹.

Հնարավորություն չունենալով փոքրառական ավյալների դիմելու, մենք, բնականաբար, չենք էլ կարող ճշգրիտ կերպով որոշել ոչ համազոր ենթահնչույթների դիրքը կամ նրանց փոխադրական դրսևորումները: Արդեն այդ ենթա-

¹ А. А. Реформатский, Введение в языкознание, стр. 179.

հնչույթների զոյաթյունն ընդունելն էլ, ինչպես ասել ենք, գիտական ենթադրություն է միայն, հիմնված կողմնակի փաստերից բխող մակարերության վրա: Համեմատն դեպս, կատարված վերլուծություններից ելնելով կարող էինք հետևյալ ոչ համազոր ենթահնչույթների գոյությունը համահասկան համարել (մեծատատով սալիս ենք հնչույթը, փոքրատատով՝ նրա ոչ համազոր, ստորադաս ենթահնչույթը)։

1. /Ա/—(ä)—(ǣ?)	6. /Ք/—(p')
2. /Ո/—(ü)	7. /Բ/—(p')
3. /ՈԻ/—(ու)	8. /Դ/—(q')
4. /Գ/—(q', q')	9. /Ձ/—(d')
5. /Կ/—(k')	10. /Ջ/—(z')

Ավելի վստահելի է համազոր ենթահնչույթների սրոշումը, բոլոր ավյալները /Ո/ և /Ի/ հնչույթների երեքական ենթահնչույթների հարարերության մասին հնարավորություն են տալիս այդ երեքական հնչույթներից գոնե երկուսը համարելու համազոր. /ի/—ն իրրե ձայնավոր, /յ/ իրրե բաղաձայն համազոր ենթահնչույթներ են, այդպես էլ՝ /ու/—ն իրրե ձայնավոր, /վ/—ն՝ իրրե բաղաձայն: Ինչ վերաբերում է գրանցելու իր=ի/ և լւ=ա/ ոչ վանկարար ձայնավորներին, որոնք համարեցինք ձայնորդային ոլորտով ենթահնչույթներ, ապա գրանք պիտի է գիտել իրրե ստորադասվող, ոչ համազոր ենթահնչույթներ, քանի որ այդ դեպքում էլ նրանք ձայնավոր են: Ըստ ալում, /ՈԻ/ և /Ի/ հնչույթների համար մի կողմից կունենանք համապատասխանորեն /ու/—լւ=ա/ և /ի/—լի=ի/ ոչ համազոր ենթահնչույթները, իսկ մյուս կողմից՝ /ու/—/վ/ և /ի/—/յ=յ/ համազոր ենթահնչույթները: Ոչ համազոր ենթահնչույթները նույնացնելով իրար որպես ձայնավորներ, և ստորադասվողները համարելով զիրքային տարբերակներ (մենուրա ձայնավորների հետ՝ մեկ վանկում), կըստանանք միայն երկու համազոր ենթահնչույթներ. /ու/—/վ/ և /ի/—/յ=յ/: Ըստ էության համազոր ենթահնչույթ-

ները իրենց տարրերակիչ հատկանիշներով ներկայանում են որպես ինքնուրույն հնչույթներ, և եթե, հսկառակ դրան, նրանք ենթահնչույթներ են համարվում, ապա այն պատճառով միայն, որ նրանք չեն կարող իմաստադատիչ հակադրություններ ստեղծել: Այն չափով, որ չափով նրանք որակապես տարրեր են իրարից և տարրեր կարգի ոլորտների մեջ կարող են լինել, ինքնուրույն հնչույթներ են, և այն չափով, որ չափով նրանք որպես մերձավորագույն հնչույթներ հակադրություն մեջ չեն կարող առնվել, ապա նրանք միևնույն հնչույթի ենթահնչույթներն են: Համադրո ենթահնչույթներն, ուրեմն, ղիտվում են որպես այդպիսին միայն իրենց ներքին հարաբերությունը: Այս է պատճառը, որ մենք (ու, վ, լ) և (ի—ի—յ) ենթահնչույթները համարելով մեկական հնչույթ, վերի հաշվարկումների մեջ (§ 56), այնուամենայնիվ, փակագծում ավելացրել ենք երկու հնչույթ, նկատի ունենալով դրանց բաղաձայնները:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք տակ նաև զանազան կարգի դիրքերի մասին: Ն. Ս. Տրուբեցկույը գտնում է, որ հնչույթաբանական տեսակետից կարելի է տարրերել երկու կարգի դիրք. չեզոքացման դիրք (позиция нейтрализации) և ուժեղության դիրք (позиция релевантности): Նրա հետևողությունը էլ հնչույթաբանական գրականության մեջ ընդունվում են այդ երկու կարգի դիրքերը, որոնք ավելի հաճախ կոչվում են բուլլ կամ չեզոք և ուժեղ կամ հնչույթային դիրքեր: Ընդունելով այդ տարրերակումը, մենք գտնում ենք, որ չեզոք կոչված դիրքն էլ պետք է երկուսի բաժանել: Հնչույթային հակադրությունը կարող է չլինել ոչ միայն այն դեպքում, երբ տվյալ դիրքում երկու իրար հակադրվող հնչույթները կարող են հակադրություն չստեղծել, այլև այն դեպքում, երբ տվյալ հակադրվող հնչույթներից մեկն առհասարակ չի կարող լինել: Սրանից ելնելով մենք տարրերում ենք երեք կարգի դիրք.

1. Ուժեղ կամ հնչույթային դիրք, որի մեջ հնչույթները հակադրություններ են ստեղծում, օրինակ՝ բառասկիզբը ժա-

մանակակից հայերենի պայթականների համար (գերել—կերել—քերել)։

2. Զեզոք դիրք, երբ այլ պայմաններում հակադրություն կազմող հնչույթները տվյալ դիրքում հակադրություն չեն կազմում, թեև երկուսն էլ կարող են հանդես գալ. ալապիս, օրինակ, սուսերենում ձայնեղները և խուլները կարող են բառավերջում հանդես գալ, առանց հակադրություն ստեղծելու (հմմտ. АУК—АУГ, երկուսն էլ ունեն խուլ К, և АУК БЫ—АУГ БЫ, երկուսն էլ ունեն Г)։

3. Բացառված դիրք, որի մեջ տվյալ գույքի մեկ անդամը կամ երկուսն էլ չեն կարող հանդես գալ և, հետևաբար, այդ դիրքում դրանց հակադրությունը չենք ունենա. ալապիս, օրինակ, գրաբարում ունենք ե—ի հակադրությունը գրեթե բոլոր դիրքերում, բայց ոչ բաղմամանի բառերի վերջում, որովհետև ե-ն երկու և տվելի վանկ ունեցող բառերի վերջում լինել չի կարող։

Այս բաժանումների համաձայն դասական գրաբարի հնչույթային հակադրությունների տարբեր դիրքերը որոշելով թեև կարծիք ունենալով ինչպե՞ս պատճառներն են՝ 1) գրաբարը մեզ ավանդում է միայն մատենագրություն, կամ շատ փոխառյալ բառեր, որոնք մատենագրության մեջ գործածված են ուղղակի տառադարձությամբ, բայց չգիտենք, թե դրանք խոսակցական լեզվում էլ եղել են, արդյոք, և եթե եղել են, ինչպե՞ս են արտասանվել։ 2) Հինգերորդ դարից մեզ հասած որևէ ձեռագիր չկա. հետին դարերի ձեռագրերի մեջ հաճախ մուտք են գործել պատմական հնչյունափոխություններ առաջացած երևույթներ, որոնք սխալ պատկերացում են տալիս պատկան գրաբարի մասին, օրինակ՝ ունենք ոլոգ և ոլոք նույն իմաստով՝ պատմական մատենագրության մեջ։ Այդ նկատի ունենալով և ի մի հավաքելով համանման օրինակները, որոնք բաղմամբիվ են, կարելի էր այն թյուր կերակացությունը հանդել, որ գրաբարում բառավերջը չկողք դիրք է խուլ և ձայնեղ պայթականների համար։ Տվյալ դեպքում օգնություն են

դալիս ստուգարանությունը (ոլուգ < հնխ. oleq) և առավել հին ձևագրերի գործածությունը: Ռալց միշտ չէ, որ այդ տվյալները օգնում են:

Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, մենք լուրտքանչյուր հնչույթի մասին խոսելիս աշխատել ենք հնարավորին չափ ճշգրտել նրա գործունեությունն սահմանափակումները: Դրանցից կարելի էր հիշել, օրինակ, հետևյալները.

1. և չի կարող լինել երկվանի ու բազմավանի բառերի մերջում,

2. ը չի կարող լինել բառավերջում առհասարակ,

3. ը չի կարող լինել բառասկզբում, բառի մեջ՝ միայն առաջ,

4. ո չի կարող լինել միայն առաջ (անկախ քառածեղում),

5. ոյ, եա երկբարբառները չեն կարող լինել նախաշեղանկում և այլն, և այլն:

Քանի որ այդ սահմանափակումների մասին արդեն խոսել ենք լուրտքանչյուր հնչույթի քննությունից հետո, ապա դրանց վրա այլևս կանգ չենք առնի: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն ընդհանուր բնույթ կրող հետևյալ երկու կանոնները, որոնք կարևոր են նաև այլ հարցերի լուծման համար:

1. Դասական հայերենում բարձրացող երկրարբառներ չեն կարող լինել բառասկզբում:

2. Դասական հայերենում իջնող երկբարբառներ չեն կարող լինել բառավերջում:

Այս կանոնները կողտադրված ենք հնչունախոսություն և ուղղագրությունից հարցերի լուծման համար:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Գ

Հ Ն Չ Յ ՈՒ Ն Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա. ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

69. Դասական հայերենի հնչույթաբանական վերլուծութիւնից ելնելով և, առանձնապէս, հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների վրա հենվելով, մենք այժմ կարող ենք որոշ զաղափար կողմից յուրաքանչյուր հնչույթի արտասանական և ձայնալին էական հատկանիշների մասին: Այսպէս, օրինակ, զիտենք արդեն, որ գրաբարյան ը հնչույթը հակադրվում էր մի կողմից ղ և զ-ին, մյուս կողմից՝ ալ-ին (ա-ին և կ-ին), և երրորդ կողմից՝ լ-ին: Առաջինների հետ հակադրութիւնը պայմանավորված էր արտասանութեան տեղով, երկրորդների հետ՝ ձայնի առկայութեամբ և ոչ լարվածութեամբ, երրորդի հետ՝ արտասանութեան եղանակով: Սա մեզ հնարավորութիւն կտա եզրակացնելու, որ դասական գրաբարում էլ ը-ն երկշրթնալին ձայնեղ պայթական էր, թեև շատ թույլ պայթչույնով: Այս մոտեցումով էլ, ահա, կարող ենք մոտավոր ձեռք որոշել բոլոր մյուս հնչույթների արտասանութեան տեղը, եղանակը և ալին, և ալին:

Դասական գրաբարի ձայնավորների հակադրութիւնը, ինչպէս տեսել ենք, հիմնվում էր տեղայնացման, լեզվի բարձրացման աստիճանի և շրթնայնացման վրա: Շրթնայնացած ձայնավորներն են ու, ու, իսկ ա, ը, ե, ի ոչ շրթնայնացած են: Ո ձայնավորը հարաբերում է ու-ին այնպէս, ինչպէս ե-ն՝ ի-ին, այս նշանակում է, թե ու-ն և ե-ն լեզվի բարձրացման միևնույն աստիճանն են ներկայացնում, իսկ ու-ն և ի-ն՝ մի

որիչ աստիճանը: Քանի որ ետին շարքի ձայնավոր է նաև ա-ն, ապա ետին շարքի ձայնավորները ներկայացնում են լեզվի բարձրացման երեք աստիճանների հակադրություն, ըստ որում, ա-ն հարաբերում է ո-ին ալնպես, ինչպես ո-ն՝ ու-ին: Սրանից երևում է, որ դասական գրաբարի ա-ն ստորին բարձրացման ձայնավոր էր, ո-ն միջին, իսկ ու-ն՝ վերին: Համապատասխանորեն առաջնային շարքի ե-ն միջին բարձրացման ձայնավոր էր, ի-ն՝ վերին: Ա ձայնավորի ամենաէական հատկանիշն էր ստորին բարձրացմամբ արտասանությունը, որով նա հակադրվում էր բոլոր մյուս ձայնավորներին: Ինչպես նշանակում է, թե նրա արտասանության ժամանակ շրթունքների որոշ կորացումը, կամ, ընդհակառակն, ո-ի արտասանության ժամանակ շրթնալնացման նվազումը (բաց ոչ վերացումը) ա-ն հակադրության մեջ էական նշանակություն ունենալ չէր կարող: Հնարավոր է ենթադրել, որ դասական գրաբարի ո-ն ու-ի համեմատությամբ թույլ շրթնալնացում է ունեցել, իսկ ա-ն էլ որոշ դեպքերում արտասանվել է որոշ շրթնալնացումով, որ հանգեցրել է նրա փոխանցմանը ո-ի՝ մի շարք բարբառներում: Այդ շրթնալնացումն ավելի զգալի է եղել առհասարակ երկբարբառի մեջ, որ և պատճառ է դարձել առ > 0 փոփոխություն՝ բաղաձայնից առաջ: Այսպիսով, կարող ենք ընդունել ա-ի թույլ շրթնալնացած տարատեսակը (ա⁰) գրաբարում, որ, սակայն, հնչույթային արժեք չի ունեցել: Միջնալեզվային ձայնավորն է ը-ն, որ միջին բարձրացումով է արտասանվել և բոլոր մյուսներից սուղ է եղել. նրա և ա-ի միջև տարբերությունը ոչ այնքան լեզվի տեղալնացման հետ էր կապված, որքան բարձրացման աստիճանի. ըստ այսմ, ա և ը ձայնավորների համար էլ հակադրության առաջնակարգ հատկանիշն էր լեզվի բարձրացման աստիճանը, մինչդեռ տեղալնացումը կարող էր երկրորդական նշանակություն ունենալ: Այն հանգամանքը, որ շատ բարբառներում ա-ն օրինաչափորեն վերածվել է ան-ի (փոխադրվել է առաջնային շարքը) ըստ Աճառյանի օրենքի, իսկ երբեմն էլ, մի աստիճան բարձրանալով դարձել է ե, ցույց

է տալիս, որ դասական հայերենում ա-ի համար կոտնալիզ-վալին և միջնալիզվալին արտասանությունը էական նշանա-կությունն չի ունեցել: Այս դեպքում էլ կարող ենք ենթադրել ա-ի ևս մի արտասանական՝ միջնալիզվալին տարբերակը: Սրանից բխում է այն, որ ա ձայնավորի համար արտասա-նական պիսավոր հատկանիշը ստորին աստիճանի բարձրա-ցումն էր, մինչդեռ մյուս ձայնավորների համար՝ և՛ բարձրա-ցումը, և՛ տեղայնացումը: Ա՛ ձայնավորի համար պիսավորն էր այն, որ նա միջնալիզվալին տեղայնացում ուներ. լեզվի միջին, թե վերին աստիճանի բարձրացումը կարևոր հանգա-մանք չէր, մինչդեռ ստորին աստիճանը բացառվում էր: Դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ շեշտադուրկ ու և ի ձայնավորները վերածվում էին ը-ի, այսինքն՝ նրանց ար-տասանության տեղայնացումը շեշտից զրկվելու և թուլանա-լու պատճառով, չեղոքանում էր, իսկ առաջնային ու ետին շարքերի հակադրության մեջ չեղոքությունը հենց միջին շարքն էր ներկայացնում:

Այս բոլորի հիման վրա կարող ենք դասական գրարարի ձայնավորները ներկայացնել հետևյալ տախտակով.

	Ստորին բարձր.	Միջին բարձր.	Վերին բարձր.
Առաջնային շարք	֊	և	ի
Միջին շարք	(ա')	ը	
Ետին շարք	ա		
ոչ շրթ- նային			
շրթնա- յային	(ա)	ո	ու

70. Երկրարրառների հնչույթաբանական վերլուծությունը մեզ այն հզորակացությանը հանգեցրեց, որ նրանք ներկայացնում են երկու ձայնավորի միասնական արտասանությունը, որի հետևանքով առավել ուժեղը՝ վանկարարը, լի էր արտասան-

վում, իսկ ոչ վանկարարը՝ սուղ: Սրան համապատասխան երկրաբարբառների ու եռարարբառների արտասանությունը կարելի է բնութագրել հետևյալ ձևով:

Ա) Առ (ա) երկրարբառի արտասանությունը բնորոշվում էր բերանի խոռոչի (արձագանքարանի) լիակատար բացվածքով արտասանության սկզբում և նրա աստիճանական նվազումով՝ լեզվի բարձրացման ու շրթունքների լարման միջոցով, որ սակայն, ավարտվում էր առանց լիակատար շրթնալնացման ու լեզվի ծայրագույն բարձրացման, որ տեղի էր ունենում ուժի անկախ արտասանության ժամանակ: Իրա հետևանքով ստացվում էր սուղ, կամ ավելի ճիշտ, գերսուղ ու, որ և ներկայացնում էր երկրարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչը:

Բ) Այ երկրարբառի արտասանության սկիզբը նույնն էր նախորդի հետ, բայց ավարտվում պայմանավորված էր արտասանության աստիճանական փոխադրումով զեպի արձագանքարանի առջևի մասը և բացվածքի (раствор) նվազումով՝ լեզվի առջևի մասի բարձրացումով: Արտասանության երկրորդ մասը ակնթարթային էր և ոչ լիովին էր հասնում առաջնային շարքի վերին բարձրացման: Ավելի հավանական է կարծել, որ նա ներկայացնում էր միջին և առաջնային տեղալնացման միջակա աստիճանը, որով ստացվում էր երկրարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչը՝ գերսուղ ի, որ շատ մոտ էր յ-ին:

Գ) Նա (ia) երկրարբառի արտասանությունն սկսվում էր բերանի խոռոչի շատ նեղ բացվածքի վալրիկեական մոմենտով, որով արտասանվում էր ոչ վանկարար գերսուղ ի ($=\text{յ}$), և ավարտվում էր արձագանքարանի լիակատար բացվածքով:

Դ) Ուա երկրարբառի արտասանությունն սկսվում էր արձագանքարանի շատ նեղ բացվածքով ու շրթունքների լարումով, որին անմիջապես հաջորդում էին արձագանքարանի լիակատար բացվածքն ու շրթունքների թուլացումը:

Ե) Ոյ երկրարբառի արտասանությունն սկսվում էր արձագանքարանի միջին բացվածքով ու շրթունքների լարու-

մով, որին հաջորդում էր արձագանքարանի աստիճանական նվագումը՝ լեզվի առջևի մասի բարձրացումով և շրթունքների թուլացումով. ստացվում էր մոտավորապես նույն գեր-սուղ ի-ն, ինչ-որ այ երկրարբանի մեջ:

2) Նու երկբարբանի արտասանությունն սկսվում էր բերանի խոռոչի միջին բացվածքով, որին հաջորդում էին շրթունքների լարումն ու արձագանքարանի առավել փոքրացումը, ստացվում էր մոտավորապես նույն ու-ն, ինչ-որ այ երկրարբանի մեջ:

3) Ուն երկրարբանի արտասանությունն սկսվում էր շրթունքների լարումով ու բացվածքով, որին անմիջապես հաջորդում էին շրթունքների թուլացումն ու բացվածքի մեծացումը՝ որպես արտասանության առավել տևական մոմենտ: Այդ պատճառով էլ ստացվում էր սկզբի ոչ վանկարար, գեր-սուղ ու, ինչպիսին էր նաև ուա երկրարբանի առաջին բացվածքը:

4) Իւ և ուի երկբարբանների արտասանությունն առաջին հայացքից անորոշ է թվում: Նախ հարց է, թե այդ երկու երկբարբանների մեջ որն է վանկարարը: Հնչուլթարանական վերլուծության մասնակ մենք այդ երկուսն էլ համարել ենք ի վանկարարով բաղադրյալ բներ. բայց հնչուլթարանական տեսակետից դա կարող էր պայմանական լինել և որևէ արժեք չներկայացնել: Հնչուլթարանական վերլուծության համար կարևորն այն է, որ իւ և ուի երկբարբանները հանդես են գալիս որպես մեկական վանկարուն ու կատարում են մեկ հնչուլթի դեր, և այդ պատճառով էլ ոչինչ չի փոխվի, եթե դրանք համարենք ու վանկարարով բաղադրյալ վանկաբներ: Դիտավորն այդտեղ այն է, որ դասական հայերենում չունենք միաժամանակ իւ և իւ, իւ և իւ, իւ և իւ վանկաբները, որոնց հակադրութեամբ խմաստների տարբերակում առաջանար: Անկախ այն բանից, թե մենք որ ձայնավորը կընդունենք որպես վանկարար, իւ (իւ) և իւ (ուի) վանկաբները մնում են որպես մեկական հնչուլթ, և հնչուլթարանական տեսակետից բոլորովին միևնույն է, թե որը վանկարար կհամարենք: Այդպես

չէ, սակայն, հնչուենախոսական տեսակետից, որովհետեւ վանկարար լինել կամ չլինելը կապված է ձայնավորի լի և սուղ արտասանության հետ: Բնատի և մեզ անհրաժեշտ է ալստեղ ճշտել, թե հիշյալ երկրարբանների մեջ ո՞րն է վանկարարը: Երկրորդի՝ ուի երկբարբառի վերաբերյալ հարցը լուծվում է հեշտությամբ. գիտենք, որ շեշտափոխության հետևանքով ու, ի ձայնավորները սղվում են (սիրտ-սրտի, սուր-սրել)․ արդ, քանի որ ուի երկբարբառի մեջ այդ պարագայում սղվում է ի ձայնավորը (սուի-սուել), ապա շեշտակիրը, հետևաբար և վանկարարն էր ի-ն: Ըստ այսմ, ուի երկբարբառի արտասանությունն սկսվում էր նվազ բացվածքով, շրթունքների լարումով ու հետին տեղալնացումով, ապա՝ փոխվում էր տեղալնացումը դեպի առջևի մաս՝ շրթունքների թուլացումով:

Իւ երկբարբառը շեշտակորույս լինելու դեպքում չէր սղվում: Բայց հնչուլթաբանական վերլուծությունից գիտենք արդեն, որ նա հաճախ լծորդում էր եւ երկբարբառին, որի մեջ վանկարարն էր ե-ն: Սրանից կարող ենք մակաբերել, թե ալստեղ էլ վանկարարն էր լ-ն: Իսկ սա նշանակում է, թե արտասանությունն սկսվում էր առանց շրթունքների լարման և ավարտվում էր շրթնալնացումով՝ արտասանության տեղը ևս դեպի հո փոխադրելով, որպես ավարտման մոմենտ: Երկու երկբարբառների մեջ էլ, ալսպիսով, արտասանվում էր գերսուղ ու(ւ):

Թ) Է երկբարբառակերպն արտասանվում էր բերանի խոռոչի միջին բացվածքով՝ առաջնային տեղալնացումով և ավարտվում էր արձագանքարանի փոքրացումով՝ լեզվի վերին բարձրացումով, որով ստացվում էր գերսուղ յ (ի):

Փ) Եռաբարբառների արտասանությունը բնորոշվել է և՛ սկզբի, և՛ ավարտի թուլցիկ, ակնթարթային մոմենտով, որով ստացվել են գերսուղ ձայնավորներ և՛ սկզբից, և՛ վերջից:

Այս բոլորից ելնելով՝ դասական գրաբարի երկբարբառները կարող ենք ներկայացնել հետևյալ տախտակով.

	հոին շարքի ոչ վանկարար	առաջնային շարքի ոչ վանկարար	
ծոին շարքի վանկարար	աու, ուա ուո	ուայ ուաւ էաւ էայ ուոյ	էա, այ "յ
Առաջնային շարքի վան- կարար	ուէ, էւ, ուի, իւ,	ուէ	է

71. Բաղաձայնների դասավարդման համար առավել ընդհանուր հատկանիշն է ներկայացնում ձայնեղություն-խլություն հակադրությունը, որի համաձայն կունենանք հետևյալ երկու շարքերը.

Ձայնեղներ. բ, դ, գ, ձ, շ, վ, ղ, ժ

Խլուկեր (պարզ և շնչեղ). ս, տ, կ, ծ, ճ, փ, թ, ք, ց, չ, ու, շ, խ, հ

Ըստ արտասանության կղանակի այդ բոլորը բաշխվում են հետևյալ ձևով.

Պայթականներ. բ, դ, գ, պ, տ, կ, փ, ք, թ

Շփականներ. վ, ղ, ժ, ս, շ, խ, հ

Պայթաշփականներ. ձ, ջ, ծ, ճ, ց, չ

Ըստ արտասանության տեղի կարելի է կատարել հետևյալ խմբավորումները.

Շրթնային. բ, պ, փ, վ

Առաջնակեղվային. դ, տ, թ, ղ, ժ, ս, շ, ձ, ջ, ծ, ճ, ց, չ

Ետնակեղվային. գ, կ, ք, խ

Կոկորդային՝ հ, միջնակեղվային՝ չ:

Շրթնային բաղաձայններից երեքը՝ բ, պ, փ երկշրթնային են, իսկ վ-ն՝ հավանաբար շրթնատամնային:

Առաջնակեղվային ա-ն և զ-ն միջատամնային են, ինչպես և՛ շ-ն և ծ-ն. բայց առաջինների արտասանության ժամանակ լեզուն շփվում էր վերին ատամնաշարի ծայրին, իսկ երկրորդների ժամանակ՝ հավանաբար ատամների արմատներին կամ լնդերքին, ինչպես ժամանակակից հայերենում: Միջնա-

լեզվային և բաղաձայնն արտասանվել է լեզվի միջին մասի ու քիմքի մերձեցումով, իսկ ետնալեզվային խ-ն՝ լեզվի հաին մասի ու փափուկ քիմքի մերձեցումով:

Կոկորդային հ-ն ամենայն հավանականությամբ շատ սովելի թույլ շունչ է եղել, քան ժամանակակից հայերենի հ-ն, այդ են ապացուցում նրա սովորական անկումը բաղաձայններից հետո (հարկանել-զարկանել) և հավելումը՝ ձայնավորից առաջ (ազանել-հազանել), որոնք հետագա դարերում շատ սովելի մեծ դեր են խաղացել պատմական հնչյունափոխության մեջ:

72. Վերը մենք պաշտպանել ենք այն կարծիքը, որի համաձայն դասական գրաբարում պայթականներն ունեցել են քմայնացած տարրերակներ: Այդ բանն ապացուցելու համար կարելի է հենվել մի կողմից հայ քերականների մեկնություններում եղած տվյալների, մյուս կողմից ժամանակակից բարբառների հնչյունաբանության վրա: Հայտնի է, որ շատ հայերեն բարբառներում գ, կ, ք հնչյուններն ունեն գ', կ', ք' տարրերակները կամ ենթահնչյունները՝ որոշակի դիրքում: Հաշվի առնելով բարբառային այդ տվյալները և դրանց վրա հիմնված՝ քննելով քերականների վկայությունները, կարելի է ընդունել, որ իրոք դասական հայերենում էլ պայթականների փափկացում (քմայնացում) տեղի է ունեցել: Սակայն ամենուրեք ապացույցն այդ բանի, մեր կարծիքով, Աճառյանի օրենքն է: Ուսումնասիրելով գրաբարյան և ձայնավորի վերածումը առաջնային ան-ի՝ Վանի բարբառում, նա գտնում է հետևյալ օրենքը. «Վանի բարբառում և ձայնավորը, գտնվելով զրաբարի թրթռուն (=ձանեղ.— է. Ա.) պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է ան, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է ա»¹: Ինչպես ինքը, Հ. Աճառյանն էլ նույն տեղում ցույց է տալիս, այդ օրենքը չի սահմանափակվում միայն Վանի բարբառով, այլ տարածվում է գրեթե այն բոլոր բարբառների վրա, որոնք գրաբարյան ան-

¹ Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1952/53, էջ 20 (ընդգծումը հեղինակինն է—է. Ա.):

դիմաց ունենա՝ Մյուս կողմից նա ցույց է տալիս, որ ալֆ օրենքի ղուգահեռն է ներկայացնում Դարաբաղի ու > իւ փոփոխությունը և, վերջապես, աճն, որ դրան ուղեկցել է նաև գ, կ, ք ևսնալեզվալիներին քմախացումը: Մյուս բարբառների ուսումնասիրությունն էլ ցույց է տալիս, որ քմախացած բաղաձայնները մեծ մասամբ գտնվում են ի, ե, ա, ինչպես և՝ ու, օ ձայնավորներից, այլ կերպ ասած՝ տառնալին շաբլի ձայնավորներից առաջ կամ հետո: Այդ բոլորին մեր կողմից ավելացնում ենք հետևյալը. Մեղրու բարբառի ուսումնասիրության ժամանակ մեր ուշադրությունը դրավել է աճն փաստը, որ է ձայնավորը, շեշտից առաջ ընկնելով, դառնում է ը կամ ի՝ ձայնավորների ներդաշնակության համաձայն (օր. գետ > գետ, զլալկլեց < գետակից, բայց՝ զի՝ տի՝ վի՝ր < գետն ի վեր), բայց եթե նա ստացվել է գրաբարյան ա ձայնավորից, ապա միշտ էլ դառնում է ի՝, ահալի ձայնավորների ներդաշնակության օրենքից, ինչպես՝ զանգակ > զե.նգ՝ակ, սեռ. զի՝ նգ՝ ե՝-կու, զի՝ նգ՝ ի՝ կա՝-տոն < զանգակատուն: Այդ երևույթը մենք բացատրել ենք նրանով, որ ա > է փոփոխությունը միանգամից չի կատարվել, այլ նախ ա-ն դարձել է ա, և ապա՝ ավելի ուշ, վերջինս վերածվել է ե-ի: Մեղրու բարբառում գրաբարյան ա-ն է դառնում է ձայնեղ պայթականներից ու պայթաշփականներից և վ, ժ, շ շփականներից հետո, մի բան, որ համապատասխանում է Աճառյանի օրենքին իր միջին օղակով (ա > ա): Նույն ուսումնասիրության մեջ մենք գանադան տվյալների քննությանը ցույց ենք տալիս, որ ա > (ա) > է փոփոխությունը դադարել է 10-րդ դարի վերջերին—11-րդի սկզբներին: Եթե ընդունենք, որ ալֆ փոփոխությունն սկզբնափորվելու և ավարտվելու համար անհրաժեշտ է կղել գոնև երեք դար, ապա կարող ենք ասել, որ ա > ա փոփոխությունը Մեղրու բարբառում տեղի է ունեցել չոթերորդ-ութեր-

¹ «Երևանի պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ», հատ. XIX, 1941, էջ 344 (= Մեղրու բարբառը, Երևան, 1954, էջ 105):

րորդ դարերում, որ համապատասխանում է նաև ու > 0 հնչյունափոխության ժամանակաշրջանին¹:

73. Այս բոլոր տվյալներից որևէ եզրակացության հանգելու համար մեզ անհրաժեշտ է կրկին անգամ հիշել, որ բարբառների գ', կ', ք' բաղաձայնները սովորաբար առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ կամ հետո են լինում: Գրաբարում ունենք ե, ի առաջնային ձայնավորները և, հետևաբար, պատմական հնչյունաբանության տվյալներից դատելով՝ կարելի է ընդունել, որ դրանցից հետո գ, կ, ք բաղաձայններն ունեցել են քմայնացած արտասանություն: Այդ բանը կարելի է հաստատել նաև ընդհանուր փորձառական հնչյունաբանության տվյալներով: Սակայն կարևորն այդ չէ. ե և ի ձայնավորներից հետո հիշյալ պայթականների քմայնացումը սովորական արտասանական երևույթ է և, չնայած դրան, հայ քերականների ուշադրությանը չի արժանացել, հավանաբար այն պատճառով, որ այդ քմայնացումը դասական գրաբարում էլ այնքան զգալի չի եղել, ինչպես և ժամանակակից հայերենում: Քերականները հատկապես շեշտել են ա-ից առաջ տեղի ունեցող քմայնացումը (օր. գեամ), իսկ ա-ն ետին շարքի ձայնավոր էր: Այն հանգամանքը, որ հետագա դարերում ա-ն ձայնեղներից հետո դարձել է ա, օգնում է խնդրի լուծմանը, եթե հիշենք § 69-ում մեր ասածը: Ելնելով ա-ի և մյուս ձայնավորների հակադրություններից՝ մենք այն եզրակացության հանգեցինք, որ նրա համար ամենակարևորը արձագանքարանի բացվածքն է եղել (ստորին բարձրացումը), իսկ տեղայնացումն ու ոչ շրթնայնացումը հնչույթային տարբերակման արժեք չեն ունեցել, և դրան համապատասխան էլ ընդունեցինք ա հնչույթի արտասանական երեք տարբերակների գոյությունը դասական գրաբարում (ետին շարքի ստորին բարձրացման ոչ շրթնայնացած, ետին շարքի ստորին բարձրացման շրթնայնացած և միջին շարքի ստորին բարձրացման): Արդ, ելնելով բարրառային իրողությունների վերը

¹ Անդ, էջ 297—298 (—Մեղրու բարբառը, էջ 56—57):

կատարված քննությունից, կարող ենք որոշակիորեն ասել, որ գատական հայերենում ձայնից բաղաձայններից հետո ա ձայնավորն ունեցել է միջնալեզվային արտասանություն: Սա արդեն լուրս է ասիում հաե բաղաձայնների քմաջնացման պրոցեսի վրա. տնեհալով միջնալեզվային արտասանություն. ա-ն քմաջնացման է ենթարկել հանալեզվային և առաջնալեզվային ձայնից պալթականները: Առանձնապես զգալի է եղել այդ քմաջնացումը գ-ի համար, որ իր հետ համարանություն (անալոգիալով) բերել է հաե կ, ք-ի քմաջնացումը: Առաջնալեզվային բաղաձայնների քմաջնացումը համեմատաբար առանձնապես զգալի էր եղել: Համեմատյալ գեպս, բաղաձայնների քմաջնացումն այն պիտավոր դործոնն է եղել, որ առաջ է բերել ա ձայնավորի մի տարբերակը ես՝ առաջնային շարքի ա-ն: Այսպիսով՝ Աճառյանի օրենքը հիմնավորված է հաե գատական հայերենի հնչույթային համակարգի ավելաներով, որոնք մեզ համար գրաբարի հնչյունախոսություն հիմքն են կազմում:

Նույն ձևով կարելի է բացատրել հաե ո և ե ու ձայնավորների վերածումը համապատասխանաբար օ և ու առաջնային ներքին և գ, կ, ք պալթականների քմաջնացումը նրանցից առաջ կամ հետո՝ գանաղան բարբառներում: Ինչպես ասել ենք, այդ երկու ձայնավորների և ա-ի հակադրություն մեջ կարելու բազմաթիվ բարձրացման աստիճանն էր. ինչպես և՛ միմյանց հակադրվելու համար, մինչպես նրանց ու ք, ի ձայնավորների հակադրություն մեջ կարևորագույնը շրթնաջնացման հատկանիշն էր: Սրանից կարելի էր եզրակացնել, որ նրանք էլ կարող էին տնեհալ միջնալեզվային տարբերակներ՝ ձայնեղներից հետո, որ պատմական զարգացման պրոցեսում կհանգեցներ օ և ու հնչյունների առաջացմանը: Այդ տարբերակները, սակայն, մենք վերը բերված ձայնավորների տախտակի մեջ չհեցինք, քանի որ նրանց գոյությունը հաստատող ոչևէ իրական տվյալ չունենք, և մեր կարծիքը լոկ մակարելող ենթադրություն է:

Այս բոլորից, ուրեմն, կարող ենք անվերապահորեն հղ-
րակացնել, որ դասական գրաբարում հղել են գ, կ, ք պալ-
թականների քմաճնացած տարբերակները, որոնք և կարող ենք
նշանակել քմաճնացման նշանով (') գ', կ', ք': Հիշենք, որ
դրանք միայն արտասանական տարբերակներ են, որոնք
հնչուլթալին արժեք չեն ունեցել, ուստի և՛ դասական գրա-
բարի համար ոչ միայն ինքնուրույն հնչուլթներ, այլև հն-
թահնչուլթներ էլ չենք համարում:

Քմաճնացման խնդիրը պարզելուց հետո կարելի է բ-
րննություն առարկա պարձնել նաև ձայնեղների շնչեղացման
հարցը: Բայց վերը հանդամանորեն խոսել ենք արդեն ալլ
մասին և ալլտեղ կրավականանանք միայն պալթականների
ու պալթալիականների դասակարգմամբ: Աստ շնչեղու-
թյուն — ոչ շնչեղություն հատկանիշի գրաբարյան պալթական-
ներն ու պալթալիականները կրածանենք հետևյալ խմբերին.

շնչեղներ՝ փ, ք, յ, ց, չ

ոչ շնչեղներ՝ բ, դ, գ, ձ, ջ, պ, ա, կ, ծ, ն:

74. Դասական հայերենի պալթալիական բաղաձայնները,
որոնք ներկայացնում են երեք շարք (ձայնեղներ՝ ձ, ջ,
պարզ խուլեր՝ ծ, ն, շնչեղ խուլեր՝ ց, չ), ինչպես ասել ենք,
ունեցել են միասնական արտասանություն: Թեև նրանց ար-
տասանության սկիզբը մոտավորապես նույնն է եղել, ինչ
որ դ, ա, ա պալթականներին, բայց հավանական է կարծել,
որ տեղաճացումը փոխադրվել է մի փոքր ափելի հո, ալ-
սինքն՝ լեզուն ոչ թե ատամնաշարին է դիպել, այլ՝ լնդեր-
քին կամ քիմքին: Նարելի է ենթադրել, որ ձ, ծ, ց պալ-
թալիականների արտասանությունը եղել է լեզվատամնային
կամ լեզվալնդային (лингвоальвеолярный), իսկ ջ, ն, չ
պալթալիականներին՝ լիզվաքմային:

Պալթականների և պալթալիականների մասին խոսելիս
պետք է կրկին հիշել ձայնեղների մասին վերը տալածները:

Բոլոր տվյալները խոսում են հոգուտ աչն քանի, որ
նրանք շատ թույլ պալթությունով են արտասանվել, ուստի և
չի կարելի համեմատել այժմյան արտասանության հետ:

75. Ելնելով §§ 71—74-ում տառներից, գատական հաշիւներն ըստ ընդհանրական կարգի կենք ներկայացնել հետևելով տախտակով.

	Շփական		Պայթական			Պայթաշփական		
	ձայն	Լատին	ձայն	Լատին	Լատին	ձայն	Լատին	Լատին
Կոկորդային		հ		դ	բ			
Ետնալիզային		խ	գ	կ	բ			
Միջնալիզային (քիմքային)	յ		(գ')	(կ')	(բ')			
Առաջնալիզային			դ	տ	թ	ձ	ծ	ց
Լիզային	զ, ժ, ա, շ					ջ	ճ	չ
Լիզային								
Երկրորդային			ւ	պ	փ			
Շրջնային	լ							

76. Ձայնորդները գատական հաշիւներում չորս դուրս են ներկայացնում, ալն է՝ ղնդայիններ՝ մ, ն, թրթուներ՝ ր, ո, կողքայիններ՝ լ, զ, անընդհատականներ՝ շ, յ:

Ուղղայիններից մ-ն անշուշտ երկրորդային էր, ինչպէս և ժամանակակից հաշիւներում, բայց համարաբար ավելի թույլ հայտնուի ու պայթումով, որով և բացատրվում է նրա վերածումը լ ձայնորդի՝ առանձին զեպքերում (օր. *անումն > անուն > անուն): Ն ղնդայինն արտասանվել է լիզվի և քիմքի հայտնուի ու պայթումով, որ ապացուցվում է ր > ո. փոփոխութեամբ՝ և-ից առաջ:

Վ-ի, որպէս ընդհանրական և-ի արտասանութեան շրջնատառային կամ երկրորդային լինելը մենք կարեւոր հատկանիշ չենք համարում, որովհետեւ շրջնատառային շփումն էլ, եթե եղիլ է, ապա շատ թույլ է եղել:

Թրթռուններից ընդ մեկընդ մին է լեզվատաամնալին արտա-
սանություն՝ լեզվի միանգամայն և շատ թույլ հարվածով,
պետք է կարծել, որ ևս շատ ավելի մոտ է եղել
կիսաձայնի, քան բաղաձայնի: Որ այդ արդյունք է, հաստատ-
վում է հետևյալ ձևով. դասական գրաբարում բառավերջում
երկու պայթական լինել չեն կարող. որ որ արդյունքի կա-
պակցություն ունենք, նրանց մեջ արտասանվել է գաղաճա-
վանի ը (օր. առակըք). սովորական է, սակայն, ձայնորդ + պայ-
թական կապակցությունը (թումբ, գունդ): Երբ քննու-
թյան ենք տեսնում բ + բաղաձայն և ռ + բաղաձայն կա-
պակցությունները, տեսնում ենք, որ առաջինը սովորական էր
բառավերջում (օր. դարձ, կարգ), իսկ երկրորդը հանդիպում է
միայն բառամիջում, ըստ որում դրանցից յուրաքանչյուրը
մեկ վանկի է պատկանում (օր. քրո-չիմ, կառ-չել): Բառա-
վերջում ունենք միայն ռ և կապակցությունը (գառն, ամառն,
դուռն), որի մեջ արտասանվել է գաղաճաճանի ը: Այդ, քանի
որ բառավերջի ը + բաղաձայն կապակցության մեջ ը ձայ-
նախորդ չի եղել (մարդ, կարգ, հարց, դարձ, սուրբ) և քանի
որ դրան զուգահեռ են միայն դ + բաղաձայն (աղա, կեղծ,
քաղց, բողկ) և շփական + բաղաձայն (բաշխ, լախտ, սաատ)
կապակցությունները, ապա պարզ է, որ ընդ մեկընդ մին է
ավելի շփականի մոտ արտասանվել: Ուրիշը, ընդ-
հակառակն, ունեցել է լեզվաքմային տեղայնացում և արտա-
սանվել է լեզվի բաղաձայնի թրթռումով, այսինքն՝ լեզվի մեկից
ավելի հարվածներով՝ քիմքին:

Կողքային ձայնորդ լ-ն, ինչպես արդեն տեսել ենք,
դեռևս նախագրային շրջանում բաղաձայն է եղել, որից կա-
րելի է եզրակացնել. թե ևս ունեցել է ալթմայն արտասա-
նությունը՝ առաջնալեզվային տեղայնացումով, այսինքն՝ լեզվի
առջևի մասը հավելել է քիմքին և օդի ալիքները դուրս են
հիշել երկու կողքերից: Ա ձայնորդն արտասանվել է բեբանի
խոռոչի հատին մասում, լեզվի հատին մասի ու փափուկ քիմքի
շատ թույլ հարվածով, որով ևս ստացել է կիսաձայնի բնույթ:

Դա է պատճառը, որ նա էլ, ը-ի նման, կարող է լինել բա-
ստփերջի բաղաձայնից անմիջապես առաջ:

Առաջնորդելով ը-ն և ղ-լ ձայնորդների ալլ տվալնե-
րով՝ կարող ենք քննութեան տակ նաև ռնդալին ձայնորդ-
ները՝ ալլ տեսանկյունով: Քանի որ մ և ն ռնդալիներն էլ
կարող են հանդես գալ բառավերջում ուրիշ բաղաձայններից
(բայց ոչ ձայնորդներից) առաջ՝ առանց գաղտնալանի ր
ձայնավորի (օր. թումր, ամպ, եմք, հինգ, խանդ, գինձ,
մումջ և այլն), ապա պետք է ենթադրել, որ ալլ զիրքում
ներանք տեսցել են հայման ու պալթման խիստ թուլացում,
որ նրանց տվել է կիսաձայնի բնույթ: Ըստ այսմ, կարող ենք
ասել, որ մ և ն ձայնորդներն տեսցել են երկու արտասա-
նական տարբերակ.

ա) Լիակատար ընդհատական մ, ն, որոնք իբրև բաղա-
ձայն հանդես են եկել բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ,
բառամիջում՝ ձայնավորներից հետո և բառավերջում:

բ) Անընդհատական կամ թույլ ընդհատական մ, ն,
որոնք հանդես էին գալիս բաղաձայններից առաջ¹: Հնչյու-
նագրութեան մեջ, որ որ անհրաժեշտ լինի, այս տարբերակ-
ների, ինչպես և ղ, ը-ի համար, գործածելու ենք ձայնորդա-
թեան նշանը ($\underset{\gamma}{\text{}}$), որ. մ, ն:

Քանի որ այս տարբերակները լոկ արտասանական հան-
գամանքներով էին պայմանավորված, որպես զիրքային
տարբերակներ, ապա բնական է, որ մ և ն ռնդալիների
համար ընդհատականութուն-անընդհատականութուն հատկա-
նիշը հնչույթային արժեք չէր ներկայացնում: Բայց որով-
հետև ավելի բնորոշ էր նրանց համար ընդհատականությունը,
քան գործածութեան ոլորտի, մենք էլ վերը նրանց տարբե-
րակիչ հատկանիշների մեջ այդ ենք նշել:

Անընդհատական ձայնորդներից լ-ն շրթնային էր. նրա
(որպես երկբարբառի բաղադրիչի) և վ բաղաձայնի միջև

¹ Պետք է նկատել, որ ն և մ ռնդալիներն այդպիսի արտասա-
նություն ունեն ժամանակակից հայերենում էլ՝ պալթականներից ու
պալթաբաններից առաջ:

արտասանական կարևոր տարբերություն մենք չենք ընդունում. երկու տառով էլ ներկայացվել է միևնույն շփականը՝ երկշրթնային կամ թերևս որոշ չափով շրթնատամնային: Յձայնորդն արտասանվում էր լեզվի միջին մասի ու քիմքի մերձեցումով, եթե նա իբրև բաղաձայն էր հանդես գալիս. ե լեզվի առջևի մասի (ոչ ծայրի) ու քիմքի մերձեցումով (ստեղծվում էր նեղվածք, որի երկու կողմերին շփվելով դուրս էր գալիս ձայնային ալիքը), եթե նա կիսաձայն էր (ձայնորդ-երկրարբառի բաղադրիչ): Փանի որ և ձայնորդ-երկրարբառի բաղադրիչը, ինչպես վերը ցույց ենք տվել, նույն յ ձայնորդն էր, սպա հիմք չունենք այն առանձին հընչյուն համարելու. բայց կարելի է ենթադրել, որ այդ յ-ն ձայնավորից առաջ (բարձրացող կամ օժգնացող երկրարբառների սկզբում) տվելի մեծ նեղվածքով է արտասանվել. այսինքն՝ լեզուն տվելի նվազ չափով է մերձեցել քիմքին, քան ձայնավորի ու բաղաձայնի միջև (իջնող կամ թուլացող երկրարբառի վերջում) արտասանվող յ-ն: Այսպիսով, կարող ենք ընդունել յ ձայնորդի (երկրարբառի բաղադրիչի) մի արտասանական-իրիքային տարբերակի գոյությունը դասական հայերենում, որ ինչպես հնչույթաբանություն մեջ, այնպես էլ այստեղ նշանակում ենք և:

Այս բոլորի վրա հիմնվելով՝ դասական գրաբարի ձայնորդները կարող ենք ներկայացնել հետևյալ տախտակով:

	Անընդհատական	Ռնդային	Թրթռուն	Կողքային
Երկշրթնային	և	մ (մ)		
Լեզվատամնային			ր	լ
Լեզվաքմային	յ (ե)	ն (ն)	ռ	
Ետնալեզվային				ղ

Բ. ԲԱՌԱՍԿԻՋԲ ԵՎ ԲԱՌԱՎԵՐՋ

77. Ինչպես հնչույթաբանական, այնպես էլ հնչյունախոսական տեսակետից մեծ կարևորություն է ներկայացնում

տլին հարցր, թե ավելի լեզվի մեջ ինչ հնչյուններով (և հընչալթներով) կարող են սկսվել կամ վերջավորվել բառերը: Այս նկատառումով էլ, ահա, սույն հատվածում մենք փորձում ենք պարզել դասական պարարի՝ բառակցի և բառավերջի բաղաձայնական կապակցությունները: Սկսենք բառակցից և, նախքան մասնակի երևույթների քննությունն անցնելը, հիշենք հետևյալ ընդհանուր դրական և բացասական կանոնները՝ դասական հայերենի համար:

1) Բոլոր ձայնավորները կարող են լինել բառակցրում (ամ, ես, քա, իր, որ, ուս):

2) Բառակցրում կարող են լինել միայն իջնող (թուլացող) երկրարբառներ (աւր, ալա, եւթն, իւր, ոյր, եզ) և չեն կարող լինել բարձրացող (ուժգնացող) երկրարբառներ (եա, ուա, ուի. ուե, ուո), ինչպես և հոարարբառներ (եաւ, եալ, ուե, ուաւ, ուալ, ուոյ). ըստ այսմ, եւալքն ձեւը, եթե ոչ չըջանում չի առաջացել, ապա բարբառային է: Այդ հարցին կանդրողառնաք ստորև՝ հնչյունափոխություն բաժնում:

3) Ամեն մի բաղաձայն կարող է լինել բառակցրում՝ ձայնավորից առաջ. միակ բացառություն է կազմում ր-ն, որով, ինչպես հայտնի է, բառ չի կարող սկսվել: Ընդհանրապես, դ-ով թեև նախնական ժամանակներում նույնպես բառ չէր կարող սկսվել, բայց դասական հայերենում այդ կանոնն արդեն բացառված էր, ըստ որում ունենք արդեն ղեկ, ղեկջակ, ղողել, ղողանջ, ղամղալեալ բառերն ու դրանցից (հատկապես՝ ղեկ, ղողել, ղողանջ բառերից) կազմված բաղմաթիվ բաղադրություններ ու Դազար, Դևոնդ, Դուկաա և այլ անուններ:

Այս կանոններից առաջինը և երրորդը հանրահայտ են և որևէ քննություն կարիք չեն դրում. առանձին քննության կարոտ չէ նաև երկրորդը, ըստ որում չունենք ուա, եա, ուո և մյուս ուժգնացող երկրարբառներով սկսվող բառեր: Այդ հանգամանքը թեև պարզ է նաև, որ բառակցրում առհասարակ չէր կարող լինել նաև ւ ձայնորդը, որովհետև, ինչպես հնչույթաբանական վերլուծություններից գիտենք, այդ

դիրքում նա պատմական պրոցեսում վերածվել էր բաղաձայն վ-ի: Այնտամենայնիվ, ՆՀԲ և Առձևոն բառարանը տալիս են 21 բառ, որոնք սկզբում ունեն լ միայն իւ երկրարբանից առաջ: Դրանցից քսանը գասական շրջանից վկայված է նախահունչ հ-ով ($\text{իւթ} < \text{հիւթ}$, $\text{ւիւանդ} < \text{հիվանդ}$, $\text{իււ} < \text{հիււ}$ և այլն) և, հետևաբար, քննություն նյութ կարող է դառնալ պատմական հնչյունաբանություն բաժնում՝ բայց ոչ այստեղ: Հիշենք, որ համեմատական քերականությունն էլ հաստատում է միայն հ-ով ձևերը: Մնում է միայն լիւն տառանունը, որ ունի նաև հիւն ձևը:

78. Բառասկզբի համար տառվել կարևոր է այն հարցը, թե ինչպիսի բաղաձայնական կապակցություններով կարող են սկսվել բառերը. հարմար է, որ շատ լեզուներում, այդ թվում և հնդեվրոպական լեզուներում, բառասկզբում կարող են լինել երկու և ավելի բաղաձայններ. օր. լատիներենի համար սովորական են scr, str, spl կապակցությունները, ռուսերենում՝ стр, всх (= фсх, օր. всходить «ելնել, ծագել») և այլն: Հայց է, ուրեմն, թե դասական հայերենին այդպիսի կապակցություններով բառ կարող էր սկսել, թե ոչ: Երբ նայում ենք դրությունը, ապա ստեղծվում է այն տպավորությունը, թե ոչ միայն երկու, երեք, այլև նույնիսկ հինգ բաղաձայնով սկսվող բազմաթիվ բառեր կան, ինչպես՝ բրքնջուկ, լրջմուռիւն, նույնիսկ չմշտնջենաւոր և այլն: Այդ տպավորությունը, սակայն, կեղծ է: Ինչպիսի ցույց ենք տվել հնչույթաբանության մեջ, դրանք արտասանվել են լրքնջուկ, լրջմուռուրիւն, չմշտնջենաւոր: Հայերենի բաղաձայնական խմբերի մեջ արտասանվող ը ձայնավորը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձրել Մեյեն, որ իր ստացած արդյունքներն ամփոփվել է Esquisse-ի մեջ: Մեյեի եզրակացությունն այն է, որ ճահառակ գրային տեքստին, հայերենը բառասկզբում չունի բաղաձայնների խմբեր. զնալը իրապես երկվանկ էր՝ զընալ: Եթե բառն սկսվում է սուլական դումարով պայթական կապակցությամբ, սուլականից առաջ է դանդում ը-ն, ինչպես՝ ըստանալ, ստորագոստա-

կանի տարիստր՝ ստացիա, ալսինքն *ᾠstasiçis*. Եթե *sta-* լինեք միավանկ, պետք է ունենալինք **stacçis*,¹ Մեկի ալս կզրա-կացութիւն վրա հենովելով՝ կարելի է հետևել որ կանոնները հանել:

ա) Իստական հայերենում բառակզրում բաղաձայնների կապակցութեաններ չկան. որ որ գրալին ձեռով բառակզրում ունենք երկու կամ ալիւր բաղաձայններ, նրանց միջև արտասանվել է անսխալ մեկ ը:

բ) Եթե բառն սկսվում է ա, շ, գ + պալթական կապակցութեամբ, ապա ը ձայնավորը լինում է նրանցից առաջ, ալս կերպ ստած՝ ալս կարգի բառերն իրապես ը ձայնավորով սկսվող բառեր են:

Այս երկուրդ կանոնը, սակայն, ճշտման կարիք է զգում: Բանն այն է, որ նա կարող է վերաբերել առ, սկ, սպ, սր, սփ, սք, գր, գդ, գտ, գկ, (գպ), շկ, շպ, շտ, շք, շփ, շք, (շր, շգ, շդ) կապակցութեաններին այն դեպքում միայն, եթե նրանք չեն ստացվել արմատական ձայնավորի սղումով, ինչպես՝ սղանում, ստանում, շտապ, սկիզբն և այլն: Իրան հակասակ, այն բոլոր դեպքերում, երբ ալս կապակցութեանները բառակզրում ստացվում են արմատական ձայնավորի սղման հետևանքով, ը ձայնավորն արտասանվում է հենց նրանց միջև և ոչ թե նրանցից առաջ: Այսպես, օրինակ, ունենք սգալ բառը, որ կազմված է առից արմատից. նրա տպագրին է սգապես, սգապե. և ալսն, որից երևում է, որ նա երկվանկ է, բայց պարզ է, որ ը-ն արտասանվել է սգ կապակցութեան մեջ (սըգալ), ինչպես և ալսմ է, ալսպես էլ՝ ստանակ = սըտանակ, շըքեղ, գըտել, շըքի և այլն: Ըստ

¹ Meillet, Esquisse, էջ 53: Հմմտ. նաև՝ Հ. Անույան, Լեզուաբար Երանկանութեան, Ներածութեան, էջ 261-262:

² Արմատական բառարանում (հ. 6, էջ 416) ստանակ համարվում է արմատական բառ և ենթադրաբար կապվում իրանական **stahak* հիպոթետիկ բառի հետ. բայց մեզ թվում է, թե նա բարդութեան է, կազմված ստտ + նակ (հակել) բառերից, որ նշանակել է՝ ստին, ստոթյան հակված, մոլար: Կազմութեան և իմաստի համար համեմատելի է հատկապես ստտմէտ բարդութեանը, որ նույն իմաստն ունի:

այսմ, հիշյալ կանոնը կրածանլի երկուսի, հետևյալ ձևով, երեւ, գ, շ — բաղաձայն կապակցութիւններն ստացվել են արմատական ձայնավորի սղումով, ապա՝ նրանց միջև արտասանվում է ը գաղաձայնիք, իսկ երեւ այդ կապակցութիւնները ձայնավորի սղումով չեն առաջացել, ք ձայնավորն արտասանվում է նրանցից առաջ:

Պետք է նկատել, որ ժամանակակից այբերենում էլ զրեթեւ աղպես է¹:

Այս բոլորից ինքնին բխում է այն, որ դասական հայերենում թեկուզ և երկու բաղաձայնով սկսվող (ոչ թե գրությամբ, այլ արտասանությամբ) ոչ մի բառ չկար: Մենք Առձեռն և Հաղիազյան բառարաններով ստուգեցինք բոլոր բառերը, որոնք գրությամբ երկու և ավելի բաղաձայն ունեն բառակազմում, և համոզվեցինք այդ բանում: Բայց մեր ստուգումը մեզ համար անապասելի մի ուրիշ երևույթ էլ բացահայտեց, այդ երևույթը հետևյալն է:

79. Ի մի հավաքելով այն բոլոր բառերը, որոնց սկզբում երկու բաղաձայն կա, մենք տեսանք, որ նույնիսկ հիշյալ կանոններով էլ ամեն կարգի բաղաձայնների կապակցութիւն չի պատահում: Այսպես, օրինակ. բը + բաղաձայն կապակցությամբ ունենք բր, բզ, բթ, բծ և այլն, բայց չունենք բգ, բխ, բկ, բհ, բձ, բշ և այլն. ոը + բաղաձայն կապակցությամբ ունենք միայն ու (ոմբաւոր, ոմբաքար), ոն (ոնգեղջիւր, ոնգունք), ոշ (ոշտանալ), յը + բաղաձայն կապակցությամբ ունենք միայն յղ (յղի, յղել ևն), յշ (յըշտող), յս (յստակ) և այլն, և այլն: Սրանից ինքնին բխում է

¹ Ժամանակակից հայերենում ր-ն արտասանվում է այդ կապակցութիւնների մեջ, եթե գիտակցվում է բառի կազմութիւնը (օր. սըզալ). այն դեպքերում, երբ բառի կազմութիւնը չի գիտակցում, ապա դրանք անցնում են սկզբից և ստացողների շարքը, բայց այստեղ էլ նկատվում է նախահունչ ձայնավորի վերացում և ստանալ, սպանել, սպանդանոց, զգուշ և լազմաթիվ բառերի սկզբում ք արտասանվում է սովորաբար բաղաձայնով հանգող բառերից հետո (մի գիրք ըստացա), իսկ ձայնավորահանգ բառի հաջորդելիս, ինչպես և առանձին՝ այդ ր-ն սղվում է (մի սպանիր, ստանալ, սկիզբ և այլն):

այն կանոնը, որ նույնիսկ գաղտնավանկ ը-ով էլ բաղաձայն-
 ների ամեն մի կապակցություն հնարավոր չէ բառակազմ-
 րում: Այս եղբայրությունը հանգելուց հետո մենք անցանք
 հնարավոր կապակցությունների որոշմանը՝ Առձևոն բառա-
 բանից հանելով այն բոլոր բառերը, որոնք սկսվում են
 երկու կամ ավելի բաղաձայնանիշ տառով: Բնականորաբար մեզ
 չի կարող հետաքրքրել այդ բառերի բացարձակ քանակը,
 ուստի և այստեղ չենք բերում մեզ համար կատարած հաշ-
 վումները, բացի մեկից, որ ուղղակի կերպով առնչվում է
 քննարկվող հարցի հետ: Հնչույթաբանական վերլուծություն-
 ներից ելնելով՝ մենք ընդունեցինք 23 բաղաձայն և 6 ձայ-
 նորդ-բաղաձայն դասական հայերենի հնչույթալին համակար-
 ցում (ընդամենը 29): Եթե ընդունենք, որ ամեն մի բաղա-
 ձայն կարող է գտնվել բաղաձայն գաղտնավանկ ը
 բաղաձայն կապակցություն մեջ, ապա լուրաքանչյուր նախա-
 ռունչ բաղաձայնի համար կունենալինք 28 կապակցություն,
 բայց որովհետև այլադիտի կապակցությունների կարող էին
 լինել նաև բաղաձայնների կրկնություններ, ապա՝ հնարավոր է
 29 կապակցություն բառակազմի լուրաքանչյուր բաղաձայնի
 համար: Այսպիսով, տեսականորեն հնարավոր էր ենթադրել
 29 բաղաձայնների 29-ական կապակցություն, բայց գիտենք,
 որ բառակազմում ը լինել չէր կարող, նշանակում է
 պետք է հաշվենք 28 բաղաձայն 29-ական կապակցու-
 թյամբ. կատանանք տեսականորեն հնարավոր 812 կապակ-
 ցություն: Այժմ տեսնենք, թե այդ հնարավոր թվից որ
 մասն է իրական: Մեջ բերել Առձևոն բառարանից քաղած
 բոլոր կապակցությունները և քննության առնել այստեղ,
 բնականորաբար ավելորդ է: Մենք պետք է շարադրենք այս-
 տեղ մեր հետազոտություն արդյունքները, բայց նախքան
 դրան անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում պարզել այն
 սկզբունքները, որոնցով առաջնորդվել ենք այդ վերլուծու-
 թյունները կատարելիս: 1) Առձևոն բառարանում ընդգրկված
 են հին և միջին դարերի մատենագրության բառերը, մինչդեռ
 մեզ հարկավոր են միայն գոսական շրջանի բառերը: Այդ

պատճառով էլ ՆՀԲ-ի և Համարարարանի օգնությունը ստույգիկ ենք, թե որոնք են գործածված դասական շրջանի մատենագրություն մեջ և, իբրև կանոն, դրանք ենք ուսումնասիրություն նյութ դարձրել: Առանձին դեպքերում միայն վերցրել ենք նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեև այդ շրջանից վկայություններ չունեն ՆՀԲ-ում, բայց անկասկած է, որ գոյություն ունեցել են: Դրանք մեծ մասամբ հնդեվրոպական ծագումով բառերն են և հին իրանական փոխառությունները: 2) Յուդեական դուրս ենք հանել այն բառերը, որոնք կազմված են զ (= որոշ դեպքերում՝ ս) նախդիրով և չփոխականով (օր. զհետերթութիւն, զկնի, սքօղել, սթափել, չլուր, չգիտանք և այլն): 3) Մնացյալ բառերն էլ երկու կարգի ենք բաժանել. ա) բառեր, որոնց սկզբի երկտառ կապակցություններն ստացվել են արմատական ձայնավորի սղումով (օր. բտել), բ) բառեր, որոնց սկզբի երկտառ կապակցություններն այդ ճանապարհով չեն ստացվել (օր. գնալ): Սրանց մեջ ենք մտցրել նաև կասկածելիները:

Մի օրինակով այս բոլորը ցույց տալու համար վերջընենք խը + բաղաձայն կապակցությունները, որոնք ամենամեծ թիվն են կազմում (19 կապակցություն 29 հնարավորից). դրանցից խա կապակցությամբ ունենք միայն խալիալ, խալնիմ, որոնց ավելանում են նաև Արմատականի խալլաալ «խալլաալ» և խալսիլ «դուրս նետվել». խալնիմ Աճառյանն ուղղում է դալնիլ, խալիալ և խալսիլ ուշ շրջանում են հիշված՝ մեկական անգամ, իսկ խալլաալ կա միայն Երեմիայի բառարանում և թեև գործածական է բարբառներում (խալլաալ, խալլաալ, խալալաալ և այլ ձևերով), բայց դասական հայերենի հետ գործ չունի: Ըստ արդմ՝ խա կապակցությունը շարքից դուրս է գալիս: Խշ կապակցության համար ունենք միայն խշել, խշխթել, խշկիլ, խշուր, խշարել, խշտաւոր, խշտեալ, խշտի, խշտիք բառերը, որոնցից առաջին չորսը հետին են, մյուսներից խշտեալ, խշտի, խշտիք կազմված են խիշտ արմատից, խշտաւոր՝ խիշտ ժառգ. նիզակ» արմատից, մնում է խշարել, որ ավանդված է դասական շրջանի մատենագրու-

Թյամբ: Նշանակում է խշ կապակցությունը ունենք թե՛ ա, և թե՛ բ կարգերում: Այս դեպքում էլ, սակայն, նշում ենք, որ տվյալ կապակցությունն ունենք միայն մեկ բառում: Խզ կապակցությամբ ունենք խզեմ, խզիչ, խզիւն, խզումն, խզանմ = խզրաւանմ, խզօն և Արմատակոնի խզրակ, խզրաւ բառերը. մերջին երկուսն անատույզ բառեր են, հանված հետին շրջանի մատենագրությունից՝ մեկական գործածությամբ, իսկ մյուսները բոլորն էլ կազմված են խուզ արմատից: Նշանակում է, ունենք միայն առաջին կարգին պատկանող խզ կապակցություն, իսկ երկրորդ կարգի համար՝ ոչ: Այսպես ստուգելով բոլոր կապակցությունները, տեսնում ենք, որ 19-ից մեկը (խալ) բոլորովին հանվում է, մնացյալ 18-ից խր ունենք միայն երկրորդ կարգում և միայն մեկ բառով (խաղողեայ «խնկի տուփ»), խլ, խխ, խծ, խղ, խն, խն, խշ (միայն մեկ բառ 11-ի համար), խո, խս, խա, խր (11) երկու կարգի համար, խզ, խք, խծ, խմ, խց, խփ (6)՝ միայն առաջին կարգի համար. ալլ կերպ ասած, հնարավոր 29-ից ունենք միայն 12 (երկուսը մեկական բառով) կապակցություն, որոնք ձայնավորի սղումով չեն ստացվել: Այսպես էլ, ահա, քննում ենք բոլոր մյուս կապակցությունները, որոնց արդյունքը կարելի է ամփոփել հետևյալ տախտակում (բերում ենք առաջին բաղադրիչների ալլբենական կարգով. փակագծում բերված բառը ցույց է տալիս, որ տվյալ կապակցության համար միայն այդ բառն ունենք, կամ թե սղյալ ձայնավորով կապակցությունը միայն տվյալ բառի բաղադրությունների մեջ ունենք):

80. Այս տախտակի մասին պետք է ասել հետևյալը. 1) կան կապակցություններ, որոնք վկայված են միայն մեկ բառով և ոչ դասական, բայց ժամանակագրորեն շատ մոտ շրջանի մատենագրությամբ. ալսպես, օրինակ, վզ կապակցության համար ունենք միայն վզուրկ բառը, որ գործածված է Եղիշեի մոտ, բայց մենք վերցրել ենք այդ, որովհետև ժամանակագրորեն շատ մոտ է և, մանավանդ, պահլավական փոխառություն է: 2) կան կապակցություններ, որոնց համար միայն մեկ բառ ունենք և այն էլ միայն մեկ վկայությամբ,

Բառասկզբի բաղա- ձայնը և կապակ- ցումը թյունների բնորոշանումը թիվը	Միայն I կարգի կապակցություն- ներ	I և II կարգերի կապակցություն- ներ	Միայն II կարգի կապակցություն- ներ
բ 15	բբ (բուբ), րծ (բիծ), բտ (բուտ), բղ (բուղիս), բք (բուք) = 5	բժ, բց, բռ, բբ = 4	բբ, բղ, բգ, բլ, բչ, բջ = 6
գ 15	գգ (գուգ), գք (գուք), գծ (գիծ), գն (գուճ), գտ (գիտ) = 5	գգ, գլ, գդ, գն, գր = 5	գգ, գժ, գծ, գմ, (գմբիթ), գռ = 8
դ 11	դլ (դուլ) = 1	դժ, դն, դռ, դս, դր = 5	դկ (դիուկ), դդ, դմ, դշ, դպ = 5
զ 8	զզ, զս, զտ (զուտ) = 3	զր = 1	զզ, զլ, զմ, զն = 4
թ 12	թգ, թբ, թն, թռ (թիռ), թի (թուի), թք (թուք) = 7	թզ, թմ, թր = 3	թլ (թիլի), թշ = 2
ժ 7	ժռ, ժճ, ժր = 3	ժմ = 1	ժլ (ժլատ), ժլս, ժպ = 3
լ 11	լծ (լուծ), լն, լռ, լս, լր, լք = 6	լմ = 1	լլ (լլուկ), լկ, լն, լպ = 4
խ 18	խգ, խբ, խժ, խմ, խց, խփ = 6	խլ, խխ, խծ, խդ, խն, խն, խշ, խռ, խս, խտ, խր = 11	խբ (խրաբդեայ) = 1
ծ 10	ծխ (ծուխ), ծռ (ծուռ), ծփ (ծուփ) = 3	ծլ, ծծ, ծն, ծպ, ծր = 5	ծդ, ծմ = 2
կ 17	կպ, կս, կց = 3	կգ, կբ, կլ, կծ, կկ, կդ, կն, կմ, կն, կշ, կռ, կտ, կր = 13	կբ = 1
հ 10		հմ, հն, հպ, հր = 4	հգ, հլ, հծ, հռ, հս, հտ = 6

Բառակազմի բաղա- ձայնը և կապակ- ցութիւնները թիվը	Միայն 1 կարգի կապակցութիւն- ներ	1 և 11 կարգերի կապակցութիւն- ներ	Միայն 11 կարգի կապակցութիւն- ներ
2	ծգ (ծից), ձկ (ձու-	—	ձմ (ձմեռն) = 1
4	զըն), ձր (ձիւր) = 3		
7	—	—	—
8	նգ, նն, նչ = 3	նմ, նպ, նռ = 3	նկ (նկոյթ), նղ, նն, նշ, նր = 5
11			
17	մղ = 1	մր, մլ, մխ, մծ, մկ, մղ, մն, մշ, մս, մտ, մր = 11	մզ, մծ, մռ, մջ (մջռեւ) = 4
16			
3	—	յղ = 1	յս (յստակ) = 1
2			
6	նգ (նից), նռ (նռու-	նշ, նս = 2	նզ, նծ, նխ, նկ, նն, նմ, նպ, նր = 8
14	ռըն), նն (նիւնջ), նր (նուրբ) = 4		
7	շր (շիւր), շն, շք = 3	շլ, շղ, շն, շշ, շր = 5	շմ, շչ, շռ = 3
11			
2	չղ (չիղջ) = 1	չմ (չմուշկ) = 1	չք (չքնաղ) = 1
3			
7	պշ = 1	պղ, պն, պտ, պր = 4	պծ (պժշտի), պն, պչ, պխ (պպլուկ), պռ, պս = 6
11			
2	ջլ (ջիւ), ջղ (ջիւղ), ջր (ջուր) = 3	ջն = 1	—
1			
18	ւմ (ւռւմբ), ռն (ռռւնգն), ոշ (ռիշտ) = 3	—	—
3			
11	սղ (սռւգ), սկ (սիկ) = 2	սղ, սն, սր, ստ = 4	սլ, սխ, սն (սհակ), սմ = 4
10			
17	վշ = 1	վղ, վր, վն, վն = 4	վկ, վն, վս, վտ, վր = 5
10			

Բառակազմության կարգի նշանները	Միայն I կարգի կապակցություն- ներ	I և II կարգերի կապակցություն- ներ	Միայն II կարգի կապակցություն- ներ
8	տփ (տուփ) = 1	տգ, տկ, տղ, տոլ, տտ, տր = 6	տխ, տս, տս (տստակ) = 3
10			
3	ցլ (ցուլ), ցտ	ցն, ցո = 2	ցմ (ցմախ), ցփ,
9	(ցխա), ցր, ցց (ցից) = 4		ցբ (ցբի) = 3
փ	փլ (փուլ), փխ, փծ,	փս, փշ, փռ, փբ	փք, փս, փր = 3
14	փն, փչ, փտ = 7	= 4	
բ	բմ, բբ = 2	բր, բղ, բն, բս, բր = 5	բծ, բն (բճբճիմ), բշ = 3
10			
276	81	106	89

ինչպես, օրինակ՝ խրաբղեայ, ցմախ, բնքնիմ, որ բառարա-
նագիրներից ոմանք գրում են քչքչիմ և այլն: 3) Առաջին
կարգի մեջ մտել են այն կապակցությունները, որոնցով ան-
կախ բառեր ունենք, մինչդեռ կան ուրիշ կապակցություններ
էլ, որոնք ստացվում են միայն թեք հոլովներում. օրինակ՝
չր կապակցությունը չունենք, բայց կա չիւ բառը, որ թեք
հոլովներում պետք է տար չր: Այս հանգամանքը, սակայն,
առանձնապես կարևոր չէ, որովհետև առաջին կարգի կա-
պակցություններն, առհասարակ, առանձին արժեք չեն ներ-
կայացնում մեր այս քննություն համար:

Բոլոր կապակցությունները, որոնք բերված են տախ-
տակում, կազմում են հնարավոր թվի (812) միայն 33,8
ստիկոսը: Բայց դրանցից էլ պետք է հանել առաջին կարգին
պատկանողները, կմնա ընդամենը 195, այսինքն՝ 23 ⁰/₁₀: Իսկ
սա նշանակում է, թե դասական հայերենում բառակազմում
նույնիսկ գաղտնավանկ ը ձայնավորով բաղաձայնական կա-

պակցությունները շատ սովորական չէին: Բայց երբ այդ 195-ից էլ հաճում ենք իրանական, ասորական և հունական փոխառությունները, ապա տեսնում ենք, որ մնում են միայն տյնպիսիները, որոնք դարձյալ ձայնավորի սղումով են առաջացել: Այսպես, օրինակ, միայն երկրորդ կարգի տակ դրված և կապակցության համար տնենք սլանալ և սլաք բառերը, որոնք երկուսն էլ ստացվել են ասորից վանկի ու ձայնավորի սղումով՝ մինչգրաբարյան շրջանում: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ հայերենն առհասարակ բառակազմության հանդիպում, թեկուզ և ը գաղտնավանկով, նախնական շրջաններում չունի, եթե չհաշվենք ա, գ, շ շփականներով կապակցությունները: Դասական հայերենի բառակազմի բաղաձայն - ր - բաղաձայն կապակցություններն, այսպիսով, աստիճանի են շեղակառույթ ձայնավորների սղումով (ներքին, պատմական գարգացման հետևանք) կամ օտար փոխառություններով (արտաքին գործոններ): Լեզվաբար, սրանցից առաջնակարգը և որոշիչը ներքին պատճառներն էին, ըստ որում փոխառություններից շատերում նույնպես այդ ճանապարհով են առաջացել հիշյալ կարգի կապակցությունները, այսպես, օրինակ, պահլավերենն ունի nišan, որ հայերենում գործել է մշակ, ասորիցն վանկի ի ձայնավորի սղումով:

Այսպես, տրեմն, դասական հայերենը բառակազմում չունի բաղաձայնական և ոչ մի կապակցություն: Դրանից ձևով ներկայացված այդ կարգի կապակցությունները միշտ տնեցել են գաղտնավանկ ը, ըստ որում նույնիսկ այդ կապակցություններն էլ սահմանափակ են եղել:

Ց1. Վերն տակ ենք արդեն, որ հին հայերենի նախնական (նախադրաբարյան) շրջանում բառերը չէին կարող վերջավորվել ձայնավորով, և միաժամանակ ցույց ենք տվել, որ դասական դրաբարում արդե երբեմնի բացարձակ օրենքը խախտվել էր արդեն: Ուսումնասիրելով դասական շրջանի մատենագրության մեջ գործածված բառերը, բառավերջի համար պետք է ենք հետևյալ կանոնները:

1. Բառերը կարող են հանդել ի կամ ու ձայնավորներով (այգի, արի, քանի, խօսի, արու, հլա, գանձու, հեղու են):

2. Ա. ձայնավորով վերջավորվում են. ահա, ապա բառերը¹, սա, դա, նա դերանունները՝ իրենց ուղղական, սեռական, տրական և հալցական հոլովներով (սորա, սմա, սոքա, սոցա. սոսա), ա և ե խոնարհման պարզ բայերի եզ. հրամայականը (գնա՛, ադա՛, գրեա՛, գործեա՛), իմանամ, առնեմ, ինչպես և մոռանամ, քննանամ բայերի եզ. հրամայականը (լմա՛, արա՛, մոռա՛, քնթա՛) և մի շարք անձնանուններ (Կատինա, Շաղիսա են):

3. Ա ձայնավորով վերջավորվում են քո դերանունը (դու անձնական դերանվան սեռականը) և պատճառական բայերի հրամայականի եզակին (մատո՛, փախո՛ են):

4. Ն և ը ձայնավորներով ոչ մի բաղմամբանի բառ չի կարող վերջավորվել, բոտ սրում. նույնիսկ այն միավանկ բառերը, որոնք պետք է վերջավորվեն Ն ձայնավորով, համարանությամբ վերածվել են Լ-ի (օր. *թե > թէ):

5. Բառերը կարող են հանդել որեւէ մեկ բաղաձայնով կամ ձայնորդով:

6. Բառերը կարող են հանդել երկու բաղաձայնով, եթե նրանք ներկայացնում են՝ ա) ձայնորդի և բաղաձայնի կապակցութուն. ինչպես՝ արբ, կարգ, մարդ, մարտ, հերկ, վարձ, վերջ, հարց, վարս «մաղ», պարծ, քարշ, հինգ, բուժբ, աղտ, տոմս, մաղձ և այլն. բ) եթե նրանք ներկայացնում են շփականի և որեւէ բաղաձայնի կամ մ ձայնորդի կապակցութուն, ինչպես՝ ազգ, ազդ, սաստ, բաշխ, կուշտ, սուկ, տոնմ, բախտ, զուպ, հաշմ, պատերազմ, բժիշկ և այլն, գ) եթե նրանք ներկայացնում են դ կամ ր — մ կապակցութուն, ինչպես՝ հողմ, բարմ, ջերմ և այլն:

7. Բառերը չեն կարող հանգել՝ Ա) ձայնորդ — ձայնորդ կապակցությամբ, բացի նախորդ գ կետում հիշվածից: Ուր որ զրալին ձևով ունենք ալգախի կապակցութուն.

¹ Ապա կա նաև ապոյ ձևով:

նրա մեջ արտատանվել է զազանավանկ ը, ինչպես՝ ծանըր, գաորն, ասեղրն, ատամըն, ուլըն, ծաղըր և այլն: Բ) Շփական ձայնորդ կապակցությամբ, հիթե ձայնորդը մ չէ, ինչպես՝ նախըր, զոխըն, ասըր, խաշըն, եզըր, միգըն, վաաըն, բալց՝ ուզմ, հաշմ և այլն: Գ) Պալթական + բաղաձայն կամ ձայնորդ կապակցությամբ, ինչպես՝ կոնըղ, նիգըն, փոքըր, բեեկըն, մաաըն, ափըն, իլըր և այլն: Դ) Կրկնված բաղաձայնով կամ ձայնորդով, ինչպես՝ աարըր, անգորըր, ինըն և այլն: Ե) Երեք բաղաձայնների կամ ձայնորդների կապակցությամբ, ինչպես՝ արիկըղ, ատորըղ, կարծըր, բարձըր, դուսաըր, հարսըն, գեղմըն, սաաշխըն, որմըն, եռանգըն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բառավերջում էլ բաղաձայնական կապակցությունները խիստ կերպով սահմանափակվում են: Բայց այդ սահմանափակումը էլ ավելի մեծանում է, երբ հնարավոր կապակցություններից առնցնում ենք իրականով լայններին Ալթակա, օրինակ, զանազան տվյալների ուսումնասիրությունը պարզում ենք, որ հնարավոր է շփական + բաղաձայն կամ մ կապակցությունը, բայց ժ-ով ալդախի ոչ մի կապակցություն չունենք. միակ օրինակն է այժմ բառը, որ արտատանվել է, ինչպես և հիմա՝ այժմ, ըստ որում ստացվել է ժամ ըստի սղտմով: Հավաքելով բառավերջի բոլոր բաղաձայնական կապակցությունները և քննության ենթարկելով դրանք, ստանում ենք հետևյալ իրական կապակցությունները, որոնք զազանավանկ ը չեն ունեցել.

Ա) շփական = բաղաձայն կամ մ. գգ, գղ, գմ, սխ, սկ, սպ, ստ, սք, շխ, շղ, շկ, շմ, շա, շք, խա, խք:

Բ) Ձայնորդ + բաղաձայն և դ կամ ր — մ. բբ, բգ, բդ, բբ, բժ, բխ, բծ, բկ, բհ, բձ, բն, բմ, բշ, բչ, բպ, բշ, բս, բա, բց, բփ, բք. դբ, դգ, դդ, դբ, դժ, դկ, դձ, դն, դմ, դշ, դչ, դպ, դշ, դա, դց, դփ, դք. նգ, նբ, նժ, նկ, նձ, նց, նա, նշ, նք, նն. փս, փա, փփ, փք. մբ, մպ, մս, մք:

Այս կապակցությունները ներկայացնում են այնպիսի օրինաչափություն, որ եթե մեր հին մատենագրության մեջ

հանդիպենք որևէ բառի, որը վերջանում է, առհնք, ալ կապակցութեամբ, կարող ենք առանց տատանվելու առել, թե զա հետին շրջանի փոխառութուն է:

82. Առանձին հետաքրքրութուն են ներկայացնում քերականական ձևերը: Հոլովման ու խոնարհման մեջ ունենք հետևյալ վերջահար կապակցութունները. ա) բաղաձայն կամ ձայնորդ + բ, ինչպես՝ փայտք, արամբք, գործեմք, բ) ձայնորդ + բ, ինչպես՝ հարբ, անուամբ, աստեղբ, գ) ձայնորդ + ց, ինչպես՝ աստեղց, հարց, հարսաց, դ) ձայնորդ + ջ, ինչպես՝ զեղջ, ե) ձայնորդ կամ բաղաձայն + ս, ինչպես՝ հարս, աստեղս, փայտս և այլն: Այս բոլորից քննութեան ենթակա են միայն առաջին և 5-րդ կետերում հիշվածները, որովհետեւ մյուսները վերնում հիշված սովորական կապակցութուններից են: Հիշողի, հոգնակիի բ-ից առաջ ը արտասանվում էր, թե ոչ: Եւնելով այն փաստից, որ բառավերջում ունենք սք, խք, շք, բք, դք, նք, մք կապակցութունները, իսկ մշուս կողմից՝ հենվելով այն կանոնի վրա, որ շփական կամ ձայնորդ + բ կապակցութունը հնարավոր է բառավերջում, կարող ենք առել, որ այդ կանոնը տարածվում էր նաև հոգնակի ուղղականի վրա: Հետևաբար, այնպիսի ձևերում, ինչպիսիք են կեսք, աւազք, հրաշք, աստեղք, գտերք, երկինք, նաւք, ծովք, պահք, ծախք, իծք, մտերիմք, թելք և այլն, բ-ից առաջ ը չեն ունեցել: Ընդհակառակն, քանի որ բացառված էր պայթական + պայթական կապակցութունը, ապա՝ բոլոր այն դեպքերում, երբ բառը կզատի ուղղականում ունէր որևէ պայթական, հոգնակի ուղղականում բ-ից առաջ ունենում էր բ, ինչպես՝ հարկք, գուրք, սոււրք, մեզքք, քաղաքք և այլն, ըստ որում դասական հայերենում մի վանկի մեջ կք, աք, գք, բք և նման կապակցութուններն, առանց գաղափարանի ը ձայնավորի, բացառվում էին: Հոգնակի դործիականի մեջ մքք, դքք, բքք կապակցութուններում նույնպէս բ-ից առաջ արտասանվել է ը, համաձայն նախորդ §-ի 7 -- ե կետի կանոնի: Կատկածի ենթակա չէ նաև այն, որ հոգնակի հայցականի ս-ից առաջ նույնպէս արտասանվել է ը:

Վերը բերված կապակցութիւնների մեջ առանց ը ձայնավորի ունենք միայն լա և մա, որ թույլ է տալիս ենթադրելու, թե տխայիսի ձևերում, ինչպիսիք են հգն. հլց. հարս, մաերիմս նախապես չեն ունեցել գաղաճական ը: Բայց հենց այն պատճառով, որ բոլոր մլուս բառերում ա-ի և նախորդող բաղաձայնի միջև ը-ն արտատանվել է հոգնակի հալցականում, ապա՝ դրանք էլ համարանութլամբ ենթարկվել են ընդհանուր կանոնին և դասական հայերենում հավանաբար արդեն արտատանվում էին հարբս, մաերիմբս, ինչպես մենք էլ ավանդական կանոններով ընթերցում ենք: Դրան որպես ապացույց կարող են ծառայել վարս «մաղ» — վարբս (վարք բառի հալց.) և նման հակադրութիւնները: Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հոգնակի ուղղականի լք, յք և բայերի հոգնակիի երկրորդ դեմքի այք կապակցութիւնները: Հարց է, թե քաւք, հաւք և աղայք, աղայք, մոռանայք ձևերում ք-ից առաջ և արտատանվել է, թե ոչ: Գիտենք, որ բառակերպում և և յ բաղաձայն էին, և եթե հոգնակիի աղայք, երախայք, լաւք, հաւք, ամբաւք ձևերում ք-ից առաջ ը չարտատանվեր, ապա այ և աւ պետք է վերածվելին երկրորդ դեմքում և յ բաղաձայն էին, և եթե հոգնակիի աղայք, երախայք դարձել են տղէք, երեխէք, ինչպես որ հայք, մայք, եղբայր և այլ բառերն էլ դարձել են հիք, մեք, ախպեր, կամ դարձել են աղաք, երեխաք, ինչպես հայք, մայք, եղբայր և այլ բառերն էլ դարձել են հար, մար, ախպար, հատատում է, որ հոգնակիի այք ձևը թե՛ դոյականների ուղղականում, թե՛ բայերի երկրորդ դեմքում ը չի ունեցել, և այլ-ը վերածվել է երկրորդ դեմքի: Ինչ վերաբերում է աւք ձևին, ապա այստեղ էլ խնդիրը պարզելու համար օգնութիւն է դալիս գործիական հոլովը. գիտենք, որ բաղաձայնք, անդեաւք և այլ բաղաձայնք բառերում աւ-ը դարձել է օ (քաղաքօք, տեղիօք¹, ալսինքն² հոգնակի գործիականում աւ (ինչպես և՛ իւ, ով, ևւ) + ը վերջավորութիւն մեջ ը չի արտատանվել, որի հետևանքով էլ նա վերածվել է երկրորդ դեմքի և ենթարկվել աւ երկրորդ դեմքին հատուկ պատմական հնչյունափոխութիւնը: Հոգնակի ուղղականում հակա-

ոսին է. ալտակ աւրաւք, քաւք, հաւք, նաւք չեն դարձել
անթօք, քօք, հօք, նօք և այլն, որ նշանակում է, թէ դրանց
մեջ արտասանվել է ք ձայնալուր (նաւք, անթաւք, քաւք,
հաւք):

Գ. Վ. Ա. Դ. Կ

83. Անտուան Մելին պատմա-համեմատական մեթոդով
ուսումնասիրելով վանկի կազմությունը հին հայերենում¹, այն
կորակացություն է հանգում, որ Ե... հայերենը, ի և ու ձայ-
նավորների անկումից առաջ, ունեն, ինչպես և հին սլավոնե-
րենը, միայն մայ վանկեր: Այս վիճակը, ինչպես ինքն էլ
ցույց է տալիս, դասական գրաբարում խախտված էր արդեն:
Բայց այդ կորակացությունը մեզ համար կարևոր է մի այլ
տեսակետից. Մելին բաց վանկ է տեսնում, օրինակ, սուրբ
բառի *սուրբոյ < սուրբոյ նախնական ձևում, որ նշանա-
կում է, թե թր կապակցությունը՝ երկու ձայնավորների միջև,
չէր բաժանվում երկու վանկի վրա, այլ ամբողջությամբ
անցնում էր երկրորդին (սու-բոյ): Այս կարծիքին կարելի է
համաձայնել նախ՝ նկատել ունենալով ուրիշ հնդեվրոպական
լեզուները, որոնց մեջ հաջորդող վանկին են անցնում բոլոր
այն բաղաձայնական կապակցությունները, որոնցով կարող
են սկսվել բառերը: Այսպես, օրինակ, լատիներենում բառերը
կարող էին սկսվել bl, br, cl, cr, il, fr, gl, gr, pl, pr, tr,
sc, sp, st, scr, str, spl, բացառիկ դեպքերում՝ gn, cu, di
կապակցություններով, և դրան համաձայն էլ երկու ձայնա-
վորների միջև գտնվող այդպիսի կապակցություններն անց-
նում են երկրորդ ձայնավորին ու նրա հետ կազմում մեկ
վանկ, ինչպես fa-bri-ca, iu-sti-cia, di-sci-pli-na և այլն:
Այդ կարծիքն ընդունելի է, երկրորդ, համաձայն այն փաստի,
որ նախնական շրջանում ր, փ, մ, ն ձայնորդները ձայնավո-
րալին դեր էլ են ունեցել և հետևաբար, եթե *սուրբոյ ձևը
վանկատվեր սուր-բոյ ձևով, դարձյալ բաց վանկեր կունենա-

¹ A. Meillet, Esquisse, էջ 52—56,

լինք, որովհետեւ ուր *և* ոչ երկրորդառններ *են* եղել: Դասական հայերենի համար ո՛չ մեկ, *և* ոչ էլ միւս փաստարկը որեւէ արժեք չեն ներկայացնում. որովհետեւ՝ ա) բառակցում ոչ մի բաղաձայնական կապակցութիւն չանենք, ըստ որում նախնական ապ, աւ, սկ, գր *և* նման կապակցութիւնները գործել են ըսպ, ըստ, ըզր *և* այլն. բ) ր, ղ, մ, ն ձայնորդները միայն բաղաձայնական դեր են կատարում *և* չեն կարող ո՛չ վանկարար, ո՛չ էլ երկրորդառի բաղադրիչներ լինել: Սրանից հետեւում է, որ գոտական հայերենը հիմնովին խախտել էր նախնական վիճակը *և* սակայն վանկատման իրեն հատուկ կանոններ:

Ց.Վ. Վանկատման համար ամենապարզ կանոնն¹ են ներկայացնում այն դեպքերը, երբ երկու ձայնավորի միջև գտնվում է մեկ բաղաձայն, որ անցնում է երկրորդին, ինչպե՛ս՝ ա-գա-նեմ, կա-րեմ, ա-սեմ, տե-րու-նի *և* այլն: Պարզ են նույնպէս այն դեպքերը, երբ երկու բաղաձայններ գտնվում են երկու ձայնավորների միջև: Բաղաձայնները, ալք թվում *և* ձայնորդ բաղաձայնները բաժանվում են երկու վանկի վրա, ինչպե՛ս՝ աժ-րոց, կար-գել, ար-ղեն, կան-գուն *և* այլն: Խնդիրը կնճռոտվում է, երբ մեկ բառում իրար կողքի, երկու ձայնավորների միջև կամ մեկ ձայնավորից առաջ գրված են երեք *և* ավելի բաղաձայնանիշ տառեր, ինչպե՛ս՝ չքմեղ, աղջկուակ, աղջամղջին, չմշտնջենաւոր, ակընկոր, արջնղեղ *և* այլն, *և* այլն: Դիտենք արդէն, որ այլ «բաղաձայնական կոտակումների» միջև արտասանվում էր մեկից մինչև երեք ը, բայց ինչ կանոններով *և*, առհասարակ, կարելի է որոշ կանոններ գտնել, թե ոչ: Մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ կանոններ կարելի է գրտնել: Դրանք, ընդհանուր առմամբ, հետևյալներն են:

Ա.) Բառակցում գրվող երկու բաղաձայնների միջև արտասանվել է ը, որով ալք երկու բաղաձայնները բաժանվել են երկու վանկերի վրա, ինչպե՛ս՝ բը-գեշխ, գը-ծուծ, կը-ղեյ,

¹ Այստեղ քննութեան ենթ առնում վանկատման կանոնները միայն արտասանական տեսակետից, առանց նկատի ունենալու աղագործի ավանդական կանոնները:

տը-դայ, գը-տա-նել, գը-րա-բան, ժը-րա-ջան, և այլն, և այլն: Առանձին են մնում ա, զ, շ — պայթական կապակցությունները, որոնք, եթե ձայնավորի սղումով չեն ստացվել, ը-ն ստանում են առջևից՝ դարձյալ բաժանվելով երկու վանկի վրա, ինչպես՝ ըս-տա-նալ, ըս-պառ-նալ, ըս-կիզ-բըն և այլն:

Բ) Բառասկզբում գրվող երեք բաղաձայններից առաջին երկուսը մեկ վանկ են կազմում, եթե նախորդում հիշված ա, զ, շ — պայթական կապակցություն չեն, իսկ երրորդն առաջում է հաջորդ վանկին, ինչպես՝ գըղ-ջալ, կըր-կին, դըր-գալ, դըր-դել, զըն-դան, դըծ-պիհ և այլն:

Գ) Եթե բառասկզբի երեք բաղաձայնական հնչյուններից առաջին երկուսը ա, զ, շ — պայթական կապակցություն են, ապա ը ստանում են առաջին բաղաձայնից առաջ և երկրորդից հետո, որով և երեք բաղաձայնները բաժանվում են երեք վանկի վրա, ինչպես՝ ըս-կը-սա-նիմ, ըզ-գը-տա նեմ, ըզ-կը-ծանք, ըշ-կը-թիմ, ըզ-կը-նի և այլն:

Դ) Բառասկզբում գրվող չորս բաղաձայններից առաջին երեքը կազմում են մեկ վանկ՝ առաջինից հետո արտասանվող ը ձայնավորով, իսկ չորրորդն առաջում է երկրորդ վանկին, եթե երկրորդ և երրորդ բաղաձայնների կապակցությամբ կարող է վերջանալ բառը, ինչպես՝ շըրթ-նաա, կըրկ-նու-թիւն, լըրջ-միտ, տըրա-մու-թիւն, իըրա-չիլ, սըրա-նում, թըմ-րկա-հար և այլն: Կան, սակայն, բառեր, որոնք երկընտրանքի տեղիք են տալիս, ախպես, օրինակ, կսկծագին, ըստ այս կանոնի, պետք է արտասանվեր կըսկ-ծա-գին, բայց ավանդական արտասանությամբ ավելի սովորական է կըս-կը-ծա-գին: Թվում է, թե դասական հայերենին առաջինն է հարազատ:

Ե) Բառասկզբում գրվող չորս բաղաձայնները բաժանվում են երեք վանկի վրա, արտասանվող ը ձայնավորով, եթե երկրորդ և երրորդ բաղաձայնների կապակցությամբ բառերը չեն կարող հանգել, ըստ որում, ը ձայնավորն արտասանվում է առաջին բաղաձայնից հետո և երկրորդի ու երրորդի միջև, եթե առաջին երկուսը ա, զ, շ — պայթական կապակցությամբ

չեն ներկայացնում, և բառասկզբում և երկրորդի ու երրորդի միջև, եթե ս, զ, շ — պալթական կապակցություն է, ինչպես՝ դը-դըր-դիւն, կը-աըր-չաց, սը-ըն-կել, բը-ոըն-կել, շը-ոըն-չա-նըն, նը-կըր-տանք, կը-ոըն-չել, կը-աըր-ման և այլն, բայց՝ ըս-աըր-դել, ըս-կըզ-լուք, ըս-աըն-տու, ըս-աըր-կաց և այլն։ Եթե բառը կազմված է ըստ կամ՝ ընդ նախդիրով, ապա գրանք առանձին վանկ են կազմում, ինչպես՝ ըստ-գը-տա-նիլ, ընդ-գը-նիմ և այլն։

2) Բառասկզբում գրվող հինգ բաղաձայններից առաջին երկուսը կազմում են մեկ վանկ, երրորդն ու չորրորդը՝ երկրորդ վանկը, իսկ հինգերորդն անցնում է երրորդ վանկին, ինչպես՝ մըշ-տըն-ջե-նա-ւոր, թըր-թըն-ջուկ, կըն-դըր-կա-րեր, կըն-տըն-տոց, տըր-տըն-ջալ, խըր-խըն-ջալ. բարդությունների մեջ երեւման առաջին երեքն են կազմում մեկ վանկ, եթե երկրորդ բաղաձայնն է ը, չորրորդը՝ մեկ վանկ և հինգերորդն անցնում է երրորդ վանկին, ինչպես՝ սըրա-մը-աիլ, լըրջ-մը-տու-թիւն և այլն։ Եթե առաջին երկուսը ներկայացնում են ս, զ, շ — պալթական կապակցություն, ապա առաջինը կազմում է մեկ վանկ նախահունչ ը-ով, երկրորդ, երրորդ և չորրորդը՝ երկրորդ վանկը՝ երկրորդ բաղաձայնից հետո արտասանվող ը-ով, իսկ հինգերորդն անցնում է երրորդ վանկին, ինչպես՝ ըս-կըզ-ր-նական, ըզ-կըր-կ-տանք, բայց նաև՝ ըզ-կըր-կը-տանք, որ ավանդական արտասանությամբ բնորոշված ձևն է։

Է) Բառասկզբում վեց բաղաձայնական առուով կապակցություն ունենք չը-մշ-տըն-ջե-նա-ւոր բառում, բայց քանի որ չը-ն ժխտական մասնիկ է, ապա դա էլ կարելի է դասել նախորդ հնգատառ կապակցությունների շարքը, ինչպես և զկնդրկարեր, զլըջմտութիւն և այլն։ Միատառ երկուսը բաղաձայնական նախածանցների և նախդիրների մասին պետք է նկատել հետևյալը. չ, տ, դ թ՝ բաղաձայնից առաջ արտասանվում են չը, տը, դը թ, իսկ զ՝ նախդիրը՝ ըզ. բոլորն էլ կազմում են առանձին վանկ, չազդեւելով բառի վանկատման վրա, ինչպես՝ ըզ-գը-դըր-դիւն, ըզ-սըրա-մը-տու-թիւն, գըծ-բախա, տը-գեա,

ըզ-նը-կըր-տա-նըս, չը-վըշ-տա-սէր և այլն: Միայն ա,զ,շ պալթական կապակցություններից առաջ չ-ի և վ-ի ը-ն ընկ-նում է, ինչպես՝ զըսպանդ, զըսկիզրն, չըզգալն և այլն:

85. Բառամիջում երկու ձայնավորների միջև գտնվող մեկ և երկու բաղաձայնների մասին տրվեն խոսել ենք: Մյուս կապակցությունների մասին կարելի է տալ հետևյալ ընդհա-նուր կանոնները:

Ա) Երեք բաղաձայններից բաղկացած կապակցություն-ներից առաջին երկուսը սովորաբար ալիպիսիններն են, որոն-ցով բառերը կարող են հանգել: Բնական է, որ ալիպիսի կապակցություններից առաջին երկուսն անցնում են նախոր-դող, իսկ երրորդը՝ հաջորդող ձայնավորին, ինչպես՝ բարձ-րա-բերձ, կարժ բա-նիւթ, բեղմ-նա-ւոր, արբ-շիւ, և այլն: Եթե երեք բաղաձայնների կապակցությունն ստացվել է նա-խածանցների միացումով, ապա նախածանցն առանձին վանկ է կազմում, իսկ մյուս երկուսը վանկատվում են նախորդ Տ-ի ա կանոնի համաձայն, ինչպես՝ ան-քը-նիւն, ան-մը-տաց և այլն:

Բ) Չորս բաղաձայններից բաղկացած կապակցություն-ներից առաջինն անցնում է նախորդ վանկին, երկրորդն ա-հրրորդը կազմում են մեկ վանկ՝ ը ձայնավորով, չորրորդն անցնում է հաջորդ վանկին, ինչպես՝ կր-կրն-չիւ, մար-արն-չիւ, ըն-կըր-կել, ան-ձըն-գիւր, ան-կըր-քու-թիւն և այլն:

Գ) Հինգ բաղաձայնների տառակապակցություններով բառեր շատ քիչ են և այն էլ՝ նախածանցներով կազմված, ինչպես՝ անկրկնելի, ընդգրկել, անտրամարաբ և այլն, որոնց նախածանցները առանձին վանկ են կազմում, իսկ մնացյալ-ները վանկատվում են նախորդ Տ-ի կանոնների համաձայն (ան-կըրկ-նե-լի, ընդ-գըր-կել, ան-տըրտ-մե-լի և այլն):

86. Վերջավանկի բաժանումը պայմանավորված է § 81-ի կանոններով, եթե երկու բաղաձայններն ալիպիսի կապակցու-թյուններ են կազմում, որոնցով կարող են հանգել բառերը, ապա նրանք նախորդ ձայնավորի հետ մեկ վանկի են պատ-կանում, ինչպես՝ բարձ, անդ, կարն, բը-ժիշկ և այլն, իսկ

և թե աղբյուրին չեն, ապա երկուսը միասին մեկ վանկ են կազմում՝ ը ձախնափորով, ինչպես՝ դու-ոըն, ձու-կըն, ի-նըն, տու-սըն, սա-րըն, ան-դո-րըն, ա-տա-մըն և այլն:

Երեք բաղաձայններից վերջահար երկուսը մեկ վանկ են կազմում՝ ը ձախնափորով, իսկ ստաջինն տնցնում է նախորդ վանկին. ինչպես՝ սա-տըղ, կար-ծըր, դուս-տըր, գեղ-մըն, զըս-տեր-րըք, ող-րըք, վար-զըք և այլն:

Վերջահար ա, դ, և հոգերը բաղաձայնից հետո արտասանվում են ըս, ըդ, ըն (հմմտ. գոյն = գուշն և գոյքն) և նախորդ բաղաձայնի հետ կազմում մեկ վանկ, ինչպես՝ բար-ձրն, բը-ժիշ-կըն, ակ-նըս, զըս-տեր-րըն, բարձ-րըն, զըս-տեր-բըդ, ման-կու-ն-ըդ, սար-րըն, ան-դո-րըն, ա-տա-մ-նըն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, գոտական գրաբարի համար սովորական են և՛ բայ և՛ փակ վանկերը, բայց և աչնպես՝ մեկ վանկում քիչ գեպքերում են իրար հետ լինում (վանկի վերջում) երկու բաղաձայն, այն էլ աչնպիսիները, որոնց կապակցությամբ կարող են հանգել բառերը:

ՏՇ. Վանկառուման կանոնների շարադրանքն ինքնին ցույց է տալիս, որ գոտական հայերենի, ինչպես և աշխարհարարի, վանկերի բնույթը պայմանավորված է ձախնափորով, կամ ավելի ճիշտ՝ վանկաբնով: Հնչույթաբանության մեջ տեսանք, որ գոտական հայերենն տների պարզ և բաղադրյալ վանկաբներ: Հատկանալի է, որ բաղադրյալ վանկաբները, որոնք ներկայացնում են երկու ձախնափորի միացում մեկ վանկում, ավելի տեսական են եղել արտասանական տեսակետից, քան պարզ բները: Այդ բանը հաստատվում է նաև երկրարբանների ու եռարարբանների արտասանության վերը տրված բնութագրությամբ: Հիմնավորով վանկաբնի միացն արտասանական տեսակետից վեր, կարող ենք տեսլ, որ բաղադրյալ վանկաբներով վանկերը երկար են եղել, իսկ պարզ բներով վանկերը՝ կարճ: Բայց պարզ բներն էլ իրենց հերթին կարելի է եֆլու կարգի բաժանել, լի ձախնափորով վանկեր և սույ ձախնափորով վանկեր: Կատածից վեր է, որ շեշտակիր վանկի

ձայնավորն ավելի ուժեղին, հետևաբար և համեմատաբար ավելի տեսական է եղել, քան շեշտադուրկ վանկինը: Բայց շեշտադուրկ վանկերի լի ձայնավորն էլ ավելի տեսական է եղել, քան սուղ վանկերի ը ձայնավորը:

Մեր հին քերականները, հետեւելով Դիոնեսիոսի քերականաթյանը, մեկնաթյունների մեջ գործածում են երկար վանկ, կարն վանկ և հասարակ վանկ տերմինները՝ աշխատելով բացատրել զրանք ու մի կերպ հարմարեցնել հայերենին: Բայց հունարենում այդ անվանումները համապատասխանում էին ձայնավորների երկարութեանն ու կարճութանը, եթե վանկարարը երկար ձայնավոր էր, ապա վանկն էլ երկար էր, եթե վանկարարը կարճ ձայնավոր էր, վանկն էլ կարճ էր, իսկ եթե նույն վանկի ձայնավորը տաղաչափության կանոնների համաձայն կարող էր մերթ երկար լինել, մերթ կարճ, վանկն էլ կոչվում էր հասարակ (= ընդհանուր): Մի կողմ թողնելով մեկնիչների գործածած տերմինների այդ հունարենին հատուկ իմաստները, մենք օգտագործում ենք նույն անվանումները, լնտրելով վերի շարադրանքին համապատասխան: Ըստ այդմ, գետական գրարարի վանկերը մենք բաժանում ենք չորս կարգի. երկար, հասարակ, կարն և սուղ: Երկար են բաղադրվել վանկաբնով վանկերը, հասարակ են սլարդ, բայց շեշտով վանկաբնով վանկերը, կարճ են սլարդ վանկաբնով անշեշտ վանկերը, որոնք ունեն լի ձայնավոր, և, վերջապես, սուղ են ը ձայնավորով վանկերը: Այս բաժանումն, իհարկե, լիք արտասանական հանգամանքների հետ է կապված և հնչալթարանական, ինչպես և տաղաչափական տեսակետից տուանձին գեր չունի: Կարեւոր է, այդ տեսակետից, միայն սուղ վանկը, որ տաղաչափական պահանջների թեւադրանքով կարող է վերացվել կամ, ընդհակառակն, ուժգնանալ, ինչպես, օրինակ, գրել բառը ստանալարի մեջ ըստ անհրաժեշտության կարելի է կարդալ և՛ իրրե երկվանկ (զլրել), և՛ իրրե միավանկ: Բացի զրանից, կապակցութան մեջ էլ բառակազմի կամ բառավերջի սուղ վանկը կարող է վերանալ՝ ձուլվելով նախորդ կամ հաջորդ բառին, ինչպես, օրինակ, նա ստացեալ...

ձեռն արկեալ կապակցութիւններն մեջ քս-տա-ցի-ալ բառը կարելի է կարգաւ նստն առանց նախահունչ ր-ի (նստ-տա-ցեալ), իսկ ձեռքն կարելի է կարգաւ ձեռ-նար-կեալ: Դրան հակառակ, լի վանկերը չեն կարող սղփել, եթե նկատի չունենանք ուշ շրջանում տաղաչափական նկատառումներով կատարւող արհեստական սղումները: Սրանից ելնելով էլ, այդ չորս կարգի վանկերը կարող ենք վերածել երկու ալլ կարգի, այն է՝ լի ձայնավորով վանկ, որ կկոչենք ուղղակի լի վանկ, և սուղ ձայնավորով վանկեր, որ այդպէս էլ կկոչենք սուղ վանկ: Վերի չորս կարգի վանկերից առաջին երեքը լի են, իսկ վերջինը՝ սուղ: Հնչյունաբանական տեսակետից այս երկրորդ բաժանումն ավելի կարեւոր է և այդպիսին էլ մնացել է մեր լեզվի դարգացման ամբողջ պատմական ընթացքում, բայց որում, ժամանակակից հայերենում էլ այդ հակադրութիւնը՝ լի և սուղ վանկերի միջև՝ կարեւոր է և՛ հնչյունաբանական, և՛ տաղաչափական տեսակետից:

Այդ չորս կարգի վանկերը կարելի է վերածել ևս երկու ուրիշ կարգի, այն է երկար և հասարակ, առաջինին հասկացնելով բաղադրյալ վանկաբնով վանկերը, երկրորդին՝ բոլոր պարզ վանկաբնով վանկերը: Որ բաղադրյալ վանկաբններն արտասանութեամբ իրոք երկար են, սա հնչյունախոսական տեսակետից անփոփոխ է: Հարց է, թե դա հնչուլթաբանական արժէք ունեցի՞լ է, թե ոչ: Մենք գտնում ենք, որ՝ ոչ: Վանկերի երկարութիւնը-կարճութիւնը հնչուլթաբանական արժէք կարող է ունենալ այն պէպքում միայն, երբ միեւնույն վանկաբնը միեւնույն պայմաններում կարող է մերթ երկար լինել, մերթ՝ կարճ: Քանի որ գրաբարում այդպէս չէ, ապա երկար և հասարակ վանկերի տարբերակումը հնչուլթաբանական արժէք չունի: Բայց այդ բաժանումը շատ կարեւոր է երկու ալլ տեսակետից՝ տաղաչափական և ձևաբանական:

Ինչպէս հայտնի է, հայկական տաղաչափութեան մասնադեմները գտնում են, որ մեր ստանաւորը շեշտական է, և վանկերի երկարութիւնն ու կարճութիւնը նշանակութիւն չունեն, ավելի ճիշտ՝ վանկի իսկական երկարութիւն չկա:

Աշխարհաբարի վերաբերյալ սա անժխտելի ճշմարտություն է: Ինչ վերաբերում է գրաբարին, ապա այստեղ վիճակը բոլորովին այլ է: Երկրաբառների մեջ, ինչպես տեսանք, ոչ վանկարար ձայնավորը չի վերածվում բաղաձայնի, այլ արտասանվում է սուղ, որով և բաղադրյալ վանկաբունը իր տեղի ունենալով, մենք գտնում ենք, որ հին հայկական տաղաչափությունն ունեցել է նաև ամանակական բնույթ: Իբրև օրինակ բերենք հետևյալ հատվածը.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի...

Այսանդական ձևով այս հատվածը ներկայանում է այսպես.

Մեր տեսակետից ելնելով և երկար վանկերը երկու վանկ համարելով, կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով.

Այս կառուցվածքին համապատասխան է գալիս Ն. Զարյանի հետևյալ հատվածի չափը.

Նա տուն էր դալիս կարմիր բանակից...

Ահա և նույնպիսի մի այլ հատված.

Քեզ ասեմ, այլ || քաջ Արտաշէս

Որ հաղթեցէր քաջ || ազգին Ալանաց...

Ինչպես տեսնում ենք, երկար վանկերի դերը գառական շրջանի տաղաչափության մեջ ընդունելի է: Անշուշտ այս թուղթի դիտողություններ մենք չենք ուզում հարցը որևէ չափով լուծված համարել. մեր նպատակն է միայն ցույց տալ, որ երկար վանկերը կարող էին ամանակական բնույթ տալ հայկական ոտանավորին, հետագային թողնելով դրա մանրամասն ուսումնասիրությունը:

Ձևաբանական տեսակետից երկար վանկերի դերը որոշակիորեն դրսևորվում է բաղական ձևերի կազմության մեջ: Վերը, բնութենելով, որ երկրարրտոները մեկ վանկ են կազմում, մենք հիշել ենք լուանամ, քուեմ բայերը, որոնց կատարյալի եզ. 3-րդ գեմքը և ապառնին ունեն բազմավանկ հիմքով բայերի կազմություն, և գտել ենք, որ զա կարող էր պայմանավորված լինել հնչյունափոխական երևույթներով: Ճիշտ համարելով մեր գիտողությունը հնչյունափոխություն վերաբերյալ, այժմ բաղական ձևերի մասին տալիս ենք հետևյալ բացատրությունը: Քանի որ երկրարբանները կազմում են երկար վանկ, որ հավասար է երկու կարճ վանկի, ապա բնական է, որ բաղադրյալ վանկաբուն ունեցող միավանկ հիմքով բայերը ենթարկվին բազմավանկ բաղահիմքերին հատուկ կանոնին: Այս խնդրի մասին ավելի հանդամանորեն կխոսենք ձևաբանության մեջ:

Ինչ վերաբերում է վանկերի առաջին բաժանմանը, ապա չորս կարգերի տարբերակումը կարևոր է պատմական հնչյունաբանության համար, և գրանց կանգրադատանք աշխատության երկրորդ հատորում:

89. Ելնելով վանկառման կանոններից, մենք այժմ կարող ենք արդեն որոշել, թե դասական գրաբարն ինչ կարգի վանկեր տներ: Լեզուների մեջ տեսականորեն հնարավոր են վանկերի հետևյալ տեսակները.

ա) երկրաց կամ մեկառնկույթ վանկ, որ ներկայացնում է միայն մեկ ձայնավոր կամ երկրարրատ, ինչպես՝ ա-(սկ), ա-(բն) և այլն:

բ) երկրավանկ վանկ, որ սկսվում է մեկ բաղաձայնով և վերջանում ձայնավորով կամ երկրարրատով, ինչպես՝ բա-(ժակ), բոյ-(սն) և այլն:

գ) մեկրավանկ վանկ, որ սկսվում է ձայնավորով կամ երկրարրատով և վերջանում բաղաձայնով, ինչպես՝ ար-(դար), ար-(գիւն) և այլն:

դ) երկվանկ վանկ, որ և՛ սկզբից և՛ վերջից տնի բաղաձայն, ինչպես՝ գետ, քար և այլն:

Վանկի այս չորս տեսակներից երեքը (բ, գ, դ) ներկայացնում են բաղաձայնի ու վանկաբնի պարզագույն կապակցությունները մեկ վանկում: Բայց դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է բարդվել բաղաձայնով, որով և յուրաքանչյուրը կունենա իր բաղմամբով տեսակները: Այսպես, օրինակ, նախափակ վանկն սկզբից կարող է ունենալ երկու, երեք, մինչև իսկ վեց բաղաձայն, վերջափակ վանկը՝ մինչև չորս կամ նույնիսկ հինգ բաղաձայն, երկփակ վանկը՝ մինչև վեց բաղաձայն սկզբից և մինչև չորս-հինգ բաղաձայն վերջից: Բնականորաբ, բաղաձայնական կապակցություններն էլ ունեն իրենց որոշակի տեսակները տարբեր լեզուներում: Այնպես որ այդ բոլորը հաշվի առնելու դեպքում կարող ենք ունենալ վանկերի մի քանի տասնյակ տեսակներ: Ավելորդ համարելով թվել այդ բոլոր տեսակները, այստեղ կբավականանանք ամենատարածական կարգի վանկերի փոփոխությունները տալով, պայմանականորեն իբրև վանկաբուն (ձայնավոր թե երկբարբառ) առնելով a տառը, իբրև բաղաձայն՝ b, իբրև պալթական d և g, իբրև շփական բաղաձայն՝ s, z, x, իբրև ձայնորդ՝ r և l տառերը, երկբայ վանկ (a), նախափակ վանկ (ba, bra, bsa, rba, sba, rsa, sra, sxa, rbra, sbra, dbra, drba, dsba..., ldrba, sxdrba և այլն), վերջափակ վանկ (ab, abr, arb, asb, abs, abd, arbl, asbrbx և այլն), երկփակ վանկ bab, brab, babr, sbarb, bsrab, sdrbab և այլն): Ահա, այս բաղմամբի տեսակները նկատի ունենալով, հետաքրքրական է պարզել, թե զատական գրաբարը ի՞նչ կարգի վանկեր ունի:

Այգալիսի մի ուսումնասիրություն կատարել է Հ. Աճառյանը իր «Ներածություն» մեջ (էջ 256—257) և գրաբարի համար տվել է միայն չորս կարգի վանկերի (a, ba, bab, abr) վիճակագրական հարաբերությունը ուրիշ լեզուների համեմատությամբ: Այդ քննությունը, որ Աճառյանը բերել է բոլորովին այլ նպատակով, կատարել է հենց այդ տեսակետից, բայց մեր նպատակին բոլորովին չի համապատասխանում: Մեր խնդիրն է պարզել, թե զատական հայերենը ինչ կարգի վանկեր ունի, այդ պատճառով էլ մենք ինքներս Առձեռն

բառարանից բացի, կարգացինք Եղնիկի, Փափասոս Բուզանդի, Կորյունի և Ագաթանդեղոսի գրքերը և պարզեցինք, որ կան միայն հետևյալ կարգի վանկերը. a (ա-սեմ, և-լա-նեւ և ալն), ba (բե-րեւ, գը-լուխ և ալն), ab (առ-նեւ, ար-դար և ալն), bab (աար, պատ-նառ և ալն), arb (արա, անդ և ալն), asb (ասա, ուսա և ալն), arl (որմ), ars (որս, աղխ, ուղխ), barb (դարձ-ցէ, ա-կուք, հարց և ալն), bars (պարզ, վարժ և ալն), barl (թարմ, դարմ և ալն), basb (ան-սասա, բաշխ, և-րաշա, ըմ-բռշխ-նեւ և ալն): Այս բոլորը, սակայն, կարող ենք տվելի պարզ ձևով ներկայացնել հետևյալ տե-սակներով. երկբաց կամ մեծահնչույթ վանկ (a), մախտիակ երկհնչույթ վանկ (ba), վերջափակ երկհնչույթ վանկ (ab), վերջափակ եռահնչույթ վանկ (arb, asb), երկփակ եռահնչույթ վանկ (bab), երկփակ քառահնչույթ վանկ (barb, basb, barl): Ինչպես տեսնում ենք, գոտական գրաբարը ունի միայն վեց տեսակի վանկ, ըստ որում, գրանք էլ իրենց սահ-մանափակումն ունեն: Այսպես, թեև ունենք վերջափակ եռահնչույթ վանկ, բայց չի կարող լինել պալթական + պալթական կապակցութեամբ աղգլիսի վանկ. նույնը վերաբե-րում է նաև քառահնչույթ վանկերին: Իրեւ ընդհանուր կա-նոն, կարելի է արձանագրել, որ վանկը կարող է փակվել այնպիսի բաղաձայնների կապակցությամբ, որոնցով կարող են վերջավորվել բառերը:

90. Այս զուգընթաց նույն համար տալիս ենք հրն-չյունների (ու հնչույթների) և վանկերի վիճակագրությունը՝ գոտական գրաբարի համար: Վիճակագրության համար առել ենք միայն ինքնուրույն առեղծագործությունները, գիտակ-ցաբար հրաժարվելով թարգմանություններից: Որպեսզի ոճա-կան տարբերությունների տուջ բերած դանադանությունները նվազադուլնի հասցենք և կարողանանք գտնել առավել ընդհանրական տվյալներ, ընտրել ենք գոտական շրջանի տարբեր գալրոցների մատենագիրների ստեղծագործու-թյունների համաթածներ, այն է.

ա) Եզնիկի առաջին գրքի առաջին գլխից՝ «Յորժամ պաներեութէն...» մինչև «առ ի յալանելոյ զիւրոյ զբարերարութեան հանգէս»:

բ) Փալատոսի պատմութեան գրքի IV, ժե գլխից՝ «Ապա իբրև հասանէր թագաւորն յիրացն հաստատութեան ի վերայ...» մինչև «Բայց ծնաւ ապա Փառանձեմ»:

գ) Ագաթանգեղոսի պատմութեան Ի գլխից՝ «Յաւուրս ժամանակացն աչնոցիկ զօրածողով լինէր իշխանն գթաց...» մինչև «...ինքնին անդէն ելեալ իջանէր» (§§ 39—42):

Որպեսզի կարողանանք գաղափար կազմել ժողովրդական լեզվի մասին էլ, առել ենք ժողովրդական բանահյուսութեան՝ մեզ ավանդված հատվածներից 14-ը, որոնք բերված են Հ. Աճառլանի «Հայոց լեզվի պատմութեան» II մասում (էջ 67—69):

Բոլոր հաշվումները կատարել ենք նկատի ունենալով միայն արտասանությունը և հենվելով մեր հնչույթաբանական վերլուծությունների վրա: Ահա այդ բոլոր հատվածների վիճակագրական տվյալների համադրական տախտակը:

91. Այս տախտակից կարելի է հետևյալ եզրակացությունը հանդել. քանի որ 1000 բառի մեջ ունենք ընդամենը 2358 վանկ, ապա դասական դրաբարի համար կարող ենք ընդունել բառերի ու վանկերի 3 : 7 հարաբերությունը, այսինքն՝ որպես ընդհանուր կանոն ամեն երեք բառ կազմում է լոթ վանկ, իհարկե, բառեր ունենք, որոնք ինքնին արդեն լոթ կամ ավելի վանկերից են բաղկացած (ինչպես՝ յաւիտեանականութենէ), բայց միջին հաշիվը, կապակցված խոսքի համար, համընկնում է 3 : 7 հարաբերության: Վանկերի տեսակներից, ինչպես պարզ կերպով երևում է, գերակշռում են երկհնչույթ վանկերը (ba, ab), որոնք կեսից ավելին են կազմում, ապա՝ երկփակ եռահնչույթ վանկերը (36, 47 $\frac{0}{10}$). մենահնչույթ (երկբայ) վանկերը, որոնք 7, 89 $\frac{0}{10}$ են կազմում, կամ բառակզրի ձայնավորներն ու երկբարբառներն են, հաջորդող միայն մեկ բաղաձայնից առաջ (օր. ա-սել, իւ-րա-քան-չիւր), կամ էլ ի նախդիրը և է էական բայը: Վերջապակ

		Բանահյուսություն		Ծղնիկ		Փաստոս		Ազատանդեզոս		Ընդամենը	
		թիվը	°/°-ը	թիվը	°/°-ը	թիվը	°/°-ը	թիվը	°/°-ը	թիվը	°/°-ը
Բառերի քանակը		263		261		210		266		1000	
Վանկեր	Երկրաց (մենահնչույթ)	52	7,89	58	9,68	33	6,74	43	7,05	186	7,89
	երկհնչույթ	333	50,53	322	53,76	252	51,42	317	51,96	1224	51,91
	վերջափակ հռահնչույթ	12	1,83	8	1,33	5	1,02	8	1,31	33	1,4
	երկփակ հռահնչույթ	247	37,47	198	33,06	193	39,39	222	36,40	860	36,47
	երկփակ քահնչույթ	15	2,28	13	2,17	7	1,43	20	3,28	55	2,33
	Ընդամենը	659	100	599	100	490	100	610	100	2358	100
Հնչույթներ	Ջայնավոր	583	37,49	538	39,21	443	38,22	523	36,15	2087	37,72
	Երկարորոտ	76	4,89	61	4,45	47	4,06	87	6,01	271	4,9
	Ջայնորդ	416	26,76	453	33,02	359	30,97	411	30,47	1639	30,16
	Բաղաձայն	480	30,86	320	23,32	310	26,75	396	27,37	1506	27,22
	Ընդամենը	1555	100	1372	100	1159	100	1447	100	5533	100

երկհնչույթ վանկերը (1, 4⁰/₁₀) մեծ մասամբ միավանկ բառեր են (առտ, անդ, արդ և այլն) և ըստ, ընդ նախադրությունները: Պատահնչույթ վանկերի (2,33⁰/₁₀) մեծապուշն մասը քերականական ձևերի վերջավանսին է (օր. դըստերք, գործեմք, զըրուք և այլն), թեև կան նաև բառի ուղիղ ձևերում էլ (վարծ, մարգ, ժողովուրդ, բերկ-րանք և այլն):

Տարբեր հաալամների առոոալին հաբարերություններն ընդհանուր աամամբ համընկնում են իրար և բոլորի միջինին: Նկատելի տարբերությունները հետևյալներն են. ա) եզնիկի մաս երկրաց վանկերը կադմում են 9,68⁰/₁₀, միջին 7,89⁰/₁₀-ի փոխարեն (1,79⁰/₁₀-ով ավելի), որ բացատրվում է էական բալի ներկալի եզ. գ գեմքի և ի նախգիրի առավել հաճա-

խափելի գործածութեամբ՝ ավլալ հատվածում (երկուսը միասին՝ 25), իսկ դա պայմանավորված է ոչ միայն երկի բաժանդակութեամբ (ոչ պատմական բնութիւնով), այլև Եղնիկի յուրահատուկ սճով: Բովակման է, օրինակ, հիշել հետևյալ երեք հատվածները, այդ բանում համոզվելու համար. «Զի ոչ ոք է առաջին քան զնա, և ոչ ոք է յետոյ նման նմա... Ի չի՞նչ և ի գոյանալ եկին ի չգոյէ և ի գոյէ... ածն ի չգոյէ ի գոյ...» Դրան հակառակ, Բուդանդի մոտ երկրաց վանկերի տոկոսը 1, 13-ով պակաս է, որ բացատրվում է երկի պատմական բնութիւնով, ամբողջ հատվածում ղեկքերը պատմվում են անցյալ անկատարով, և միայն երեք անգամ օգտագործվում է ներկայի եզ. երրորդ դեմքը՝ երկախոտութիւնների մեջ («Արդ հաստատ զիսեմ... թէ ստույգ է... թաւ է մարմնով և թուխ է գտնով»):

բ) Եղնիկի մոտ երկհնչույթ վանկերի տոկոսը 1,85-ով բարձր է միջինից, իսկ երկրաց եռահնչույթ վանկերինը՝ 3,41-ով ցածր. բացատրվում է բացառական հոլովի և բայերի եզ. երրորդ դեմքի խիստ հաճախականութեամբ՝ ավլալ հատվածում (ունի, պահէ, իցէ, առնիցէ, պարաւի, չգոյէ, նմանէ... ընդամենը՝ 29): Բուդանդի մոտ, ընդհանրապէս, երկփակ եռահնչույթ վանկերի տոկոսը 2,92-ով բարձր է միջինից, որ բացատրվում է բայերի անցյալ անկատարի և կատարյալի եզ. երրորդ դեմքի գործածութեան հաճախականութեամբ (զալր, ընկենոյր, փութթալր, երկեաւ... ընդամենը՝ 25):

Նկատելի է, վերջապէս, որ ժողովրդական բանահյուսութեան հատվածները, որոնք շատ ավելի պարզ ու զեղեցիկ սճով են գլորված, իրենց ավլալներով գրեթե նույնանում են միջին ավլալների հետ: Այդպէս են նաև Ազաթանդեղոսի ավլալները՝ առաջիկ չափով: Սրանից ելնելով էլ՝ Եղնիկի և Փափառոսի տառանգումները կարող ենք դիտել մասամբ որպէս բովանդակութեամբ պայմանավորված երևույթ, և մասամբ էլ ոճական առանձնահատկութիւնների հետեւանք:

92. Բոլոր հատվածների հնչույթների զտնագան խմբերի տոկոսային հարաբերութիւնը հետեւյալն է.

Զախնավորներ	37,72 ‰	} 42,62 ‰
Երկրաբառաոճներ և հոտաբառաոճներ	4,9 ‰	
Զախնորդներ	30,16 ‰	} 57,38 ‰
Բաղաձախներ	27,22 ‰	

Առանձին հատվածների տվյալների մեջ նկատելի տար-
բերությունները հետևյալներն են.

ա) Եզնիկի մոտ ձախնավորների ու ձախնորդների տոկոսը
միջինից նկատելիորեն բարձր է և, համապատասխանորեն,
բաղաձախների տոկոսը՝ զգալիորեն ցածր ($23,32\text{‰}$ ը $27,22\text{‰}$ -ի
դիմաց), բացատրվում է, ինչպես և վանիկերի հարաբերությամբ
մեջ, ի նախդիրի, և էական բալի և կզ. բացառական հաճա-
խականությամբ, որոնց ալտոնդ տվելանում են յ ($=$ ի) նախ-
դիրը՝ ձախնավորներից առաջ և և որոշիչ հոգի համեմատական
հաճախականությամբ, որոնք բարձրացնում են ձախնորդնե-
րի 0‰ -ը (այլ բոլորը միասին՝ 67 հատ են): Մեծ դեր են
խաղում նաև սճական առանձնահատկությունները (նման նմա,
ի նման է և ի նմա, լոչնչ է լինչ և ալլն):

բ) Փողովրդական բանահյուսությամբ մեջ ընդհանրապես,
բացառականների 0‰ -ը միջինից բարձր է $3,64\text{-ով}$, իսկ ձախ-
նորդներինը՝ $3,46\text{-ով}$ ցածր. դա բացատրվում է վիպասանու-
թյամբ հատուկ բանաստեղծական ու սճական հնարանքներով,
առանձնապես՝ կրկնություններով (Երկնէր Երկին, Երկնէր
Երկիր, Երկն... բնդ. Երկնայն փող ծուխ Երանէր, Ընդ Երկնայն
փող բոց Երանէր... Ի Տուհաց դաւառէն, զՔառաղ դետով,
զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔառաղ դետով... հազարս ի հա-
զարաց և բիրս ի բիւրուց... Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ
պարանն... Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն... Տէղ ոսկի
տէղալր ...տեղալր մարդարիտ... Դու լորս հեծցիս լաղատն ի
վեր ի Մասիս... Տարցին լաղատն ի վեր ի Մասիս և ալլն):

Այլ տվյալների մեջ թեև ձախնավորների և երկրաբառ-
աոճների տոկոսը կեսից պակաս է, բայց ձախնորդների տոկոսն էլ
բաղաձախներից բարձր է, իսկ եթե նկատի ունենանք, որ
և ի ձախնորդները դեռևս կիսաձախ հնչյուններ էին, ապա

կտեսնենք, որ վասական հայերենում բաղաձայն ու ձայնագոր հնչույթները գրեթե համասար կիրառություն ունենին:

93. Վերի տախտակում քննության առնված հատվածների է տառը, հնչույթաբանական վերլուծություններից բխեցրած մեր կզրակացության համապատասխան, դիտել ենք որպես հրկարբառ՝ փակ վանկում և իբրև ձայնավորի տ բաղաձայն-ձայնորդի կապակցություն՝ բաց վանկում և ձայնավորից առաջ: Ըստ այսմ, երկնեք բառի մեջ է-ն համարել ենք մեկ հնչույթ (հրկարբառ), մինչդեռ էին ձևի մեջ՝ երկու (ե-յին): Սրանցից մեկը, ձայնավորից առաջ է-ն նյ հաշվելը ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, ըստ որում ն պարզ ձայնավորն է, որ միանալով հորանջի հետ, տալիս է է (հմմտ. եբեք, բալց՝ եած < եյած): Ինչ վերաբերում է մյուս դեպքերին, ապա դա բխում է մի ընդհանուր սկզբունքից. քանի որ է-ն գիտում ենք որպես հրկարբառակերպ՝ բաղաձայնից առաջ, ապա բաց վանկում նա պետք է լինել նյ ձայնավորի տ բաղաձայն-ձայնորդի կապակցություն, ինչպիսիք էին նաև աւ, իւ, այ, ոյ և այլ հրկարբառները՝ բառավերջում: Համենայն դեպս, քանի որ մեր տեսակետը կարող է վիճարկվել մենք նույն հատվածները վերահաշվեցինք՝ է-ն դիտելով որպես մեկ ձայնավոր հնչույթ՝ բոլոր դեպքերում: Բնականաբար դա տարբերություն է մացնում թե՛ վանկերի տեսակների, և թե՛ հնչույթների հարաբերությունների մեջ, ուստի և տալիս ենք հրկարբառ տախտակը այդ հաշվումի համաձայն:

Ինչպես տեսնում ենք, առավել զգալի տարբերություն է ստացվում Լեզնիկի մոտ, որ պայմանավորված է վերը հիշված պատճառներով (էական բայի և բացասական հոլովի մեծ հաճախականությունը):

94. Այս բոլորից հետո հետաքրքրական է պարզել հնչույթների հաճախականությունը կամ, ինչպես ընդունված է առել, ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածությունը: Վերը բերված տախտակներն աբղեն ընդհանուր պատկերացում տալիս են ձայնավորների, հրկարբառների, ձայնորդների ու բաղաձայնների փոքրածություն հաճախականության մասին: Այժմ պետք

	Բանա- հյուսու- թյուն		Եզնիկ		Փափասու		Աղաթան- դեղու		Ընդա- մենը	
	թիվը	%	թիվը	%	թիվը	%	թիվը	%	թիվը	%
Բառերի քանակը	263		261		210		266		1060	
Վ ա ն ի կ	Երկրայ (մե- նահնչույթ)	53 8,01	74 12,36	36 7,35	43 7,05	206 8,74				
	Երկհնչույթ	337 51,13	323 53,92	254 51,83	323 52,95	1237 52,46				
	Վերջափակ ևռահնչույթ	12 1,83	8 1,33	5 1,02	8 1,31	33 1,4				
	Երկփակ ևռահնչույթ	242 36,72	181 30,22	188 38,37	216 35,41	827 35,07				
	Երկփակ քա- ռահնչույթ	15 2,28	13 2,17	7 1,43	20 3,28	55 2,33				
Ընդամենը		659 100	599 100	490 100	610 100	2358 100				
Հնչույթներ	Ձայնավոր	608 39,25	547 40,82	458 39,79	545 37,82	2158 39,37				
	Երկարբառ	51 3,29	52 3,88	32 2,78	65 4,51	200 3,65				
	Ձայնորգ	410 25,47	421 31,42	351 30,5	435 30,18	1617 29,5				
	Բաղաձայն	480 30,99	320 23,88	310 26,93	396 27,49	1506 27,48				
Ընդամենը		1549 100	1340 100	1151 100	1441 100	5481 100				

է բերենք ավյալներ՝ չորսքանչուր հնչույթի վերաբերյալ. քննություն ենք տանում միևնույն հատվածները, ավելացնելով ևս մեկ սլոնակ, որի մեջ բերում ենք Հ. Աճառանի ավյալները (Ներածություն, էջ 263—264):

Ձայնավորների, երկարբառների, ինչպես և վ, յ ձայնորգների տեղանքների տարբերությունները, մեր և Հ. Աճառանի ավյալների միջև, հեշտությունք բացատրվում են հետևյալ հանգամանքներով.

1) Հ. Աճառանը բոլոր գեպքերում այ, ոյ, աւ և իւ կապակցությունները հաշվում է մեկ միավոր, մինչդեռ մենք հաշվում ենք մեկ միավոր այն դեպքում, եթե դրանք երկարբառ են. օրինակ՝ բաւ. բառում նա հաշվում է երկու

Եզրիկ	Բանաչառություն	Փախուստ	Աղաթանգեղոս	Դնդաճեճը	Աճադանի ավանդը
Պիվժ	ձ.Վ	ձ.Վ	ձ.Վ	ձ.Վ	ձ.Վ
3	4	5	6	7	8
144	10,746	14,913	163	14,161	200
87	6,492	6,327	61	5,299	88
81	6,044	6,133	84	7,298	89
90	6,716	5,035	74	6,429	70
69	5,149	2,776	36	3,127	38
35	2,612	2,065	17	1,477	32
41	3,059	2,001	23	1,999	28
13	0,970	1,033	12	1,042	15
2	0,149	0,516	3	0,261	6
22	1,641	0,516	5	0,434	7
6	0,447	0,387	7	0,608	14
9	0,671	0,065	2	0,174	2
		0,258	3	0,261	1
		0,265	38	2,867	27
34	2,537	1,162	270	2,346	52
39	2,91	1,937	13	11,295	147
166	12,388	8,393	79	6,864	95
81	6,044	7,037	42	3,649	50
45	3,357	4,003			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
i	38	2,835	34	2,195	21	1,825	28	1,943	121	2,208	2,417	-0,109
q	3	0,224	21	1,356	8	0,695	20	1,388	52	0,949	0,826	+0,123
"	15	1,119	6	0,387	11	0,956	16	1,110	48	0,877	0,028	-0,151
"	16	1,194	13	0,839	11	0,956	18	1,250	58	1,058	1,224	-0,166
q	14	1,044	32	2,065	19	1,651	24	1,666	89	1,624	1,083	+0,541
q	10	0,746	28	1,807	11	0,956	25	1,735	74	1,350	1,254	+0,096
u	14	1,044	12	0,775	14	1,216	12	0,833	52	0,949	1,107	-0,158
h	25	1,865	50	3,228	26	2,259	32	2,221	133	2,427	2,656	-0,229
u	28	2,089	54	3,486	42	3,649	33	2,290	157	2,864	2,527	+0,337
à	i	0,074	4	0,258	6	0,521	9	0,625	20	0,365	0,348	+0,017
q	6	0,448	12	0,775	8	0,695	8	0,555	34	0,620	0,342	+0,278
z	i	0,298	14	0,904	5	0,434	2	0,139	25	0,456	0,673	-0,217
z	4	0,238	2	0,129	1	0,087	3	0,208	10	0,182	0,239	-0,057
q	25	1,865	9	0,582	10	0,868	4	0,278	23	0,420	0,312	+0,108
p	28	2,089	26	1,678	8	0,675	24	1,665	83	1,524	2,093	-0,579
q	30	2,236	12	0,775	17	1,477	20	1,388	77	1,405	1,646	-0,211
z	23	1,716	60	3,773	20	1,738	38	2,637	148	2,700	2,790	-0,090
q	41	3,650	7	0,452	3	0,261	9	0,625	42	0,767	1,462	-0,695
q	4	0,298	46	2,976	35	3,041	41	2,845	163	2,975	2,533	+0,442
u	29	2,163	55	3,550	2	0,174	7	0,456	13	0,237	0,355	-0,118
z	3	0,229	18	1,163	32	2,780	47	3,261	163	2,975	1,028	+1,947
h	4	0,298	9	0,582	8	0,695	10	0,694	39	0,712	0,734	-0,022
z	11	0,820	17	1,097	13	1,129	13	0,902	39	0,712	0,716	-0,004
z					19	1,651	17	1,180	64	1,168	1,057	+0,111
	1340		1549		1151		1441		5481			

միավոր (յ, աւ), իսկ մենք՝ երեք (յ, ա,ւ): Դրա հետեանքով մեզ մոտ աճում է ա, ու, եւ, ի ձախավորների ևւ, յ ձախորդների տոկոսը:

բ) Հ. Աճառյանը չունի ուի, ուա, ուո երկրարբաները և ուոյ հոարարաւը. թե՛ առաջինները, և թե՛ վերջինը նա հաշվել է որպէս երկուական միավորներ (ու, ի, ու, ա, ու, ու, ու, ու): Սրա հետեանքով նրա մոտ ու, ի, ա, ո ձախավորների և ոյ երկրարբատի տոկոսը որոշ չափով աճել է, բայց այդ աճը աննշան է, որովհետեւ մեզ մոտ էլ հիշյալ երկրարբաներն ու հոարարատը միասին կազմում են միայն 0,328 $\frac{0}{10}$:

Քաղաձայնների տոկոսների միջև կգած տարբերութիւնը հալանարար պետք է բացատրել բնագրերի տարբեր ընդլթում:

Դ. ՇԵՇՏ ԵՎ ԵԼԵՎԷՁԱՎՈՐՈՒՄ (ԻՆՏՈՆԱՅԻՄ)

95. Խոսելու ժամանակ արտասանվածքի բոլոր միավորները ձայնի նույն ուժգնութեամբ ու նույն բարձրութեամբ չեն արտասանվում: Ամեն մի արտասանվածքի մեջ հեշտութեամբ զատվում են իրարից առաջին հերթին շեշտակի հատվածները, ըստ որում շեշտը, որպէս առավել ուժգին արտասանութեան արտահայտութիւն, սահմանագիծ կամ անջրպէտ է հանդիսանում իրար հաջորդող համեմատաբար ուժգին և թուլ միավորների միջև: Եթե վերցնենք, օրինակ, Վահագնի երգի հետևյալ հատվածը՝

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի...

¹ Ինտոնացիա տերմինն ունի երեք իմաստ. 1. ելեւէջագործելը, интонирование, 2. դրա տարբեր դրսեորումները, 3. վերջինների միասնութիւնը որպէս ամբողջութիւն: Առաջին և երկրորդ իմաստների համար զործածում ենք ելեւէջավորում տերմինը, իսկ երկրորդ իմաստի համար՝ ելեւէջ:

ապա կտեսնենք, որ առաջին առդում բոլոր բառերի վերջաւանները շեշտված են և, հետևաբար, արտասանութեան ուժգնացումն ու թուլացումը միաժամանակ նաև բառերի սահմանադատման կետն են ներկայացնում, ըստ որում ուժգնացումը համընկնում է բառի ավարտին, թուլացումը՝ բառասկզբին: Երկրորդ առդում այդ զուգադիպութիւնն աչնքան էլ զգալի չէ, որովհետեւ մեկ բառ, այն է՝ և շաղկապը, համեմատաբար թույլ է արտասանվում, համատարվելով բառասկզբի վանկի արտասանութեանը, մինչդեռ նա հաջորդ բառի մասը չի կազմում: Այժմ, մի կողմ թողնելով այն հարցը, թե ինչպէս է նա դատվում հաջորդ բառից, ինչպէս և բերված ամբողջ հատվածի արտասանութեան հետ կապված այլևայլ հանգամանքներ, մեր ուշադրութիւնը բեկոնենք միայն շեշտի վրա: Ամբողջ հատվածը սովորական ընթերցանութեամբ կարելի է ներկայացնել հետևյալ սխեմայով:

— 7 | — 7 | — 7 | — 7 | — 7 | — 7 | — 7 | — 7 |

Այս սխեմայի մեջ գեղի վեր ուղղված սլաքները ցույց են տալիս ձայնի ուժգնացումը (զուգորդված նաև որոշ բարձրացման հետ): Եթե փորձենք այդ հատվածի բառերն արտասանել կապակցութիւնից զուրա, առանձին-առանձին, կտեսնենք, որ պատկերը նույնն է, այլ կերպ առած՝ ձայնի այն ուժգնացումն ու բարձրացումը, որ տեղի է ունենում կապակցված խոսքի մեջ բառերի վերջամասնելում, առկա է նաև այդ բառերի առանձին, անկախ արտասանութեան մեջ: Այդ նկատի ունենալով էլ, ահա, արդիւի շեշտը կոչում են բառային շեշտ: Ընդհանուր առմամբ բառային շեշտ տնեն բոլոր բառերը: Այդպէս էր նաև դասական հայերենում՝ ընդհանրապես: Ասացինք, որ շեշտն արտահայտվում է արտասանութեան ուժգնութեամբ, որ նշանակում է, թե դասական դրաբարին, ինչպէս և ժամանակակից հայերենին, հատուկ էր ուժգնութեան շեշտը, իսկ ձայնի բարձրացումը, բառային շեշտի տեսակետից, ուղեկցող երևույթ էր:

96. Գրաբարում շեշտը կայուն շարժական էր, այսինքն

դրվում էր միշտ բառի վերջավանկի վրա և կարող էր այն-
քան փոխել իր ձայնավորը, քանի վանկով որ կարող էր
աճել բառը: Այսպես, օրինակ, միշտ բառի շեշտը կրում է ի-ն.
նրանից կազմված մշտնջենան բառում շեշտն անցնում է
վերջավանկի ետ երկրարբատին, մշտնջենական բառում՝ վեր-
ջավանկի ա ձայնավորին, մշտնջենակցութիւն բառում՝ վեր-
ջավանկի իւ երկրարբատին և, վերջապես, մշտնջենակցութենէ
ձևում՝ վերջահանդ է-ին: Այդ կարգի շեշտը մենք կաշուն ենք
համարում, որովհետեւ բառի կազմում նա միշտ միեւնույն
գիրքում է լինում (վերջին վանկ) և շարժական ենք կոչում,
որովհետեւ բառի աճման հետ փոխվում է վերջավանկը, և
համապատասխանաբար շեշտն էլ շարժվում է դեպի աջ (դեպի
նոր վերջավանկը): Շեշտի այս կարգի շարժականութիւնն,
ինչպէս կտեսնենք ստորեւ, դասական գրաբարում հնչյունա-
փոխութեան ամենակարեւոր գործոնն էր:

Քանի որ ուժգնութեան շեշտը նշանակում է բառի որեւէ
ձայնավորի առավել ուժգին արտասանութիւնը, ապա դրա-
նից ինքնին բխում է այն, որ այդպիսի շեշտը միշտ համե-
մատական ուժգնութիւն ունի: Իսկ սրանից էլ հետևում է
այն, որ բառային շեշտն անկախ, առանձին-առանձին արտա-
սանվող բառերում կարող էր զգալի լինել միայն բազմավանկ
բառերում. այսպէս, օրինակ, վերը բերված հատվածի ծովքն
բառի շեշտն առաջին վանկի ու ձայնավորի վրա է, և այդ
միանգամայն պարզ է նույն բառածին նաև անկախ
արտասանութեան ժամանակ, քանի որ համեմատու-
թեան ու հակադրութեան կարգի կան. առաջին վանկի
ձայնավորն ավելի ուժգին է արտասանվում, քան երկրորդ
վանկին: Նույնպիսի վիճակ կունենայինք նաև ծով ծիրանի
կապակցութեան մեջ, որովհետեւ ու ձայնավորն իր ուժգնու-
թեամբ հակադրվում է հաջորդ բառի առաջին վանկի անշեշտ
ի ձայնավորի համեմատաբար թույլ արտասանութեանը:
Մինչդեռ նույն բառը, առանց որոշիչ հոգի (ծով), անկախ
արտասանութեամբ գրկվում է համեմատելի ու հակադրելի
կարգից և, հետևաբար, նրա թույլ կամ ուժգին արտասա-

նութիւնը շեշտագրութեան տեսակետից որեւէ արժեք ունե-
նալ չի կարող: Սրանից կարելի է կզրակացնել, որ միավանկ
բառերը խոսքից դուրս շեշտի տեսակետից չեզոք են և
միայն խոսքի մեջ է, որ նրանք կարող են հակադրվել խոսքի
մշտն միավորներին որպէս շեշտակիր հատվածներ: Այս
հանգամանքն էլ առաջ է բերում որոշ միավանկ բառերի
շեշտադրութեան տահտարակ, այսինքն՝ նրանք շեշտ չեն
ստանում նաեւ կապակցութեաններէ մեջ:

97. Առտարակ անշեշտ են՝ ա) միավանկ սպասարկու-
բառերը, որոնք հարադրվում են լիմաստ բառերին՝ արտա-
հայտելով նրանց քերականական հարաբերութեանները. այդ
կարգի բառերը, որոնք նախադրութեաններ են, արտասա-
նութեամբ էլ ձուլվում են հաջորդող բառերին, ինչպէս՝ ի
նմանէ՛, քնդ աստեղօ՛ք, առ ևանալարհա՛ւ և այլն: Այդ
սպասարկու բառերն են՝ ի, առ, զի, քնդ, քսա: բ) եմ բառի
միավանկ ձևերը թե՛ որպէս բաղադրուլ ժամանակների բա-
ղադրիչ (տեսեա՛ւ է, գրելո՞ց է), թե՛ որպէս էական բաղ-
գործածվելու, եթե նախադաս չեն և եթե իրենց վրա չեն
ստնում նաեւ դերանվանական հոգր, ինչպէս՝ ևա՛ւ է, ա՛յս է
մարմի՛ն իմ, բալց՝ ե՛ր անդ մա՛րտ պատերազմի, Զի որ է՛ն
(= նա որ է, կա) և այլն: գ) միավանկ եւ, զի, բե շաղ-
կապները: գ) որ, իմն, ինչ, ոմն, իք, որ գերանունները, եթե
նադաս են, ինչպէս և ստացականների միավանկ ձևերը,
եթե արտմարանական շեշտ չեն կրում, ինչպէս՝ այլ չե՛ր որ
ի միջի՛ (եղն.), Զրուա՛ն ոմն անո՛ւն եր (եղն.), Նիւր ինչ,
Հայր իմ և այլն:

Բացի անշեշտութեանից, կան նաեւ դեպքեր, երբ շեշտը
վերջավանկում չի լինում: Այդպէս են՝ ա) այն բառերը,
որոնք գաղափարակալ են հանգում, ինչպէս՝ առա՛մքն,
եռա՛նդըն, դո՛ւսարը, ա՛սարդ, աստե՛ղրը: Ինչպէս տես-
նում ենք, այդ կարգի բառերի շեշտն ընկնում է վերջնիկի
վանկի լի ձախալորի վրա: բ) մի քանի հարադիր կամ
կցական բարդութեաններ, որոնց առաջին բաղադրիչը գերա-
նուն է և որոնց շեշտն ընկնում է գերանվան վրա, ինչպէս՝

ա՛յապէս, ա՛յսօր, ա՛յշափ, նո՛յնպէս, ո՛րպէս, ա՛յլպէս, զի՛արդ¹, նո՛յնժամայն և ալլն, ինչպէս և՛ ահա-ով կազմված ահա՛ւաւիկ, ահա՛ւադիկ, ահա՛ւանիկ բառերում: Դրա և գործածութեան հաճախականութեան հետեանքն է այժմը (*Հայսմամ*) բառի մեջ ա ձայնաւորի տարապալման սղումը:

98. Քանի որ բառալին շեշտը բառերին հասուի է նաև կապակցութեանից դուրս և պարմանաւորւած չէ խոսքալին պահանջներով (արտահայտչականութեան, հուզականութեան, հրաման, հորդոր և ալլն), ապա այդ շեշտը կարող ենք դիտել որպէս բառերի ներուճակ հասկանիչ, և կոչել հաւաքակ շեշտ: Հասարակ շեշտը դասական գրարարում հիմնականում մէկ դեր է կատարում՝ խոսքի մեջ, այն է՝ բառերի սահմանազատումը: Իբրև կանոն, ուր որ շեշտ է գրւում, նշանակում է, թե ավարտւում է մի բառը, և սկսւում է նոր բառ: Այդ ընդհանուր կանոնին չեն ենթարկւում պաղտնաւորւած վերջաւորւող բառերը, բայց դրանք էլ, ինչպէս վերը տեսել ենք, սահմանափակ կապակցութեաններ են, որոնք հանդում են ն, ր, ղ ձայնորդներով, ք հոգնակերտով և, ալտակ կապելայցնենք, ս, ղ, ն հոգերով, և հենց դրանք էլ այդ կարգի բառերի ավարտման հատկանիշների դերն են ստանձնում:

Քացի բառերի սահմանազատիչ գերից, սահմանափակ գեպերում կապակցութեան մեջ հասարակ շեշտը կարող է նաև իմաստազատիչ դեր կատարել կապակցութեանների մեջ: Այնպիսի կապակցութեանները, ինչպիսիք են նա՝ եք և նայե՛ր, հա՛յ եր և հայե՛ր արտասանութեամբ հակասդրւում են իրար միայն այն թանով, որ առաջիններում շեշտն ընկնում է առաջին վանկի վրա, իսկ երկրորդում՝ վերջին²:

¹ Ավանդական ընթերցանութեամբ վիարդ բառի շեշտը դնում են վերջին վանկում (զի՛արդ), բայց մենք կարծում ենք, որ պատկան գրաբարում եղել է առաջին վանկում (զի՛արդ): Այդպէս է թելադրում օրինաւորութեանը (հմտա. զի՛նչ լինչ, ո՛րպէս, հի՛շան և այլն):

² Պետք է դիտել, որ այդպէս է նաև ժամանակակից հայերենում (հմտա. հա՛յ եմ — հայե՛մ, նա՛ էր — նայե՛ր, բա՛յ էր — բայե՛ր և այլն), բայց ժամանակակից հայերենում ավելի շատ են այդ կարգի գեպերը:

Հասարակ (բառային) շեշտը, որի մասին մինչև այժմ խոսեցինք, բառերի հիմնական շեշտն է. բայց հավանական է կարծել, որ բացի հիմնական շեշտից բառերը, հատկապես բարդությունները, ունեցել են նաև երկրորդական, ավելի թույլ արտասանվող շեշտ՝ առաջին լի ձայնավորի վրա: Այնպիսի հարադրությունների համար, ինչպիսիք են այր և ձի, առնառի՝ և ալչն, կատկած լինել չի կարող իհարկե: Մյուս բառերի համար Մեյլեն հիմք է ընդունում այն փաստը, որ միջին հայերենում ա ձայնավորը պահպանվել էր միայն նախադասությամբ ու վերջավորությամբ, իսկ նրանց միջև գտնվող վանկերում ընկել էր, ինչպես ավգամ (< հաւատամ), վաջըղընկր (< վանառականկր)¹: Սա նշանակում է, թե միջնադարից շատ վաղ ժամանակներում այդ երկրորդական շեշտն արդեն կար հայերենում, որ և պայմանավորել է ա-ի անկումը: Կարող ենք ընդունել, ուրեմն, որ գասական հայերենում գոնե երկար բարդություններն ու հարադրություններն ունեին հիմնական շեշտ, որ ընկնում էր բառի առաջին լի ձայնավորի վրա, և երկրորդական շեշտ, որ ընկնում էր բառի առաջին լի ձայնավորի վրա²: Անհրաժեշտ թվան գեղգերում երկուսի համար էլ գործածելու ենք սովորական շեշտի նշանը, հիշելով, սակայն, որ միևնույն բառի մեջ ըստ պիտի առաջինը երկրորդական շեշտն է, երկրորդը՝ հիմնական (օր. ա՛յր և ձի՛):

Ջան գասական զրաբարում: Էյ ավելի մեծ է շեշտի այդպիսի դերը արեւմտահայ գրականում, ուր ըզձական և սահմանական եղանակներին եղակի երրորդ դեմքի միատականները ձևով նույնանում են ձայնավորով սկսվող բայերի խոնարհման մեջ (հմտո, չա՛տեք շէի ուտումս և չա՛տեք, չա՛տեք շէի ասումս, չա՛տե՛ք և այլն):

¹ Meillet, Esquisse, թ. 20.

² Համոձայնելով Մեյլի հետ, գտնում ենք, սակայն, որ բառի կրկնակի շեշտը բոլոր վայրերի համար ընդհանուր չի եղել: Այն փաստը, որ շատ բարբառներում նախաշեշտ վանկերի բոլոր ձայնավորները աղվում, վերածվում են ր-ի, ցույց է տալիս, որ սրտե տեղերում երկրորդական շեշտը գոյություն չի ունեցել:

99. Հասարակ կամ բառաչին շեշտից բացի գոտական գրաբարին (ինչպես և ժամանակակից հայերենին) հատուկ էր նաև քերականական շեշտը, այսինքն՝ այնպիսի շեշտը, որ գրվում է որոշ բառ-մասնիկների վրա՝ քերականական իմաստ արտահայտելու կամ այդ իմաստն ավելի սաստկացնելու համար: Այսպես, օրինակ՝ պատանի՝ մի խոսե՛ր և պատանի, մի՛ խոսի՛ր նախադասություններն իրար հետ համեմատելով, տեսնում ենք, որ երկուսի մեջ մի -ի իմաստաչին տարբերությունը արտահայտվում է միայն շեշտի տարբերությամբ և դադարով. առաջինում մի բառն անշեշտ է և կատարում է անորոշ դերանվան պաշտոն (մի պատանի խոսում էր), իսկ երկրորդում մի բառը շեշտված է, իսկ խոսի՛ր բառի շեշտը, ընդհակառակն, շատ թույլ է, որով և մի՛ խոսի՛ր կապակցությունը դառնում է արգելական հրամայական (պատանի՛, մի՛ խոսի՛ր): Նույնպես և պատանի բառն առաջինում ունի հասարակ բառաչին շեշտ, իսկ երկրորդում այդ շեշտն ավելի ուժգին է կամ, ինչպես լեզվաբանության մեջ ընդունված է կոչել, աւր շեշտ է, որ նշանակում ենք նույն հասարակ շեշտի նշանով, եթե երկուսը միասին չեն գործածվում կամ եթե ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում ունենք սուր շեշտ (օր. աղա՛, մի՛ գրեք), և նույն շեշտի նշանով՝ բայց հակառակ դիրքով (), եթե դրա հատուկ անհրաժեշտությունը լինի: Դասական գրաբարում քերականական շեշտ (սուր շեշտ) ստանում էին՝ ա) բայերի հրամայական ձևերը (օր. լուր հասարակ շեշտով՝ գոյական, և լու՛ր սուր շեշտով՝ հրմ. եզ. Զ-րդ դեմք): բ) արգելականի մի բառ-մասնիկը՝ խոնարհվող բալի հասարակ շեշտի թուլացմամբ կամ վերացմամբ (մի՛ ղնի՛ր, մի՛ հեղո՛ւր). եթե խոնարհվող բայի արգելականի ձևը միավանկ է, ապա նա պարզապես շեշտադուրկ է դառնում, ինչպես՝ մի՛ աւար, մի՛ գար և ալին: գ) ժխտականի ոչ և չե (չե՛ր ևն) ձևերը, եթե նախադաս են, ինչպես՝ Ինքն ո՛չ թերանա՛յ ի զօրացուցիչ զորութենէն (Նզն.), ո՛չ կարաց ունե՛լ զգէ՛մ նորա (Ագաթ.), Երկուց անարարաց ի միասին չէ՛ մարթ լինե՛լ (Նզն.), Զե՛ր պարտ ամենեին բնաւ առնե՛լ

պատասխանի (եզն.) և ալլն: զ) կոչական բառերը, ինչպես՝
 Լո՛ւր, որդե՛ակ, Քե՛զ ասեմ, ա՛լը քաջ Արտաշէ՛ս... և ալլն:

Քերականական շեշտը դասական գրարարում մեծ դեր է
 խողացել, և կարևոր է բնագրերի ընթերցման համար, ըստ
 որում, սխալ ընթերցումը, քերականական շեշտի անտեսումը
 հաճախ հանգեցնում են բովանդակության միջագնման կամ
 պարզապես՝ աղավաղման:

100. Եթե վերը բերված հատվածում, առանց բառերի
 դասավորությունը փոխելու, որոշ բառեր ավելի ուժգնորեն
 շեշտենք, ապա նույն խմբատր պահպանելով, մենք որոշ նոր
 երանգ կհաղորդենք հատվածի բովանդակությանը: Այսպես,
 օրինակ, կարող ենք կարգալ. երկնե՛ր երկին, երկնե՛ր երկիր,
 երկնե՛ր և ծովն ծիրանի, բայց կարող ենք կարգալ նաև՝
 երկնե՛ր երկի՛ն, երկնե՛ր երկի՛ր, երկնե՛ր և ծո՛վն ծիրանի.
 առաջին դեպքում, առավել ուժգնորեն շեշտելով երկնե՛ր բա-
 ւը, ամբողջ հատվածի մեջ հատուկ ուշադրության արժանի
 ենք դարձնում այն և կարևորությունը տալիս ենք նրան, իսկ
 երկրորդ դեպքում՝ երկին, երկիր, ծով բառերին: Ա՛յսպես խո-
 սեցաւ Զրադաշտն... և այսպես խոսեցաւ Զրադա՛շտն... կա-
 պակցութեան մեջ առաջին դեպքում ուշադրութեանը հրա-
 տիրվում է այն բանի վրա, թե ինչպես է խոսել Զրադաշտը,
 մինչդեռ երկրորդում՝ հատուկ կարևորութեան է արժանում
 այն, որ այսպես խոսողը Զրադաշտն է եղել: Ինչպես տես-
 նում ենք, կապակցութեան մեջ որեւէ անգամի՝ մյուսների
 համեմատութեամբ առավել ուժգին շեշտելը առաջ է բերում
 հաղորդվածի որոշ երանգավորում, ցույց տալով, թե արամա-
 բանորեն ո՛րն է ավելի կարևոր: Այս արամաբանական շեշտը
 դասական գրարարում պատկի դեր է խողում, թեև հաճախ
 գտագուցվում է նաև նախադասութեան անդամների յուրահա-
 տուկ դասավորութեամբ, ինչպես, օրինակ՝ Թէ երկինք և երկիր
 և որ ի նոսալն՝ չէին, ուր տոնէր դյաշտն կամ իւ (եզն.),
 այս նախադասութեան համար ավելի սովորական շարադա-
 սութեանը կլինէր՝ թե ոչ էին երկինք և երկիր... և այլն
 (հմմտ. Մինչ չի բնաւ էր ինչ, տեսն, ոչ երկինք և ոչ երկիր

և ոչ ալլ ինչ արարածք... (եղն.), բայց Եղնիկն այդ նախա-
դասության մեջ կարևոր է համարում ոչ թե չլինելը, առ-
հասարակ, ալլ հատկապես երկրի, երկնքի և նրանց մեջ ու
նրանց վրա եղածների չլինելը, որպեսզի այնուհետև հարցնի,
թե Զրուանը ո՞րտեղ և ինչո՞վ էր զոհ մատուցանում (չէ՞
որ ոչ տեղ կար, ոչ էլ որևէ բան, որ իբրև զոհ մատուցաներ):

Դասական գրարարի ուսումնասիրությունը ցույց է տա-
լիս, որ արամարանական շեշտի օգտագործումը մեծ տեղ է
գրավում խոսքի կառուցման մեջ, բայց սրում նա խոսքին
տալիս է կենդանություն, որոշակիություն և տրամաբանորեն
ներազդելու մեծ ուժ: Դա հատկապես աչքի է ընկնում այն
գրվածքներում, որոնք հակաճատական ու վիճաբանական
բնույթ ունեն (Եղնիկ, Բարսեղ Կեսարացի և այլն): Ալլ կերպ
ասած, արամաբանական շեշտի օգտագործումը ճարտասանա-
կան կարևոր միջոցներից մեկն էր:

101. Վահագնի երգից բերված հատվածը կարելի է կար-
գալ նաև ալլ կերպ, մենք կարող ենք, օրինակ, երկնքը բառի
մերջայանի և ձայնավորի ուժգնացման փոխարեն հանկար-
ծակի բարձրացնել ձայնի տատիճանը և կատանալինք հարցա-
կան ելևէջավորում (ինտոնացիա): Պետք է ենթադրել, որ
ինչպես ժամանակակից հայերենում, այնպես էլ դասական
գրարարում հարցում պարունակող բառի շեշտակիք վանկի
ձայնավորն արտասանվում էր ձայնի զգալի բարձրացումով:
Այսպես, օրինակ, Եղնիկի հետևյալ նախադասության մեջ
Ուստի՞ և խաւար, ուստի՞ եմ չարիք, ուստի՞ եմ աշխատու-
թիւնք, ուստի՞ եմ լկանք... չորս անգամ դործածված է
ուստի բառը հարցական կիւէջավորումով, այսինքն՝ ի ձայ-
նավորի ձայնի տատիճանի զգալի բարձրացումով: Նույնպես
և Արտաշեսի վեպի հետևյալ հատվածում.

Ուստի՞ տացե քաջն Արաաշես

Հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրուց...

Հարցական կիւէջը մեծ մասամբ հատուկ է հարցական
բառերին (տատի՞, ո՞ւր, ո՞, զի՞ և այլն), բայց նաև բոլոր

այն բաներին, որոնք նախադասության մեջ հարցումն իրենց վրա են առնում, ինչպես, օրինակ՝ Չարիքն որ լինին անձինք ինչ իցեն (եղն)։ Այս նախադասության մեջ անձինք բառի ի ձայնավորի բարձրացումն է, որ հարցական բնույթ է տալիս նախադասությանը։ Եթե այն արտասանելինք սովորական շեշտով (Չարիքն որ լինին անձինք ինչ իցեն), կատանալինք պատմողական բնույթի նախադասություն, որով և տղավաղած կլինեինք նրա խմատը։ Իսկ սա նշանակում է, թե հարցական ելեէջը գտական գրաբարում խոսքի կարևորագույն արտասանական հատկանիշներից մեկն էր։ Հարցական ելեէջը կարելի է կոչել նաև բարձր շեշտ, որովհետեւ սովորական հարցումն արտահայտվում է մեկ ձայնավորի առավել բարձր ձայնավին աստիճանով, քան մյուսներինը։ Սովորական հարցման ժամանակ այդ մեկ ձայնավորի արտասանության տեղությունն զգալի փոփոխություն չի կրում և նույն ձայնավորի ձայնի աստիճանը չի փոփոխվում, որով և բարձր շեշտը տարրերվում է բարձրացող շեշտից։

102. Խոսողության ժամանակ խոսողը ոչ միայն իր մտքերն է հաղորդում ունեկներին, այլև իր հույզերը, տրամադրությունը, վերաբերմունքը և այլն։ Այդ բոլորը նա արտահայտում, հաղորդում է ոչ միայն տվյալ լեզվին հատուկ քերականական ձևերով, զանազան եղանակավորող ու երանգավորող բաների և տարբեր ոճարանական հնարանքների օգտագործմով, այլև խոսելու ընթացքում զանազան բաների արտասանության ելեէջավորումով։ Վերաբերմունք, հույզ, տրամադրություն արտահայտելու համար օգտագործվում է այսպես կոչված հուզական ելեէջը։ Լեզվաբանության մեջ առհասարակ քիչ է ուսումնասիրված հուզական ելեէջը (ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ИНТОНАЦИЯ) փորձառական եղանակով, միայն վերջին տասնամյակում այդ ուղղությամբ եռանդուն աշխատանք է ծավալվել Սովետական Միության և արտասահմանյան մի քանի հնչյունաբանական լաբորատորիաներում։ Ինչ վերաբերում է հայերենի ելեէջավորման գանաղան տեսակներին, ապա նրանք ցայժմ բոլորովին փորձառական քննու-

թխան առարկա չեն դարձել: Սա, բնականաբար, անհնարին է դարձնում զատական գրաբարի հուղական ելևէջի ուսումնասիրությունը: Բայց և այնպես, հեղինակով գրաբարի ավանդական ընթերցման վրա, կարող ենք որոշ, մոտավոր գաղափար կազմել զանազան կարգի հուղական ելևէջների մասին: Սակայն նախքան գրաբարին անցնելը, դիմենք ժամանակակից հայերենին, որ բաղմատեսակ ելևէջավորումներ է օգտագործում խոսքին տարբեր երանգներ ու բնույթ հաղորդելու համար: Այսպես, օրինակ, ասել բառը կարելի է արտասանել¹ 1. սովորական շեշտով, առանց որևէ երանգավորման, 2. սուր շեշտով (ասե՛լ)² հրամայական բնույթ տալով նրան, 3. բարձր շեշտով (ասե՞լ)³ հարցում արտահայտելու համար, 4. բարձրացող շեշտով (ասե՜լ), ալիքն են-ի արտասանությունն սկսել ցածր տոնից՝ աստիճանաբար բարձրացնելով, որով հարցումը կարտահայտի նաև զարմանք, թերահավատություն, երկյուղ և այլն, 5. իջնող շեշտով (ասե՛լ), ալիքն են-ի արտասանությունն սկսել բարձր տոնից՝ աստիճանաբար իջեցնելով՝ ձայնի աստիճանը, որով արտահայտվում է հարցում՝ սպառնալիքի երանգավորումով, 6. իջնող-բարձրացող շեշտով (ասե՛կե՛լ), որով արտահայտվում է դժգոհություն, անսպասելի և ոչ հաճելի եզրակացություն, այլև սառնությամբ ու սպառնալիք (հմմտ. լսե՛իր), 7. բարձրացող-իջնող շեշտով (ասե՛կե՛լ), որով խոսքին հաղորդվում է զարմանքի, հիացմունքի, ինչպես և հեղնանքի երանգավորում⁴: Խնայելի, սրանցով չեն սպառվում ձայնի ելևէջավորման տեսակները, մանավանդ կենդանի, կոնկրետ խոսքի մեջ, բայց դրանք ընդգրկում են այն հիմնականները, որոնք սովորական ականջով որոշակիորեն տարբերակելի են: Բացի դրանից, բերված տարբեր տեսակի շեշտերը կարող են հիշված երանգավորում-

¹ Ժամանակակից հայերենում, խոսակցական լեզվում, հաճախ անորոշություն, վերաբերմունքի անտարբերություն կամ թերահավատություն է արտահայտվում նաև շեշտը վերջավանդից վերջնթեր վանկի վրա փոխադրելով (հմմտ. Ա. Ասո՛ւմ են, թե Մարտի վրա մարդիկ են ապրում: Բ. ասո՛ւմ են...):

ներին գուգրնթաց դարձյալ զանազան երանգներ տալ հա-
ղորդվածին կոնկրետ խոսքի մեջ: Մենք փորձել ենք միայն
ամենակարևոր ու համեմատաբար սրուշակիորեն արտահայտ-
վող երանգները գտնել, և այդ պատճառով էլ մեկ առանձին
բառ ենք վերցրել: Այսպես օրինակ, իջնող շեշտով արտա-
սանությունը սովորաբար սպառնալիքի երանգ է արտահայ-
տում, երբ ձայնի իջեցումը գուգրելում է նաև ուժգնության
նվազման հետ, բայց նա կարող է նաև հեգնանք արտահայտել,
և թե ուժգնությունն անսխալապես պահենք (համառ. Դու ալդ
մասին ասե՛իլ ես): Այս բոլորն ավելի սրուշակի և ստույգ
կերպով տարբերակելու և դասակարգելու համար, ղեկավարա-
բար, անհրաժեշտ են փորձառական տվյալներ, որ, ցավոք
սրտի, առայժմ չունենք: Այս պատճառով էլ, ահա, վերի
մեր բնորոշումները բնդհանուր և մոտավոր բնույթ են
կրում: Այնուամենայնիվ, այդ բնդհանուրն էլ սրուշ պատկե-
րացում տալիս է:

Վերը բերված լոթ տեսակ կիեջներից առաջին երեքը
շեշտվող ձայնավորի ձայնի աստիճանական բարձրացում կամ
իջեցում չեն պահանջում, ինչպես և ձայնավորի զգալի եր-
կարացումով չեն գուգակցվում: Հասարակ շեշտը, ինչպես
ասել ենք, ձայնի ուժգնությամբ է արտահայտվում, և թեև
զրան գուգորդում է նաև ձայնի որոշ բարձրացում, բայց
զա էական, զգալի հանգամանք չէ: Ընդհակառակն, սուր
շեշտի և հարցական շեշտի համար ձայնի բարձրությունը
կարևոր է. այստեղ էլ, սակայն, սուր շեշտը միաժամանակ
սխանանջում է և ձայնի ուժգնություն, և բարձրացում, ըստ
որում երկուսն էլ հավասարապես կարևոր են նրա համար,
իսկ հարցական շեշտի համար՝ կարևոր է միայն բարձրա-
ցումը: Մյուսների համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ
ձայնի երկարացում և զրա հետ՝ աստիճանական բարձրացում,
կամ իջեցում կամ երկուսն էլ միաժամանակ՝ տարբեր հո-
ջորդականությամբ: Այդ շեշտերը կարելի է ներկայացնել
հետևյալ սխեմայով.

բարձրացող իջնող իջնող-բարձրացող բարձրացող-իջնող:

Վրանից կոնկրետ էլ, անհրաժեշտությունը դեպքում գրանք նշանակելու ևն համապատասխանորեն՝ V. նշաններով՝ տառերի աջ կողմում՝ վերից (օր. տսել, ասել, տսել, ասել)։ Այսպիսով՝ կոնկրետ, շեշտի հետևյալ նշանները՝ հոսարակ շեշտ ('), սուր շեշտ (^), հարցական շեշտ (?), բարձրացող շեշտ (·), իջնող շեշտ (v), իջնող-բարձրացող շեշտ (v), բարձրացող-իջնող շեշտ (/\): Մրանցից վերջին չորսն է, որ համարում ենք լուսն հուզական ելեկշնք։

Այս բոլորից հետո անցնենք դասական գրաբարի հույզական ելեկշնքի քննությունը։ Այն ավանդական արտասանություններ, որ ընդունված է գրաբարյան ընդգրկերի ընթերցանություն մեջ, հնարավորություն չի տալիս խոսելու 6-րդ և 7-րդ կարգի (, ^) շեշտերի մասին, թեև կարելի է տեսլ, որ նրանք ևս որոշ կիրառություն ունեցել են։ Ինչ վերաբերում է բարձրացող ու իջնող շեշտերին, ապա նրանք որոշակի կերպով արտահայտվում են ավանդական ընթերցանությամբ, բայց որում սովորաբար առաջինը գործածվում է հորդորանք, հիացմունք, պարմանք արտահայտելու, իսկ երկրորդը՝ սաստամի, սպանալիքի, զայրույթի երանգավորման համար։ Որպես օրինակ առնենք Եղնիկի հետևյալ նախադասություններ։ Այ սուս և չարագործ, տուեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի. աչա նախադասություն մեջ այ, չարագործ և տուեալ բառերի շեշտակիր ձայնավորներն արտահայտվում են երկարացմամբ ու ձայնի իջեցումով (աչ սուս և չարագործ, տուեալ լիցի քեզ), բայց որում արտահայտվում է գծողություն, տհաճություն ու զայրույթ։ Առնենք ալմ նույն եղնիկի հետևյալ նախադասությունը. Եւ այս կառք պարմանայիք ի հաւառակ և յանճման երկվարաց յծեալ և ծածուկ ձեռամբ ուղղեալք, ոչ ի միմիայն կողմն ի հանդեպ երեսացն և եթ արշաւին, այլ յամենայն կողմանս վարգին, և ընդ հանութ արշաւին, և ընդ բնաւս սլանան, և ամենայնի բաւական են. Այստեղ հաւառակ, յանճման, ծածուկ, և եթ,

յամենայն, ընդ հանուր, ընդ բնաւս, ամենայնի բառերի շեշտակիր ձայնավորներն արտասանուիւմ են բարձրացող շեշտով, արինքն՝ ձայնավորի երկարացումով ու ձայնի բարձրացումով, ըստ որում եղնիկն իր զարմանքն ու հիացմունքն է արտահայտում ալիք չզարմանալի կառքի» նկատմամբ: Այսպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել հատկապէս հակահասութեաններից (զամանաբանական-փիլիսոփայական գրքերից), ինչպէս և բնութեան նկարագրութեաններից, երկախոսութեաններից, որոնք ցույց կտան, որ գոսական գրաբարում հուղական շեշտը հա մեծ գեր է կատարել խոսողի հուլ-գերը, վերաբերմունքը, արտադրութեանն արտահայտելու համար: Այսպիսով՝ որոշակի ոչինչ չիմանալով բարձրացող-իջնող և իջնող-բարձրացող շեշտերի մասին, կարող ենք ան-վերապահորեն ընդունել, որ գոսական գրաբարում եղել են հասարակ (հիմնական և երկրորդական), սուր, հարցական, բարձրացող և իջնող շեշտերը: Օգտագործելով համապատասխան նշանները, Եղնիկից բերված երկրորդ նախադասութեանը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով. Մե ա՛յս կա՛ռք զա՛ր-մանալիք ի հա՛ կտակ և յա՛նման և՛րիվարաց լծեա՛լ և ծա-ծո՛ւկ ձեռա՛մբ ո՛ւղղեա՛լք, ո՛չ ի մի՛միայն կո՛ղմն ի հանգե՛պ և՛րեւացն և եթ ա՛րշավին, այլ յա՛մենայն կո՛ղմա՛նս վար-գի՛ն, և ընդհանուր ա՛րշաւի՛ն, և ընդ բնաւս սլանա՛ն, և ա՛մենայնի բա՛ւական են:

Հուղական իլեէջը հայերենում նշանակվում է երկարացման (՝) նշանով, որ սակայն չի ընդգրկում բոլոր դեպքերը: Հաճախ հարցական նշանն է կիրառվում հուղական ելեէջի

համար (հոմո. իի՛նչ = ինչ), երբեմն կախման կետերն են օգտագործվում հուղականութեան երանգ արտահայտելու համար, իսկ երբեմն էլ, առանց որեւէ նշանի՝ թողնվում է ընթերցողի հալեցողութեանը, ճաշակին, ճարտասանական հըն-տութեանը:

Բարձր և լարձրացող շեշտերն իրարից տարբերվում են նրանով, որ լարձրացող շեշտն արտահայտվում է շեշտակիր ձայնավորի ձայնի աստիճանական բարձրացումով, մինչդեռ լարձր շեշտը նշանակում է ձայնի ավելի բարձր աստիճան շեշտակիր ձայնավորին նախորդող ու հաջորդող ձայնավորների աստիճանի համեմատությամբ, բայց ոչ իր իսկ՝ շեշտակիր ձայնավորի աստիճանական բարձրացում:

103. Սոսեղու ընթացքում, հաղորդվածի ճիշտ ընկալմանը նպաստում են ոչ միայն զանազան տիպի շեշտերն ու ելևէջները, որոնց մասին խոսեցինք, այլև տարբեր կարգի դադարները: Ընդհանուր առմամբ հաղորդվածը, ամբողջությամբ վերցրած, ներկայացնում է իրար ետևից արտասանվող հնչյունների մի ամբողջական շղթա, որ արտասանական զգալի զաղարով հասկացանքների է բաժանվում սովորաբար մեկ նախադասությունն սովորական և նոր նախադասությունն անցնելու համեմատաբար տեական ընդմիջումով: Որևէ մեկ նախադասություն լսելիս մեզ այնպես է թվում, թե այդ նախադասությունն արտասանական շղթան կազմող հնչյուններն արտասանվում են մեկը մյուսի ետևից՝ առանց որևէ դադարի: Բայց բավական է մի փոքր ավելի ուշադիր լսել խոսակցին, և մեզ համար պարզ կդառնա, որ այդ միասնական շղթայի մեջ էլ կան որոշ համեմատական դադարներ, որոնցից լուրաքանչյուրը որոշակի դեր է կատարում հաղորդվածի ճիշտ ընկալման գործում: Այսպես, օրինակ ա, ա, ա, ա, յ հնչյունների կապակցությունը մենք կարող ենք արտասանել՝ տարբեր իմաստներ հաղորդելով նրան՝ երկու տարբեր ձևով, այն է՝ առանց որևէ դադարի (ստորա), և թեթևակի դադարով՝ առաջին ա-ից հետո, որով այդ կապակցությունը երկու հատվածի կաժանենք (ստ տար): Հեշտ է նկատել, որ այստեղ արտասանական այն փոքրիկ դադարը, որով աա և տար հատվածները բաժանվում, անջատվում են իրարից որպես տարբեր միավորներ (տարբեր բառեր), էական նշանակություն ունի իմաստների ճիշտ հաղորդման ու ընկալման տեսակետից: Որպեսզի այդ բանն ավելի լավ ցուցադր-

րենք գրավոր հուշարձանների տվյալներով, առնենք Կորյունի հետեւյալ նախադասութիւնը. Առն, զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք, վասն որոյ և փոյր արարեալ մեր պատմելոյ, Էր Մաշտոց անուն...: Այս հատկածի մեջ պատմելոյ էր հնչյունաշարքը կարելի է արտասանել առանց դադարի (պատմելո՛ւ էր, որով կստանալինք գրաբարին խորթ կապակցութիւն, և որոշ գաղարով) (...պատմելոյ էր), որ համապատասխանում է նախադասութեան կառուցվածքին և ճիշտ է հաղորդում նրա իմաստը (Առն... էր Մաշտոց անուն): Մասձնեւից կարելի է հղբակոցնել, որ թեև նախադասութեան մեջ իրար հետ կապված անդամները արտասանական սերտ միասնութիւնն են կապմում, և նախադասութիւնը ներկայանում է որպէս որոշակի ելկէջովորումների մեկ ավարտված ամբողջութիւն, աճնուածնալիս ամեն անդամը, սովորաբար, միշտից անշատվում է արտասանութեան որոշ գաղարով, ալլ կերպ առած, մեկ բառից միշտի արտասանութեանն անցնելու միջոցը որոշ հարաբերական դադարի հետ է կապված: Քանի որ այգալիսի գաղարը ծառայում է բառերը միմիանցից անջատելուն, ապա դա կարող ենք կոչել բառային գաղար: Բառական հաշիւննում բառային գաղարի դերը, ընդհանուր առմամբ, նմալ է, որովհետև նույն գերն ավելի որոշակի ձևով կատարում է վերջահար բառային շեշտը: Առանձին դեպքերում միայն, երբ շեշտը չի կարող որոշել բառերի անջատման սահմանը, ինչպէս վերը բերված օրինակներում, բառային գաղարը կարևոր նշանակութիւն է ստանում: Բառային գաղարը, անհրաժեշտութեան դեպքում, կնշանակենք բառի վերջում, վերեից գրվող ուղղահայաց գծիկով (¹), ինչպէս՝ աաաաա, բալլլլլլլաաաաա:

104. Եթե Կորյունից բերված նախադասութիւնն ընթերցենք հետեւելով կետադրական նշաններին, ապա կտեսնենք, որ առն, նշանակեմք, պատմելոյ բառերից հետո շատ ավելի գգալի գաղար ենք առնում, քան ասինք, նախակարգ բանիս կամ Էր Մաշտոց անուն բառերի միջև: Քննութեան ատենելով նախադասութեան կառուցվածքը, տեսնում

ենք, որ հիշված բառերը, որոնցից հետո ղգալի արտասանական դադար ունենք, ընկած են ամբողջ բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությանից առաջ, կամ գլխավոր նախադասության միջև: Այդ դադարներն, ուրեմն, անջատում են իրարից պահապան տիպի պարզ նախադասությունները՝ մեկ բարդ նախադասության մեջ, ցույց տալով պարզ նախադասությունների սահմանը, անջրպետը: Իրանից ելնելով էլ, ալգալիսի դադարը կկոչենք սահմանային դադար և անհրաժեշտության դեպքում՝ կհշահակենք բառի աջ կողմում, վերևից դրված խաչածե փոքրիկ նշանով (+): օրինակ՝ առն՝ զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք... վաճառ որոյ... և այլն: Ավելի հաճախ, սակայն, դրանք արտահայտելու ենք հենց սովորական կետադրական նշաններով:

Պետք է նկատել ունենալ, որ սահմանային դադարը սովորաբար զուգորդվում է դադարին անմիջապես նախորդող սովորական շեշտը բարձրացող շեշտի վերածելով կամ, գոնե, առավել ուժգնացումով (հմմտ. զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք...) կամ, ընդհակառակն, ձայնի իջեցումով ու թուլացումով (հմմտ. ո՛չ ի միմիայն կողմն ի հանդեպ երեսացն և եթ արշալին, այլ...):

105. Բառային դադարից ավելի ղգալի, բայց սահմանային դադարից ավելի նվազ պարզ խոսքի մեջ ունենում ենք մեկ պարզ նախադասության կազմում՝ տարբեր անդամների հետ կապված բառախմբերի, ինչպես և իրար հաջորդող համադր (բազմակի կամ տարբեր) լրացումների միջև: Այսպես, օրինակ, Արտաշեսի վեպի հետևյալ հատվածում՝ ե՛կ հաւանեա՛ց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ աալ զպատանիգ... հաւանեաց բանից և աչագեղոյ դստերս Ալանաց խմբերի միջև ավելի մեծ դադար կա, քան աչագեղոյ դստերս բառերի միջև, չնայած որ բանից կապված է հաճախ դստերս բառի հետ, իբրև հատկացյալ: Բայց որովհետև աչագեղոյ դստերս Ալանաց ավելի սերտ ամբողջություն է կազմում, իսկ բանից

կապված է նաև Բաւանեաց ստորոգյալի հետ որպէս նրա խնդիրը, ապա դադարն ալլ հրկու խմբերի միջև զգալի է գաւառում: Է՛լ ալիւլի զգալի է դադարը աչագեղոյ դատերս Ալանաց և աւալ զպատանիդ խմբերի միջև, որոնք անմիջականորեն կապված չեն իրար հետ: Վերջինս կապված է իկ Բաւանեաց րանից խմբի հետ: Նույնպիսի զգալի դադարներ ունենք նաև երեք դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մաւիս հատվածում՝ յԱզատն ի վեր ի Մաւիս կապակցությունների մեջ: Այս կարգի դադարը, որով անջատվում են նախադասութեան անդամները կամ նրանց խմբավորումները, պայմանականորեն կկոչենք շարույթային դադար¹ և կնշանակենք բառի աջ կողմից՝ վերեւում գրվող հորիզոնական գծիկով (—), օրինակ՝ երեք դու յորս հեծցիս — յԱզատն ի վեր — ի Մաւիս...:

106. Հիշյալ բոլոր դադարներից առավել տեսական դադար գոյութիւն ունի նախադասութիւնների վերջում՝ մեկ ավարտված նախադասութեան և հաջորդի միջև: Առնենք, իբրև օրինակ, Եղնիկի հետևյալ հատվածը. Զցու միս ուտել՝ դարման և մարմնոյ, բայց երեք զարիւնն ոք ըմպիցե՝ սաւակի: Նոյնպէս և ի բանջարս և ինչ՝ որ առանձին սատակիչ և, և խառնեալ բնդ ալլ բանջարս՝ բժշկիչ պէսպէս ցաւոց լինի: Այս հատվածի մեջ առաջին նախադասութեան վերջում (ստատակի) մինչև հաջորդ նախադասութեան սկսելը շատ ավելի տեսական դադար ունենք, քան կարող է լինել բառային, շարույթային և սահմանային դադարների ժամանակ, ընդ որում այստեղ դադարը ցույց է տալիս, որ նախադասութեանն արդեն ավարտվել, վերջացել է: Դրան համապատասխան էլ ալլպիսի դադարը կանվանենք ավարտային դադար և կնշանակենք բառի աջ կողմում, վերից գրվող

¹ Շարույթային դադար անվանումն այնքան էլ միշտ չէ, որովհետև միշտ չէ, որ այդպիսի դադարով անջատվող միավորները մեկ շարութիւթ են ներկայացնում: Բայց ավելի հարմար անվանում չգտնելով, պայմանականորեն այդպէս ենք կոչում:

երկու փոքրիկ խաչաձև նշաններով (+ +)։ Սովորական ուղղա-
գրության մեջ ավարտային դառարը նշանակվում է վերջակե-
տով, երբեմն էլ՝ միջակետով կամ կախման կետերով։

Այսպիսով խոսքի մեջ կարելի է տարբերել չորս վարդի
դադար. բառային (¹), շարուլթային (—), սահմանային (+)
և ավարտային (+ +)։ Նշանակելով այդ դադարները համա-
պատասխան նշաններով, եղնիկից բերված վերի հատվածը
կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով. Զցլու՝ միս ուտել
դարման է՝ մաքմնոյ⁺ բայց եթե՝ զարիւնն[—] ոք ըմպիցե⁺
սատակի⁺⁺ նույնպես և՛ ի բանջարս[—] ե ինչ⁺ որ առանձին
սատակիչ է[—] և խառնեալ՝ ընդ այլ բանջարս⁺ բժշկիչ՝ պէս-
պէս՝ ցավոց՝ լինի⁺⁺։ Սմբողջ հատվածն ունի երկու ավար-
տային դադար (իսկ այդ նշանակում է, որ նա բաղկա-
ցած է երկու նախադասությունից), չորս սահմանային դա-
դար, չորս շարուլթային դադար և ինը բառային դադար։
Իհարկե, բառային դադարները որոշ չափով պայմանական
են, որովհետև նրանց դերը ավելի հատվածում երկրորդա-
կան է։

Հ Ն Չ Յ ՈՒ Ն Ա Փ ՈՒ Յ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

107. Յտարաքանչյուր լեզվի մեջ կատարվող հնչյունական փոփոխությունները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ պատմական և համաժամանակյա: Պատմական հնչյունափոխությունն են պատկանում ընդհանուր թե մասնավոր բնույթ կրող աչն բոլոր փոփոխությունները, որոնք կատարվել են լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում: Այսպես, օրինակ, գտտական հայերենի ղ-ն, որ, ինչպես գիտենք, հոնալեզվային արտատանությունը լ էր, ժամանակի ընթացքում փերածվել է հոնալեզվային ձայնեղ շփականի՝ ալթմյան արտատանությունը, կամ ալ երկրարթառը փերածվել է օ-ի (ալթ > օր), բառակցքի կ-ն՝ յև երկհնչյունի (երև > լերև) և ալլն: Այս կարգի հնչյունական փոփոխությունների առանձնահատկությունն աչն է, որ նրանք տվյալ լեզվի պատմության մեկ առանձին փուլին հատուկ երևույթներ չեն, ալ լեզվի ներքին զարգացման պրոցեսի արտահայտությունն ու հետևանքը:

Համաժամանակյա հնչյունափոխությունն են պատկանում ալլալիսի փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են լեզվի պատմության տվյալ փուլին հատուկ զանազան դարձոյուներով: Այսպես, օրինակ, գտտական գրաբարում կատարյալի հիմքի ց-ն բաղմամանի հիմքերից կաղմվող աղանիւմ հաջորդող բաղաձայնից առաջ փերածվում է ա-ի, կամ ք ձալ-նորդը կ-ից առաջ փերածվում է ա-ի և ալլն: Այսպիսի փոփոխությունները կապված են լեզվի հենց տվյալ փուլում գործող զանազան երևույթների (ձևարանական, հնչույթարանա-

կան, արտատմական և այլն) հետ: Հնարավոր է, որ արդև կարգի հնչյունափոխություններից մի քանիսը հետագայում վերածվեն նաև պատմական հնչյունափոխության. այսպես, օրինակ, ն-ից առաջ $p > n$ փոփոխությունը հանդիսանում է դուր հիմքի փոխարինմանը դուռ հիմքով հոլովման բոլոր ձևերի մեջ՝ ժամանակակից հայերենում (հմմտ. գրբ. դուռն, դրան, գրունք և այլն, աշխ. դուռ, դռն, դռներ և այլն): Սակայն կարևորն այստեղ այդ հետևանքային գերը չէ, այլ այն, որ համաժամանակյա հնչյունական փոփոխությունները հաստի են լեզվի պատմության տվյալ փուլին, իրեն արդև փոխում գործող հնչյունական կանոններ:

Այս հասկածում, ելնելով աշխատությանս սինխրոնիկ բնույթից, ուսումնասիրության առարկա պետք է դարձնենք միայն համաժամանակյա հնչյունախոսությանը: Այս առթիվ, սակայն, պետք է ևս մի վերապահություն անել. բարբառային հնչյունական փոփոխությունները սինխրոնիկ մասեցմամբ նույնպես կարելի է գիտել որպես համաժամանակյա հնչյունափոխություններ, բայց միայն պայմանական կերպով, որովհետև նրանք ըստ էության պատմական հնչյունական փոփոխություններ են, զանազան տեղայնացումներով: Դրանք կարելի է սինխրոնիկ ուսումնասիրության առարկա դարձնել նկարագրական բարբառագիտության, բայց ոչ լեզվի ինքնամոփոխ նկարագրության մեջ: Այս պատճառով էլ բարբառային երևույթների վրա մենք ուշադրություն չենք դարձնելու, եթե նրանք իսկապես անվերապահորեն բարբառային են:

108. Համաժամանակյա հնչյունափոխություններն, ըստ նրանց առաջացնող գործոնների, բաժանվում են երկու կարգի՝ դիրքային և փոխադրեցական: Դիրքային են այնպիսի հնչյունական փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են հնչյունակապակցության (բառի, բառակապակցությունների և այլն) մեջ տվյալ հնչյունի դրաված դիրքով (բառասկիզբ, բառավերջ, շեշտակիր կամ ոչ շեշտակիր վանկ և այլն): Այսպես, օրինակ, ի նախդիրը, ինչպես գիտենք, ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ մշտապես դառնում է յ (օր. յայնմանե < ի

այնմանն.), մինչդեռ բաղաձայնով սկսվող բառերից առաջ մնում է տնդոտիս, կամ ու ձայնավորը շեշտվալ վանկից հախառեղտ վանկն անցնելով՝ զանում է ը կամ բոլորովին սղվում է և ալլն: Այս հնչյունափոխությունները գիրքային են, որովհետեւ պալմանավորված են ի, ու ձայնավորների գրաված գիրքով՝ հնչյունակապակցություն մեջ:

Փոխադրեցական են կոչվում այնպիսի հնչյունական փոփոխությունները, որոնք պալմանավորված են հնչյունների միմյանց վրա տնեցած ազդեցությամբ. այսպես, օրինակ. սկիս—արմատից տնենք մի կողմից սկսանիմ, իսկ մյուս կողմից՝ սկիզբն, որի մեջ ս-ն զարձել է զ հաջորդ բ-ի ազդեցությամբ (տոնմանությամբ), կամ ամբիժ բառի մեջ ան—նախածանցի և ռնգայինը վերածվել է մ-ի հաջորդ բ-ի ազդեցությամբ և ալլն: Սովորաբար փոխադրեցական հնչյունափոխությունները հանդես են գալիս սրակս մասնակի երևույթների, բայց լինում են գեղքեր էլ, երբ նրանք վերածվում են օրինաչափության: Այդպիսի գեղքերում փոխադրեցական հնչյունափոխությունները հաճախ կարող են գիտվել հոս իրեր գիրքային հնչյունափոխությունների: Այսպես, օրինակ, ալն. որ բ ձայնորդը մեկ բառի կազմում և-ից առաջ վերածվում է ռ-ի, տեղի է տնենում, իհարկե, հենց և-ի ազդեցությամբ և այդ տեսակետից փոխադրեցական հնչյունափոխություն է. բայց քանի որ դա հանգեցրել է ալն օրինաչափությանը, որ և-ից առաջ բ լինել չի կարող, ապա այս տեսակետից էլ կարելի է կոչել գիրքային, այսինքն՝ տվյալ գիրքում բ-ն վերածվում է ռ-ի:

109. Բանի որ համաժամանակյա հնչյունափոխությունները լեզվի տվյալ փուլում որոշ պալմաններում (գիրք, փոխադրեցություն) տեղի տնեցող երևույթներ են, ապա սրանից ինքնին ստացվում է լեզվական միավորների զուգաձևություն, այսինքն՝ միևնույն միավորը (ձևույթը) կարող է մերթ աչս, մերթ աչս հնչյունն տնենալ՝ որոշ կանոնների համապատասխան: Այսպես, օրինակ, բերված $\text{բ} > \text{ռ}$ փոփոխության հետևանքով հույն դուր արմատից տնենք երկու հիմք՝ դուր

և դուռ, որոնք փոխարինում են իրար զանազան պայմաններում, ըստ սրում՝ երկրորդը հանդես է գալիս ն-ից առաջ, իսկ առաջինը՝ բոլոր մյուս դեպքերում՝ ինչպես՝ դուռն (ուղև հլց.), բալց դրան, ի դրանե, դրամբ և այլն. բարդությունների մեջ էլ, այլև՝ վերջամասնիկներով ամանցված ձևերում, առհասարակ դռն, ինչպես՝ զոնապան, զոնակ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, $\mu > \alpha$ փոփոխություն հառաքողով ստանում ենք դուր և դուռ գույսաձևերը, իսկ ու $> \rho$ փոփոխությամբ՝ դուռն և զըռն գույսաձևերը, որոնք նախ իմաստն ունեն: Կամ վերը բերված ի նախադրի փոփոխությունը ձայնափոխից առաջ հանգեցնում է այն բանին, որ ըստ էության մեկ ձևույթն առհասարակ երկու ձևով՝ ի և յ: Այսպիսով՝ որոշ օրինաչափություններ տեղի ունեցող հնչյունափոխություններ միևնույն ձևույթն ստանում է գույսահառաքերակներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր գործածությունը որոշակի պայմաններն առնի, ինչպես և հենց իրենք՝ հնչյունական փոփոխություններ¹: Հնչյունների որոշակի պայմաններում և կանոնավոր կերպով իրար փոխարինելը մենք անվանում ենք ունչյունական լծորդություն, իսկ իրար փոխարինող հնչյունները՝ լծորդ ունչյուններ² կամ լծորդակիցներ: Ըստ այսմ՝ վերը բերած $\mu > \alpha$, $\rho > \nu$ հնչյունափոխությունները լծորդություններ են, իսկ ρ և α , ρ և ν լծորդ կամ լծորդակից հնչյուններ՝ ալլոպայմաններում:

¹ Լծորդ հնչյունները հնչույթաբանություն մեջ սովորաբար տարբեր հնչույթներ են, եթե նրանք մեկ հնչույթի տարբերակները չեն: Այդպես չէ, սակայն, ձևահնչույթաբանություն (մորֆոնոլոգիայի) մեջ, քանի որ դուռը և զըռն ձևույթները նույնական են իմաստաբանական ու ձևաբանական տեսակետից, ապա ու և ը լծորդակիցները ներկայացնում են մեկ ձևահնչույթ (մորֆոնեմա, մորֆոֆոնեմա): Այս մասին ավելի հանգամանորեն կրողի ձևաբանություն մեջ:

- Մեր հին քերականների մոտ լծորդ են կոչվում իրար նման և իրար փոխարինող հնչյունները, ինչպես՝ կ և գ, մ և ն և այլն, իսկ լծորդություն տերմինը գործածվում է նաև խոնարհման իմաստով: Վերջնիկով լծորդ անվանումը և գործածելով մեր սահմանած իմաստով, լծորդություն բառն էլ համապատասխանաբար գործածում ենք correlative իմաստով:

110. Քննութեան ատենելով հնչյունական լծորդութեաները, տեսնում ենք, որ նրանք էլ իրենց հերթին բաժանվում են երկու կարգի: Կան զեպքեր, երբ միեւնույն ձևի մեջ ազատորեն կարող է հանդես գալ լծորդ հնչյուններից յուրաքանչյուրը, այսպէս, օրինակ, լ և ղ հնչյունները, ինչպէս տեսել ենք, բառաւերջում ի ձայնավորից հետո կարող են որոշ բառերում փոխարինել իրար, ինչպէս՝ ջիւ-ջիղ, շիւ-շիղ և այլն, կամ եւ իւ երկրորդատնները բազմաթիւ բառերում կարող են փոխարինել իրար, ինչպէս՝ առեւծ-առիւծ, մեւս-միւս, գեւղ-գիւղ և այլն: Այսպիսի լծորդութեաններն, ինչպէս տեսնում ենք, հետեւեալ չեն ուրե՛կ կողմնակի դործոնի ազդեցութեան, ալ պալմանաւորւած են ալլ լծորդների չեզոք հնչույթային բնութեամբ՝ տվլալ դիրքում: Կարելի է կարծել, որ ալլպիսի լծորդութեաններն էլ նախապէս իրենց որոշակի պալմաններն են տնկել և, հետեւաբար, կարելի է բացատրել պատմական մոտեցմամբ, բայց սինխրոնիկ ուսումնասիրութեան համար դա չէ՛ կարեւորը, ալլ ահա, որ տվլալ փուլում նրանք որոշ կանոնների տակ չեն դրվում: Դրան համապատասխան էլ, ալլ կարգի լծորդութեանները կիւղենք ազատ լծորդութեաններ, իսկ լծորդ հնչյունները՝ ազատ լծորդակիցներ: Ըստ արմ, հիշյալ օրինակների մեջ լ-ը և եւ-իւ գուլգերը ազատ լծորդութեաններ են ներկայացնում, իսկ լծորդակիցները՝ ազատ լծորդակիցներ: Հեշտ է նկատել, որ ազատ լծորդակիցների դերում են լինում ալն հնչյունները, որոնք հնչույթաբանական տեսակետից էլ տվլալ դիրքում որպէս ազատ տարբերակներ են հանդես գալիս. օրինակ, լ և ղ հնչույթները, ինչպէս տեսել ենք հնչույթաբանական վերլուծութեանների մեջ, բառաւերջում, ի ձայնավորից հետո գաւառական հայերենում հնչույթաբանորեն չեզոք կարող են լինել:

Երկրորդ կարգի լծորդութեանները կապված են որոշակի պալմանների հետ և կալուն կանոնների տակ են դրված: Այսպիսի լծորդութեանների մեջ իրար փոխարինող լծորդակից հնչյուններն ազատորեն չեն կարող փոխարինել իրար միեւնույն պալմաններում. նրանցից յուրաքանչյուրը կարող է

Տանդես դալ միայն տվյալ հանգամանքների մեջ: Այսպես, օրինակ, փակ վանկի շեշտակիր ոչ երկբարբառը դասական հայերենում շեշտադուրկ լինելով՝ դառնում է ու, ինչպես՝ լոյս-լուսոյ, գոյն-գունաւոյ և այլն, իսկ սա նշանակում է, թե նախաշեշտ վանկում ոչ երկբարբառը լինել չի կարող: Քանի որ այս կարգի լծորդությունների մեջ լծորդակից հնչյունները փոխարինում են իրար որոշ կանոնների համաձայն և որոշ պայմաններում, ապա հարմար ենք գտնում պրանք հերթա-գայական լծորդություններ կոչել, իսկ լծորդակից հնչյուն-ները՝ հերթագայող լծորդակիցներ: Հնչույթաբանական տեսա-կետից հերթագայական լծորդությունների տարբերությունը ազատ լծորդություններից այն է, որ հերթագայական լծոր-դությունները պարզում են տվյալ հնչույթի ոլորապիսի ընդ-գրկումը և որոշում մեծությունի շրջանակները կամ կիսողոր-տալին հարաբերությունները, մինչդեռ ազատ լծորդություն-ները որոշում են միայն ազատ տարբերակների ոլորտը: Այս պատճառով էլ, ինչպես լծորդությունների ուսումնասիրությունն առհասարակ, այնպես էլ նրանց երկու կարգերի սարքերա-կումը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն սոսկ հնչյունափոխական, այլև, մանավանդ, հնչույթաբանական տե-սակետից:

111. Լծորդությունների անտեսումն, առհասարակ, որ նշանակում է հնչյունափոխության ոչ հարկ եղածին պես արժե-քավորելը և հնչույթաբանական վերլուծությունների ժամանակ ազատ ու հերթագայական լծորդությունների չտարբերելը, ժա-մանակակից հնչույթաբանական ուսումնասիրությունների մեջ շատ դեպքերում շփոթությունների ու թյուրիմացությունների պատճառ է դարձել: Այսպես, օրինակ, հնչույթաբանական ուսումնասիրությունների մեջ հաճախ է հիշվում այն փաստը, որ ժամանակակից ուսուցիչներում բառավերջում ձայնիչները խլանում են, ինչպես և, ընդհանրապես, անմիջապես հաջոր-դող բառի սկզբի ձայնիչներից առաջ խուլերն են ձայնեղա-նում: Առաջին հայացքից սա միանգամայն ճիշտ է թվում, չէ՞ որ, իրոք, մի կողմից ունենք *ԼՄԴ* «մարգագետին», *ԼՄԾ*

«կաղնի», рог «բերան», род «ցեղ» և բազմաթիվ արգախի բառեր, որոնց վերջին բաղաձայնները հախտաբաղկա խուլ են, խոկմյա կողմից էլ տնենք дуб упал «կաղնին ընկավ», дуб зелёный «կանաչ կաղնի», дук белый «սպիտակ սոխ», дуг большой «մեծ մարդաբեկին» և այլն, որոնց մեջ дуб, дук, дуг բառերի վերջին հնչյունը հախտաբաղկա ձայնեղ է: Այս փառուները չեն նշանակում արդյոք, թե բնորոշումն էլ ճիշտ է: Ոչ, չեն նշանակում: Բանն այն է, որ մի քանի հանդամանքների ոչ ճիշտ հաշվառումը երևույթի ոչ ճիշտ լուսաբանման ու բնորոշման պատճառ է դարձել: Այդ հանդամանքներից տաաչինը ողորդարությունն է: Գիտենք, որ հնչույթաբանությունը գործ տնի միացն արտասանություն հետ և հենվում է նրա տվյալների և ոչ թե գրություն վրա: Այն, որ ժամանակակից ռուսերենում б, г, д և այլն բառավերջում արտասանվում են, տվելի ճիշտ կարգացվում են и, к, т, դա ճիշտ է, իհարկե, բայց դա ոչ մի գործ չանի հնչույթաբանություն հետ: Հնչույթաբանություն համար միակ կարևորը և ճշմարիտն այդտեղ այն է, որ ժամանակակից ռուսերենում բառի բացարձակ վերջում ձայնեղ բաղաձայն լինել չի կարող: Երկրորդ շիտթեցնող հանդամանքը պատմական մոտեցումն է. այն փաստը, որ բառավերջի ձայնեղ բաղաձայնները ինչ-որ ժամանակ վերածվել են խուլերի պատմական իրողություն է. բայց դա տառնասիրել և հնչյունաիրոխական օրենքները բացահայտել պատմական հնչյունաբանություն գործն է և ոչ սինխրոնիկ հնչույթաբանություն: Լեզվի տվյալ էտապի հնչույթաբանական տառնասիրությունը բացառապես սինխրոնիկ տառնասիրություն է, և նրան չեն կարող հետաքրքրել անցյալում տեղի տնեցած հնչյունաիրոխական երևույթները: Վերջապես, անճշտություն երբորդ պատճառը հնչյունական դիրքի ոչ հստակ ըմբռնումն է: Ուտառնասիրելով ռուսերենի հնչույթների, տվյալ գեպքում բաղաձայն հնչույթների, գործածություն ուրոտները, տեսնում ենք, որ ժամանակակից ռուսերենում ձայնեղ բաղաձայններ կարող են լինել բառասկզբում և բառամիջում, բայց ոչ բառավերջում: Բայց ախ կանոնը

ճիշտ է, երբ մենք նկատի ենք առնում բացարձակ բառավերջը, այսինքն՝ վերցնում ենք բառերը անկախ կերպով, կապակցությունից դուրս: Կապակցությունների մեջ հաճախ իբար հաջորդող բառերը, ինչպես տեսել ենք, արտասանվում են միասնաբար, ստանց բառալին դադարի, և այդպիսի դեպքերում բացարձակ բառավերջի խուլ բաղաձայնը կարող է վերածվել ձայնեղի, եթե նրան անմիջապես հաջորդում է ձայնավոր կամ ձայնեղ բաղաձայն: Այս բանը հույսադրելու համար հիշենք հետևյալ դեպքերը. 1) дуб, 2) дуб красивый, 3) дуб упал, 4) дуб зеленый. Այս չորս դեպքերից առաջին երկուսում дуб բառի Ծ-ն արտասանվում է Ծ, իսկ երրորդում ու չորրորդում՝ ճ: Եթե дуб բառի փոխարին տանենք дуб բառը, ապա կտեսնենք, որ նրա վերջին Կ-ն էլ առաջին, երկրորդ և երրորդ դեպքերում արտասանվում է Կ. իսկ չորրորդում՝ Դ: Սրանից կարելի է հանել հետևյալ կանոնները. 1. Փամանակակից ուսուց լեզվում բացարձակ բառավերջում կարող է լինել միայն խուլ բաղաձայն: 2. Բառավերջի խուլ բաղաձայնն անփոփոխ է մնում հնչույթաբանական հաաածի¹ մեջ, եթե նրան հաջորդում է խուլ, և վերածվում է ձայնեղի, եթե հաջորդում է ձայնեղ բաղաձայն: 3. Բառավերջի խուլ բաղաձայնը, եթե սլատմակորեն ստացվել է ձայնեղից, հաաածի մեջ անմիջապես ձայնավորից առաջ լինելու դեպքում էլ վերածվում է ձայնեղի: Այս կանոններից² ելնելով, կարող ենք ասել, որ բառավերջի յուրաքանչյուր խուլ բաղաձայն լծորդում է իր հակադրութունը կազմող ձայնեղին՝ հաաածի մեջ մի ձայնեղից առաջ:

¹ Հնչույթաբանական հաաած (фонологическая цепь) կոչում ենք հնչույթների այնպիսի կապակցութունը, որ հնչույթաբանական-արտասանական տեսակետից ներկայացնում է խոսքային շղթայի մեկ միավորը, որպես միասնական ամբողջություն. վերի չորս օրինակներից յուրաքանչյուրը մեկ հնչույթաբանական հաաած է:

² Այդ կանոններն ավելի պարզ կերպով կարելի է սահմանել այսպես. 1) հաաածի վերջում ձայնեղ բաղաձայն լինել չի կարող: 2) հաաածի մեջ, երկու ձայնավորների միջև կամ ձայնեղից առաջ գտնվող ձայնեղները հաաածի վերջն բնկնելու դեպքում խախտում են:

Այլ կարգի օրինակներ կտրելի է բերել նաև ուրիշ լեզուներից: Իսկ այդ նշանակում է, թե հնչյունական լծորդությունների առամասնախաթյունը կարևոր է ոչ միայն հնչյունափոխություն, այլև հնչույթաբանության համար: Իրանից ելնելով էլ մենք ստորև քննությունն առարկա ենք դարձնում դասական հայերենի հնչյունափոխական երևույթները՝ ըստ լծորդությունների բնույթի:

Բ. ՀԵՐԹԱԳԱՅԱԿԱՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

112. Դասական հայերենի հերթագայական լծորդություններից կարևորագույնը պարզ ձայնավորների, երկբարբառների ու եռաբարբառների գլխադասին փոփոխությունն է՝ կապված շեշտի, ինչպես և այլ կարգի ձևաբանական երևույթների հետ:

Ձայնավորներից շեշտակիություն լինելու հետևանքով կանոնավորապես հնչյունափոխվում են միայն ու-ն և ի-ն, հետևյալ կանոնների համաձայն:

113. Շեշտակիր փակ վանկի ի ձայնավորը շեշտակություն լինելով դառնում է ը կամ բոլորովին սղվում է, ինչպես՝ սիրա-սըրաի, մուսա-մըսանել, ամուսին-ամուսնոյ, կրկին-կըրկնել, վերին-վերնոյ և այլն: Թե ուր դեպքում ի-ն դառնում է ը և ուր դեպքում բոլորովին սղվում, կարելի է որոշել հետևյալ կանոններով: 1) Միավանկ բառերի մեջ ի-ն դառնում է ը, եթե միավանկ բառը բարդություն կամ ածանցման ժամանակ բառի սկզբում է մնում, ինչպես՝ զիծ-զըծել, միտ-մըտաց-մըսանել, սիրա-սըրաարուղի և այլն: 2) Բազմավանկ բառերի վերջին փակ վանկի շեշտակիություն ի ձայնավորը բոլորովին սղվում է, ինչպես՝ երկին-երկնաւոր, երկիր-երկրաւոր, վերին-վերնոյ, մանրիմ-մանրմուրիւն և այլն: 3) Եթե միավանկ բառը բարդությունների ու ածանցյալների մեջ բառակազմում չի մնում, այլ նախաածանց կամ մի ուրիշ բառ ստանալով ընկնում է բառամեջ, ապա շեշտակիություն ի-ն կարող է դառնալ ը, բայց կարող է և բոլորովին ընկնել: Եթե բարդությունը կամ նախաածանցավոր ձևը պարզորոշ կերպով

գիտակցվում է որպես այդպիսին, ապա ինն սովորաբար դառնում է ը, իսկ եթե չի գիտակցվում, ապա բոլորովին ընկնում է, ինչպես՝ առնակին-առնակընդ, բայց՝ տիկին-տիկնոջ: Քանի որ ածանցումների ու բարդությունների մեծագույն մասը դասական գրաբարում կենդանի ու կենսունակ նախածանցներով ու բառերով կազմված ձևեր են, ապա բացահայտորեն գերակշռոցն է այդ երկուսից առաջինը, այսինքն՝ ի>ր փոփոխությունը: Այլ է պատճառը, որ առաջինի համար բաղմամբով օրինակներ կարելի է գտնել (ամբիծ-ամբըծութիւն, անմիա-անմըաաց, մարդագին-մարդագընոյ և այլն), մինչդեռ երկրորդի համար օրինակները շատ քիչ են (տիկին-տիկնոջ, ուժգին-ուժգնութիւն, առաջին-առաջնոյ և այլն): Բայց սրանից հետևում է այն, որ այս երրորդ կեսը միայն պատմական տեսակետից կարող է կարծուր լինել, մինչդեռ սինխրոնիկ տեսակետից ոչ մի արժեք չունի, և դասական հայերենի համաժամանակյա հնչյունափոխության մեջ հիշել անգամ պետք չէ: Հիրափի, եթե տիկին, առաջին, ուժգին և նման բառերը գիտակցվում էին ոչ թե իբրև բաղադրյալ, այլ որպես պարզ բառեր, ինչպես որ մենք էլ չենք գիտակցում, թե նախ, հայել, հայել և բաղմամբով այլ բառերի նիստ-, հայ-, արմատները ածանցավոր ձևեր են, ապա նրանք արդեն անցնում էին բաղմամանկ պարզ բառերի շարքը և կնթարկվում երկրորդ կանոնին: Այսպիսով երրորդ կանոնն, ըստ էության, պարս է զալիս:

Վերի կանոնների համաձայն շեշտակիր փակ վանկում և նրանից ստացվող անշեշտ փոնկում տնենք ի-ր և ի-Յ (դրս) յօրդությունը:

Մի քանի բառեր, ոտկայն, այր լծորդությունը չեն ևնթարկվում. դրանք են՝ հիմն-հիման, նիրհ-նիրհել: Մի քանի բառեր էլ որոշ ձևերում ենթարկվում են, իսկ որոշ ձևերում ոչ, ինչպես՝ հինգ-հընգի, հընգեքին (նաև հինգեքին), հնգետասան (և՛ հինգետասան), բայց՝ հինգամեայ, հինգերորդ, հինգկնել: Թվում է, թե մերջինները գիտվել են իբրև հարա-

գրություններ և տնեցեւ ին երկու շէշտ (հի'նդամ'նա'յ), որի հետեանքով էլ իւն չի սղփել:

Կան գեպքեր էլ, երբ բաղմաւորանկ բառերի իւն, հակառակ վերի կանոնին, ըստ ալմանդական արտասանութեան, վերածվում է ք-ի, ինչպէս՝ փանդիւն—փանդրտն, թվում է, սակայն, որ դա ետին երևույթ է, և զատական հայերենում արտասանվել է փանդաւն, ըստ որում նոյ կապակցութեամբ վերջաւորվող վանկը սովորական է:

114. Բաղմաւորանկ բառերի վերջահանգ իւն, շէշտաւորույս լինելով, զանազան փոփոխութեաններ է կրում: Այդ փոփոխութեանները, առաջին հալացքից, այնքան խառն վիճակ են ներկայացնում, որ թվում է, թե ոչ մի կանոնի չեն կենթարկվում: Իրաք, ի նչ կանոն կարելի է գտնել, երբ նույն որդի բառից մենք որդւոյ, որդեակ, որդեսեր, որդիանալ, որդիութիւն, որդութիւն, կամ՝ բարի բառից՝ բարւոյ, բարեաց, բարերախա, բարութիւն, բարեախորժ, բարեաւաց, բարեացապարտ, բարիասուր և այլն, և այլն: Այս խառնակ վիճակից գուրս գալու համար փորձենք որոշ խմբաւորումներ գտնել: Առաջին և ամենաընդհանուր խումբը կիսազմեն հոլովական ձեերը, որոնց մեջ իւն երկու լծորդ տնի, ուից առաջ՝ ւ (որ է՝ ու), աւից առաջ՝ և, ինչպէս՝ բարւոյ, որդւոյ, որդւոց, մաքւոյ և այլն, բայց բարեաց, մաքեաց և այլն: Հաճախ պատահում են որդւոյ, թշնամոյ և այլ ձեեր՝ առանց ւ-ի, բայց մենք ստույգում կրկնենք զրանք որպէս հետին ձեեր: Քանի որ հոլովման մեջ երկու հիշյալ կարգի փոփոխութեանները բացառութեան չունեն, ապա զրանք ոչ մի խառնակութեան չեն ներկայացնում և բացարձակ օրինաւորութեաններ են: Այդ օրինաւորութեանները մենք կարող ենք, ըստ երեւոյթի, ելակետ ընդունել նաեւ մյուս փոփոխութեանների համար: Բայց իրականում այդ մտեցումը չի արդարանում երկու պատճառով. նախ՝ այդ օրինաւորութեանները պարզում են ի ձախաւորի փոփոխութեանը միայն երկու տրիշ ձայնավորներից առաջ և քանի որ զրանցից չաւարանչութից առաջ նա տարբեր փոփոխութեանների է կենթարկվում, ապա

մենք իրավունք չունենք մտածելու, թե, առհասարակ, ու, կամ է՝
 ձայնավորից առաջ էլ մի կրորդ կարգի փոփոխութեան չի
 ենթարկվի: Երկրորդ՝ հոլովման մեջ թե՛ տծանցավոր և թե՛
 արմատական բառերը նույն օրինաչափութեան են ենթարկ-
 ւում. ալտուս, օրինակ, որդի և քեթի բառերը հավասարա-
 պես տննի սևականի որդւոյ, քեթւոյ ձևերը, չնայած որ
 նրանցից առաջինում ի-ն արմատական է, իսկ երկրորդում՝
 տծանց է: Այս եղև կետերը նկատի տնենալով էլ, ահա,
 փորձենք հոլովական ձևերից անխափ քննել տծանցումների ու
 բարդութեաններն մեջ վերջահանք ի ձայնավորի փոփոխու-
 թեանները: Առհասարակ մի քանի բառեր և նրանցից կազմված
 բաղադրութեաններ, որոնց մեջ ի-ն տարբեր փոփոխութեան-
 ներ է կրում:

որդի—որդեսէր, որդուլթիւն (որդիութիւն, որդիանալ, որ-
 դիական)

լղի—լղանալ, լղացումն, լղութիւն

մոլի—մոլեգին, մոլաթուղ, մոլութիւն

հոգի—հոգեխառն (հոգատար), հոգիակ, հոգիափալ

թշնամի—թշնամեբար (թշնամարար), թշնամենալ (թրշ-
 նամանալ), թշնամութիւն

բարի—բարեբախտ, բարեասաց, բարեախորժ, բարեա-
 ցապարտ, բարեատուր, բարեբնկալ

գերի—գերեկից, գերութիւն

ընտանի--ընտանենալ, ընտանութիւն

գարի—գարեջուր, գարընկեց

աղի--աղահամ, աղածաշն (առնել), աղութիւն

արի—արիաբար, արութիւն, արիութիւն, արւութիւն

լի—լիանալ, լիութիւն

Այս բոլորի մեջ առաջին կանոնը, որ ինքնին երևում է,
 այն է, որ ու ձայնավորից առաջ ընդհանրապես ի-ն ընկնում
 է. ինչպես՝ լղութիւն, մոլութիւն, թշնամութիւն, բարութիւն և
 ալլն: Իբրեւ բացառութեան ունենք՝ որդուլթիւն (որդիութիւն),
 արւութիւն (արութիւն, արիութիւն): Որդի բառի հնագուէն ձևը,
 ինչպես տակ ենք, եղել է որդի, և որդուլթիւն ձևը հնա-

դա՛ն, նախադրարարչան շրջանի ա՛ն մամանակիս կազմա-
թյա՛ն է, երբ գեա վերջահանդ Վ-ն չէր ընկել¹, որդիութիւն
ձեւը, ըստ ՆՀԲ-ում լերկած վկայութեաններին՝ հետին ձե է:
Արի բառից ունենք երեք ձե՝ արուրիւն, արուրիւն, արիու-
րիւն, ալս վերջինը, ըստ բառարանում լերկած վկայութեան-
ներին, հետին է. առաջին երկու ձեերը ՆՀԲ բացատրում է հ՛
որպէս «արիութեան, քաջութեան», հ՛ որպէս «արիութեան,
արու լինելը, ալրութեան»: Համաքիտով Առաքածաշնչում,
ինչպէս և Եղնիկի ու Ազգութանգեղոսի մաս զործածված ձե-
վերը, տեսնում ենք, որ «արիութեան, ալրութեան» իմաստի
համար զործածված է միայն արուրիւն ձեւը, իսկ «արիու-
րիւն» իմաստի համար՝ երկուսն էլ (օր. Բագում գործն ար-
ուրիւնան ցուցեալ, Ազգութ., Զարգարութիւն և զարուրիւն,
Իմաստ. ր. 7, բնդ արուրիւն քաջութեան, Ա. Մակ. Թ., 10
և այլն): Արանից կարող ենք եզրակացնել, որ արի բառից
կազմված հնագույն ձեւն է արուրիւն, իսկ արու բառից՝
արուրիւն, բայց հինգերորդ դարում ալս երկուսը շփոթվել
էին իրար հետ, որովհետեւ արուրիւն ձեւն իր կազմովումը
համապատասխանում էր թե՛ մեկին, և թե՛ մյուսին: Այդ է
պատճառը, որ հետագայում էլ արուրիւն անցաւ արու բա-
ռին, իսկ արուրիւն՝ արի բառին, որից սովելի ուշ էլ կազմ-
վեց արիութիւնը ըստը, որ զործածական է մամանակակից
հայերենում: Այսպիսով, ու-ից առաջ ի ձախնալորի անկումը
կանոնաւոր երեւոյթ է, և բացատրութեան են կազմում այն
բառերը միայն, որոնք երբեմն տեսցել են վերջահանդ Վ, որ
զատական զարարում արդեն ընկել էր: Այսպիսի բառերից
միայն որդի և արի² բառերն ունեն -ուրիւն-ով կազմված ձե.
վերին, բերին և ալս բառերն մեջ ի-ն տծանց է:

¹ Պրանից հետո կազմված ձե է անորդութիւն, որ արդեն չունի Վ:

² Արի բառի վերջահանդ ի-ն էլ համարվում է տծանց, բայց նրա
և այլ բառի գանազան ձեերի (առն, արք) կապը ցեղակից լեզուներում
հղած ձեերի հետ այնքան մոտ է, որ զմիար է անվերապահորեն ըն-
դունել այդ: Համենայն դեպս, արուրիւն ձեւը խոսում է այն բանի օգ-
տին, որ այդ բառը երբեմն ունեցել է *արիւ ձեւը և, հետևաբար, ի-ն
պատկանել է ընկն:

Իբրև ընդհանուր կանոն կարելի է դիտել հաս ալն, որ ա հոգակապից և ա-ով սկսվող ածանցներից առաջ ի-ն գառնում է է, կազմելով եա երկրորրառը, որ իր հերթին էլ շեշտից առաջ գառնում է ե. ինչպես՝ որդեակ, մոլեգին, յշնամեբար, գերեկից և այլն: Այս կարգի բարդություններն ու ածանցումները հազարից ավելին են (միայն բարի բառից՝ մոտ չորս հարյուր): Մակաչն դրանց հակադրվում են մի կողմից ալիսի կազմություններ, ինչպիսիք են մոլաբուզ, ալաւնալիբալ, հեռագնաց, ոսկանալ, յղանալ և այլն, մյուս կողմից ալիսիաները, որպիսիք են ոսկիագեն, ոսկիածին, ոսկիակալ, ոսկիապատ, արիաբար, արիանամ, արիագոյն և այլն: Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ կարգի ձևերը վկայված են գառական շրջանից: Առաջին կարգի ձևերը բացատրվում են հեշտովյամբ. բոլորն էլ կազմված են ի ածանցի անկումով, ալ կերպ առած, բացառիչը տոնված է առանց ի-ի ձևով, ինչպես՝ մոլ- (և ոչ մոլի), հեռ- (և ոչ՝ հեռի), յղ- (և ոչ հղի) և այլն: Իրա լավագույն ապացույցն են տալիս հոգի բառի մոտ քերված ձևերը, որոնցից հոգաաար կազմված է ոչ թե հոգի, այլ՝ հոգ բառից. լավ օրինակներ են աղեհամ և աղաճայն բառերը, որոնցից առաջինը կազմված է աղի ածականից, իսկ երկրորդը՝ աղ գոտականից: Երկրորդ կարգի բառերի մասին կարելի է մտածել, թե իրենց հերթին երկու խմբի են բաժանվում. մի խումբը կազմում են պարզապես հետին ձևերը, որոնց դիմաց ունենք գառական շրջանի եա > ե-ով ձևեր, ինչպես՝ ոսկեծին, ոսկեպատ, ոսկեղեն և այլն: Սրանից ելնելով կարելի է հաստատապես ասել, որ ե-ով ձևերը գառական հալիներին հարազատ են, ուստի և նույնիսկ ալդ շրջանից վկայված իա-ով ձևերը հետին կամ սխալագրությամբ առաջացած ձևեր են: Մյուս խումբն են կազմում այն բառերը՝ որոնք գառական շրջանում էլ ունեն միայն իա-ով ձևը, ինչպես՝ արիանամ, արիաբար և այլն: Քանի որ բոլոր մյուս բառերի համար իա-ով ձևերը, ինչպես մեր քննությունն է ցույց տվել, հետին են, բացի արի բառից կազմվածներից և որդի բառից՝ միայն որդիանալ, որդիական, ապա կարելի է կանոնը հա-

մարել ընդհանրական, այս երկուսի մասնակի բացառությունը:

Ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ բարդությունների մեջ ընկնում է զերբնկեց, յուղարկել, բարեբջանիկ և մի քանի այլ բառերում, գտնում է եա > ե բարեբար բառում, և գառնում է ք՝ բարեաւաց, բարեախորժ, բարեագործ բառերում: Բարեագործ տիկի սովորական է բարեգործ ձևով, ուստի և հետին ձև է: Բարեաւաց, բարեախորժ բառերը ՆՀԲ համարում է չորս վանկանի, Առձևն բառարանն էլ գրում է բարե՛ախորժ բարե՛աւաց, ինչպես և՛ բարե՛անուռն, բարե՛աւեաց: Բոլորն էլ վկայված են գտնական շրջանից: Պետք է նշանակել, որ գրանք հարադիր բառեր են եղել, սկզբնապես բարիաւեաց ձևով, որ դարձել է բարեաւեաց և այլն (նույնպիսի հարադրություններ են եղել նաև բարեացապալա, բարեացապարա ձևերը, որոնք հետո վերածվել են կցական բարդությունների): Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, թե ա ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ ի-ն միանում էր նրան՝ կազմելով երկրորդաս, որն իր հերթին վերածվում էր ե-ի շեշտից առաջ (բարեարար-բարերար), իսկ մյուս ձայնավորներից առաջ ընկնում էր: Յուղարկել բառն, ըստ այսմ, պետք է կազմված համարել ուղ-արմատական ձևից և ոչ ուղի ամանցավոր բառից:

115. Միավանկ բառերի վերջահանգ ի-ն այդ բոլոր դեպքերում անսխալ է մնում (քի-քիոյ, լի-լիուրիւն, լիւնալ, ձի-ձիավարժ և այլն): Միավանկ բառերի սկզբի ի ձայնավորը մնում է անսխալ, եթե հոլովման կամ բաղադրության մեջ ինքն առանձին վանկ է կազմում, ինչպես՝ իծ-իծի, իծարար, իր-իրա և այլն. այդ բոլորն էլ ի + մեկ բաղաձայնով կազմված բառեր են: Իմ ձևից (զի, զինչ հարցական դերանունների տրական հլ.) տեսնեք զմե՝ պատմական բացառականի ձևը, որի մեջ ի-ն սղվել է: Եթե միավանկ բառի նախահանգ ի ձայնավորը հոլովական ձևերում և բաղադրությունների մեջ ինքն առանձին վանկ չի կազմում, սովորաբար սղվում է, ինչպես՝ ինչ-ընչից, ինձ-ընձու, իդձ-ըդձալի և այլն: Այստեղ

էլ տնկնք, սակալն, իսկ բառք. որի նախահանգ ինն տնփութութիւն է մնա՞ (իսկուքիւն, իսկապէս և ալլն):

Մեկ և կես վանկանի բառերի նախահանգ ինն տնփութութիւն է մնա՞մ, ինչպէս՝ ինքն-իննսուն, իններորդ, իրքը-իրքի, ինքըն-ինքեան, ինքնակալ և այլն:

Բոլոր այս զեպքերում էլ. եթե բաղադրութեան մեջ ինն շեշտակիր է, բնականաբար չի սղլում, օր., ինչպէս, ինչ և ալլն:

Ամփոփելով այն բոլոր փոփոխութեանները. որոնց երկթարկում է ի ձախնալորը դասական հալերենում և որոնց մասին խոսեցինք մինչև ալլամ, կարող ենք ընդունել ի ձախնալորի հետևյալ հերթադասական լծորդութեանները:

Ի—բ. — միավանկ բառերի փակ վանկում և միավանկ բառերի սղլում՝ վերի կանոնի համաձայն:

Ի—է. — բաղմամանկ բառերի վերջում՝ ա ձախնալորից առաջ, հոլովման և բառակազմութեան մեջ:

Ի—ւ (=ա). — ո ձախնալորից առաջ հոլովման մեջ և որդուքիւն, արուքիւն բառերում:

Ի—օ (զրա). — բաղմամանկ բառերի փակ վանկում և բաղմամանկ բառերի վերջում (բաց վանկ)՝ ու. և. ը ձախնալորներից առաջ:

Ի—լ. — ի նախդիրը՝ ձախնալորով սկսվող բառերից առաջ:

116. Ու ձախնալորը միավանկ բառերի մեջ (փակ վանկ) շեշտակիրութիւն լինելով դառնում է ը, ինչպէս՝ հուր-կըրոյ, սուր-սըրել, քուն-քընոյ և ալլն: Այդպէս է հաւ մեկ և կես վանկանի բառերում, ինչպէս՝ դուռն-ղըրան, շուրքն-շըրթան, դուսաքը-գըսաքը և ալլն:

Բաղմամանկ բառերի մեջ փակ վանկի ուն բոլորովին սղլում է, ինչպէս՝ իմաստուն-իմաստնոյ, գըլուխ-գըլխոյ, երեսուն-երեսնից, բըլուր-բըլրոյ, անձուկ-անձկալ և ալլն:

Եթե բաղմամանկ բառը կամ ածանցալոր բառի վերջին բաղադրիչը միավանկ բառ է, ապա ունն սովորաբար դառնում է ը, ինչպէս՝ անբուն-անքընուքիւն, իշագուլ-իշագըլու և ալլն:

Կան բառեր, որոնց մէջ ունի հակառակ կանոնի, չի սղլում. մի կողմից տնկնք ուսումն-ուսման, ուսմունք, բայց մյուս կողմից՝ ուսումնասեր, ուսումնակից և այլն: Ընդհանուր ամամբ - ումն ամանցով բառերից քիչ են կողմը մը մը ամանցովոր ու բարդ բառեր. դրանքից հին վկայութիւններ տնկն երգըմնեցուցանել, երգըմնագանց և այլն, որոնց մէջ ունի դասնամ է ք: Դա կարելի է ընդանել որպէս կանոն: Ուսումն բառի մէջ անշաշտ դեր է խաղացել նախորդ վանկի ունի, հետեւորդ և այլակող տնկնք պարզապէս ձախալորների ներդաշնակութիւն: Մուտ բառից տնկնք մի կողմից սըտել, սըտուլիւն և այլն, մյուս կողմից՝ սուտակ «ստախտ», սուտակապառ «կեղծախոր» և այլն: Թվում է, թէ վերջինները, որ ամանցով կը դասուկան շրջանից, ժողովրդական ձևեր են: Բազում բառից տնկնք բազմանալ, բազմաւայն և այլ բազմաթիւ ձևեր՝ կանոնավոր սղլումով. բայց տնկնք նաեւ բազումողորմ, բազումմամանակեայ, բազումխորհուրիւն և այլ բառեր, որոնք հարադրութեամբ կողմը մը մը բարդութիւններ պէտք է համարել:

Միայնակ բառերի սկզբում ունի չի սղլում. և թէ բազմաթիւն մէջ ինքնին տառնձին վանկ է կողմում, ինչպէս՝ ուս-ուսոյ, ուր-ուրամեայ, ուրեւորդ և այլն, ուրպէս և՛ ուլն-ուլան: Զի սղլում նաեւ՝ ունկն, ուղա, ուխա, ուղիս, ուսար բառերի մէջ (թէ տնկնք նաեւ՝ ըղաւ, որ հետին է). մինչդեռ սղլում է ունչ (ընչաց, ընչովէա, ընչապատի ևն), ունջ (ընջաւոր), ունգ (ընդոյ, ընդակեր և տնգակեր), ունգ (ընգոյ), այլ կերպ տառ, սղլում է, և թէ բառը վերջավորում է ն + բաղաւայն կապակցութեամբ:

Բառավերջի ունի հաջորդ ձայնավորից առաջ վերածվում է ու ձայնորդ-երկրարբառի բաղադրիչի, ինչպէս՝ երկու-երկուորի, երկուորեակ, առու-առուի, առուակ, լեզու-լեզուաց, լեզուաւ, արու-արուի, արուական, քրու-քրուենի և այլն. ստացվում են այսպիսով՝ ուա, ուո, ուի, ուե երկրարբառները: — Ուրիւն մասնիկով տնկնք՝ երկուութիւն և երկութիւն, քրուութիւն և քրութիւն, արութիւն (արու բառից),

հլուքիւն և հլուուքիւն, կծուութիւն, քսութիւն, հասութիւն (հասութեան բառից), բոլորն էլ վկայում են դատական շրջանից: Թվում է, թէ նախնական են արութիւն, հլութիւն, հասութիւն և նման ձևերը, իսկ մյուսները հետին գրչությամբ տարբերված ձևեր են՝ ու > վ փոփոխության ազդեցությամբ, ինչպէս որ առուակ արտասանվել է առվակ, այդպէս էլ՝ երկու, քրու և այլ բառերից կաղմել են երկվութիւն, քթվութիւն և այլն, ուղղաչրական կանոնների համաձայն: Համեմատելով դեպք, այս հարցը կարտ է հետագա քննութեան:

Այս բոլորն ամփոփելով՝ ստանում ենք ու-ի հետևյալ լծորդութիւնները.

Ու—ը.— միավանկ բառերի մեջ:

Ու--օ.— բաղմամբանի բառերի վերջին, փակ վանկում:

Ու—ու (ւ, օ).— բաղմամբանի բառերի վերջում՝ ձայնափոխից առաջ:

(Ու—օ կամ վ (գրվելով ու).— բաղմամբանի բառերի վերջում՝ —ութիւն ածանցից առաջ):

Ու—ուս մասնակի հերթագայության մասին տե՛ս ստորև:

117. Մյուս ձայնափոխներից կանոնաւոր հերթագայական լծորդութիւն ներկայացնում է ը-ն: Բառավերջի դադարնափանկի ը-ն ածանցաւորների ու բարդութիւնների մեջ ձայնափոխից առաջ վերանում է, եթէ վերջին բաղադրիչը չէ, ինչպէս՝ դուռըն-ղըռնակ, բարձրբարձրավանդակ, դուստրդըստրիկ, աստըլ-աստղաման և այլն, և պահպանվում է, եթէ վերջին բաղադրիչն է կամ նախորդում է բաղաձայնով սկսվող բաղադրիչի, ինչպէս՝ վեհանձն, անձնդիր, խոժակըն, ակընկառոյց և այլն:

118. Նույն կարգի (—ը, ըն, ըլ հանգոյ) բառերի հարկման ժամանակ ը-ն վերածվում է լի ձայնավորի հետևյալ կանոնների համաձայն:

ա) Ըլ վերջավորվող բառերում դառնում է ի, ինչպէս՝ աստըլ-աստեղ, ըսկուարըլ-ըսկըտեղ, կոնըլ-կոնեղ և այլն:

բ) —Ըր վերջավորվող բառերի մեծագույն մասում նույնպէս դառնում է ի, ինչպէս՝ դուստրըլ-ըստեր, եզըր-եզեր,

կայսրը-կայսեր *և* ալլն: Այս երկու կարգի բառերն, ալսպի-
տով, հոլովման մեջ տնկնում են երկու հիմք. եզակի ուղղա-
կանում *և* հալցականում՝ -ըղ, -ըր ձևով, իսկ բոլոր մյուս
հոլովներում՝ -եղ, -եր ձևով: Բարդությունների ա ածանցում-
ների մեջ կարող են հանդես գալ այդ երկու հիմքերն էլ, ինչ-
պես՝ ասաղանման, բալց՝ ասանդազարդ, զըսարիկ, բալց՝
զըսանբաղիբ *և* ալլն: Ընդունված է -եղ, -եր հիմքերով բա-
ղադրությունները գոսական զրաբարին ավելի հարազատ հա-
մարել, *և* դա հաստատվում է համեմատական քերականու-
թյան ալն ավալով, որ զրանք ավելի հնատալայ են, քան ըղ,
ըր հիմքով կազմվածները: Բալց *և* ալնպես, գոսական հալ-
քենում կան արդեն նաև -ըղ, -ըր հիմքերից կազմված բա-
ղադրություններ, թեև ոչ բոլոր բառերից (կայսր բառից, օրի-
նակ, կան միայն կայսեր հիմքով բաղադրություններ), որը
ցույց է տալիս, որ գոսական հալքենում դա նոր ելնալվ էր:

դ) — Ըր հանդույ տասը բառ (3 գոլական՝ աւըր, ծաղըր,
մեղըր *և* 7 ածական՝ բարձըր, բանձըր, կարձըր, ծանըր,
մանըր, փոքըր, քաղցըր), բացի ուղղականից *և* հալցականից,
բոլոր մյուս հոլովներում կորցնում են -ըր վանկը: Քանի որ
հալցականը կզակիւում միշտ նախնական է ուղղականի հետ *և*
քանի որ բոլոր մյուս հոլովների հիմքը հախաար է՝ ուղղա-
կանին՝ հանած -ըր վանկը, ապա ստանց պատմա-համեմա-
տական քերականության ավալները հաշվի առնելու *և* բացա-
ռալես սինխրոնիկ մտայնմամբ մենք այդ բառերի համար
-ըր վերջավանկը կհամարենք կզակի ուղղականի (*և* հալցա-
կանի) վերջավորության, իսկ այդ բառերն էլ կիռչենք -ըր
վերջավորությամբ բառեր: Իրան համապատասխան էլ կստա-
նանք հետևյալ կանոնը. -ըր վերջավորությանը, բացի կզակի
հալցականից, բոլոր մյուս հոլովներում ընկնում է, ինչպես՝
մանը-մանու, մեղը-մեղու *և* ալլն: Այսպիսով, այդ բառերն էլ
հոլովման մեջ տնկնում են երկու հիմք՝ -ըր վերջավորու-
թյամբ հիմք (մանը, մեղը *և* ն) *և* անվերջավոր հիմք (ման-,
մեղ- *և* ն): Բարդությունների մեջ այդ բառերը հանդես են
գալիս երեք ձևով՝ ուղղականի ձևով, սեռականի ձևով *և* ան-

վերջավոր հիմքով. դատական հաշիւներ համար ամենատուրականն ու կենսունակն է առաջինը, որով բազմաթիւ բաղադրութուններ ունի հիշյալ բառերից յուրաքանչյուրը (ինչպէս՝ բարձրագան, ասլեղէն, ծաղրածու, մանրամաղ և այլն): Երկրորդ հիմքով ունենք միայն ասլ բառից՝ ասուեայ (աստի) և ասուեղ, բարձր բառից՝ բաճուանդակ (որ է՝ բարձուանդակ), մեղր բառից՝ մեղուագործութիւն, մեղուաքաղ¹, քաղցր բառից՝ քաղցուանի (քաղցրալի, քաղցրալենի), քաղցուալից: Այս բոլորն էլ թեև ընտիր հաշիւներ են, ինչպէս բնորոշում է Հր. Աճառյանը, բայց հնից կիսով կազմութուններ են և դատական հաշիւներում արդեն բաղադրութունների կենսունակ օրինաչափութուն չեն ներկայացնում: Երրորդ հիմքով ունենք՝ բարձր բառից բազմաթիւ բաղադրութուններ (վերամբարձ, բնարարձ, հոգարարձու են), մանր բառից՝ մանուկ, ծաղր բառից՝ ծաղել, ծաղրաստ, ծաղկու, ծիծաղ, փոքր բառից՝ փոքրուտ, որ թեև ՆՀԲ-ի վկայութեամբ դասական շրջանից չի աւանդւած, բայց հնատիպ է: Այս բարդութուններն էլ հնագույն շրջանից են գալիս և դատական շրջանի համար արդեն բառակազմութեան կենսունակ օրինաչափութուն չեն ներկայացնում: Բառական է հիշել, որ բարձր բառից բարձ-հիմքով կազմւած մոտ մի տասնյակ բառի դիմաց ունենք ալիւլի քան հարյուր բառ՝ բարձրը հիմքով, ծաղ հիմքով կազմւած չորս բառի դիմաց տասնմեկ բառ՝ ծաղր հիմքով, ման և փոքր հիմքերով կազմւած մեկական բառի դիմաց՝ ալիւլի քան քառասունական բառ՝ մանքը և փոքքը հիմքերով, իսկ մյուս բառերից անվերջավոր հիմքով ոչ մի բաղադրութուն չունենք, ուղղականից կազմւած բազմաթիւ բաղադրութունների դիմաց: Այսպիսով՝ թեև երեք հիմքերից էլ կազմւած բաղադրութուններ կան և, հետևարար, երեք հիմքերն էլ զուգահեռարար հանդես էին գալիս դատական հաշիւներում, բայց պարզեցից բաղադրութունների մեջ կենսունակն էր միայն ուղղականաձև հիմքը:

¹ Ունենք մեղուաբույծ, մեղուանոց և բազմաթիւ այդպիսի բառեր, որոնք կազմւած են մեղու բառից:

դ) — Ըն վերջափութոյ բառերը բաժանվում են չար կարգի. աչն է՝ երկնիմք, եռանիմք, բառանիմք և ննգանիմք բառեր:

Երկնիմք բառերը եզակի ուղղականում և հայցականում տնեհնում են — ք գաղտնալանիք, իսկ մշտս հոլովներում՝ ք-ն վերածվում է ա-ի, ինչպես՝ ակն (թանկագին քար, ակ» խմսատով), — սեռ. ական, հզն, ուղղական՝ ակունք, սեռական՝ ականց և ուլն: Այս կարգին են պատկանում, բացի հիշվածից, կողմն, ջերմն, սերմն բառերը, որոնք, սակայն, հաճախ անցնում են նաև եռանիմք բառերի շարքը:

Յռանիմք բառերը ներկայացնում են ք-ա-ու լծորդութունը, աչինքն՝ եզակի ուղղական — հայցականի գաղտնալանի ք-ն վերածում են ու-ի հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովներում, և ա-ի՝ բոլոր մշտս հոլովներում, ինչպես աղեղն, աղեղունք, աղեղունա, բայց աղեղան, աղեղանց և ուլն: Այս խմբին է պատկանում — քն հանդոյ բառերի մեծադուլն մասը, ինչպես՝ տին «աղբյուրի տի», ճուկն, գազարն, գեղարդն, ամառն, աղեղն, բուրգն, ասեղն, եղեռն, եղեզն, երկն, բլկն (թեկն) և ուլն, և ուլն, ինչպես և խուրճ բառը, որ թեև խուրճն ձևով չի գործածված, բայց հոլովական ձևերում ունի խրճան և խրճուն-հիմքերը և բարբառներից մի քանիսում էլ պահպանել է ն վերջահանգը: Քիրաքն բառն ունի հոգնակի ուղղականի ու հայցականի քրաունք, քրաունքս և քրաինք, քրաինքս ձևերը, որով և ք-ա-ու լծորդութւան գաղթնիմոյ ներկայացնում է ք-ա-ի մասնավոր լծորդութւունը:

Քառանիմք բառերն, իրենց հերթին, բաժանվում են երկու խմբի: 1) Քառանիմք ք-ի-կ-ա լծորդութւամբ բառեր, որոնք եզակի ուղղական — հայցականի գաղտնալանի ք-ն գտրճնում են ի եզակի տրական — հայցականում և հոգնակի ուղղականում ու հայցականում, բոլորովին ողում են եզակի բացառականում, գտրճնում են ա եզակի գործիականում և հոգնակի սեռականում, տրականում, բացառականում ու գործիականում, ինչպես՝ անձըն || անձին, անձինք, անձինքս || յանձն, || անձամբ, անձանց, անձամբք || :

2) Քառաձիւք ը-ի-ա-ու լծորդութեամբ բառեր, որոնց մեջ եղակի ուղղական—հալցականի գաղտնաւանկ ը-ն գառնում է ի եղակի սեռական—տրականում (օր. մատըն-մատին), դառնում է ա եղակի բացառականում, գործիականում, հոգնակի սեռական—տրական—բացառականում ու գործիականում (օր. ի բռանե, բռամբ են) և դառնում է ու հոգնակի ուղղականում ու հալցականում (օր. բռունք, բռունքս): Այսպիսի բառերից են. բռն, բուսն, գառն, բռն, հարսն, մատն, նեռն, ողն և ալլն, որոնցից շատերը, սակայն, բացառականում կարող են նաեւ բոլորովին սղել ը ձաւնաւորը (ինչպէս՝ ի մատնե, ի բռնե) և անցնել հնգահիմք բառերի շարքը:

Հնգաձիւք բառերի մեջ եղակի ուղղականի և հալցականի գաղտնաւանկ ը-ն դառնում է ի եղակի սեռական—տրականում (օր. ափն-ափին), բոլորովին սղում է եղակի բացառականում (օր. յափնե, ի մատնե), դառնում է ա՝ եղակի գործիականում, հոգնակի սեռական—տրական—բացառականում ու գործիականում (մատամբ, մատանց, մատամբք) և դառնում է ու՝ հոգնակի ուղղականում ու հալցականում (մատունք, ափունք):

Այս չորս կարգերից առաջին երկուսին պատկանող բառերը բաղադրութեւնների մեջ կարող են մտնել թե՛ ուղղականի ձեով (ինչպէս՝ ակնածուրիւն, ակնառու, սերմնակեր, սերմնառել և ալլն), և թե՛ սեռականի ձեով (ինչպէս՝ ակաւաւոր, ականդիք, սերմանացան, սերմանաքաղ և ալլն), թե՛ գոտական հալերենում առաւել կենսունակ են արդէն առաջին ձեւի բաղադրութեւնները: Երրորդ կարգի առաջին խմբին պատկանողները կարող են բաղադրութեւնների մեջ մտնել միայն բացառականի հիմքով (օր. անձնապաշտ, անձնազեղ և ալլն), կամ էլ ուղղականի ձեով, բայց § 117-ի կանոնի երկրորդ մասի (օր. վեհաձեռն), իսկ երկրորդ խմբին պատկանողները, ուղղականի ձեով բայց § 117-ի կանոնի (ինչպէս՝ մատնացոյց, մատնաչափ, մատնցոյց և ալլն) կամ էլ բացառականի հիմքով (ինչպէս՝ մատանհար, մատանել, հարսա-

նեկան *և* *ալլն*): Չորրորդ կարգին պատկանող բառերը կարող են բաղադրությունների մեջ մտնել ուղղականի ձևով կամ բացասականի հիմքով՝ § 117-ի կանոնի համաձայն:

Ամփոփելով ը պադանալանի ձախնալորի բոլոր փոփոխությունները, կարող ենք ստանալ լծորդությունների հետևելով ընդհանուր պատկերը:

Լ-Ց (զրո).— փերջալանիւմ՝ բաղադրությունների մեջ *և* -ը փերջալորություն բառերի հոլովման մեջ:

Լ-ե. — -ըր. -ըղ փերջալորվող բառերում՝ հոլովման *և* բառակազմություն մասնակ:

Լ-ա. — -ըն հանդուց երկհիմք սակավաթիվ բառերի հոլովման մեջ:

Լ-ա-ու. — -ըն հանդուց հոտհիմք բառերի մեջ:

Լ-ի-Օ (զրո) — ա. — -ըն հանդուց քառահիմք բառերի մի մասի հոլովման մեջ:

Լ-ի-ա-ու. — -ըն հանդուց քառահիմք բառերի մի մասի հոլովման մեջ:

Լ-ի-Օ (զրո) — ա-ու. — ըն հանդուց հնգահիմք բառերի հոլովման մեջ:

119. Երկրորդ բառակերպ Լ-ն, ինչպես պիտենք, կարող է լինել բառակերպում *և* ճշտակիր փակ վանկում: Բառակերպում, ինչպես *և* բառակերպում ու բառամիջում ձախնալորից առաջ Լ-ն երկրորդում չէր, ալլ *և* ձախնալոր ու յ ձախնուր բաղաձախի կապակցություն. այլ կապակցությունը որևէ փոփոխություն չէր ենթարկվում, ոտտի *և* նրա մասին չենք խոսի: Երկրորդ բառակերպը ճշտակորում լինելով կանոնադրապես պահում է ի, ինչպես՝ դեզ-դիզի, գեա-գիսակ, կեզ-կիզուլ, պարաեզ-պարաիզի *և* *ալլն*: Այն կանոնից զանազան ճկուններ են ներկայացնում հետևյալ բառերը, աեք բառը թեև կանոնադրապես ենթարկվում է կանոնին բաղադրվելով բաղադրությունների մեջ, բայց առիթով չէ մնում աեք բառի, աեքունի, աեքունական, անաեքունչ բառերում: Մեկն կարծում է, թե այդ ճկման պատճառն է հաջորդ

վանկի ու ձայնավորը¹, բայց տվելի ճիշտ կլինե՞ր համարել ժողովրդական (բարբառավին) ձև: Այս կարծիքին հենք հանգում մի կողմից նկատի ունենալով, որ ուն որեւէ գեր չի խաղում և > ի հերթագայության մեջ (օրինակ՝ գեա-գիտուն, գիտութիւն, կեզ-կիզումն, կիզուլ և այլն), իսկ մյուս կողմից այն, որ ժամանակակից բարբառներից մի քանիսում էլ ունենք անբուրյուն, մյուսների տիրուրյուն բառի գիմաց²: Նույն կարգին է պատկանում նաև անօրնուրիւն բառը, որի գիմաց կա ընտիր և շատ զործածական ապօրինութիւն բառը: Կրկնավոր բառերի մեջ սովորաբար անսովորիս է մնում. ինչպե՞ս՝ պեա-պեա (բայց՝ պէսպիսութիւն), կեա առ կեա կամ կեսառկեա, դեզառդեզ և այլն:

Մի քանի բառերում, այլև օտար անձնանունների մեջ՝ որպե՞ս կանոն, վերածվում է և պարզ ձայնավորի. ինչպե՞ս՝ պատնեն-պատնենի, եղեգն-եղեգնուտ, Կայեն-Կայենի, Միքալ-Միքայելի, Մովսէս-Մովսեսի (բայց և՛ Կայիենի, Մովսիսի և այլն):

Աղէտ բառն ունի աղիտի, աղետի և աղետի ձևերը, այլև աղետաւոր-աղիտաւոր, աղետաբեր-աղիտաբեր բաղադրութունները, որից կարելի է ենթադրել, որ հնչյունափոխված ձևերը հետին են, թեև ավանդական դրության մեջ օրինականացած:

Այսպիսով ստանում ենք և. երկրարբառի հետևյալ լծորդութունները.

Է-Ի.— շեշտավորույտ վանկերում:

Է-Ե.— նույն պայմաններում որպե՞ս մասնակի երկ-վույթ, սահմանափակ բառերում:

120. Փակ վանկի եւ երկրարբառը շեշտավորույտ լինելով գտնում է և, ինչպե՞ս՝ մատնան-մատնեազիր, ցորեան-ցորե-նոյ, սեմեակ-սեմեկապան, կեանք-կեանց և այլն: Նույնը տեղի է ունենում նաև բառավերջի ռ և յ ձայնորդ բաղադաններից սուսը, բայց սուսցված և-ն Վ-ից սուսը անսովորիս է

¹ Meillet, Esquisse, p. 55.

² Ժամանակակից հայերենում այդ երկու ձևերը իմաստային տարբերակման հետեւանքով զարձեւ են տարբեր բառեր (տերություն «պետութիւն», տիրութիւն «տեր լինելը»):

մնում (օր. սեաւ-սեւոյ), մինչդեռ յ-ից առաջ լինելով՝ և-ն միանում է նրան ու տալիս է, ինչպես՝ հրեայ-հրեի, պաշ-տօնեայ-պաշտօնէի և այլն: Ձիւն և սիւն բառերի հիմքային եւ-ն հաճախ անփոփոխ է մնում բացասական հոլովում, կամ այդ հոլովը կազմվում է ուղղականից, որով ստացվում են համարմեք գոգածեք. ի ձեանէ և ի ձիւնէ, ի սեանէ և սիւնէ: Տէր բառի բացասականը լինում է ի տեռնէ և ի տեառնէ: Բարեացապարս, բարեախորժ, բարեաւաց բառերի մեջ ունենք չհնչյունափոխված եւ, որի մասին տե՛ս վերը, § 114: Այսպիսով, ստանում ենք միայն մեկ՝ եւ-ն կանոնավոր լծուր-դու թրոնը:

121. Ոյ երկրորդաւ շեշտից զրկելով գտնում է ու, ինչպես՝ լոյս-լուսաւոր, գոյն-գունոյ, յոյս-յուսոյ և այլն: Գոյնզգոյն բառը, որ հարադրութիւն է եղել նախապէս, անփոփոխ է պահում ոյ երկրորդաւ առաջին կրում: Առոյգ բառի հնչյունափոխված կանոնափոք առուզ- հիմքին զուգընթաց ունենք չհնչյունափոխված ձեւ առոյգանալ, առոյգութիւն, առոյգացուցանել, առոյգարարժ բառերում, որոնք գտնական շրջանից չեն անջատված: Ոյ > ո լծուրդութիւն մասին տե՛ս ստորեւ:

122. Բառավերջի իւ կապակցութիւնը, շեշտակիւրույն լինելով, կորցնում է ի ձայնավորը ընդհանուր կանոնի համաձայն, իսկ ւ-ն դրութիւն մեջ փոխվում է ու-ի, ինչպես՝ անիւ-անուոյ, ազնիւ-ազնուարար, կոիւ-կոռուանց, հովիւ-հովուական, հովուքիւն, ազնուուքիւն և ազնութիւն, անպատուութիւն և այլն: Հարց է, թե՞ այդ ու-ն կարգացվում էր իբրեւ վ բաղաձայն, թե՞ որպէս լ ձայնորդ-երկրորդաւ բաղադրիչ: Գրաբարի հմուտ մասնագետ, լեզվաբան Ա. Արրա-համբանը գտնում է, որ շեշտակիւրույն ի-ն արդ բառերում վերածվում է ր-ի, որով ստացվում են անըւոյ, քըւոյ, պա-աըւոյ ձևերը, որոնք գրվում են անուոյ, քուոյ, պատուոյ, ըստ ուղղագրական կանոնների¹: Այս կարծիքը տեսականորեն

¹ Ա. Ա. Արրահամյան, Գրաբարի ձևոնարի, Բ հրատ., 1958, էջ 15:

միանգամայն ընդունելի է. զրա օգտին է խոսում, ամենից առաջ, տրամաբանական դատողությունը. լեզվական տվյալներից դարձյալ զրա օգտին է խոսում այն, որ միավանկ բառերում ի-ն շեշտակցություն լինելով վերածվում է գաղտնավանկի ընդհանրության, և այն, որ գաղտնական գրաբարում ունի երկրորդադարձ չափանք. այսպիսով, դանի միավանկ բառերի և ուրիշն մասնիկով բաղադրությունների մասին կարծես թե կասկածը վերանում է: Հակառակ ենթադրությունն օգտին են խոսում հետևյալ տվյալները. ա) բաղմավանկ բառերի ի-ն չի գաղտնում և, այլ բոլորովին սղվում է. բ) երկու ձայնավորների միջև, ըստ ուղղագրական կանոնների, գրվում է լ և ոչ ու, գ) հնչյունաբանական վերլուծություններից դիտենք, որ լ-ն (=բաղաձայն *լ'*) կարող է վերածվել լ(ու) ձայնորդ-երկրորդադարձ բաղադրիչի, եթե ընկնում է բաղաձայնի ա ձայնավորի միջև: Այս երեք կետերից բխում է, որ, օրինակ, անլու բառի սեռականում պետք է լիներ ոչ թե անբւոյ, այլ անւոյ, իսկ զրա մեջ էլ լ-ն, միանալով հաջորդ ձայնավորին, պետք է կազմեր ուն երկրորդադարձ, ինչպես և գրվել է: Այսպիսով, կատանայինք երկու կանոն. 1. Միավանկ բառերի վերջում, ինչպես և բաղմավանկների վերջում՝ ափելացող մասնիկի ու-ից առաջ, իւ կապակցությունը գաղտնում է ըւ (=ըվ), ինչպես՝ քիւ-քուոյ (քըվոյ), քուեմ (քըվեմ), ազնուութիւն (ազնըվութիւն) և այլն: 2. Բաղմավանկ բառերի վերջահանդ իւ կապակցությունը, եթե ու-ից առաջ չէ, գաղտնում է ու (=ւ Կ) ձայնորդ-երկրորդադարձ բաղադրիչ և միանալով հաջորդ ձայնավորին, կապում երկրորդադարձ: Այս դեպքում միաժամանակ երկու լծորդություն ենք ստանում՝ ի-0 (զրո)՝ համաձայն § 113-ի, և լ(=վ)—ու (Կ): Այս երկու կանոններից առաջինը, սակայն, մենք բացառում ենք ըստ այն քննությունից, որ կատարել ենք վերը՝ § 34, 9 հատվածում: Հետևաբար ախտեղ ընդունում ենք լ(=վ)—ու(=Կ) լծորդությունը, իսկ ի—0 (զրո) լծորդության մասին խոսել ենք իր տեղում:

123. Աւել հաւարարաւորակեցաւ, որ միայն շեշտի տակ կարող է լինել, փակ վանկում վերածվում է ուի երկրարաւի, ինչպէս՝ պատուեր-պատուիրել, նուեր-նուիրել և ալլն: Աղոււս բառն աճիւ հ' աղուիսու, հ' աղուեսու ձեւերը, որոնցից թեկ երկրարաւն է սովորական պարձել տվանդական գրութեան մեջ, բայց առաջինը պետք է նախնական և դասական գրաբարին տաւել հարապատ համարել:

Քառավերջում ոււ կապակցութեանը, ինչպէս պիտենք, հաւարարաւ չէ, այլ ոււ երկրարաւ Դ յ կապակցութեան, որ ալստեղ քննութեան տարկաւ չի գտնաւ:

Հասուէ ուշադրութեան է արժանի ուի երկրարաւը: Քանի որ շեշտակորուլս լինելով այս երկրարաւը, ըստ ընդհանուր կանոնի, պետք է վերածվի պարզ ձայնափորի, ապա սղասելի է, որ տնկնանք ուի-ու լծորդութեանը: Այդ կարգի փոփոխութեան համար մենք կրեքենք աուիւն-աոււնոյ, դուիւն-դոււնոյ, արծուի-արծուոյ բառերը. վերջին բառի հարցը լուծվում է հեշտութեամբ, քանի որ նա միանում է ի հանդոյ բառերին. բայց նկատի պետք է տնկնալ, որ ալստեղ սեւականիւնն սինիլոնիկ մոտեցմամբ համապատասխանում է հիմքալին ու-ին, որով կատանանք ուի-ու > ու լծորդութեանը: Ինչ վերաբերում է աոււնոյ, դոււնոյ ձեւերին, ապա ալստեղ հարց է առաջանում, թե արդյոք դրանք արտասանվել են աոււնոյ, դոււնոյ, թե՛ սըվնոյ, դըվնոյ, ինչպէս այժմ կարգում ենք: Մեր կարծիքով դասական գրաբարում հղել է առաջինը. եթե մատնան պարձել է մատենի, գոյն՝ գոււնոյ և ալլն, ապա համապատասխանարար ուի > ու փոփոխութեամբ էլ պետք է տնկցած լինենք աոււնոյ, դոււնոյ: Այս կարգի բառերին է միանում նաև աիւ բառի աոււնջեան (առնջենէ են) ձեւը, որ թեկ այժմ կարգացվում է սըվընջեան, բայց դասական հալեքենում արտասանվել է աոււնջեան: Այդ ձեւերի մեջ վ-ն երկվան է եկել ալն բանից հետո, երբ ուղղականի աուիւն, դուիւն ձեւերը պարձել են սըվիւն, դըվիւն, որոնցից էլ՝ ի-ի սովորական սղումով ստացվել են սըվնոյ (կամ սըվընոյ), դըվնոյ (կամ դըվընոյ):

124. Մինչև այժմ հիշված ձայնավորական լծորդությունները, ինչպես տեսանք, ընդհանուր բնույթ են կրում: Բայց կան լծորդություններ էլ, որոնք ներկայացնում են մասնավոր բնույթներ, ընդգրկում են մեկ կամ մի քանի բառեր: Այդ մասնավոր լծորդությունները հետևյալներն են:

1. Ա-ո-ը լծորդություն ունենք աա, դա, նա ցուցականների հոլովման ձևերում, որով ստացվում է երկքական հիմք լուրաքանչյուրի համար. ա ձայնավորով հիմք՝ եղակի ուղղականում և հայցականում, ը ձայնավորով հիմք՝ եղակի տրականում ու բացառականում (սքմա, դքմա, նքմա) և ո ձայնավորով հիմք՝ բոլոր մյուս հոլովներում (սորա, սովա կամ սովիմբ, սորա, սոցա և այլն):

2. Ա-աւ լծորդություն ունենք մի խումբ բառերում, այն է՝ նանաչել-ծանաւր, աղաչել-աղաւր, արածել-արաւտ, մատչել-մատ, (զ) գածել-գաւտ (ի). յառել-յաւաել, բաց-բաւն և այլն):

3. Ա-ու-օ (զրո) լծորդություն ունենք տալ բայի ներկայի և անցյալի հիմքներում (տամ-եաու, տուր, ետ, տաց և այլն):

4. Երկու բառում, բառ ամանդական գրություն, ունենք ա ձայնավորի անկում. դրանք են՝ արմախք՝ արմատ բառի գիմաց, և Աստուծո՝ հիմքը՝ Աստուած բառի թեք հոլովներում (Աստուծոյ և այլն), Աստուած հիմքին զուգահեռ: Առաջինի համար ունենք պասական հայերենում զործածված զուգահեռ արմատիք ձևը և բաղմամբիվ բաղադրություններ՝ ա ձայնավորի պահպանումով (արմատաքի, արմատախիլ, արմատակիբ և այլն), որից կարելի է եզրակացնել, որ արմախք ժողովրդական բարբառային ձև է, եթե ոչ՝ հետին: Երկրորդի մասին Մեյլեն հետևյալն է ասում. «Այն բացառությունը, որ թվում է թե ներկայացնում է Աստուած սեռ. Աստուծոյ բառը, դուրս երևածական է. իրապես այդ բառը հնագույն ձևագրերում գրված է կրճատումով՝ աւծ. բայց հոգնակի Աստուածոց ժառույթաների» մշտապես գրված բոլոր տառերով, ցույց է տալիս, որ ածոյ հապավումը պետք է կարդացվի աստուածոյ: Աստուծոյ հին հայերեն չէ. դա պարզապես միջին հայերենի

մի ընթերցումն է, այսինքն՝ այն շրջանի, երբ բառամիջի ա-ն ընկել էր¹։ Այսպիսով, քերականությունների մեջ ավանդա-
յապ ընդունված այն կանոնը, թե իբրև Աստուած բառն ունի
սևո. Աստուծոյ՝ քրիստոնեական աստծու համար, և Աստու-
ծոյ՝ հեթանոսականի, հերքվում է, որով և ա-Յ (զրո) լծոր-
դությունն էլ դուրս է գալիս։

5. Ե-ա լծորդությունն ունենք վեց թվականից կազմված
վարսուն բառում, ե-ե լծորդություն՝ մեր-մենջ, ձեր-ձենջ
ձեհրում, և ե-ի լծորդություն՝ երեք-երից-երիւր ձեհրում։

Ե-Յ (զրո) լծորդությունն ունենք մի խումբ քառերում,
ինչպես՝ պճեղն-պըճղան, ծիծեռն-ծիծուան, լիսեռն-լիստան
(նաե՝ լստան), թիթեռն-թիթառն, ետդ-տեղ բառի սկզբում,
այլև՝ կիւրեղ-կիւրդի, Բարսեղ-Բարսղի հասուկ տնուններում։

6. Ի ձախափորի համար, բացի վերը հիշվածներից,
ունենք հետևյալ լծորդությունները.

Ի-ու ամենեքին-ամենեցուն, սոքին (գոքին, նոքին) —
սոցուն(ց) և անձներականների երկոքին-երկոցուն, եւրանե-
րին-եւրանեցուն և այլ ձեհրում։

Ի-ե. — իմն, իք դերանունների բացասականում՝ իմեմն, իմեքե,
սևասեռնի իրիք և տրականի իմիք ձեհերի դիմաց։

Ի-ը-ա լծորդությունն ունենք կին բառի հոլովական հիմ-
քերում, ուղղ. կին, սևո. տր. կընոջ, բց. ի կնոջե, գործ.
կընաւ կամ կանամբ, հգ. ուղղ. կանայք, սևո. տր. կանաց
և այլն։ Բաղադրությունների մեջ երեք հիմքերով էլ հանդիս
է գալիս (հմտ. կանացի, կնոջական, կնամոյ)։

7. Ը ձախափորի համար ունենք ք-եա-ի լծորդությունն
իւրբն, ինքեան-(ինքեամբ են)—յիքեքնե ձեհրում և ք-ե
լծորդություն՝ (դ) ետըղ-(դ) ետեղիլ բառում։

Ը-Յ (զրո) լծորդությունն ունենք սուղական կամ շշա-
կան չ- պայթական կապակցությունների սկզբում՝ ձախափորից
հետո, ինչպես՝ ըսկիզբըն—ի սկըզբանե, ըսպանանել—ի սպա-
նանելըն և այլն։ Իբրև կանոն կարելի է ընդունել, որ խոսքի

¹ Meillet, Esquisse, p. 22.

մեջ հիշյալ կապակցութիւնների նախահունչը ձայնավորն ընկնում է նախորդող ձայնավորից հետո, եթե նրանից բաժանոված չէ շարունակալին կամ ալիլի մեծ դադարով. հմմտ. օրինակ՝ «...սպա սպասեալ Յոհաննու...» (Փաւստ.) և «...հասին հարուածք ի վերայ նորա, ըսկասւրնդ ամենայն անդամս մարմնոյ նորա որպէս զփուշ հարկանել» (Փաւստ.):

Տ. Ու ձայնավորի համար ունենք հետեւյալ մասնակի լծորդութիւնները. Ու-ոյ (երկրարբաւ)—ու.— Ո, ու՛ զերանվան ոյր (ուք, ոյց ևն)—ոււմ, յումէ՛ ձեկրում:

Ու-ե-ե.— քո-քեղ, քեւ-քէն ձեկրում:

Ու-ու.— ումն, ոք զերանունների ուրումն (ուրինն, յումեքէ), ուրուք (ումեք, յումեքէ) ձեկրում:

Ծ. Ու ձայնավորի համար ունենք հետեւյալ մասնակի լծորդութիւնները.

Ու-ո.— ու խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի եղակի երրորդ դեմքում՝ յր վերջավորութիւնից տուաք, ինչպէս՝ հեղում-հեղոյր, բողում-բողոյր և ալլն:

Ու-ուա.— անուն և ձեղուն բառերի հոլովման մեջ (անուան, ձեղուն, անուանք ևն):

Ու-ե-ա.— ո, ու՛, ոք զերանունների ուրումն, ուրուք—ումեմն, ումեք, յումեմնէ, յումեքէ—ումամբ, ումանք, ումանց, ումանս, ումամք ձեկրի երկրորդ վանկում:

Ու-ո-Յ (զրո). երկու բառի զանազան հիմքերում. հմմտ. երկու, երկուասան, երկ-երիւր, երկ-բորդ և ալլն:

125. Երկրարբաւների համար կարելի է նշել հետեւյալ մասնակի հերթագայական լծորդութիւնները:

1. Եւ-ու լծորդութիւն ունենք անձնեւրական թվականների և ամենեքեան բոլորեքեան որոշյալ զերանունների հոլովման մեջ, ինչպէս՝ ամենեցուն, երկոցուն, և ալլն (հմմտ. վերլուցիկ կետ):

2. Իւ (եւ)-եւ լծորդութիւն ունենք—իւր (եւր) հանգող մի խումբ բառերի հոլովման հիմքերում, ինչպէս՝ ալիւր (ալեւր)—ալեր, եղջիւր-(եղջեւր)—եղջեր, աղբիւր (աղբեւր)—

աղբեր, աղախեր, եղախեր (աղաւեր, եղաւեր)—աղտեր, եղտեր, աղպակս է նաև գիւղ (գեւղ)—գեղջ րառում:

3. Այ-աւ-ա լծորդութիւն ունենք հայր, մայր, եղբայր րատերի ու նրանց րաղաղրութիւններին հաղովաձեւերում (եթե նրանք վերջին հզրումն են), ինչպես՝ հայր-հաւր, հաւրի, — հարր, հարք, հարց (հարանց) և այլն:

4. Այ-ա լծորդութիւն ունենք այր րառի հիմքերում, ինչպես՝ ողղ. այր, սև. առն, գործ. արամբ, հգ. ողղ. արբ և այլն:

5. Ոյ-ո-ր լծորդութիւն ունենք սոյն, դոյն, նոյն զերանունների հաղովական հիմքերում, ինչպես՝ ուղղ. սոյն, սև. սորին, գործ. սովին (սովիմբ), հգ. ուղղ. սորին (սոցին) են)—ար. սրմին և այլն:

6. Ոյ-ե-ո լծորդութիւն ունենք քոյր րառի հաղովական հիմքերում, ինչպես և րաղաղրութիւններին մեջ, ուղղ. քոյր, սև. քեո, հգ. ուղղ. քորք և այլն: Քանի որ ունենք նաև ոյ-ու լծորդութիւնը, րոտ § 116-ի, ինչպես և րաղաղրութիւնների մեջ՝ չհնչյունափոխված քոյր հիմքը, ապա այս րառի համար ստանում ենք հետևյալ չորս հիմքերը. քոյր-քուր-քեո-քորք:

126. Երեք րառում ունենք ձայնավորի հաղկում, որով ստացվում են և (զրո)—լի ձայնավոր լծորդութիւններ: Այդ րատերն են աւր, չորք, հիւնգ. առաջինում, րացի հգ. ուղղ., հայց, և րացատական հաղովորից, միւսներում ունենք ու ձայնավորը, որով ստացվում է Օ (զրո)—ու լծորդութիւնը, համադրատախտանարար աւ երկրորդրառի ալ կապակցութիւմբ փոխարինվելով. աւր-աւուր, աւուրք և այլն: Զորք րառն ստանում է և ձայնավորը րաղաղրութիւնների մեջ (չորեք-տատան, չորեքեան և այլն), իսկ հիւնգ րառն ստանում է և միայն հնդեւաստան րաղաղրութիւն մեջ:

127. Այս րոյորից առանձին են մնում իւն վերջավորով րատերը, ինչպես և՛ առն, շուն րատերը, որոնց մասին մինչև ալժամ չենք խոսել: Ինչպես հայտնի է, իւն վերջավորով րատերը սևականում ունենում են— ևան (սիւն-սևան, արիւն-

արեան, գեղեցկութիւն-գեղեցկութեան և այլն), իսկ շուն և տուն բառերը՝ շան, սան ձևերը: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս վերջին երկուսը բոլորովին այլ լծորդութիւնն են ներկայացնում, քան նախորդները. բայց իրականում արդպես չէ: Դիտենք, որ իւ երկրարբաւը ոչ այլ ինչ է, և թե ոչ իւ (իւ) . արդ, ինչպես իւն վերջավորովոյ, այնպես էլ շուն, տուն բառերում ունենք ու-ա լծորդութիւնը, ալսինքն՝ շուն-շան, տուն-տան, սիւն (սիւն) — սիւան, գեղեցկութիւն (գեղեցկութիւն) — գեղեցկութիւն և այլն. բայց քանի որ իւ երկրարբաւը գրվում է եւ, ապա ստացվում է գրային իւ-եւ պատկերը ներկայացնող լծորդութիւնը: Ելնելով հնչուլթաբանական վերլուծութիւններից՝ մենք եւ երկրարբաւը դիտել ենք որպէս (իւ) երկրարբաւ, ուստի և նույն հիմունքով այստեղ էլ, անկախ գրային պայմանականութիւններից, կարող ենք ընդունել ու-ա լծորդութիւնը տուն, շուն բառերի, -ութիւն և -իւն թմանցների, ինչպես և՛ սիւն, ձիւն բառերի համար, իսկ ի-ի լծորդութիւնը կմացնենք § 115-ի կանոնի տակ: Քանի որ սեռականում ստացված եւ երկրարբաւը վերջին վանկում է, ապա շեշտակորուչս լինելով դառնում է ե, որով —իւն վերջավորովոյ բառերն ունենում են երեք հիմք. եզակի ուղղական — հայցականում, հոգնակի ուղղականում և հայցականում իւն ձևով (արիւն, արիւնք, քաջութիւն, քաջութիւնք են), եզակի սեռական — տրականում, գործիականում և հոգնակի սեռական — տրական — բացառականում ու գործիականում՝ — եան (արեան, քաջութեան, արեանց, քաջութեանց են) և եզակի բացառականում՝ — են (յարենե, ի քաջութենե են): Սիւն և ձիւն միավանկ բառերը բացառականում էլ ունենում են ուղղականի կամ սեռականի հիմքը (ի ձեանե կամ ի ձիւնե, ի սեանե կամ ի սիւնե):

128. Բաղաձայններից առավել ընդհանուր բնույթ կրող հնչունափոխութիւնն են ենթարկվում թ, ւ, ց հնչուլթները:

Թ-ի համար, ինչպես հնչուլթաբանութիւն մեջ տեսել ենք, բացառված դիրք է ւ-ի առջև լինելը. դրան համապա-

տասխան էլ ստացվում է ը-ն լծորդությունը մեկ բառի կազմում՝ ն-ից ստաջ, ինչպես՝ դրունք բալց՝ դունն, արարիչ, բալց՝ առնել, բարձեալ, բալց՝ բառնալ և այլն: Լեզվի զարգացման ավելի վաղ շրջաններում, զանազան կանոնների համաձայն ավելի է ստացվել, որ գոյականների ուղղականում և բայերի անորոշում ունենք ն արմատական ը-ից հետո, որ վերածվել է ա-ի: Սրա հետևանքն աչն է կղել, որ սինխրոնիկ վերլուծությամբ ստացվում է ա-ը լծորդությունը, եթե մենք ելակետային ձևն ենք համարում գոյականների ուղղականը և բայերի անորոշը: Բայ տյամ, սինխրոնիկ տեսակետից կարծես թե ավելի ճիշտ կլինեի այդ լծորդության համար ասել, ու ձայնորդը, որեւէ լի ձայնավորով բաժանվելով հաջորդող ն-ից, դառնում է ը: Այս ձևակերպումը նաև ավելի կհեշտացնեի գործը, որովհետև եթե ունենք, օրինակ, դունն, որի մեջ ա-ն գտնվում է ըն-ից ստաջ, ապա կարելի էր անմիջապես իմանալ, որ դրանք ձևում պետք է ա-ի փոխարեն ունենանք ը, որովհետև նա բաժանվում է ն-ից ա լի ձայնավորով: Եվ այնուամենայնիվ, այս հեշտ կանոնից պետք է հրաժարվենք և նախընտրենք ավելի գծվարին ճանապարհը, հետևյալ պատճառներով: Ծառ բառերի մեջ ու ձայնորդը արմատական է և, թեև ն-ից ստաջ է գտնվում, բայց ն-ից չի ստացվել, ուստի և լի ձայնավորով ն-ից բաժանվելու դեպքում էլ անփոփոխ է մնում, ինչպես՝ բունն, բան, ի բանն, գառն, գառան, գառինք, առնուլ-առին և այլն: Կան բառեր, որոնք թեև ավելի վաղ ժամանակներում ունեցել են ը արմատական հնչույթը, բայց ուղղականի աղդեցությամբ, համաբանության հետևանքով դառական շրջանում արդեն ունեն նաև աչն ձևերում, որոնց մեջ նա լի ձայնավորով բաժանված է ն-ից և կամ ն չկա: Այսպես, օրինակ, ձեռն բառի արմատական հնչյունն է կղել ը, որ պահպանված է ավելի հնաախյ ձևը գործիականի մեջ (ձեքրագառ, ձեքրակալ և այլ բաղադրություններում), բայց դառական գրարարում արդեն բոլոր հոլովներում էլ ա-ն մնում է անփոփոխ (ձեռին, ի ձեռն, կամ ի ձեռան, ձեռք, ձեռաց են): Այս

բաշորը նկատի ունենալով, կարելի է հետևյալ կանոնն ընդունել. ք մայկորդը՝ ցն-ից կամ քն-ից առաջ դառնում է ա, ինչպես՝ արի, բայց՝ յառնեմ, դարձ, բայց՝ դառնամ, գրունք, բայց՝ դունն և այլն: Այս կանոնը դժվարացնում է գործը նրանով, որ ամեն մի առանձին դեպքում պետք է իմանալ ոչ միայն բառի ուղիղ, անկասի ակն (ուղղական հոլովը, անորոշ վերջածին), այլև արմատը. որպեսզի իմանանք, որ առնել ձևի մեջ ա-ն ստացվել է ք-ից, պետք է իմանանք, որ նրա արմատն է ար—, որից կարող ենք արդեն հետևել, թե ուր որ այդ արմատական ք-ն գտնվում է ցն-ից առաջ, դառնում է ա, իսկ ուր որ ցն չկա կամ ցն-ից անջատված է լի ձայնավորով, մնում է անփոփոխ: Մյուս կողմից, որպեսզի իմանանք, որ առնուլ ձևի մեջ ա-ն ք-ից չի ստացվել, պետք է իմանանք, որ արմատն է առ, որից և կարող ենք հետևել, որ նա բոլոր պարապաներում էլ անփոփոխ է մնում: Վերջապես, այնպիսի ձևերի համար, ինչպիսիք են ձեռն և ձեյր, պետք է ընդունենք, որ դասական գրաբարում արդեն տարբեր հիմքային ձևեր են, ըստ որում, երկրորդը հանդես է գալիս միայն ավելի հին շրջանում կազմված ու պահպանված ստամանափակ բաղադրությունների մեջ: Սինխրոնիկ մոտեցմամբ այդ երկու ձևերը, բնականորաբար, տարբեր հիմքեր պետք է համարել:

Կան բառեր, որոնց մեջ գրային ձևով չի արտահայտվում ք-ն լծորդությունը ցն-ից առաջ, թեև կասկածից վեր է, որ դա տեղի է ունեցել. այսպես, օրինակ, զարուն բառից ունենք զարնան, զարնանաբեր և այլն, որոնց մեջ գրված է ք ստուգաբանական ուղղագրությունը, մինչդեռ անկասկած է, որ այդ բառերն արտասանվել են զառնան, զառնանաբեր և այլն, ինչպես և այժմ էլ հաճախ արտասանվում են:

Այդ ընդհանրական կանոնից միակ բացառություն է կազմում ք — ըն որոշիչ հոգը (օր. հայրըն, այրըն, քարըն ևն), որը պետք է բացատրել նրանով, որ դրանք հաստատուն, մշտական կապակցություններ չեն կազմում, այլ հանդես են գալիս միայն կոնկրետ խոսքի մեջ, որպես տվյալ խոսքին հատուկ

ոչ կալուն, անցողիկ կապակցություններ Բառի անկախ ձևն, բառ ալում, վճռական դեր է խաղում:

Նույն լծորդությունն ունենք քոյր բառի պանաղան հիմքերում՝ ինչպես հոլովման, այնպես էլ բաղադրությունների մեջ (հմմտ. քոյր-քեռ-, քոյրաքիւ, քեռայր հն): Այս լծորդությունը, սակայն, նախորդ կանոնի հետ ոչ մի կապ չունի և և-ի աղբյուրությամբ պայմանավորված չէ, այլ արդյունք է տարբեր հիմքերի առաջացման պրոցեսում խառնուրդ հնչյունական օրենքների գործադրման հետ¹:

Ունենք նաև երեք բառի արմատական եր- հիմքի եռ ձևը, նույն ը-ն լծորդությամբ, բառ սրում եռ հիմքը պատահում է միայն բաղադրությունների մեջ:

Իրբև մասնակի երեռլթ ունենք ը-ա լծորդությունը արար— հիմքի տպառնիի ձևերում՝ բաղաձայնից առաջ (արարից, բայց՝ արաւցես, արաւցի, արաւցիք հն), լուր և լս(ել) հիմքերում, որոնց զուգորդում է նաև լու հիմքը, որով այս բառի համար ստացվում է ը-ս-0 (զրո) լծորդությունը (լուր, լսեմ, լուայ հն):

129. Ն ձայնորդը ը շրթնայինից առաջ կանոնավոր կերպով վերածվում է շրթնային վ-ի՝ գործիական հոլովում, որով ստացվում է և-վ լծորդությունը, ինչպես՝ արիւն-արեամբ, առն-աամբ, հարսն-հարսամբ և այլն: Ան- նախածանցը, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես կանոնավոր կերպով ենթարկվել է այդ կանոնին, որ երեռում է ամբիծ, ամբարիշտ (ամպարիշտ) բառերից, ինչպես և իրանական փոխառություններից (հմմտ. anbar > ամբար), սակայն գրի մեջ այդ չի արտահայտվել՝ ստուգաբանական ուղղադրության պատճառով, ինչպես և այժմ է:

130. Յ պալթաշփականը կանոնավորապես լծորդում է ս-ի հետ տպառնիի բաղմապանկ հիմքերում՝ բաղաձայնից առաջ:

¹ Քոյր բառի ուղղականն առաջացել է հնիս. *swesor ձևից, որի ը-ն պահպանվել է անփոփոխ, իսկ սեռականը ծաղկել է *swesros նախաձևից, որի մեջ sr կապակցությունն օրինաչափորեն զտրվել է ը. հմմտ. *srn > առու):

ինչպես՝ գործեցից, գրեցից, խօսեցայց, բայց գործեսցես, գործեսցես, գործեսցիք, գրեսցուք, խօսեսցիք և այլն: Նույն հանգամանքներում միավանկ հիմքերի մեջ ց-ն անսխալ է մնում, ինչպես՝ բացցես, կեցցես և այլն: Ըստ այսմ, ընթերց— հիմքի մեջ արմատն է բերց, որովհետև ապաստնիում ունենք ընթերց-ցիս, ընթերց-ջիք և այլն:

131. Ն անգայիւնից առաջ ձ և ց պայթաշփականները սովորաբար ընկնում են, ինչպես՝ դարձ, բարձ(ք), ընթերց-, բաց, լից, խից և այլն, բայց՝ դառնամ, բառնամ, ընթեոնում, բանամ, լնում, խնում և այլն: Ունենք, սակայն, դաղձն և անձն բառերը, ինչպես և հեղձնում, որոնց մեջ ձ-ն չի ընկել: Կարելի է հղբակաջնել, որ ձ-ն ընկնում է միայն բձն կապակցութեան մեջ, իսկ ց-ն բոլոր դեպքերում, երբ որևէ բազմաթիւ և ն-ի միջև է լինում:

132. Բացի վերը հիշվածներից, ունենք բազմաթիւների հետևյալ մասնակի լծորդութունները.

Մ—ք.— ումն, որք, իմն, ո, ով գերանունների հոլովական հիմքերում, ինչպես՝ ուրումն, ուրուք, իրիք, ոյր, որով, բայց ումեմն, ումեք, իմիք, ում, ոմամք:

Յ—շ.— վեց բառի մեջ՝ վեշտաւան ձեռն:

Կ—օ(զրո).— հարկանեմ-հարի հիմքերում:

Զ—թ.— աղաչել-աղաւթ, նանաչել-ծանաւթ բառերում:

Ծ—տ.— արածել-արաւտ, մած-նուլ-մաւտ, մաւտ-չել, (զ)գածել-գաւաի բառերում:

Ծ—ձ.— ձան-նան(աչել) հիմքերում:

Ծ—տ—ս.— ձածանել-աատանել-աասանել բառերում, եթե ճիշտ է, որ նրանք միեւնոյն արմատից են ծագում:

Յ—օ (զրո).— յառնեմ-արի, արիք ձեռնում և յանցանեմ-զանցանեմ բառերում:

Հ—յ.— հինգ-յիսուն բառերում:

Հ—օ (զրո).— հարկանեմ-զարկանեմ բառերում:

Դ—օ (զրո).— ընդ նախդիրի մեջ՝ ածանցումների ժամանակ, կ-ից առաջ, ինչպես՝ ընդ-կեր > ընկեր,

ընդ-կրկել > ընկրկել *և* ալլն, ինչպես *և*՝ ընձեռնել (ընդ-ձեռնել), ընտանի (< ընդ-տան-ի) *և* մի քանի այլ բառերում: Նույն լծորդություն հետևանքով *և* անդալինն էլ Բ-ից տառը ընկնելով՝ դառնում է մ բոս § 129-ի, ինչպես՝ ըմբերանել, ըմբռնել, ըմբռշխնել *և* ալլն:

133. Վերը հիշված բոլոր ընդհանուր հերթագայական լծորդությունները, բացի §§ 128, 129, 130, 131-ում հիշվածներից, գիրքային են: Մասնակի լծորդությունների մեծագուշն մասը պատմական հնչյունափոխությունների առաջացած երևույթներ են. այսպես, օրինակ, ոյ-ե-ո լծորդությունը քոյր բառի հոլովական ձևերի մեջ կարելի է բացատրել միայն պատմա-համեմատական քերականության օգնությամբ. ալլպես են նաև §§ 124, 125, 126, 127-ում հիշված մյուս լծորդությունները, չնչին բացառությամբ (օր. Ը-Պ (զբո) լծորդությունը՝ սպ, զր, շպ, սկ են կապակցությունների սկզբում): Ինչպես վերն առել ենք, սույն աշխատության մեջ մենք քննության տառերիս չենք դարձնում պատմական հնչյունափոխությունները, այլ պատճառով էլ չենք պայմանի այն հարցով, թե ինչ պարագաներում, ինչպիսի պատճառներով *և* որպիսի օրինաչափությունների համաձայն են տեղի ունեցել, թանք, ոյ-ե-ո, կամ ու-ուա լծորդություններն առաջ բերող հնչյունական փոփոխությունները: Մեզ համար կարևորն այստեղ այն է, որ այդ լծորդությունները հանդես են գալիս պատմական գրաբարում, որտեղի ձևերի մեջ: Նրանցից մի քանիսը կենսունակ կարելի է համարել գեղես. ինչպես՝ 1(ու)—ու (= իւ-ևա) լծորդությունը -ուր|ւ.ն *և* -իւ.ն ածանցների մեջ, իսկ մի քանիսը խիստ սահմանափակ, դասական գրաբարի համար էլ արդեն քաղաքացած ձևերում են հանդես գալիս, որպես լեզվի պատմական դարգացման նախորդ շրջանների մնացորդ. ալլպիսիք են, օրինակ՝ ո-ոյ-ու լծորդությունը ով, ոյր, ում գերանյական մեջ, հիշյալ ոյ-ե-ո լծորդությունը քոյր բառի մեջ *և* ալլն: Հենց այդ է պատճառը, որ նրանք դասական գրաբարում որպես օրինաչափությունների հանդես չեն

գալիս և որևէ կանոնի տակ չեն գրվում, մինչդեռ, օրինակ, §§ 114, 115, 116-ում նշվածները որոշակի կանոնների են կոթարկվում:

Վերը մենք ասել ենք նաև, որ համաժամանակյա հնչյունական փոփոխությունները, ըստ իրենց առաջ բերող հանգամանքների, լինում են դիրքային և փոխադրեցական: Քննություն անելով § 114-ից—§ 132-ում թված բոլոր հերթագայական լծորդությունները, տեսնում ենք, որ պրիթե բոլորն էլ դիրքային են: Ծագումնաբանական տեսակետից փոխադրեցական հնչյունափոխություններ են ներկայացնում ր-ն լծորդությունը ն-ից առաջ (§ 128), ց-ն լծորդությունը բալերի ապառնիում, ձ և ց պայթաշփականների անկումը ն-ից առաջ, ց-ը լծորդությունը վեց և վեշտասան բառերի մեջ, ն-ն լծորդությունը ր-ից առաջ, ծ-ն լծորդությունը (ծան(օթ)— փան(աչել) հիմքերում, յ-Ց (զրո) և հ-Ց (զրո) լծորդությունները յանգանեմ-զանցանեմ և հարկանեմ-զարկանեմ բառերում, ինչպես և դ-ի անկումը կ-ից (նաև՝ բ, պ, ձ-ից) առաջ: Դրանցից, սակայն, ր-ն, ն-ն և ց-ն լծորդություններն էլ ընդհանրապես, վերածվել են արդեն դիրքային լծորդությունների, ըստ որում՝ ն-ից առաջ մեկ բառի կազմում ր լինել չի կարող, ր-ից առաջ ն առաջնայինը վերածվում է մ-ի և ալլն, և ալլն:

Այն հանգամանքը, որ վերը՝ §§ 114—132-ում թվարկված լծորդությունների մեծագույն մասը որևէ կանոնի տակ չի առնվում, զգալի կերպով զգալաբանում է զրարարի հոլովման ու խոնարհման ուսուցումը: Հիրավի, ոչ մի կանոն չկա խմբաշու համար, թե, ասենք, անձն բառը երկհիմք է, եռահիմք, թե քառահիմք, կամ քոյր բառը ոչ-ն լծորդությունն ունի, ինչպես քոյր բառը, թե ոչ-ն-ն լծորդությունը, որ միայն իրեն է հատուկ: Սրանից է բխում այն, որ զրարար սովորելու ժամանակ անհրաժեշտ է լինում ամեն մի բառի ոչ միայն հոլովումը, այլև հոլովական հիմքերն առանձին-առանձին սովորել: Բայց այս զգալաբանությունը հատուկ է բոլոր հին հնդեվրոպական լեզուներին և մեծ մասամբ հետև-

վանք է մի կողմից հնդկութեան հախալեղլի ձայնդարձի. մյուս կողմից՝ խոնարհման ու հոլովման հիմքերի բաղմազանութեան:

Գ. ԱԶԱՏ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

134. Ինչպէս ասել ենք, ազատ լծորդութեան ենք կոչում միեւնոյն պայմաններում և միեւնոյն լեզվական միափոքների մեջ հնչուլթների միմյանց փոխարինելը՝ առանց իմաստալին որևէ փոփոխութեան: Որպէս ընդհանուր կանոն, ազատ լծորդութեանները հանդէս են գալիս լեզվի ավելալ փուլում կամ իրրե հին, ավանդական ու նոր սաղմնավորվող երևույթների համագոյակցութեամբ առաջացող զուգահեռ ձևեր, կամ իրրե միաժամանակ գոյութեան տնեցող՝ տարբեր բարբառների ձևեր, և կամ էլ, վերջապէս, նոր գրական լեզվում զուգահեռաբար գործածվող սեփական և հին, մեռած գրական լեզվից մերցրած ձևեր: Այսպէս, մեր ալմայան գրական արտասանութեամբ տնենք մի կողմից թաքավոր, մյուս կողմից՝ թագալիր. առաջինը մեր լեզվի ավանդական ձևն է, երկրորդը՝ նոր ձևը, ըստ որում առաջինն անցել է մեր լեզվին ժողովրդական խոսակցական լեզվից, իսկ երկրորդը՝ գրական ճանապարհով, այդ պատճառով էլ միեւնոյն լազ բառը մեկի մեջ արտասանվում է թաք, մյուսի մեջ՝ լազ: Հենց այն պատճառով, որ ազատ լծորդութեանները ներկայացնում են համագոյակից հին ու նոր ձևեր, կամ՝ բարբառալին տարբերակներ, նրանցից մեկն ու մեկը ժամանակի ընթացքում հաղթանակում, ընդհանրանում է, իսկ մյուսն անախճանաբար դուրս է մղվում ընդհանուր լեզվից: Դրանից էլ իր հերթին բխում է այն, որ լեզվի մեջ այդ զուգահեռները ժամանակավոր բնույթ են կրում և սահմանավանդ գեղքեր են ներկայացնում: Վերջապէս, ազատ լծորդութեանների դերում հանդէս գալ կարող են նաև ազատ հնչուլթալին տարբերակները, որոնք, սակայն, հնչուլթաբանական աւտակետից որևէ արժեք չունեն, այլ ներկայացնում են միեւնոյն հնչուլթի սոսի արտասանական տարատեսակները:

135. Դասական գրարարում որպես ազատ տարբերակներ ազատորեն լծորդում են իրար լ և ղ հնչույթները սահմանափակ դեպքերում, ինչպես՝ ջիլ-ջիղ, շիլ-շիղ, մառախուղ-մառախլ(ապատ), աղի-(ան)ալի և այլն: Ինչպես ասել ենք հնչույթաբանության մեջ, արդ սակավաթիվ դեպքերը իրեն մնացորդ ներկայացնում են դեռևս նախագրարարյան վիճակը, երբ լ-ն և ղ-ն հանդես էին գալիս ենթահնչույթալին հարաբերությամբ:

136. Ոչ ենթահնչույթային հարաբերության մեջ գտնվող հնչույթների ազատ լծորդությունները հետևյալներն են:

1. Մի խումբ բառերում ունենք եւ-իւ երկրարքառների լծորդությունը, ինչպես՝ մեւս-միւս, գեւղ-գիւղ, երկեւղ-երկիւղ բեր-բիւր, առեւծ-առիւծ, ալեւր-ալիւր, իւղ-եւղ, եղջեւր-եղջիւր, աղտեւր (եղտեւր)-աղտիւր (եղտիւր), աղբեւր-աղբիւր, հարեւր-հարիւր և այլն: Երբ ուշադրությամբ քննում ենք եւ երկրարքառի գործածության ոլորտը, տեսնում ենք, որ նա դասական գրարարում արդեն սահմանափակ գործածություն ունի, ըստ որում, արդ սահմանափակության մեջ էլ նա ազատ լծորդության մեջ է այլ հնչույթների հետ: Հիշած բառերի գլխաց ունենք սեւ-սեւաւ, եւրն-եւաւրն, մեւք-մեւաւք (մեօք), ձեւք-ձեւաւք (ձեօք), արդեւք-արդեւաւք, ինչպես և՛ գեւղ-գեւաւղ, որով ստացվում է եւ-եւաւ (>eo) ազատ լծորդությունը: Այս լծորդությունը հեշտությամբ բացատրվում է հետևյալ ձևով. հնագույն շրջանում եղել են ե բնով բառեր, որոնք հոլովվել են ե հոլովմամբ և գործիականում համապատասխանաբար ունեցել ենք եւ վերջավորությունը. դա ապացուցվում է մի կողմից այնուհետև, որովհետև, արդարև, արդեւք հնատիպ բառերով, մյուս կողմից՝ մեւք, ձեւք, ինեւ, քեւ, իւրև գործիականներով, որոնք զեւ գործածական էին դասական գրարարում: Նախքան դասական շրջանը ե հոլովումը վերացել է, և դրան համապատասխան էլ վերացել է եւ վերջավորությամբ գործիականը. հզակի ձևերում եւ կապակցությունն այլևս երկրարքառ չէր, այլ ե + վ բաղաձայն-ձայնորդ, ուստի և՛ արդաւրեւ, այնուհետև, որովհետև, ինեւ, քեւ և այլ բառերը նոր

փոփոխություն չկրեցին ու չդարձան իւ կամ եւա¹։ Մինչդեռ հոգնակիւմ, ուր մեւք, ձեւք, արդեւք ձեւերը տարօրինակ բացատրություն էին կազմում, հեշտություն մեծարկվեցին աւք (քաղաքաւք, աշխարհաւք են) ձեւի ազդեցությամբ և համարանություն մարձան եւաւք (մեւաւք, ձեւաւք, արդեւաւք)։ Այստեղից էլ նույն աւ երկրարբանն անցավ նաեւ եւքն ($<$ եւաւքն), զեւղ ($<$ զեւաւղ) բառերին, որին նպաստեց նաեւ սեւաւ բառը, որ արդեն կար սեւաւ և սեւ ձեւերով։

Ինչ վերաբերում է եւ-իւ լծորդությունը, ապա նա ներկայացնում է նախահայերեն բարբառային զուգահեռների միացորդը, ինչպես մենք ցույց ենք տվել հատկապես այդ խնդրին նվիրված մեր մի ուսումնասիրության մեջ²։

Այստեղ, սակայն, կարևորը դա չէ, այլ լծորդությունը, որպես լեզվի մեջ հանդես եկած սինխրոնիկ երևույթ։ Հնչույթաբանական վերլուծություններից մենք արդեն այն կզրահացություն ենք եկել, որ եւ-ը, որպես երկրարբան (բաղաձայնից տնմիջապես առաջ) կամ իւ կամ եւաւ երկրարբանի հետ հակադրություններ չի կազմում և, հետևաբար, ազատ տարբերակի դեր է կատարում։ Այստեղ հավաքելով այն բոլոր բառերը, որոնց մեջ տնենք եւ-իւ ազատ լծորդությունը, տեսնում ենք, որ դա հանդես է գալիս ը, դ, լ ձայնորդներից, և սուլականից և միայն մի դեպքում՝ ծ ոչալթականից առաջ։ Սա մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ եւ երկրարբանը լծորդում է իւ-ի հետ ը, դ, ը, և հնչույթներից առաջ։ Ահա մեր տնեցած օրինակները.

ալեւր—ալիւր	հեւս—հիւս	երկեւղ—երկիւղ
ադտեւր—ադտիւր	մեւս—միւս	եւղ—իւղ
եդտեւր—եդտիւր	ադրեւք—ադրիւս	զեւղ—զիւղ
ազրեւր—ազրիւր		
բեւր—բիւր		

¹ Իւր ձեւից տնենք նաեւ իւրեամբ և իւրեաւ. վերջինս, տնչուշտ իւրեամբ ձեւի համարանություն է առաջացել։

² «Թարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում», ԳԱՏ, 1958, № 5, էջ 67—80։

եղջեւր—եղջիւր

դեւր—դիւր

թեւր—թիւր

հարեւր—հարիւր

հեւր—հիւր

Այս օրինակների մեջ շատ կարեւոր են մեւս-միւս և աղ-րիք-աղբիւս դասգերը. գիտենք, որ մեւս ստացվել է մի ևս հարադրությունից՝ ի ձայնավորի սղումով, ուրեմն՝ բառի հին ձևն է մեւս, բայց դարձել է միւս գործող կանոնի դորությամբ Աղբեւս ստացվել աղբի բառի հոգնակիից. մի կողմից ունենք աղբեւք առանց աղբիւք ձևի, իսկ մյուս կողմից՝ հոգնակի հալցականի որպես կզակի ուղղական տառնաժ աղբեւս-աղբիւս ձևերը. քանի որ ք-ից առաջ դողահեռը չունենք, իսկ ա-ից առաջ ունենք, ապա նշված կանոնը իրական է:

Այդ կանոնը, սակայն, չի կարելի հասկանալ նաև հակադարձ կերպով. ուր որ ք-ից, դ-ից և ա-ից առաջ ունենք եւ, կա նաև իւ երկրարբառով ձևը, բայց դա չի նշանակում նաև, թե ուր որ ունենք իւ ալդ բաղաձայներից առաջ, պետք է ունենանք նաև եւ-ով դողահեռը: Իբրև մեր ասածի ապացույց կարող էինք հիշել իւր, հիւղ, շիւղ, ծիւր բառերը. որոնք չունեն եւր, հեւղ շեւղ, ծեւր ձևերը:

Վերջապես այդ բոլորից առանձին է մնում առեւծ-առիւծ բառը, որի համար որեւէ կանոն չենք կարողանում գտնել, որովհետև ունենք հիւծ-իւժ բառը, որ ծ-ից առաջ ունի իւ և չունի եւ-ով դողահեռը: Այս պեպքում չի օգնում նաև ստուգարանական այն տվյալը, որ հնագույնը կամ նախաձևին առավել մերձավորը եւ-ով ձևն է, որովհետև մյուսներից շատերի մեջ էլ այդպես է (համտ. աղբեւր, եղջեւր, ալեւր բառերի ստուգարանությունը):

Չի կարելի նաև կանոնն ընդհանրացնել և ասել, թե առհասարակ ուր որ կա եւ երկրարբառը, ունենք դրա իւ-ով դողահեռը, որովհետև ուրիշ պարագաներում ունենք նաև (արդև ք-արդեւաք, մեւք-մեւաք, եւթն-եւաւթն և այլն):

2. Ա-ե ազատ լծորդություն ունենք արագ-երագ, աղ-ախիւր-եղախիւր, աղին-եղին և ալլ բառերում, ինչպես և Արաքս-Երասխ հատակ անվան մէջ: Այս լծորդությունը նույն-պես նախահայերեն բարբառների գոգահետ ձևերն է ներկա-լացնում:

3. Ի-ե ազատ լծորդություն ունենք լիզել (լիզուլ) — լեզել (լեզուլ), հին(ել) — հեն(ուլ) բառերում:

4. Ի եա լծորդությունը հանդես է գալիս անձներական ժվականների (երկոքին-երկոքեան, հնգեքին-հնգեքեան, տա-սանեքին-տասանեքեան են) և ամենեքին-ամենեքեան, բոլո-լեքին-բոլորոքեան սրոշյալ դերանունների մէջ:

5. Ե-Յ (զրո) ազատ լծորդություն ունենք մի խումբ բա-ռերի հոլովական հիմքերում (մասնափորագիս սեռականում), ինչպես՝ ասեղն, սեռ. ասեղան-ասղան, թիթեղն, սեռ. թիթե-ղան-թիթղան, մծեղն, սեռ. մծեղան-մծղան, սխեռն, սեռ. սխեռան-սխստան և ալլն նկատելի է, որ բոլորի մէջ էլ դ և ո ձայնորդներից տուաջ է:

6. Նա-ե լծորդություն ունենք ղեակ-ղեկ, ասեամ-ատեմ, սեա-սեւ բառերում, որոնց կանդրադառնաք պատմական տառմաստիւթյան մասնակի:

7. Նայ-է լծորդությունն են ներկայացնում քուեայ-քուէ բառը և -նայ = է ածականակերտ մասնիկը (օր. ոսկեայ-ոսկէ, փղոսկրեայ-փղոսկրէ են):

8. Հ-Յ (զրո) լծորդությունն ունենք մի շարք բառերի սկզբում, ինչպես՝ համբառնամ-ամբառնամ, համբարել-ամ-բարել, հազանիմ-ազանիմ, հագուցանեմ-ագուցանեմ և ալլն: Թուրքն էլ, ինչպես տեսնում ենք, ա ձայնափորից տուաջ են:

9. Չ-ղղ ազատ լծորդությունն ունենք ձի-ղղի բառում:

10. Չ-ըջ ազատ լծորդությունն են ներկայացնում չուառ-ըջուառ:

11. Գ-ը ազատ լծորդությունն ունենք ոլագ-ոլոք, չո-գայ-չոքայ և ալլ բառերում, թայց դա հայտնապես հետին երևույթ է: Առաջինում հինն է ոլոք, երկրորդում՝ չոքել:

Իհարկին, որանցով չեն սահմանափակվում ազատ լծող-
 դություն ներկայացնող մասնակի դեպքերը, բայց մենք ավե-
 լուրդ ենք համարում բոլորը բերել: Բերվածների մի մասն
 էլ, արդեն, հիշել ենք միայն որոշ նկատառումով: Բանն այն
 է, որ զրանց մի մասը ամենայն հավանականությունով հետին
 դարերում դոյացած գրչապատկան տարբերակներ են՝ բար-
 րառների ազդեցությամբ (ինչպես, օրինակ, զ-ք լծորդու-
 թյունը), և այդ պատճառով էլ դասական գրաբարի համար
 հատկանշական չեն: Ազատ լծորդություններից մի քանիսը
 ներկայացնում են լեզվի մեջ եղած երևույթների և սաղմու-
 վորվող փոփոխությունների զուգահեռ գրասիրումը, կամ ար-
 դեն մահացած երևույթների մնացորդների ու ընդհանրացած
 նոր ձևերի գոյակցությունը: Դրանց տվելի մանրամասն
 քննությունը, բնականաբար, պատկանում է համեմատական
 ու պատմական ուսումնասիրությունը: Բերված լծորդություն-
 ների գոյության այս պատճառարանությունն ինքնին բա-
 ցատրում է այն փաստը, որ նրանք մասնավոր, սահմանա-
 փակ ընդգրկում ունեցող երևույթներ են: Այն դեպքում, երբ
 ասենք, ի-Օ (զրո) կամ ռյ-ռ. հերթագայական լծորդություն-
 ները գործում են իբրև ընդհանուր օրինաչափություններ,
 ազատ լծորդություններն ընդգրկում են սահմանափակ թվով
 բառեր, ներկայացնելով կամ մահացող երևույթների մասնակի
 շարունակությունը, կամ սկզբնավորվող երևույթների առաջին
 գրասիրումները: Պատմական ուսումնասիրությունն է, որ պետք
 է պարզի դրանցից յուրաքանչյուրի հետագա վիճակը, և այս-
 տեղ այդ խնդրին չենք անդրադառնա:

ՄՆԱՐՈՊՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲՆԵՐ ԵՎ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Ա. ԱՅԲՈՒԲՆԵՐ

137. Իրադարձություններ են լինում ժողովուրդների կյանքում, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունենում նրանց ողջ պատմություն, նրանց բուն իսկ գոյություն համար: Այդպիսի մի մեծ ու ճակատագրական իրադարձություններից մեկին է զբերի գլուար հալ ժողովրդի պատմության մեջ: Բաժանված երկու իրար հետ մրցող պետությունների միջև, եկեղեցու կողմից ենթարկված աստրական ազդեցությունը, ծանր ժամանակներ էր ապրում հալ ժողովուրդը: Եվ, ահա, այդ ծանր պահին գտնվեց մի լուսամիտ մարդ՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, որ իր ժողովրդի կյանքում ստեղծված անհրաժեշտություն թելադրանքով, եկեղեցու և արքունիքի՝ նույն անհրաժեշտությունը պայմանավորված օժանդակությունն ստանալով, աշխարհագրական բաժանումը դրականություն, ուսման ու դպրություն, ողջ հոգեկան ու մտավոր կյանքի միասնություն մոխհատուցելուն ձեռնարկեց և ստեղծեց հալական դիրք: Համաժողովրդական նշանակություն ունեցող մի մեծագործություն էր դա, և պատահական չէ, որ ամբողջ ժողովրդի, նախորարություն ու հոգեորականություն միահամուռ ցնծությունը բնդունվեց Մեսրոպի գլուար: Գարերի ավերիչ շունչը չկարողացավ եղծել Մեսրոպի ստեղծած դիրք: Իրար հաջորդող աշխարհացունց արհավիրքները՝ նվաճումները, կոտորածը, սովը, գերությունը, գաղթն ու համաճարակները չկարողացան մարել Մեսրոպի վտռած լուսավոր ջահը, նվաճողների զորքերն ու ասիականատերերի բոլոր լուծություններն անգոր գտնվեցին երեսունվեց տառերի ամե-

նահաղթ զորութեան առջև: Ծաղկեց հայ դպրութեանը, հայի ոգորող միաքը կերտեց արվեստի ու գիտութեան իր անմահ կոթողները, ուսումնաստենչ ու լուսաբաղձ ոգին միշտ վառ պահեց լուսավթութեան ջահը և մնալլ գարերի արշան ու սպանդի միջով մեր օրերին հասցրեց հայ հանճարի գանձերը: Կախարդակա՞ն նշաններ, այն, ինչ որ չէր կարողանում անել մեր ժողովուրդն իր ֆիզիկական զորութեամբ, կարողացաւ անել մտքի հզոր ուժով: Օտար լոնակալների զորքերն ավերեցին երկիրը, դուրս արին հայերին հայրենի հողից, մասնավորեց հայ ժողովուրդն ու ցրվեց՝ դադթականութեան ուղին բռնելով, բայց հայ դպրութեանը կապեց բոլոր հայերին իրար հետ, անխախտ պահեց հայ ժողովրդի հոգեկան կերտվածքի միասնութեանը: Այսպիսի մեծ զորութեան ունեւր մեսրոպյան զիրը, որ սերունդների առջև քննութեան բռնելով, մեր օրերին հասավ առանց էական փոփոխութեանների: Ինչպե՞ս է մտածել, որ Մեսրոպի հորինած այբուբենն այնքան կատարւայ էր և այնքան ճշտորեն էր արտացոլում հայերենի հնչյունական համակարգը, որ լեզվի մեջ տեղի ունեցած հետագա հսկայական փոփոխութեաններն անգամ անհրաժեշտութեան չհարուցեցին լարջ փոփոխութեանների ենթարկել նաեւ այբուբենը: Ծիշտ է, ժամանակի ընթացքում այբուբենը համարվեց երկու նոր տառով (օ, ֆ)՝ լեզվի մեջ առաջացած նոր հնչյուններն արտահայտելու համար, բայց դա չփոխեց մեսրոպյան այբուբենի հորինվածութեանն ու սխտեամը: Քըննենք, ուրեմն, այդ այբուբենի առանձնահատկութեանները, տեսենք, թե որոնք են նրա առավելութեաններն իր ժամանակի այբուբենների համեմատութեամբ, և փորձենք գտնել այն հիմնական սկզբունքները, որոնց վրա հենվել է մեսրոպյան ուղղագրութեանը:

138. Որեւէ այբուբենի ստեղծման համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է որոշել դրութեան ուղղութեանը, որ ինքնին պայմանավորում է նաեւ այբուբենի մի քանի տրիշ առանձնահատկութեաններ: Ինչպե՞ս գիտենք, ըստ դրութեան ուղղութեան այբուբենները լինում են աջընթաց (ձախից դեպի աջ

գրութիւն), ձախընթաց (աջից գեպի ձախ գրութիւն) և վայրընթաց (վերից գեպի ներքև գրութիւն)¹: Մեարտպին ծանոթ և նրա օգտագործած երեք հիմնական ալբուրեններից երկուսը՝ պահլավերենն ու ասորերենը ձախընթաց գրութիւն ունեին, իսկ մեկը՝ հունարենը, աջընթաց: Մեարտպին ընտրից աջակողմյան գրութիւնը, որ ինչպէս հայտնի է գրի ընդհանուր պատմութիւնից ու տեւութիւնից, առավել հարմարն է և ներկայացնում է զրի վարդապետան ամենաբարձր աստիճանը: Ոմանք Մեարտպի այս ընտրութիւնն ուղում են բացատրել այն բանով միայն, որ նա առավել չափով հակված էր գեպի հունական քաղաքակրթութիւնը, բայց դա միակողմանի բացատրութիւն է: Առանց հունական օրիննոտացիայի նշանակութիւնը թխտելու, մենք գտնում ենք, այնուամենայնիւ, որ այդ ընտրութիւն մեջ Մեարտպի համար որոշիչ գեր է խաղաղեկ մի այլ հանգամանք՝ գրի սխտեմը:

Հայտնի է, որ ալբուրենի մի մասն ունի գրութիւն այսպէս կոչված կցողական սխտեմ, իսկ մյուս մասը՝ անջատական: Մեարտպի օգտագործած երեք հիմնական ալբուրեններից երկուսը՝ ասորերենն ու պահլավերենն ունեին կցողական, իսկ հունարենը՝ անջատական սխտեմ: Կցողական գրի անհարմարութիւնն այն է, որ լուրաքանչյուր տառ, կամ գոնե տառերի մեծագույն մասը, ունի չորս ձև՝ ամեն մեկը մի գիրքի համար (տառնձին, բառակցքում, բառամիջում, բառավերջում), օրինակ, արարերենը, որ նույնպէս կցողական սխտեմն է ներկայացնում, տառերի մեծագույն մասի համար ունի չորսական և նույնիսկ հինգական ձև. ալսպէս՝ լ-ի համար ունի՝ 1 տառնձին գրութիւն, 2 հաջորդ տառին կցվելու, 3 նախորդ և հաջորդ տառերին կցվելու, 4 նախորդ տառին կցվելու համար և, վերջապէս ալիֆ տառի հետ միացած էլ՝ 5, ալպէս և՛ շատ ուրիշ տառեր: Մեարտպը, որ շատ լավ կարողացել էր գնահատել իրեն ծանոթ ալբուրենների տառ-

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Է. Սեաւյան, Հայոց գրերը, էջ 170 -- 177:

մկուլթլուններն ու թերուլթլունները, անշուշտ չէր կարող անուշադրութիւն մատնել այս հանդամանքը: Բայց տվյալ գեպքում անշատական ու կցողական սխառնմաները դուգագիպում էին նաև դրութիւն ուղղութիւնը: Պահլավերենն ու ասորերենը, որ ունեին ձախընթաց գրութիւն, ներկայացնում էին կցողական սխառնմը, իսկ հունարենը, որ աջընթաց գրութիւն ուներ, անշատական սխառնմն էր ներկայացնում: Մեսրոպի համար, ուրեմն, գրութիւն ուղղութիւնն ու սխառնմ սերտորեն կապված էին իրար հետ, և մեկի ընտրութեամբ պայմանավորված էր նաև մյուսը: Այս էր ահա, գլխավոր պատճառը աջընթաց ուղղութիւնն ընտրելու, որով լուծում էր նաև գրութիւն սխառնմի հարցը: Մեսրոպյան այբուբենի երկու առավելություններն են, այսպիսով, աջընթաց և անշատական գրությունը:

139. Այդ երկու տառակալութիւնների հետ սերտորեն կապվում էր նաև երրորդը, ըստ որում այստեղ էլ նա ակնհայտորեն տեսնում էր հունական գրի գերադանցութիւնը: Ասորական ու պահլավական գրի մեջ ձայնավորները իրիկ կանոն չէին գրվում, իսկ հունարենում գրվում էին: Մեսրոպն անշուշտ փորձից զիտել, թե ինչ գծավարութիւնների, իսկ հաճախ էլ՝ թուրքիմացութիւնների տեղիք է տալիս ձայնագիրները չգրելը, և ինքն էլ տառեր հորինեց նաև ձայնավորների համար: Դրանով նա ունեցավ մի ալբուբեն, որն ընդգրկում էր հայերենի բոլոր հնչյուններն անխափր, թե՛ բաղաձայնները, թե՛ ձայնավորները, և չկա հին հայերենի սրեկ հնչյուն (ալթմյան լեզվաբանական տերմինով՝ հնչույթ), որ իր գրալին նշանը չունենա մեսրոպյան ալբուբենում:

140. Այս երեք կետերում, ինչպես տեսնում ենք, Մեսրոպը բավազուն ընտրութիւնն է կատարել օգտագործած ալբուբենների սկզբունքների մեջ և հետեւել հունարենին. որ ալդ երեք տեսակետներից գերադանցում էր մյուսներին: Այստեղ կար տառակ կատարյալ օրինակը, որին նա կարող էր հետեւել, թեև դարձյալ խորապես գնահատելով իր ձեռքի տակ եղած ալբուբենների սկզբունքները: Բայց մեսրոպյան ալբու-

րենն տնի նաե աշնայիսի տառվելութուններ, որոնցից զարկ էին իր օգտագործած ալբտրենները: Այդ տառվելութունները կարելի է ամփոփել հետևյալ երեք կետերում:

1. Մեսրոպին ծանոթ ալբտրենները աշն թերութունն տնեին, որ հաճախ միեկնալի տառը տարբեր պաշմաններում տարբեր էլ հնչյուններ էր արտահայտում. ինչպես և՛ միեկնալի հնչյունը երբեմն տարբեր տառերով էր արտահայտվում: Այս թերութունից զերծ չէին նախնական հառարենն ու լատիններենը: Վերջինս, որ իր զարաշրջանի ամենակատարյալ ալբտրենը կարելի է համարել, Մեսրոպի ժամանակ այդ տեսակետից խոցելի էր արդեն. օրինակ, Շ տառը առաջնային շարքի ձախավորներից առաջ կարգացվում էր ց, իսկ ետին շարքի ձախավորներից առաջ և բոլոր մյուս զիրքերում՝ կ, ֆ հնչյունի համար օգտագործվում էր Վ տառը՝ լատինական բառերում և ընդ կապակցութունը՝ հունական փոխառութունների մեջ: Մեսրոպը, ընտրելով մեկ հնչյունին մեկ տառ և մեկ տառին՝ մեկ հնչյուն սկզբունքը, խոստովեց այդ թերութունից և ստեղծեց մի ալբտրեն, որ լիովին արտացոլում էր հին հայերենի բոլոր հնչյունները մեկական տառով: Միաժամանակ, նա խոստովեց նաե տառակապակցութուններից, իրեն սկզբունք ընդունելով ամեն մի հնչյունի համար մեկ տառանիշ հորինելը: Այս տեսակետից միակ բացառութունն է կազմում ու-ն, որ բացկացած է երկու տառանիշից (Ո, Ի), բայց այդ էլ, անշուշտ, ո՛չ պատահական բացառութուն կարելի է համարել, ո՛չ էլ հառարենի կալը հետեղութուն: Հառարենում ու հնչյունն տներ երկտառ նշան (ոս), ըստ որում հունական իպսիլիտն տառը (ս) առանձին կարգացվում էր ու (առաջնային շարքի ու). այդ տառին համապատասխանում է մեսրոպյան ալբտրենի Ի-ն: Մեր հին ձևապրերի տվյալներից գիտենք, արդեն, որ այդ Ի-ն հաճախ փոխարինում է իւ երկարբառին: Միանգամայն հավանական է, որ որոշ խոսվածքներում իւ երկարբառն արտատանվել է իրեն ու, հառարեն իպսիլիտնի նման, ինչպես ունենք արդի բարբառներից շատերում (հոմա, ձոնն, սոնն, արոնն ևն): Հնչյունախոսութան մեջ էլ

շեշտիկ ենք, որ դասական գրարարի ու ձայնավորն էլ կարող էր առաջնալին արտասանութլուն լռենալ: Այս դուգադիպութլունը հոնարենի հետ ստիպել է Մեսրոպին վերցնել ու հնչլունի համար հունական երկնիշ գրութլունը:

2. Հին ալլութրեններից շատերը, ալլ թվում և հոնարենը, լռենին զանազան կարգի նշաններ, որոնք զործածվում էին տառերի ճիշտ արտասանութլունը ցույց տալու համար: Դրանք տառերի տակ գրվող կետեր էին, տառերի վրա գրվող հռանկլունաձև նշաններ, շեշտի զանազան տեսակներ և այլն. որոնք երբևմն տառին նոր հնչում էին տալիս կամ նուրիսկ ինքնին տառնձին հնչլունի նշանի դեր կատարում. ալլպիսին էր, օրինակ, հոնարենի spiritus asper-ը. Մեսրոպն իբրև սկզբունք ընդունեց չունենալ ալլպիսի նշաններ, և իր հորինած զրի մեջ ոչ մի ալլպիսի նշան չենք գտնում: Իսկ սա նշանակում է, թե մեսրոպյան ալլութրենը ինքնին արդեն լիովին արտահայտում էր հայերենի բոլոր արտասանական տառնձնահատկութլուններն առանց լրացուցիչ նշանների:

3. Լեզվի պատմութլունից գիտենք, որ գրերի ստեղծման ժամանակ Հայաստանի բոլոր գավառներում բազարձակապես միատեսակ հայերենով չէին խոսում: Դա վերաբերում է առավելագույն հնչլունների: Պետք է ենթադրել, որ զանազան գավառների խոսվածքներում կալին արտասանական ինչ-ինչ տարբերութլուններ: Մեսրոպյան ալլութրենը, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրութլունները, արտահայտում է հինգերորդ դարի ո՛չ թե խոսվածքներից որևէ մեկի, այլ ընդհանուր հայերենի հնչլունական համակարգը: Իր կյանքում, մինչև գրերի գլուտը. Մեսրոպը եղել էր Հայաստանի մի շարք գավառներում, նա ծնվել էր Տարսնի Հացեկաց գյուղում, կրթութլուն տալիս, հայադեպեհի կնիթագրութլամբ՝ Անտիոքում, աշխատել Վաղարշապատում, որպես առեկապալի, ապա՝ զինվորական, իսկ հետո էլ, հրաժարվելով աշխարհիկ ծառայութլունից, հոգևոր կոչում ընդունել և վերջապես, քարոզչական գործունեութլան ձեռնարկել Գողթն գավառում: Այս բոլորը նրան հնարավորութլուն են տվել լավ ծանոթանալու

տարբեր զավառների հայերենին և լրիվ պատկերացում կազմելու հնչյունական այն համակարգի մասին, որ բնականորեն հայերենն ունի: Հենց սրանով է բացատրվում այն փոփոխությունները, որ մեծապես ալլոֆոններն արտահայտում է ոչ թե հնչյունական տարբերակներ, այլ նրանց բնականությունը՝ հնչյուններից, իսկ սա նշանակում է, թե ալլոֆոնները, ժամանակակից տեղումնով առած, հնչյունական ալլոֆոններն է:

141. Այս ամենն, ահա, այն հատկանիշներն են, որոնք բնորոշում են մեծապես գրի կատարելությունը, և բոլորովին էլ պատահական չէ, որ մեծապես ալլոֆոններն իրավամբ իր դարաշրջանի ամենակատարյալն են համարում: Հիրավի, իր ժամանակի ալլոֆոններից և ոչ մեկն էլ չունի այն բոլոր առավելությունները, որոնք թվեցինք: Բայց դա զեռ բոլորը չէ: Դրանք, իհարկե, ցույց են տալիս, որ Մեծապես ձևափոխ է եղել իր զործին հայերենի խորհման տառանքաբանությունը և իրեն ծանոթ ալլոֆոնների բազմակիցմանի քննությունից հետո: Դա նրան հնարավորություն է տվել ոչ միայն լիակատար պատկերացում կազմելու հայերենի հնչյունական համակարգի բոլոր առանձնահատկությունների մասին ու դրանք լիովին հաշվի առնելու ալլոֆոնների ստեղծման ժամանակ, այլև գտնելու իրեն ծանոթ ալլոֆոններից յուրաքանչյուրի առավելություններն ու թերությունները և խոստովելու ալլոֆոններից: Կա, սակայն, մի բան, որ Մեծապես ամբողջ զործունեություն հիմքն է կազմում, դա այն գլխավոր սկզբունքն է, որով նա առաջնորդվել է հայ գրերն ստեղծելու գործում, այն լուրջաբանական նպատակը, որին ձգտել է: Յախ, այդ բանի վրա հայագիտություն մեջ քիչ են ուշադրություն դարձրել: Իրոք, ինչ նպատակ է ունեցել Մեծապես: Արդյոք հայերենի համար գիր ստեղծել լը միայն: Ո՛չ: Մեծապես իր առջև նպատակ էր դրել ստեղծել հայկական գիր և առաջնորդվել է մեկ գլխավոր սկզբունքով՝ հորինել ինքնատիպ, միայն հայերենին հատուկ գրեր: Պարզաբանենք մեր միաքը ծանոթ օրինակներով: Ժամանակակից եվրոպական լեզուները, գրեթե բոլորն էլ, օգտագործում են

լատինական այբուբենը: Այդ լեզուներից յուրաքանչյուրն ունի, իհարկի, իր հնչյունական համակարգը, որ զգալիորեն տարբերվում է հին լատիներենի հնչյունական համակարգից: Եվ չնայած դրան, նրանց համար օգտագործվում է լատիներենի համար ստեղծված այբուբենն առանց փոփոխությունների: Նույնիսկ այն հնչյունների համար, որոնք լատիներենում չեն եղել, ոչ թե նոր տառեր են հորինվել, այլ լատիներենի դանադան տառերի կապակցություններն են օգտագործվում: Այսպես, օրինակ, ֆրանսերենն ունի շ հնչյունը, որ լատիներենում չկար, և այդ հնչյունի համար օգտագործվում է լատինական *c* և *h* տառերի կապակցությունը (*ch*). գերմաներենը նույն առաւկապակցությունն օգտագործում է իս հնչյունի համար, իսկ շ հնչյունն արտահայտում է երեք տառերի կապակցությամբ (*sch*) և այլն: Մեկ մոտ էլ, Սովետական Միության մեջ, 20-ական թվականներին բաղմամբով լեզուների համար այբուբեններ ստեղծեցին. ալթայ էլ, այն ժամանակ, վերցրին լատինական այբուբենը և դանադան նշանների ու տառակապակցությունների օգնությամբ լրացրին այն՝ այդ լեզուների հնչյունները լրիվ արտահայտելու համար: Հետագայում, նույն սկզբունքով այդ բոլոր այբուբենները փոխարինվեցին ռուսական այբուբենով: Բոլոր հիշված գեպքերում, որե՞նի, ուղղակի վերցված է կամ լատինական, կամ ռուսական այբուբենը և հարմարեցված այդ լեզուներին: Ժամանակակից ֆրանսերենն ունի իր այբուբենն, իհարկի, բայց դա ոչ թե ֆրանսիական այբուբենն է, այլ լատինական: Այդպես էլ՝ գերմաներենի, անգլերենի, իսպաներենի և շատ արիշ լեզուների այբուբենները: Մեսրոպյան էլ, ձևոճարկելով հայերենի համար գիր ստեղծելու գործին, կարող էր, անշուշտ, վերցնել իրեն ժամով այբուբեններից մեկը, օրինակ՝ հունարենը և հարմարեցնել հայերենին որոշ առաւկապակցություններ ու նշաններ ավելացնելով: Բայց նա աջակա չի վարվել, նա ստեղծել է հայկական այբուբեն, մի այբուբեն, որ խորապես տարբեր է իր ժամանակի (և հետագայի) բոլոր այբուբեններից և միանգամայն ինքնատիպ: Հայանի է, որ Մեսրոպը հորինել է նաև

մրացական ու ազդանական գրերը: Այս գրերի առաջնատիրութեանն էլ ցաւց է տալիս, որ թեև Մեարտալը գրանց համար զլիաւորտակա հիմք է ընդունել իր հորինած հաշերեն տառերը, բայց այնպէս է փոփոխել գրանք և այնպէս լիովին ընդգրկել ալբ. լեզուների հնչյունական համակարգը, առանց լրացուցիչ նշանների, որ գրանք էլ բաւարարին ինքնատիպ ալբարեններին գարձել: Տեսնենք, որքան, թե որոնք են այն հատկանիշները, որ հայկական գրերին ալբ. ինքնատիպութեանն են տալիս: Վերը հիշած առանձնահատկութեանները, որոնք հայկական գրի առավելութեանների ու, հետեւաբար, կատարելութեան մասին են վկայում, չեն կարող, իհարկե, գիտվել որպէս ինքնատիպութեան հատկանիշներ, բայց որում նրանցից լարաքանչրորը այս կամ այն լեզվին էլ հատուկ էր: Այսպէս, օրինակ, աջընթաց գրութեան տնեին նաև համարակներ, լատինարենը և ալբ. լեզուներ, ձայնավորների տնեին համարակներն ու լատինարենը և ալբ.: Հայկական գրի ինքնատիպութեան տեսակից կարևորը տառերի ձևն ու ալբարենի մեջ նրանց գոտավորութեան կարգն են, և աշտեղ էլ հենց, Մեարտալը գրեցի ուրիշ է իր հանձարը: Հայտնի է, որ հայկական գրերն ստեղծելու համար Մեարտալն օգտագործել է հիմնականում հունական, ասորական և իրանական (հատկապէս պահլավական) ալբարենները. բայց գրանք նրան ծառայել են որպէս ելակետ կամ նախատիպար: Նիւտոն տնեհաւում գրանք և վերցնելով գրանցից զանազան տառեր, նա այնպէս է փոխել ալբ. տառերը, որ հնագրական (պալեոգրաֆիկ) բազմաթիւ հետազոտութեաններն անգամ գեղեւ վերջնականապէս չեն կարողացել որոշել մի շարք տառերի նախատիպարները: Նույնիսկ մեր ալբարենի առաջին տառը (Ա) ալբ. քան ինքնօրինակ է, որ թեև շատերը կապում են հունարեն ալֆաբի հետ, գարձալ իրավացի կասկածներ է հարուցում ալբ. կարծիքի մասին: Իսկ սա նշանակում է, թե մեարտալան գրի ինքնատիպութեանը բնորոշվում է տառերի այն լարահատուկ ձևերով, որոնցով նրանք միանգամայն հեռանում են իրենց նախատիպարներից:

142. Տառերի ձևափոխութեանների մեջ էլ Մեարտալը շատ

որոշակի սկզբունք է տնեցել: Իր ընտրած նախատիպարները Մեսրոպը կարող էր փափոխել առանց որևէ սխառմի, իսկ նիխառն կերպով: Այսպես, օրինակ, ենթադրենք, թե մենք տղոմ ենք մեր Ա. և Ս տառերը ձևափոխելով նոր տառեր հորինել. մենք կարող ենք, ասենք թե, Ա-ի ձախ սլունը կարճացնել, իսկ Ս-ի՝ աջ սլունը, կամ Ա-ի մեկ սլունը կարճացնել, իսկ Ս-ն պտտեցնել տողի վրա (≡) և ալլն, բալլ կարող ենք նաև երկուսն էլ միատեսակ կերպով ձևափոխել. օրինակ՝ երկուսի էլ աջ սլունը կարճացնել կամ երկուսն էլ պտտեցնել տողի վրա միևնույն ուղղությամբ և ալլն: Առաջին դեպքում մեր ձևափոխությունները ոչ մի սկզբունքի վրա հիմնված չեն լինի և ոչ մի սխառն չեն ներկայացնի, իսկ երկրորդ դեպքում կունենան և՛ սկզբունք, և՛ միասնական սխառնում. այն է՝ միատեսակ տառերը միատեսակ էլ ձևափոխությունների ենթարկել: Հաջիական ալբուրների տառնափոխությունը ջալլ է տալիս, որ Մեսրոպն էլ իր ունեցած նախատիպարները ձևափոխությունների է ենթարկել որոշակի սկզբունքով, և դրա շնորհիվ էլ միատեսակ տառերը մի որոշ սխառն են ներկայացնում՝ թե՛ իրենց ձևափոխություններով և թե՛ դրանց արդյունքով, այսինքն՝ իրենց ստացած ձևով: Ուսումնասիրելով մեսրոպյան տառերը, մենք կարողացանք պարզել հայերեն գրերի ձևավորման կամ, որ նույնն է, նախատիպարների ձևափոխությունների հետևյալ սկզբունքները. ա) բացել է նախատիպարների շրջանակները (օր. Ա, Ս), բ) կտրակներ (շրջանակներ) պահել է այն դեպքում միայն, եթե դրանց ավելացրել է թեևր վերեից, ներքեից կամ միջից (օր. Մ, Ջ, Գ), գ) ուղղահայաց դժերը միացրել է կոր դժիկով և չի դիմել ուղիղ դժիկի օգնությունը, դ) տառերի հիմնական դժերին վերեից, ներքեից կամ միջից կցված աջակողմյան թեկիներն անխոր վերջավորել է վեպից ցած հակված ելունով, իսկ ձախակողմյան թեկիները՝ սուր կամ բութ ծայրով (օր. է, Լ, Մ, Ճ, Ջ), ե) ոչ մի տառի ձևում հառնկյունի չի պահպանել, մի բան, որ հատուկ էր հունական տառերին. զ) բոլոր սլանագծերը ուղիղ են, առանց կորություն

կամ թիքության (օր. Ս, Ի, Ռ): Այս սկզբունքների գործադրությունը ցույց տալու համար իրրև օրինակ առնենք մեությունն ալրուրենի մի քանի տառեր. Բ տառի նախատիպն է հունարենն Յ. առաջին սկզբունքի համաձայն բացված են շրջանակները Բ և չորրորդ սկզբունքի համաձայն ցածի մասը փոխարինել է միջին թևով: Թ տառը կադմել է հունարեն Թ-ից. առաջին սկզբունքով բացել է շրջանակը (Ձ), երրորդ սկզբունքով՝ միջին ուղիղ գիծը կորացրել (Ձ), երկրորդ սկզբունքով՝ շրջանակին թևիկ տվելացրել (Թ) և չորրորդ սկզբունքի համաձայն՝ դեպի վալը հակված ելունով ավարտել (Թ): Այսպես է վարվել նաև բոլոր մյուս դեպքերում, որով և ստացվել է ձևափոխությունների ու ստացված տառաձևերի սխեմատիկությունը, իսկ սա հավիական այբուրենի այն կարեւորագույն լուրահատկություններից մեկն է, որ ինքնատիպ ընտրված է տվել նրան: Պետք է նշել, որ նույնպիսի սխեմատիկություն նկատելի է նաև վրացական ու տղվանական գրերի մեջ:

143. Այժմ, ելնելով մեր նշած սկզբունքներից, փորձենք որոշել, թե մեությունն ալրուրենի ո՞ր տառը ո՞ր ալրուրենի (հունական, ասորական ևն) համապատասխան տառից է ձևափոխվել: Այսպիսի մի մանրակրկիտ աշխատանք կատարել է մեծավաստակ հայտնի Զ. Աճառյանը իր «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ. քննության առնելով հայերեն տառերի նախատիպարների մեծին արտահայտված բոլոր կարծիքները, նա իր կզրակացությունն է հաշտնում ամեն մի տառի ծագման մասին: Իր քննություններից ելնելով, Զ. Աճառյանը գտնում է, որ 16 տառ (Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Թ, Ի, Ս, Մ, Ո, Պ, Ր, Ի, Փ, Ք) վերջված են հունարենից, 9 տառ (Ժ, Լ, Յ, Ծ, Ծ, Զ, Ը, Թ, Տ)՝ իրանականից, մեկը (Վ)՝ ասորականից, երկուսը՝ (Ը, Յ)՝ իր հորինած հայերեն տառերից, մնացյալ տառերի խնդրում անորոշ դիրք է բռնում, հնարավոր համարելով կապել և՛ հունական, և՛ ասորական, կամ և՛ հու-

1 Զ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 198—271.

հախան, և՛ իրանական հախատախարհների հետ: Պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանը իր «Հայկական պալեոգրաֆիա» իսկ աշխատահատե՝ «Հայ գրի և գրչության պատմություն» աշխատությունների¹ մեջ այն կարծիքն է հայտնում, թե «Իսկիև Ասորին հունական այբուբեններից փերցրել է հետևյալ 24 տառերը. ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, թ, ի, լ, կ, մ, ռ, ն, չ, ո, պ, ռ, ս, փ, ա, ռ, փ, ք»², իսկ Մեսրոպը, փերցնելով այդ պատարասի տառերը, ավելացրել է 12 տառ հունարենում չեղած հնչյունների համար (բ, ժ, խ, ծ, հ, ձ, դ, ճ, չ, ջ, ս, ց): Համեմատելով այս երկու հեղինակների տախտակները, մենք գալիս ենք հետևյալ եզրակացություն. օգտագործելով մի շարք այբուբեններ, Մեսրոպը, աշխատանքանիվ, առավելությունը տվել է հունարենին, բայց և այնպես միշտ էլ նկատի է տնկցել հաս մյուս այբուբենները և համադրելով համապատասխան տառերը, ստեղծել մի նոր տառածե, որ թեև առավել կամ նվազ չափով նման է այս կամ այն այբուբենի համապատասխան տառին, բայց ուղղակիորեն չի նույնանում նրա հետ: Այս տեսանկյունով քննություն անելով հիշյալ երկու կարծիքները, մենք գտնում ենք, որ առավելագույն հունական հախատախարհների հետ են կապված հետևյալ 15 տառերը. Բ, Գ, Ե, Զ, Է, Թ, Ի, Մ, Ո, Պ, Ս, Բ, Լ, Փ, Ք: Այս տառերից շատերն էլ, սակայն, միաժամանակ տնկն հաս ինչ-ինչ նմանություններ պահպանական, ասորական կամ սասանյան այբուբենների հետ. օրինակ, Ս տառը նույնքան մոտ է հունական չ-ին (փոխված գիրքով), որքան և պահլավական ա-ին, բայց և երկուսից էլ հավասարապես տարբեր է. ըստ որում երկու սլոնագծերն էլ ուղիղ են դարձել, և փերացվել է պահլավերենի ձախտկողմյան թեկիլը: Քանի որ այդ 15 տառերի հարցում Հ. Ահաուլանը և Ա. Գ. Արրահամյանն էլ միմյանց հա-

¹ Պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, Երևան, 1948, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959:

² Պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 61:

մտածալն են, ապա դրանց վրա կանգ չենք տանի և կիսուենք մնացել 21 տառերի մասին:

144. Ա. տառը Աճառյանը կապում է հունական ալֆաբի և պահլավական համապատասխան տառի հետ և ճիշտ է վարվում, որովհետև հալոսաբաբական նման է երկուսին և հալոսաբաբական էլ տարրեր:

Գ-ն ըստ Աճառյանի կազմված է հունական դելտալից, ըստ Աբրահամյանի՝ հալերեն գ-ից. երկրորդն ավելի հալոսանական է:

Ը-ն Մեարտալը կազմել է իր հորինած Է տառից, միջի թևը բարձրացնելով: Այս կետում համաձայն են երկու հեղինակներն էլ:

Ժ-ն, ինչպես ցույց ենք տվել մենք, կազմել է Թ-ից, ձախ կեսը կտրելով, ալոպես է ընդունում նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը:

Լ-ն Հ. Աճառյանը հիշյալ գրքի մեջ կապում է հալերեն Լ-ի կամ ստատնյան Լ-ի հետ, սակայն 1944 թ. մեզ հաղտնեց, որ Մեարտալը դա կազմել է իր հորինած Ի-ից՝ միջի թևը պած տանելով¹:

Ս-ն ըստ Աճառյանի կազմված է դարձյալ Ի-ից, ալոպես և՛ ըստ Աբրահամյանի:

Ծ-ն ըստ Աճառյանի՝ ասորական Յ-ից, ըստ Ա. Գ. Աբրահամյանի՝ հալերեն Շ-ից: Ավելի հավանական է առաջինը, որից հեշտությամբ կտրելի է ստանալ մեարտալան ծ տառը՝ պածի մասը շրջանակ սարքելով և աջից թևիկ ավելացնելով. հալերեն Շ-ից կազմված լինելու դեպքում պետք է ալոպոփենի մեջ էլ նրանից հետ լինեի համաձայն Մեարտալի կիրառած սկզբունքի (տե՛ս ասորե):

Կ-ն Հ. Աճառյանի կարծիքով տատանվում է հունարեն Կ. ասորերեն Կ (գործածված 350/1400 թթ. մեր թվ.) և սա-

¹ Նույն գրույցի մեջ հայտնեց, որ իր կարծիքով Ս-ն էլ կազմել է Ի-ից, վ-ն՝ ա-ից, Խ-ն ա-ից, ուստի և այս տառերի մասին նրա այդ կարծիքն ենք հիշում

սանյան Կ տառերի միջև. Գարդհատուղենը, Մենեխշանը, Սարգսյանը, ինչպես և Ա. Գ. Արրահամյանը կապում են միայն հունականի հետ, իսկ Մարկիարտը հունականի հետ հիշում է նաև տտրականը: Երևելով վերը հայտնած մեր դրույթից, ընդունելի ենք համարում Աճառյանի և Մարկիարտի կարծիքը. Մեսրոպը նկատի է տեսել հիշված երեք տառերն էլ և կաղմել է միջին մի ձև:

Զ-ն ըստ Աճառյանի՝ պահլավականից, ըստ Ա. Գ. Արրահամյանի՝ կաղմված է հայերեն Կ-ից, որի հետ, սակայն, ոչ մի նմանություն չունի: Ընդունելի է առաջինը:

Ձ-ն ըստ Աճառյանի՝ կաղմված է հայկական Օ-ից տտրական Յ-ի մի ալլ ձևափոխությամբ, ըստ Ա. Գ. Արրահամյանի՝ հայկական Ձ-ից: Երկուսն էլ տարակուսելի են, թեև Աճառյանի քաջատրությունը ավելի հավանական է թվում:

Ղ-ն ըստ Աճառյանի՝ հունական լ-ից, որի հին ձևը շատ նման է մերին. Ա. Գ. Արրահամյանը կապում է հայկական Լ-ի հետ, որ ընդունելի է:

Ռ-ն Աճառյանը կապում է պահլավական (նաև սասանյան չրշանի) Ր-ին, Ա. Գ. Արրահամյանը՝ հունարեն դելտային. թեև վերջինիս հետ հայերեն Ր-ն նմանություն ունի, բայց հնչման ոչ մի ընդհանրություն չկա. ալլուերների մեջ գրաված տեղն էլ բացառում է այդ:

Յ-ն Աճառյանի կարծիքով ստացվել է երկու իրար վրա դրված պահլավական յ-ից: Ա. Գ. Արրահամյանը հանում է հունական օ-ից, ընդունելի է առաջինը:

Ն-ն ըստ Աճառյանի՝ տատանվում է հունական Ն-ի և սասանյան Ն-ի միջև, ըստ Ա. Գ. Արրահամյանի հունական Ն-ն է: Ընդունելի է առաջինը:

Շ-ն Աճառյանը կապում է պահլավական շ-ի հետ, Ա. Գ. Արրահամյանը, ինչպես և Գարդհատուղենը, Մենեխշանը և Մալխասյանը՝ հունարեն շ-ի հետ¹. յուրաքանչյուրին նման է որոշ չափով միայն:

Բոլոր ղեպքերում այդ հեղինակների կարծիքները բերում ենք ըստ Հ. Աճառյանի հիշյալ աշխատության:

Զ-ն ըստ Աճառյանի՝ հայկական Զ-ից, ըստ Ա. Արրա-
համյանի՝ հայկական Ո-ից, հայկական Ո-ից ուղղակի կերպով
ալֆ ձևը դժվար է հանել, թեև Զ-ին որոշ չափով նման է,
բայց ալրտրենի մեջ նրանից հետո չէ: Պետք է կապել հայ-
կական Ո-ի հետ՝ ընդհանուր նախաափադարով, այն է՝ հունա-
կան Օ. ձախ կողմից շրջանակը բացվել է և առկից թեք գիծ
է քաշվել (Զ)¹:

Ջ-ն ըստ Աճառյանի և Մյուլլերի՝ Ավեստայի Ջ տառից,
որին որոշ չափով նման է մեր Ջ-ն, ըստ Արրահամյանի
հունական κορρα-ից (90-ի նշանագիրը), որին բոլորովին
նման չէ:

Ռ-ն ըստ Աճառյանի՝ սատանյան Ղ տառից, որ արտա-
հայտում էր երկու հնչյուն (ր, վ). Տաղավարյանը և Մարկ-
վարտը, ինչպես և Ա. Արրահամյանը՝ կադմյած են համա-
րում երկու ր-երի միացումից: Ընդունելի է երկրորդը:

Վ-ն ըստ Աճառյանի հայկական Մ-ից՝ աջակողմյան ստու-
րին թեև հավելումով, ըստ Արրահամյանի՝ հունական Վ. ըն-
դունելի է առաջինը, որ ապացուցվում է նաև ալրտրենի մեջ
գրաված տեղով:

Յ-ն ըստ Աճառյանի՝ հայերեն Յ-ից, ըստ Արրահամյանի՝
հունական sampi-ից (900-ի նշանագիրը), որին նման չէ.
Կուպր և Հարությունյանը կապում են կթովպական Զ-ի, իսկ
Սարգսյանը, Տաղավարյանը և Մարկվարտը՝ ասորական Յ-ի
հետ, որոնք երկուսն էլ արտասանվել են Օ: Ավելի հավանա-
կան է Մեսրոպի ինքնուրույն կերպով հորինած տառը հա-
մարել:

Այս խիստ համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ
Մեսրոպն, իրոք, իր օգտագործած ալբուբենները գիտել է
որպես ելակետ, և իր ալրտրենի տառերը հորինել է վերը

¹ Ա. Ա. Արրահամյանը «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրերի ստեղծման
սկզբունքներն ու հանդամոնքները» («Սովետական մանկավարժ»,
1962, № 5, էջ 37), հավանում Զ-ն գիտելով իբրև Ծ-ի շրջվածք, վեր-
ջինիս նախաափադարն է համարում հունարեն սիգմայի մի տեսակը:

թվարկած սկզբունքներով: Այդ տեսակետից առավել կարևոր են այն տառերը, որոնց համապատասխանները չկալին հունարենում. Մեսրոպյն, իբրև կանոն, զբաղվեց ձևել է իր հորինած հայերեն տառերից. այդ ձևով հորինված տառերն են. դ, լ, ժ, լ, խ, չ, ու, վ:

145. Հետաքրքիր հարց է այն, թե ինչ սկզբունքով և գասափորել Մեսրոպյր այն տառերը, որոնք չկալին հունարենում, բայց որոնք, մյուս տառերի գասափորութունը համապատասխանում է հունարենին: Ցեղականություն կարելի է առաջարկել այդ տառերի գասափորության չորս կարգ. ա) բոլոր այն տառերը, որոնք չկալին հունականում, միասին գասափորել այբուբենի սկզբում, պատահական, քմահաճ հաջորդակցությամբ. սա, իհարկե, բացառվում էր Մեսրոպին ժանդթ այբուբենների ստեղծած ավանդությամբ, բայց որում զբաղվել են սկսվում էին առ. բ) նույն ձևով, այբուբենի վերջում. այսպես են գասափորվել, օրինակ, վրացական այբուբենի այն տառերը, որոնք չկան հունարենում. բացառությամբ են կազմում միայն երեք տառ, որոնք գասափորված են այբուբենի մեջ, բայց զբաղվել, ինչպես ցույց են տվել մասնագետները, բանում են հունարենի չափազանցված տառերի տեղը. գ) նույն ձևով՝ այբուբենի մեջ, որևէ տեղում. դ) այբուբենի ներսում՝ իրարից հեռու, խառնիխառն կերպով, այսպիսի տառերի միջև: Իրանցից ո՞րն է ընտրել Մեսրոպյր: Առաջին հայացքից թվում է, թե ընտրել է չորրորդը, որովհետև հունարենում չկաղած տառերը, ինչպես որ պահում ենք մեր այբուբենի մեջ, որևէ կարգի ենթարկված չեն: Սակայն իրականում բոլորովին էլ այդպես չէ: Մեսրոպյն այդ տառերի գասափորութունը հիշյալ չորս եղանակներից ոչ մեկի համաձայն էլ չի կատարել. նա գասափորել է այդ տառերը մի բոլորովին այլ եղանակով: Մեր դոկտորական դիսերտացիայի մեջ, 1944 թվականին, անդրադառնալով այդ հարցին, զրել ենք. «Հունարենում, պահվածքներում կամ ասորերենում չեղած տառերը Մեսրոպյր հորինել է մյուս տառերի ձևափոխությամբ և զետեղել է մեր այբուբենի այն տառերից հետո,

որոնց նամանությամբ հորինել է ալբ չեղլալ տառերը¹: Կերբ մենք տեսանք, որ իր հորինած տառերից Մեսրոպն ստեղծել է դ, ք, ժ, խ, խ, չ, ո, վ տառերը. գրանցից լուրաքանչլուրը մեր ալբաբենի մեջ իր նախատիպարից հետո է գրված, ալբապես՝ գ, դ, խ, ք, ժ, ի, լ, խ, ո, չ, ա, վ, ուն բռնել է հունարենի ք-ի տեղը Պեսք է հնթադրել, թե Մեսրոպը նկատի է ունեցել, որ հունարենի բառասկզբի ք-ն հալերենում դառնում է փ: Հալիական ք-ն գրել է ա-ից հետո, հնախելով ալբ երկու տառերի նամանության վրա, ըստ որում թեև ք-ն ձևել է հունական ք-ից, բայց հալերեն ալբաբենի մեջ էլ նա ոչ ալ ինչ է, եթե ոչ իր հորինած Տ-ն՝ ձախ թեք կտրած: Ծ-ն գրել է Ս-ից առաջ, որովհետև նրանից հետո զետեղել է Չ-ն: Սկսովառով, ինչպես տեսնում ենք, թե՛ հունարենում և մշտա ալբաբեններում չեղած տառերը կազմելու, և թե՛ նրանց պատասխանության խնդրին էլ Մեսրոպը շատ տրամաբանական մոտեցում է ունեցել և ալբապիս լուրորինակ միջոցի է գիմել, որ է՛լ ալիլի ցալաուն է դարձնում իր ալբաբենի տառերի ինքնատիպութունը: Եթե որան ալիլացնենք մեր տառաձևերի սխառնամանության և ալբաբենի մասին վերբառվածները, ապա պարզ կլինի, թե ինչու մեսրոպյան ալբաբենն ամենայն իրավամբ կատարելագույն ալբաբեններից մեկն է համարվում. հենց ալբ կատարելության շնորհիվ է, որ նա մեկ և կես հաղարամյակի ընթացքում էական փոփոխությունների չի ենթարկվել և գրանց կարիքը չունի էլ:

146. Ստեղծով Մեսրոպի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի մասին հալ գիրն ստեղծելու գործում, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել մի խնդրի վրա: Իր «Հալկական պալեոգրաֆիա» աշխատության մեջ խոսելով Մեսրոպի կատարած աշխատանքի մասին, պրոֆ. Ս. Գ. Արրահամյանը գրում է. «Հին հունարեն և հին հալերեն տառերի համեմատությանից, ալբապիսով, տեսնում ենք, որ հալիական տառերը

¹ Հմմտ. է. Բ. Ալալյան, Հալ լեզվաբանությունը պատմություն, Կ. 1, Երևան, 1958, էջ 68:

ձեւած են հունարենի հիման վրա: Այդ կատարվել է, ըստ մատենադիրների տեղեկութւան, Դանիելի կողմից: ...Ձեւած տառերի որոշ փոփոխութւանով ստեղծվել են այն տառերը. որոնց հնչյունները հատուկ են հայերեն լեզվին: Այդ աշխատանքը, ինչպես երևում է, կատարել է Մաշտոցը¹: Զգալով, որ հայկական գրերի ստեղծման այսպիսի մեկնաբանութւանը գրեթե ոչնչի է հավասարեցնում Մեսրոպի կատարած գործը. նա անմիջապես ավելացնում է. «Հարց է տառաջանում. գրերի ստեղծման նման մեկնաբանութւան տալու դեպքում չի նվաստանում արդյոք Մաշտոցի դերը հալ ժողովրդի պատմութւան մեջ: — Ոչ: Մաշտոցի մեծութւանը կայացել է ոչ թե նրանում, որ նա տառեր է ձեւել կամ հնչյուններ է ստեղծել: Այդ տեխնիկական գործ է: Մաշտոցի մեծությունը կայանում է նրանում, որ նա ստեղծեց սեփական, հայագիր այբուբեն և կարողացավ հակադրվել պարսկական, հունական և ասորական ազդեցությանը, որոնք 5-րդ դարում սկսել էին սպառնալ հայկական կուլտուրային»²: Հետագայում էլ. իր «Հալ գրի և գրչութւան պատմութւան» գրքում նա սլաշտպանում է այդ կարծիքը, փորձելով հիմնավորել զանազան փաստարկներով, և իրեն հզրակացութւան գրում է. «1. Միանգամայն ճիշտ է թորեհացու տեղեկութւանը, որ հայկական տառերի հիմքը Դանիել Ասորու տառերն են հանդիսացել, որոնք ստեղծված են եղել «ըստ ձեռք օրինակին հունականին»... 2. Դանիել Ասորին հունականից վերցրել է հետևյալ 24 տառերը. «ա, բ, գ, դ, ե, թ, ի, լ, կ, մ, յ, ն, շ, ո, պ, ը, ս, վ, տ, շ, փ, ք»: ... 3. Դանիելը հայկական տառերը հունական կաղապարով ձեւելու որոշակի սկզբունք է ունեցել՝ տառերը չվերցնել նույնութւամբ, այլ փոփոխութւան կատարել, տեղ-տեղ կտրել է, բաց է արել տառերի կլոր մասերը, տեղ-տեղ ելուններ է ավելացրել, մի քանի տառ շուռ է տվել և այլ փոփոխութւաններ կատարել: Բայց նա աշխատել

¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, էջ 35—36:

² Անդ, էջ 36 (ընդգծումները մերն են.—Ա. Ս.):

է հարադատութեամբ պահպանել հունական տառերի հնչյունական արժեքը: Դանիել Ասորու ալս ալբուրենը չէր համապատասխանում հայկական լեզվի հնչյունական առանձնահատկութիւններին. պակասում էին այն տառերը, որոնք բնորոշ էին հայոց լեզվին և որոնք չկային հունարեն ալբուրենում. գրանք հանդիմանում էին. *բ, ժ, խ, ժ, հ, ձ, դ, ճ, չ, ջ, ս, ց*... Մաշտոցը, ինչպէս երևում է, ալբուրենը կազմելիս ինքնուրուշ մտեցում է ունեցել, նա վերցրել է Դանիելի ձևալուծութիւն և հաշաղրած պատրաստի տառերը և նրանց հիման վրա ձեւել և լրացրել հայկական ալբուրենը՝ Գ-ից՝ Դ-ն, Թ-ից՝ Ժ-ն, Կ-ից՝ Խ-ն, Զ-ից՝ Զ-ն, Ռ-ից՝ Զ-ն և այլն: Ըստ որում, նոր ստեղծած տառը նա իր ալբուրենում, մեծ մասամբ, գրել է կադապրոված տառի կողքին: ...Մաշտոցի ինքնուրուշ կազմած այս 36 տառանիշ այբուրենը հանձնարարվում է Հռոմանոս անունով մի գեղապրի՝ Մաշտոցի հսկողութեամբ վերջնական ձևավորման համար¹: Ստացվում է այնպէս, որ Դանիել Ասորին արդեն ստեղծել էր 24 հայկական տառ, և Մհարտըր միայն ավելացրեց այն 12 տառերը, որոնք չկային հունարենում, ըստ որում, գրանք ստեղծման մեջ էլ նա հետեւեց Դանիելին՝ նրա «հաշաղրած պատրաստի տառերը» ձևավորելով: Եթե նկատի ունենանք, որ Դանիելին վերագրվող 24 տառերը հորինված են հենց այն վեց սկզբունքներով, որ թվեցինք վերը, և որ ալբ սկզբունքներով են կազմված նաև Մհարտըրի վերադրվող տառերը, ապա դա նշանակում է, թե տառաձեւերի հորինվածութեան սկզբունքներն էլ Մհարտըր վերցրել է Դանիելյան ալբուրենից և գրանցել տառաշնորդվելով հորինել 12 տառ՝ կատարելով, իրոք որ, մի աւելանիկական գործ: Ի՞նչ խղճուկ գեր Մհարտըր համար: Պրոֆ. Արրահամյանը, գրութեւնը մեղմելու համար, գրում է. թե Մհարտըր ստեղծեց «հաշաղիր ալբուրեն». բայց ի՞նչ տակ է «հաշաղիր ալբուրենը»: Եթե Դանիելը հաշաղրել էր

¹ Ա. Դ. Արտեմանյան, հայ գրի և զբոսնութեան պատմութիւն, ԼՂ 61-62 (ընդգծումները մերն են—Է. Ա.):

24 տառերը, ապա նա արդեն ստեղծել էր «հայագիր ալբուբեն», բայց թերի, և Մեսրոպը միայն լրացրել է ալբ: Այլ կերպ ասած, մեր ալբուբենը Դանիելյան ալբուբենն է, լրացված Մեսրոպի կողմից: Այս քանից հետո միանգամայն տաքսիրնակ են հնչում պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանի այն խոսքերը, թե «Մաշտոցի ինքնուրույն կազմած այս 36 տառանի ալբուբենը» հանձնվեց Հոսիանոսին. ի՞նչ ինքնուրույն կազմած 36 տառերի մասին կարող է խոսք լինել, երբ 24-ը արդեն «հայացրած պատրաստի տառեր» էին: Բայց դա միակ հոկատաթյունը չէ. էջ 59-ում նա գրում է, թե Դ-ն կազմվել է հայկական Լ-ից, իսկ 62-րդ էջում հաճում է Ջ-ից (!?). էջ 59-ում Խ-ն կապում է Խ տառի, իսկ էջ 62-ում՝ Կ-ի (!?). հետ: Նա գրում է, թե Դանիելյան ալբուբենում կալին այն տառերը, որ հունական ալբուբենն ունեն, և 24 տառերի մեջ հիշում է մեր յ, շ, և Վ տառերը, որոնք չկալին հունական ալբուբենում: Սրանք փաստեր են, որոնք քանդում են քսանչորս հայացրած տառերի ամբողջ պատմությունը: Վերջապես, մենք վերը, հենվելով հայագետների ուսումնասիրությունների վրա, ասացինք, որ մեսրոպյան գրերի համար միայն հունական ալբուբենը չի հիմք ծառայել, և ցույց տվեցինք, որ շատ տառեր հորինված են համադրաբար: Սա մեսրոպյան գրերի հորինվածության կարևորագույն սկզբունքներից մեկն է, որի կողքով նա լուծված է անցնում: Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի կարծիքը զուրկ է գիտական հիմքից և ընդունելի չէ: Մեսրոպը հայ գրերի ստեղծման համար չի օգտվել Դանիելյան ալբուբենից, եթե երբևիցե այդպիսին եղել է, այլ ինքնուրույն կերպով հորինել է իր գրերը մի շարք ալբուբենների օգտագործմամբ, առաջնորդվելով վերը հիշված սկզբունքներով:

Բ. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

147. Մեսրոպյան ալբուբենի ու գրերի հորինվածությունը ծանոթանալուց հետո, այժմ անցնենք այն հարցին, թե ինչ-
430—23

պիտի սկզբաւորներն զրա է կառուցել Մեարտայն իր ողորդ-
 լութիւնը: Վերը առաջինք արդեն, որ մեարտայն ալրու-
 րենի առափկութիւններէց մեկը յարաքանչոր հնչուին մի
 տառ, յարաքանչոր տառին մի հնչուին սկզբունքն է: Աս
 մեարտայն ողորդութիւն հիմքերի հիմքն է. իրիւ ընդհա-
 նոր կանոն մեարտայն զրի մեջ տմեն մի հնչուին արտա-
 ճառարում էր մեկ տառով՝ բոլոր դեպքերում. յարաքանչոր
 տառ ունի միայն մեկ արտասանութիւն: Այլ կերպ առած,
 մեարտայն գրութիւնը հնչուանալին, ալթման տերմինով՝
 ձեռնութիւն (ֆոնոլոգիական) գրութիւն էր: Աս մի ալրալիսի
 սկզբունք է, որ կարծես թէ սպասում է տմեն ինչ և ոչինչ
 ողորդական կանոնների մասին տակիք չի փութ: Բայց
 իրականում ողորդէ չէ. զրան զուգընթաց կան մասնակի կա-
 նոններ, որոնք յայտարարէ կերպով ճշգրտում են ալր կամ ալր
 տառի գործածութիւնն պայմանները: Հինգերորդ գործի մատե-
 նագրութիւն լեզվի տվյալների հիման վրա կարելի է սահ-
 մանել հետևյալ ողորդական կանոնները: Բացառաւորների
 գրութիւնը յայտարարական հնչույթովին է, և ոչ մի դեպ-
 քում ալր ընդհանուր սկզբունքը չի խախտում: Գրութիւն
 ալր երկվութիւնը, որ նկատում է մի շարք բառերում, հատ-
 կապէս պայթականների վերաբերյալ, պայմանավորված է
 բարբառովին արտասանութիւնը (ձայնեղների խլացում՝ զու-
 գորդված շնչեղացման հետ կամ առանց զրան): Զայնալոր-
 ների և ձայնորդների ողորդութիւնն մեջ հետևողականութիւն
 կիրառվում են մի քանի կանոններ: Ինչպես գիտենք, հին
 հայերենը չէր գանազանում ձայնավորներն ըստ քանակի, թիկ
 'իտնիսիտսի քերականութիւն թարգմանութիւնն մեջ հայերենի
 ձայնավորներն էլ բաժանվում են երեք կարգի (երկաճ, սուղ, երկամանակ), և մեկնիչները զանազան ձևերով բա-
 ցատրում են դա, բայց եղակաւոր հաճաքեն է: Ավելի կարե-
 վոր է մի ալր փոստ. ձայնավորները, գործածութիւնն համա-
 ձայն, բաժանվում են 2 կարգի՝ առաջադիւր և ստորադաւ. մեկ-
 նիչներն էլ բացատրում են ալր՝ արդեն նկատի ունենալով
 հայերենը: 'իտնիսիտսի քերականութիւնն մեջ գրված է. «Եւ.

բառի) մեջ. ալփաիտով, ստացվում էին՝ ա-ի > այ, ո-ի > ոյ, ե-ի > եյ > ե. թուրացող երկրաբառները, որոնց մեջ ի-ն վանկարար չէր և գրվում էր յ-ով, եւս ուժգնացող երկրաբառն ու եւայ եռարարաւոր, որոնց մեջ վանկարարից տառք ի ոչ վանկարարը գրվում էր ե-ով, և իւ, ու ի երկրաբառները, որոնց մեջ ի-ն վանկարար էր: Կարելի է հարց տալ, թե ինչո՞ւ Մեսրոպը մեկ հնչյունի համար այդ երեք տառերն է գործածում: Պատասխանը շատ պարզ է. հին հայերենի ի հնչույթը երեք ենթահնչույթ էր՝ ներկայացնում՝ ձայնավոր, ձայնորդ-երկրաբառի բաղադրիչ և բաղաձայն Մեսրոպյան ալրուերենում ի տառը միայն ձայնավորն է ներկայացնում, իսկ մյուս երկուսի համար կա յ տառը. բայց սա էլ ուժգնացող երկրաբառի մեջ (եւս) փոխարինված է ե-ով: Այստեղ էլ Մեսրոպը շատ տրամաբանական մոտեցում է տեսել. նա չի գրել յ, որովհետեւ ձայնավորներից տառք դա ներկայացնում էր բաղաձայն ձայնորդ Յ-ն (օր. յաղագւ, աղայի, աղայաք են). չի գրել Ի, որովհետեւ սա էլ կարգացվում էր իրրե վանկարար (օր. միակ, միուրիւն, ըիոց են): Մնում էր, ուրեմն, որի է ալլ միջոցի գիմել, և նա վերցրեց ե-ն, որովհետեւ ձայնավորներից տառք նա երրեք չի հանդիպում: Նույն ձևով է փարվել Մեսրոպը նաև ու-ի նկատմամբ: Այս հնչույթը նույնպես ներկայացնում է երեք ենթահնչույթ, այն է՝ ձայնավոր, երկրաբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ և բաղաձայն. իրրե բաղաձայն մեսրոպյան ալրուերենում ներկայացված է երկու տառով՝ Վ և Վ: Առաջինը գործածվում է միայն բառասկզբում և ու-ից հետո, երկրորդը՝ բառամիջում, երկու ձայնավորների միջև և բառավերջում՝ ձայնավորից հետո (աւագ, քաւ), որպես վանկարար ներկայացված է ու-ով (աոււն, գու են). իրրե երկրաբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ ներկայացված է ու և Վ տառերով, առաջինը ուժգնացող (ոււա, ու ի են), երկրորդը՝ թուրացող երկրաբառների համար (աւ, եւ, իւ): Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, Մեսրոպը որոշակի սկզբունք է տեսել. տարօրինակ շեղում է ներկայացնում միայն ի վերջավորվող բառերի հոլովման մեջ երևան եկող Վ տառը: Իր

սկզբունքից ելնելով, Մեարտայն աշխուրհ էլ պետք է գրեր ու (որդուոյ, քազուհուոյ, և ոչ թե՛ որդւոյ, քազուհւոյ): Ուրիշ գեպքերում նա հենց աշխուրհ էլ վարվել է. աշխուրհ՝ տնենք պատիւ, բայց պատուական, անիւ, բայց՝ անուոյ և այլն, ինչո՞ւ, արեմն, աշխուրհ էլ նախ կանոնը չի կիրառել: Այդ բանը կարելի է բացատրել երկու ձևով. ա) կարելի է ենթադրել, թե Մեարտայի ժամանակ որդւոյ և նման ձևերում արտասանվել է ընդհանուրը (որդւոյ) և այդ պատճառով էլ նա ընդհանուր կանոնի համաձայն (ձայնավորների միջև՝ յ) գրել է յ: Այս բացատրությունը հավանական չէ. դիտենք, որ հինգերորդ, վեցերորդ դարերում որդւոյ և նման հոլովական ձևերի մեջ յ-ն հաճախ ընկնում է. եթե ընդհանուր հենարանը լիներ, ապա անկասկած աղքատ վաղ տեղի չպիտի տեսնար: Այդ կարգի բաները տարբերվում էին պատիւ, անիւ և նման բաներից նշանով. որ ողջակաշուն՝ յ շտենին. Մեարտայը աշխուրհ վերջինների պատուական, անուոյ և այլ ձևերում տեսնում էր ողջականի յ-ն, իսկ որդի, այգի և նման բաների ողջականում դա չկար. սրանից Մեարտայը եղբայրացնում էր, թե աշխուրհ բաների հոլովականների մեջ ունի ամբողջապես վերջավորություն է, յ-ն էլ, հետևաբար, վերջավորություն է պատկանում. այս պատճառով էլ նա աշխուրհ գեպքում գրեց յ, որպեսզի տարբերի տառջիններից, որոնց մեջ յ > ու-ն վերջավորությունը չէր պատկանում: գ) Վերջապես, կարելի էր կարծել նաև, թե Մեարտայն աղ ձևերում հա գրել է ու (որդուոյ, մաքուոյ ևն), բայց հետապնդում արտասանության պատճառով փոխվել է: Այս էլ գովար է ընդունել, որովհետև նույնպիսի հնչում տեսնող պատուոյ, անուոյ և նման ձևերում աղ փոփոխությունը չի հանգեցրել հին ողջագրության խառն փոխվելուն:

Մասնավոր ողջագրական կանոն է այն, որ յ և յ ձայնորդներից հետո միշտ գրվել է ղ և ոչ մի գեպքում՝ լ (գայղ, այղ, շիւղ) ևն). հետագայում աշխուրհ կանոնը խախտվել է հնչյունափոխական երևույթների համապատասխան:

148. Կարևոր հարց է մեարտայան աչբութենի և և և տառերի ուղղագրությանը, ինչպես գիտենք, ավանդական ուղղագրության համաձայն հետևյալ կանոններն են ընդունված: Բառակերպում և կարող են ունենալ միայն միավանկ բառերը (եջ, եր, եզ ևն), ըստ որում ածանցման կամ բարդության ժամանակ նա դառնում էր ի (եջ-իջանել): և կարող է լինել թե՛ միավանկ, և թե՛ բաղմավանկ բառերի սկզբում, բարդության և ածանցման դեպքում նա անփոփոխ է մնում, բառամիջում և կարող է լինել կամ միավանկ բառերի մեջ, կամ էլ բաղմավանկ բառերի միայն վերջին վանկում (զէտ, պարտէզ): Բանի որ գրերի ստեղծման ժամանակ և և և տառերի արտատառությանը սրտշաղիտներն տարբեր էր, սակայն ուղ կանոնները հիմնած էին արտատառության վրա և որևէ դժվարության չէին առաջացնում գրության մեջ: Բաղմավանկ բառերի վերջում և ձայնավորներից առաջ լինում է և (գրեաք, բազե ևն): Հին ձևագրերի մեջ այս կանոնը խախտված է, հատկապես ձայնավորներից առաջ, բայի անցյալ անկատարում, ունենք և: Հենվելով դրա վրա, Մեյլենայն կործինքն է հայտնում¹, թե բայի անկատարի հնագույն ձևում հղել է և (ևի, եիք, գրեաք ևն), մենք գտնում ենք, որ դա ճիշտ չէ: Մեր հին ձևագրերում, իրոք, ունենք և և և տառերի գործածության շփոթում, Ազաթանգեղոսի կրկնադրում, օրինակ, ունենք մի կողմից եիք, հարցանելն, զիտեաք և այլն (և փի. ե), իսկ մյուս կողմից էլ՝ կեցե, մեկակուլ, մեկամարտիկ և այլն (և փի. ե), նույնիսկ Ուխտատուրի 783 թվականի արձանագրության մեջ ունենք բե (փի. բե) և խե (փի. խե): Այս բոլորը ցույց են տալիս մի բան, Տ-ը գալիս և դեռ նրանից էլ առաջ և և և տառերի արտասանությանը նույնացել էր, այդ պատճառով էլ առաջացել էր այդ շփոթը, ինչ վերաբերում է մեարտայան այդ տառերի ուղղագրությանը, տալա դա հիմնված էր մեր հիշած կանոնների վրա և, այս դեպքում, այդ ավանդական գրությանը ճշտորեն արտացոլում է մեարտայան ուղղագրությանը: Իբրև

¹ A. Meillet, Esquisse, p. 126.

տապացույց կարելի է բերել հետևյալ փաստարկները. հին հայերենում բազմամական բառերը կարող էին վերջավորվել կամ բաղաձայնով, կամ ձայնորդով կամ ի, ու ձայնավորներով. սա նշանակում է, թե ե-ով էլ չէին կարող վերջավորվել, արդ պատճառով էլ բառավերջում աճենք է. (= եյ): Երկու ձայնավորների հանդիպման ժամանակ կամ նրանց մեջ ավելանում էր յ՝ հորանջից խուսափելու համար կամ էլ նախորդ ձայնավորը վերածվում էր ոչ փոփոխարարի (առու-առուակ, որդի-որդեակ). միավանկ բառերի վերջահանդ ի-ն պահպանվում էր, բայց նրանից հետո յ չէր գրվում. քանի որ ե-ից հետո յ լսվում էր, որովհետև գործևաբ է նման ձևերում եա-ն երկարորու չէր, սպա ձայնավորից տուաջ պետք է գրվեր է. (< եյ): Վերջապես ա՛ն փաստը, որ եի, եիյ ձևերում ալժմ արտասանում ենք է. և ոչ թե յե, նույնպես հաստատում է, որ ալժանդ գրվել է է:

149. Առանձին քննություն է կնխակա վ և լ տառերի խնդիրը: Այն հանգամանքը, որ վ-ն գրվել է բառասկզբում, իսկ լ-ն՝ բոլոր մյուս դիրքերում, բայց ոչ բառասկզբում, պատճառ է դարձել կարծելու, թե, առհնք, վալել բառի սկզբի վ-ն և բառ քառի վերջի լ-ն տարբեր հնչյուններ են կոչել: Այս հարցը մենք շոշափել ենք արդեն հնչույթաբանական ու հնչյունախոսական վերլուծությունների ժամանակ և այն կզրա-կացաթյան ենք հանդել, որ թեև բառասկզբի վ-ն թերևս որոշ չափով շրթնատառնալին արտասանություն է տնեցել, բայց և այնպես առանմալին շփումը գեական շատ թույլ է կոչել, ուստի և բառասկզբի ու բառամիջի (ձայնավորների միջև) կամ բառավերջի բաղաձայն լ-ի միջև որակական զգալի տարբերություն չի եղել: Այս կզրակացությունից կոնելով, մենք վ-ն և լ-ն որպես բաղաձայն, ոչ միայն տարբեր հնչույթներ, ալլև տարբեր հնչյուններ չենք համարել և գիտել ենք լուի իբրև արտասանական տարատեսակներ: Մեր ալա կզրակացությանը կարելի է հակադրել մի շատ պարզ հարց. եթե բաղաձայն լ-ն և վ-ն նույն հնչյունն էին ներկայացնում, տպա ինչո ու Մեսրոպը, որ ընդունել էր մեկ հնչյունին մեկ տառ սկզբուն-

քը, ալս գեպքում երկու տառ հորինեց միեւնոյն հնչյունի համար: Այդ բանը մենք բացատրում ենք երկու պատճառով.

1. Իբ հորինած ալբաբենի *ա* և *ւ* տառերի կապակցութիւնը Մեսրոպը համակցեց աւ ձայնավորին, որ հենց ալս պատճառով էլ ալբաբենի մեջ չմացրեց: Արդ, գրաբարում, ինչպէս և ժամանակակից հայերենում տնկնք *ա + վ* (*օ + Վ*) հնչյունների կապակցութիւնը թե՛ բառերի մեջ, և թե՛ քերականական ձևերում, ինչպէս՝ կով, հովիւ, գետով, պատուով և այլն: Եթե ալբաբի կապակցութիւնները գրեք *ա + լ* տառերով, գրանք կնայնացներ աւ ձայնավորի հետ, իսկ եթե գրեք տակնք *ա + ա* տառերով, գրանք երկբարբառ կգտնուին: Մնում էր, որեմն, մի եւթ՝ տառնձին տառանիւշ կամ ինչ-որ նշան հնարել *ա*-ից հետո *վ* բացաձայնն արտահայտելու համար: Որեւէ նշան հորինելը բացառւում էր, որովհետեւ ինչպէս տեսնեք, մեսրոպեան ալբաբենում առհասարակ որեւէ նշան չկաւ. Մեսրոպը բացարձակապէս հրաժարւել է տարբարելի (գիտելիաբի) նշաններից: Մնում էր, ալբաբիսով, միայն մեկ միջոց՝ տառնձին տառ հորինել, և ալբաբն էլ արեց: Բայց մեկ տառ տնկնալ ալբաբենի մեջ միայն մի գեպքում գործածելու համար, չստ մեծ շաղկաթիւն էր, և Մեսրոպը որոշեց ալս տառը գործածել նաեւ բառասկզբում, որի անհրաժեշտութիւնն զգացւում էր հաջորդ պատճառի թելադրանքով:

2. Ինչպէս հնչալթարանութիւնն ու հնչյունախոսութիւնն, ալբաբն էլ ուղղագրութիւնն կանոնների մասին խոսելիս նշել ենք, որ բառասկզբում վանկարար ձայնավորից առաջ չէր կարող գրւել ալբաբի տառ, որով արել հանդամանքներում արտահայտւում էր տմեկնացող երկրարբատի ոչ վանկարար ձայնավորը, օրինակ՝ և տառով արտահայտւում էր լձ երկրորդ բառի ի ոչ վանկարար, տառի և Ն տառը չէր կարող գրւել բառասկզբում՝ վանկարար ձայնավորից առաջ, ալս է պատճառը, որ ի նախդիրը բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ բացաձայնի վերածւիկով գրւում է ոչ թե և, ալս յ, որ չէր գրւում տմեկնացող երկրարբատների մեջ: Ալբաբի կառար-

բառները, ինչպիսիք են եաւրն, եաւղ, ինչպեա ըտգմիցս
ասել ենք, դասական շրջանից հետո տառապատձ ձեւերն են:

Այս սկզբունքը նույնպէս դժգոհութիւն կ'առաջացնէ մեզ էր
դնում Մեսրոպին: Եթէ նա վարել, վեր, վիզ և նման բառերը
գրեր Վարել, վեր, վիզ, կամ ուարել, ուեր, ուիզ և այլն, ապա
կատարելին ըստ, ըն, ըի կամ ուա, ուե, ուի կապակցութեան-
ները բացառելից տառ, աշխարհ՝ կղանալին երկրորդա-
նիւ, մինչդեռ արտասանութեամբ աշխարհիք չէին: Այստեղ,
էյ, արեմն, փռում էր մի միջոցի գիմել՝ հորինել մի նոր տառ:

Այս երկու հանգամանքներն էին, ահա, որոնք թելադրե-
ցին Մեսրոպին միեւնույն հնչյունի համար տնեւալ երկու տառ:

Որ Վ տառով արտահայտվել է նույն կամ գրեթէ նույն
հնչյունը, ինչ-որ և տառով՝ բառակերպում և ձախափոխների
միջև, ապացուցվում է հենց ով կապակցութեամբ: Ամենից
առաջ այստեղ պետք է հիշել ո, ով գերանունը, որ երկու
գրութեանն էլ ունի, ըստ որում գրանց նույնութեանը ապա-
ցուցվում է ոչ միայն ստուգաբանութեամբ, այլև բարբառնե-
րում եղած ձեւերով, ո, ով > օ, հու և այլն: Ստուգաբանու-
թեանից գիտենք, որ ով ձեւում վ-ն նախնական չէ, նա առա-
ջացել է ո նախնական ձեւից՝ հաջորդող բառի ձախափոխից
առաջ՝ հորանջից խուսափելու համար, հետեւաբար նույն
հնչյունական արժեքն ունի, ինչպիսին ունի յ-ն, օրինակ՝
զալու յեմ, ըստ յե և այլ կապակցութեանների մեջ: Իսկ յ-ն
այդ դեպքում, ինչպէս ասել ենք, շատ ավելի թույլ արտա-
սանութեան ունի, որի պատճառով էլ համարել ենք թուցիկ
հնչյուն (զլալդ): Սրանից պետք է հզորացնել, որ ալդ վ-ն
էլ շատ թույլ հնչում ունի: Այնուհետեւ, հունական բառերում
և մանափանդ անունների մեջ շատ հաճախ հունարենի օ-ն
ստուգադրված է ով կապակցութեամբ, եթէ ալդ վ-ն աշտո-
րիկ հնչումն ունենար, անկարելի կլիներ ալդպիսի տառադր-
ւածութեանը, որովհետեւ դժգոհ է մտածել, թե մեր նախնիները
հունարեն խոսակիս և կարգալիս արտասանում էին Մուսն¹,

¹ Պետք է հիշել, որ Ծ-րդ դարի հունարենում օ և օ արտասանու-
թյան մեջ նույնացել էին:

խակ հալերենում՝ գրում և կարդում էին Մովսես, ալսոբխո նման: Եթե, ալնուումենալնիվ գրել են, ապա հշանակում է. թե ալլ Վ-ն չատ թուլլ արտատանութլուն ունի:

Այս բոլոր փաստերից կլնելոյ մենք կգրակացնում ենք, որ Վ և Վ իրեն բաղաձալն սրակապես իրարից տարրեր հնչյուններ չեն արտահայտել. նրանց գոլութլունն ուլլուերենում և դործածութլունը պալմանալորլած է. կղել բացառապես ուղղադրական ալն հանգամանքներով, որոնց մասին խոսեցինք:

150. Ուղղադրական այս բոլոր կանոնները ցույց են տալիս, որ Մեարոպը բաղմակոզմանիորեն նկատի է ունեցել մեր լեզվի արտատանական տառնադատութլունները և բացառիկ ճշտութլամբ կարողացել է որոշել տառերից լուրաքանչլուրի դործածութլան կանոնները, հասնելով ալնալիսի արդյունքների, որոնց ալմ, գլտութլան դարգացման արդի մակարդակի վրա, հասնում են միայն հնչյունարանական հասուկ փորձառական ուսումնասիրութլունների հիման վրա: Ընդունված է տակ, թե ուլքեր որեէ լեզվի ալրուրեն են հորինել. մեծագուլն հնչուլթարաններ (ֆոնոլոգներ) են կղել. դա ճիշտ է. իհարկե, և առալկեպուլն չալով վերաբերում է Մեարոպին: Բալց Մեարոպ Մաշտոցը միայն հնչուլթարան չի կղել. նա կղել է իր ժամանակի մեծագուլն լեզվարանը բառիս տմենալալն տառմով, մի լեզվարան, որ հիանալի կերպով հաշվի էր տակ տարրեր վալրերի խոսլամքները և հասակ պատկերացում կազմել հալերենի: Ընդհանուր հնչյունական համակարգի մասին, որ խորապես ուսումնասիրել էր մեր լեզվի քերականական կառույլածքը և ուղղադրութլան կանոնները որոշելիս հիմնալք քերականական տվալների վրա, մի պալծառամիտ գիտնական, որ ոչ միայն իր, ալլև հետագա բոլոր ժամանակների տմենալստագուլն պահանջներին բալարող կատարալ ալրուրեն է հորինել:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

52

I. Ներածություն

I. Ն ա խ ա ր ա ն	7
II. Գրաբարի հնչյունական համակարգի ուսումնասիրությունը նին շրջանում	16

II. Հնչյունաբանություն

Գ լ ո խ ա ռ ա ճ ի ն. Բնդնանուր նիմունքներ	41
Գ լ ո խ հ ր կ ր ո ղ. Գրաբարի հնչույթային համակարգը	81
Ա. Զախնափորներ	81
Բ. Երկրարժաններ	102
Գ. Բաղաձայններ	110
Դ. Զախնորդներ	168
Ե. Գառախան զրարարի հնչույթների տարբերակիչ հատկա- նիշների համակարգը	191
Գ լ ո խ հ ր ո ղ. Հնչյունախոսություն	220
Ա. Գրաբարյան հնչյունների արտասանական բնութագիրը	220
Բ. Բառասկիզբը և բառավերջ	235
Գ. Վանկ	251
Դ. Շեշտ և ելեկջափորում (խտոնացիա)	271
Գ լ ո խ չ ո ղ ո ղ. Հնչյունափոխություն	290
Ա. Ընդհանուր դիտարկումներ	290
Բ. Հերթադասական լծորդություններ	298
Գ. Աղատ լծորդություններ	328
Գ լ ո խ հ ի ն գ հ ր ո ղ. Մեքուրյուն ալլուրներ և ուղղագրու- թյունը	334
Ա. Ալլուրներ	334
Բ. Ուղղագրությունը	353

ԷԴՈՒԱՐԴ ԲԱԳՐԱՏՈՎԻՇ ԱԳԱՅԱՆ
ЭДУАРД БАГРАТОВИЧ АГАЯН

ԴՐԱՐԱՐԻ ԻՆՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. ՇԱԴԳՍՄՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Փ. Հ. ՄԱԴԱՆՅԱՆ

ՎՋ 06576, պատվեր 430, հշխ 874, հրատ. № 2343, տպարանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 31/X 1963 թ., ստորագրված է
տպարդրության 3/X 1964 թ.:

Տպագր. 22³/₄ մամ., հրատ. 15,7 մամ.:

Թուղթ 84 × 108¹/₃₂, Դինը կազմում է 1 ո. 26 կ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բաբեկյանության, 24:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
129	13 հ.	ուկ	ուկ
135	5 հ.	դեմ(ք)	դեմ(ք)
137	12 վ.	Գոմէջ	Գոմէջ
185	9 հ.	առումն	առումն
190	1 ն.	(Ի) և (Յ)	(Ի) և (Յ)
196	11 ն.	չեւք	չեւ
202	3 վ.	ձայնորդներին	ձայնավորներին
202	7 հ.	որի տակ	որի վրա
291	14 վ.	հնչյունախոսությունները	հնչյունավիժությունները
318	12 վ.	ետդ-տեղ	ետդ-տեղի
322	14 ն.	ը-ից	ը-ից
346	7 հ.	հետ	հետո

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033930

